

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Ζ'

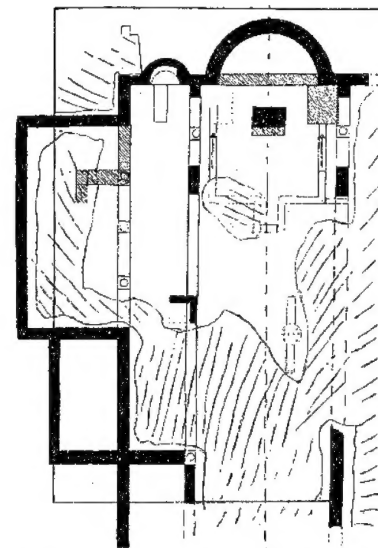
1951

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

Η ΣΤΑΥΡΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Ενεργουμένης τὸ 1930 ὑπὸ τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν τοῦ Λιμένος Θάσου ἀποχωματώσεως ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ χωρίου πρὸς σχηματισμὸν δημοσίου κήπου ἀφ' ἑνὸς καὶ νέας προκυμαίας ἀφ' ἑτέρου, ἀπεκαλύφθησαν ἀρχιτεκτονικά τινα μέλη καὶ λείψανα τοίχων κτηρίου, ὅπερ, εἰδοποιηθεὶς, ἐξήτασε καὶ ἀνέσκαψεν ἐν μέρει κατ' Ἰούλιον τοῦ 1930, ἐντολῇ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ὁ τότε ἐφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας κ. Νικ. Κοτζιάς. Ἡ γενομένη ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἐπετεύχθη τότε ἡ ὁλοσχερὴς ἀποκάλυψις. Σχετικῇν πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνακοίνωσιν ἔκαμεν ὁ ἀνασκάψας ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν, εἰς τὸ 3ον διεθνὲς συνέδριον βυζαντινῶν σπουδῶν, τὸ συγκροτηθὲν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1930 ἐν Ἀθήναις, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν κατετέθη, δυστυχῶς, περίληψις¹. Συγχρόνως σχεδὸν ὁ συνάδελφος κ. Γ. Σωτηρίου ἐδημοσίευσεν², κατὰ παραχώρησιν τοῦ ἀνασκάψαντος, ἐκπονηθὲν ὑπ' ἐκείνου πρόχειρον σχέδιον τῆς βασιλικῆς καὶ ὑπέδειξε δι' ὀλίγων τὴν σπουδαιότητα τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου κατὰ σχέδιον Ν. Κοτζιά.
(Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 210).

Πλὴν δυστυχῶς τὸ δημοσιευθὲν σχέδιον (εἰκ. 1) ὄχι μόνον ἀτελεῖς τυγχάνει ἀλλὰ καὶ ἐσφαλμένον εἰς οὐσιώδη αὐτοῦ σημεία, ἴδια ὥς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν.

Εὐτυχῆσας νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Θάσον κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1931 ἐπελήφθην τῆς ἀκριβοῦς καταμετρήσεως καὶ μελέτης τῶν τε σωζομένων ἑδαφῶν κατα-

¹ Πρβ. Actes du IIIe Congrès international d'études byzantines, édités par A. C. Orlandos, secrétaire général du congrès, Athènes 1932 σ. 231.

² Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 210. (Ἐκυκλοφόρησε τὸ 1931).

σκευής τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κατὰ χώραν διατηρηθέντων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ γλυπτῶν αὐτοῦ μελῶν. Τὴν τελικὴν ὁμῶς δημοσίευσιν τοῦ μνημείου, ἣτις ἐν τῷ μεταξὺ μοι παρεχωρήθη, λίαν εὐγενῶς, παρὰ τοῦ κ. Κοτζίτς, ἀνέβαλον τότε, ἐπειδὴ ἐπεθύμουν νὰ συμπληρώσω τὴν ἀνασκαφὴν πρὸς καθορισμὸν ἰδίᾳ τοῦ μήκους τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ καὶ τινων ἄλλων στοιχείων. Ἐν τῷ μεταξὺ, κηρυχθέντος τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ἡ Θάσος κατελήφθη τὸ 1941 ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καί, ὥς εὐνόητον, πᾶσα ἐν αὐτῇ ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Ἕλληνας ἀπέβαιναν ἀδύνατος. Ὅταν ὁμῶς, παρελθούσης τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς, ἡδυνήθην καὶ πάλιν νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν νῆσον (1946) διεπίστωσα μὲ μεγάλην μου λύπην, ὅτι πᾶν ἔχνος τῆς βασιλικῆς εἶχεν ἐξαφανισθῇ¹, ἐξαιρέσει μόνον τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τῆς, ἣτις ὁμῶς καὶ αὐτὴ εἶχε, κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων τῆς, διαρρυθμισθῇ εἰς ἀνθῶνα! (jardinière).

Οἱ κατακτηταὶ κρημνίσαντες τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἀπεμάκρυναν τὰ καλῶς διατηρούμενα μαρμάρινα λείψανα τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ ἄμβωνος ὥς καὶ τὴν βάσιν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τὰ παρ' αὐτὴν βάθρα τῶν ἱερῶν, ἵνα δῆθεν ἐπιτύχωσι τὴν ἰσοπέδωσιν τῆς πλατείας χάριν τῆς μετατροπῆς αὐτῆς εἰς κήπον!

Εὐτυχῶς πάντα σχεδὸν τὰ εἰς μακρὰν ἀπόστασιν μετακομισθέντα μαρμάρινα τεμάχια ἡδυνήθην καὶ πάλιν νὰ ἀνέωρῶ καὶ τῇ βοηθείᾳ τῶν λεπτομερῶν σχεδίων μου νὰ ἀποκαταστήσω εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν, τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Καβάλας κ. Δημητρ. Λαζαρίδη. Ὑπελείπετο ὁμῶς πάντοτε ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ μήκους τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς βασιλικῆς, ἣτις καὶ αὐτὴ ἐπετεύχθη δι' ἀνασκαφῆς ἐνεργηθείσης κατ' Ἰούνιον τοῦ 1948 καὶ συνδυασθείσης πρὸς ἔρευναν τῶν κάτωθεν τῆς βασιλικῆς σωζομένων ρωμαϊκῶν κτηρίων, ἣν ἐπεθύμει νὰ ἐκτελέσῃ δαπάναις τῆς ἡ Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν διὰ τοῦ Βέλγου ἐταίρου τῆς κ. Ch. Delvoye. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς, γενομένη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν μου καὶ τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ κ. Delvoye, διηυκρίνησεν ἄφ' ἐνὸς μὲν τὸ μήκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ, ἄφ' ἑτέρου δὲ διαφόρους λεπτομερείας τῶν προσκτισμάτων, ἀπεκάλυψε δὲ καὶ τὸ ἐγκαίνιον. Σχετικὴ ἔκθεσις περὶ αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ἤδη ἐν BCH 1949 σ. 547 - 556. Τὴν τελικὴν ὁμῶς καὶ λεπτομερεῖ περὶ τοῦ μνημείου δημοσίευσιν ἐπεφυλάχθην νὰ κάμω διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, εἰς ταύτην δὲ ἤδη καὶ προβαίνω.

Ἡ σημασία τοῦ μνημείου. Τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον δὲν εἶναι μικρά τις καὶ ἄσημος ἐπαρχιακὴ βασιλική, ἀλλ' ἀποτελεῖ μεγάλης κλίμακος ἔργον, καρπὸν, ἀναμφιβόλως, τῆς πρωΐμου, διὰ τῆς δράσεως τοῦ Ἀποστόλου

Παύλου, διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ Μ. Ἀσίας εἰς Μακεδονίαν¹. Οὐ μόνον δὲ λόγῳ τοῦ μεγέθους τῆς ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναλλοιώτου παραμεινάσης σταυρικῆς διατάξεως αὐτῆς², ἀποτελεῖ ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου πολύτιμον στοιχεῖον διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως τῶν σταυρικῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὥς κατωτέρω θέλομεν εὐρύτερον ἀναπτύξει.

Θέσις, ὕλικα καὶ τρόπος δομῆς τῆς βασιλικῆς. Ἡ ἐξεταζομένη βασιλικὴ³ κεῖται οὐχὶ μακρὰν τῆς παραλίας τοῦ Λιμένος⁴, ἐκτὸς δὲ τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὅστις ὁμῶς εἰς τὸ μέρος τοῦτο δὲν σώζεται εἰμὴ εἰς ὀλίγα μόνον σημεῖα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀπολύτως βεβαία ἡ διαδρομὴ του. Εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον τοποθετοῦν τὴν «παλαιάν

¹ Ἡδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἡ Θάσος ἀπετέλει τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας) ναυτικὸν σταθμὸν ἐπικοινωνίας μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Μ. Ἀσίας. Διὰ τῆς λίαν συχνάζουσας ναυτικῆς ὁδοῦ, ἣτις συνέδεε τὴν Τρωάδα Ἀλεξάνδρειαν πρὸς τὴν μακεδονικὴν ἀκτὴν, οὐ μόνον ἡ ἀνατολικὴ τέχνη ἀλλὰ καὶ πολλὰ θρησκευτικὰ δοξασμοὶ καὶ λατρεῖαι εἰσέδυσαν εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἐξ ὧν τελευταία καὶ ἡ τοῦ χριστιανισμοῦ (ὄρα σχετικῶς Seyrig, *Quatre cultes de Thasos* ἐν BCH 41 [1927] σ. 225). Τὴν αὐτὴν ὁδὸν τῆς διαδόσεως τῶν ξένων λατρεῶν εἰς Μακεδονίαν ἠκολούθησε καὶ ὁ Παῦλος (Πράξ. Ἀποστ. ΙΓ', 9, IB, 5-6 Κορ. Β' 12-13), ὅστις ἀποβιβασθεὶς κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 49 μ. Χ. εἰς τὸν λιμένα Νεαπόλεως (Καβάλας) καὶ ἐκεῖθεν μεταβάς εἰς Φιλίππους, ἵδρυσεν τὴν πρώτην ἐν Εὐρώπῃ χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ κατόπιν μέγα ἐπέδειξεν ἐνδιαφέρον. Τὴν αὐτὴν ἐπίσης ὁδὸν ἠκολούθησεν ἀργότερον καὶ ἕτερος τοῦ χριστιανισμοῦ ἰσαπόστολος, ὁ ἱερὸς Ἰγνάτιος (+108), ὅστις «προσέσχε τῇ Τρωάδι, εἴτα ἐκεῖθεν καταχθεὶς εἰς Νεάπολιν διὰ Φιλίππων παρῶντος Μακεδονίαν» (Migne P.G. 5 σ. 984) διὰ τὴν χρονολογίαν καὶ παραμονὴν τοῦ Παύλου εἰς Φιλίππους ὄρα M. Goguel, *Rev. Hist. Rel.* 65 (1912) σ. 310, 321, 323, διὰ δὲ τὴν ἐκκλησίαν ἱστορίαν τῶν Φιλίππων Χρυσόστομου, Μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως, ἀρθρον Φιλίπποι ἐν Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, μάλιστα δὲ τὸ πρόσφατον, ἐξαίρετον ἔργον τοῦ καθηγητοῦ κ. Paul Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945 σ. 7-68 καὶ ἐξῆς, ἰδίᾳ σ. 19.

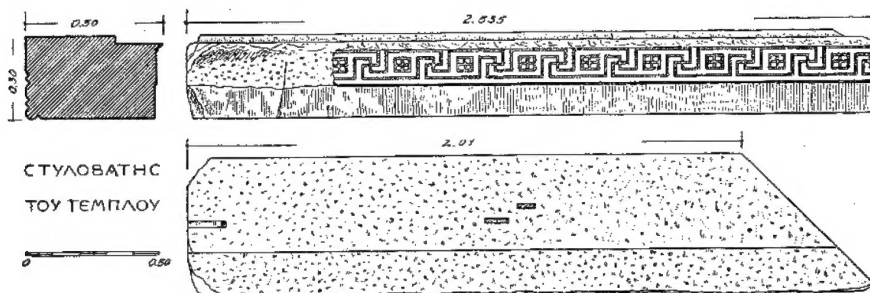
² Ἐν τῷ δημοσιευθέντι ὑπὸ τῶν ἐν Θάσῳ ἀνασκαπτόντων Γάλλων ἀρχαιολόγων γενικῷ τοπογραφικῷ διαγράμματι τοῦ χωρίου καὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Θάσου (BCH 1935 πίν. XVII) ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς βασιλικὴ ἐσχεδιάσθη παραδόξως ὑπὸ τοῦ συντάξαντος τὸ διάγραμμα ἀρχιτέκτονος H. Ducoux, μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον.

³ Πλὴν ταύτης ἀπεκαλύφθησαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς καὶ δύο ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ βασιλικά, ἐξ ὧν ἡ μία ἐν τῇ ἀγορᾷ (BCH 1923, 316).

⁴ Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι πολλὰ καὶ μεγάλα παλαιοχριστιανικὰ βασιλικά τῆς Ἑλλάδος ἦσαν ἱδρυμένα εἰς μέρη παραλία. Ἀναφέρω προχειρῶς μερικὰ παραδείγματα: Γλυφάδας (Ἀττικῆς), Σικυώνος (Κορινθίας), Νικοπόλεως (Ἠπείρου), Φθιωτίδων Θηβῶν (Θεσσαλίας), Ἀνθηδόνης (Βοιωτίας), Ἐρεσσῶ, Ἀφεντέλλῃ, Ἀργάλων καὶ Ἀχλαδεῖρης (Λέσβου), Πανόρμου (Κρήτης) κλπ. Τοῦτο βέβαια σημαίνει, ὅτι κατὰ τὸν 4ον καὶ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα ὑπῆρχεν ἀσφάλεια ἀπὸ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἐνεκα τῆς ὁποίας τὰ παράλια κατοικοῦντο ἀκινδύνως ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, προτιμώμενα τῶν ὀρεινῶν ἢ μεσογείων τόπων.

¹ Πρβ. καὶ BCH 68-69 (1944-45) σ. 441.

μητρόπολιν», και οι παλαιότερον με την τοπογραφίαν και αρχαιολογίαν της Θάσου ασχοληθέντες Γερμανοί αρχαιολόγοι Conze¹ και Friedrich². Ως δ' απεδείχθη εκ των ανασκαφών του 1948, η εξεταζομένη βασιλική εκτίσθη επί της θέσεως μεγάλης ρωμαϊκής οικίας³, το υλικόν της οποίας, ως και άλλων αρχαίων κτισμάτων, έχρησιμοποιήθη εις μέρει και εις την βασιλικήν, ως μαρτυροῦσι τουλάχιστον τεμάχιά τινα του μαρμαρίνου στυλοβάτου του τέμπλου, ἅτινα εἶναι εκ δευτέρου χρησιμοποιημένα αρχαῖα ἐπιστύλια, διασώζοντα μάλιστα και ἐγκαυστικήν, δια μαιάνδρου διακόσμησιν (εἰκ. 2).

Εἰκ. 2. Ἐπιστύλιον ἀρχαίου κτηρίου* μετὰ γραπτοῦ μαιάνδρου χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν εἰς τὸν στυλοβάτην τοῦ τέμπλου.

Οἱ κατεδαφισθέντες τὸ 1941 ἐξωτερικοὶ εὐθύγραμμοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ, πάχους 0.80-0.85 ἦσαν ἐκτισμένοι ἐπιμελῶς μετ' ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος διὰ λιθοδομῆς ἐξ ἀργιλλοασβεστολιθικῶν πετρῶν, ἐν ᾗ ἐπλεόναζε τὸ μάρμαρον, διετηροῦντο δέ, καθ' ὃν χρόνον ἐμελέτησα τὸ μνημεῖον, εἰς μικρὸν (0.40 ἕως 0.70) ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, πλὴν τοῦ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ὅστις ἔχει πάχος 0.95 και ἐσώζετο μέχρις ὕψους 1.10 μ. Εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως, ὅτι και ὁ τοῖχος οὗτος δὲν παρουσιάζει τὰς εκ πλίνθων ὀριζοντίας ἐκείνας στρώσεις, αἵτινες παρεμβάλλονται συνήθως μετὰ τῆς ἀργολιθοδομῆς εἰς σύγχρονα χριστιανικὰ κτήρια. Τουναντίον ἡ ὀπτόπλινθος ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως διὰ τὸν πυρῆνα τῆς βάσεως τῆς ἀγ. Τραπεζῆς και τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς βάθρων τῶν ἱερῶν, ἐν ᾧ πάντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ και γλυπτὰ τῆς βασιλικῆς μέρη—δάπεδον, κίονες, ὀρθομαρμάρωσις τοίχων, τέμπλον, κιβώριον, ἄμβων, κοσμηται—κατεσκευάσθησαν εκ μαρμαρίνου, ὅπερ ἀφθόνον παρῆχον ἀνεκάθεν τὰ φημιζόμενα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λατομεῖα τῆς Θάσου⁴. Πρέπει ἐν

¹ A. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres 1860 πίν. II.

² C. Friedrich, Thasos, Ath. Mitt. 33 (1908) σ. 216 (ἀρ. 21 τοῦ χάρτου).

³ BCH 1949 σ. 556-559.

⁴ Ὁ θάσιος λίθος (μάρμαρον) ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων (Πλουτ. Κάτων 11—Παυσ. I, 18,6) και τῶν Ῥωμαίων συγγραφέων (Plin. N. H. XXXVI, 44, Vitruv.

τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τὰ λατομεῖα τῆς νήσου δὲν παρῆχον πλέον καλὴν ποιότητα μαρμαρίνου και εἶχον φαίνεσθαι σχεδὸν ἐγκαταλειφθῇ, ὡς συνάγομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν εκ τῶν χρησιμοποιοιθέντων διὰ τὴν βασιλικὴν κακῆς ποιότητος μαρμάρων, ἀφ' ἑτέρου δ' εκ περιστάτικου ἀναφερομένου ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (Poema de se ipso στ. 875 ἐ. Migne P. G., 37 στ. 1089) καθ' ὃ ἱερὺς τις τῆς Θάσου μετέβη εἰς Κ/πολιν πρὸς ἀγορὰν πλακῶν εκ τῶν τότε ἐν ἀκμῇ εὐρισκομένων λατομεῶν τῆς Προκοννήσου. Ὁρθῶς δέ και ὁ G. Perrot (ἐ. ἀ.) παρετήρησεν ἤδη, ὅτι εκ τοῦ καταλόγου τῶν ὑπὸ Παύλου τοῦ Σιλεντιαρίου και τοῦ Προκοπίου ἀναφερομένων μαρμάρων, τῶν χρησιμοποιοιθέντων εἰς τὸν διάκοσμον τῆς Ἀγ. Σοφίας, ἀπουσιάζει ὁ θάσιος λίθος.

Προσανατολισμός. Ἰδιᾶζον χαρακτηριστικὸν τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου ἀποτελεῖ ὁ ἀσυνήθης αὐτῆς προσανατολισμός. Πράγματι ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ κτηρίου ἀντὶ, ὡς συνήθως, νὰ διευθύνεται ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, βαίνει ἐνταῦθα σχεδὸν ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν δηλ. με ἀπόκλισιν 67° 30' μοιρῶν πρὸς νότον (πβλ. εἰκ. 3 και 4). Καὶ εἰς ὁρεινὰ μὲν μέρη ἢ μετ' ἐκτροπῆς τοποθέτησις ἑνὸς στενομήκους ὀρθογωνίου κτηρίου, οἷον εἶναι γενικῶς ἡ βασιλική, δικαιολογεῖται εκ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν¹, εἰς τὸν ἐπίπεδον ὅμως χῶρον τοῦ Λιμένος Θάσου, ὁμολογῶ, ὅτι δὲν δύναμαι νὰ εὕρω εὐλογον ἐξήγησιν τῆς μεγάλης ταύτης ἐκτροπῆς. Πάντως γεγονὸς εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὁ κύριος ἄξων τῶν ναῶν σπανίως βαίνει ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ὡς δ' εὐστόχως ἤδη παρετήρησεν ὁ P. Lemerle², πλὴν ἀσημάντων τινῶν ἐξαίρεσεων³, πᾶσαι αἱ μεγάλαι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἀποκλίνουν πρὸς νότον. Ἐκ τῶν ἀποκλίσεων δὲ τούτων μέγισται γνωσταὶ μέχρι σήμερον ἦσαν αἱ τῆς Ἀγ. Σοφίας⁴ και Ἀγ. Εἰρήνης⁵ τῆς Κων-

De arch. X, 7,15, Senec. Epist. 86,6—Stat. Silv. I, 5,54 και II, 1,92—Suet. Nero 50.) Περὶ τῶν ἐν Θάσῳ ἀρχαίων λατομεῶν ὄρα Cousin éry, Voyage dans la Macédoine II, 85 ἐ. A. Conze, Reise auf den Inseln des thr. Meeres 1860 σ. 26 και 33 και G. Perrot, Mémoire sur l'île de Thasos, Paris 1864, σ. 55).

¹ Οὕτω π. χ. εἰς τὸν Μυστράν, ὅπου πάντες σχεδὸν οἱ ναοὶ, λόγῳ τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς κλιτύς ἐφ' ἧς εἶναι ἰδρυμένοι, παρουσιάζουν ἐκτροπὴν, ὧν τὴν μεγίστην δεικνύει ὁ ναὸς τῆς Παντανάσης (ὄρα τὸν σχετικὸν πίνακα προσανατολισμοῦ παρὰ Ad. Struck, Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 σ. 145).

² Philippes κλπ. σ. 285.

³ Βασιλικαί: Θεοτόκου Πηλίου (Wace - Droop, BSA 13 [1906/7] σ. 315) και Ἐὶν Χανινὰ Παλαιστίνης (Quarterly of the departement of antiqu. of Palestine III σ. 114).

⁴ E. M. Ἀντωνιάδης, Ἐκφρασις Ἀγ. Σοφίας, Ἀθῆναι 1907 τ. I σ. 73.

⁵ W. S. George, The church of St Eirene at C/ple, Oxford 1912 σ. 9.

σταντινουπόλεως (ἀμφότεραι $33^{\circ}40'$) καὶ ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἑμμαύς ¹ (46°). Ἦδη ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου ἔρχεται νὰ καταλάβῃ τὴν πρώτην θέσιν εἰς μέγεθος ἐκτροπῆς, ἅτε ἀποκλίνουσα πρὸς νότον κατὰ $67^{\circ}30'$. ² Ἐντούτοις χάριν εὐκολίας καὶ σαφηνείας ἐδέχθη ἐνταῦθα, ὅτι ὁ μέγας ἄξων τοῦ ναοῦ διευθύνεται κανονικῶς ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς.

Τὸ γενικὸν σχέδιον. Ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου παρουσιάζει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ (εἰκ. 3 καὶ 4), ἕκαστον τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη, διὰ κιονοστοιχιῶν, αἵτινες παρακολουθοῦν τὸ σταυρικὸν σχέδιον τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἐκ τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ μακρότερον εἶναι τὸ δυτικόν, βραχύτερα δὲ καὶ στενότερα τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον, βραχύτατον δὲ τέλος τὸ πρὸς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ συνεχόμενον ἀνατολικὸν σκέλος. Σχηματίζεται λοιπὸν ἐν κατόψει ἀνισοσκελὲς σταυρός, συγγενὴς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ἀρχαίου σταυροῦ τοῦ μαρτυρίου ³. Τὸ ὅλικόν μήκος τοῦ σταυροῦ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς (ἄνευ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑποθετικοῦ νάρθηκος) περίπου $33,70$ μ. τὸ δὲ πλάτος ἦτοι ἀπὸ βορρᾶ πρὸς Νότον, περίπου $32,20$ μ. Πρόσκτισμά τινα ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους γωνίας τοῦ σταυροῦ.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον παρουσιάζει καὶ ἐλαφράν τινα λοξότητα.

Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ. Ἡ μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἐσωτερικῶς διάμετρον $7,30$ μ. βέλος δὲ $4,46$ μ. παρουσιάζει λοιπὸν ὑπερύψωσιν τοῦ κέντρου κατὰ $0,81$ μ. Ὁ τοῖχος τῆς, ἐκτισμένος δι' ἀργῶν λίθων καὶ ἀφθόνου κονιάματος, ἔχει πᾶχος $0,95$ διατηρεῖται δ' ἐνιαχοῦ εἰς ὕψος $1,10$ μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Ὁ κύλινδρος τῆς ἀψίδος πατεῖ, ἀλλ' οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶς (βλέπε εἰκ. 3) ἐπὶ πλατυτέρου θεμελίου πᾶχους $1,10$ καὶ ὕψους $1,30$, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται τὸ στρώμα τῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1948 ⁴.

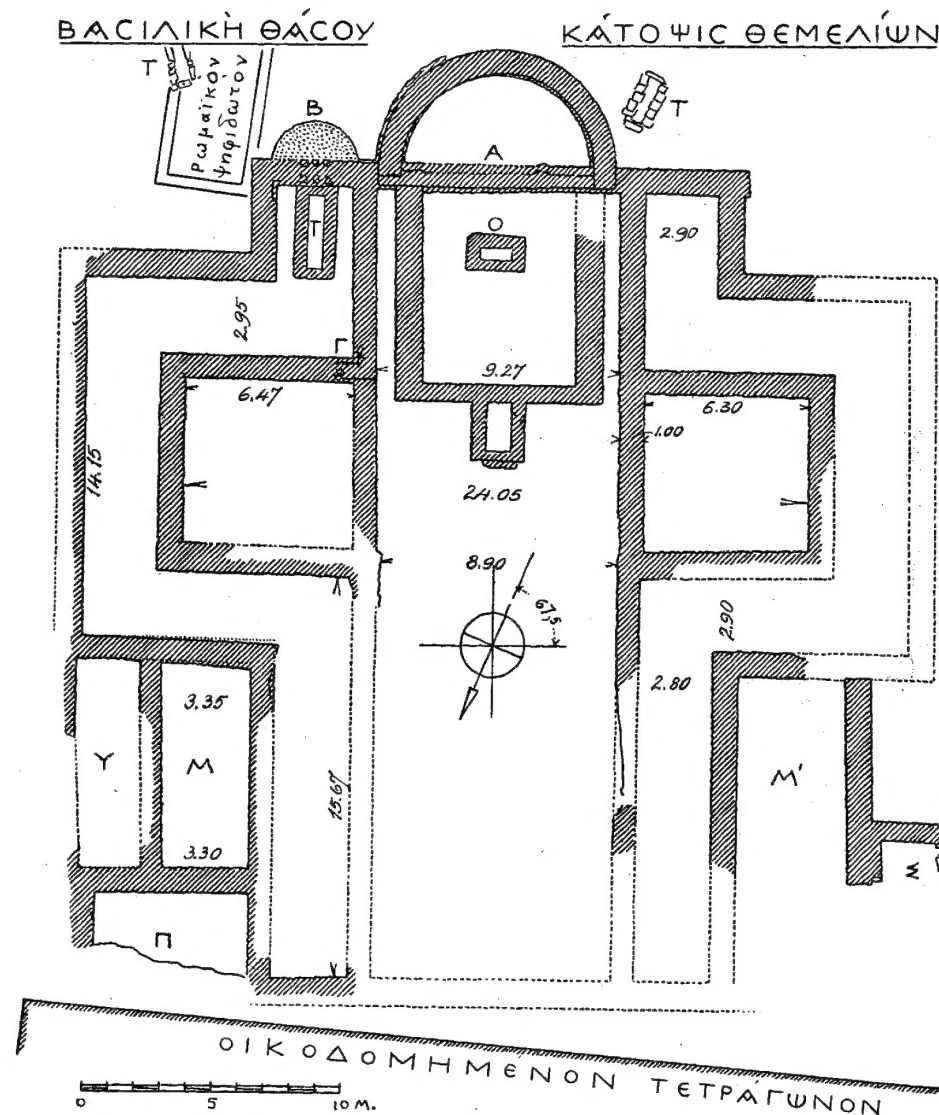
Πρὸ τῆς βουλγαρικῆς καταστροφῆς διεσώζοντο ἐσωτερικῶς κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ τῆς ἀψίδος τμήματα κτιστοῦ κυκλικοῦ βάθρου πλάτους $0,50$

¹ H. Vincent et F. M. Abel, Emmaüs, Paris 1932, σ. 8 εἰκ. 5

² Ἰκανοποιητικὴ ἐξήγησις τῶν ἀποκλίσεων δὲν ἔχει δοθῇ μέχρι τοῦδε. Περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ γενικῶς τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν χριστ. ναῶν παραπέμπω εἰς τὰ ἔργα τοῦ H. Nissen, Orientation, Berlin 1906 καὶ Neue Jahrb. für das klassische Altertum 1908 σ. 209 - 240. Περὶ δὲ τῶν παλαοχριστιανικῶν ὄρα ἰδίᾳ τὰ ἔργα τοῦ E. Weigand, Die Ostung in der frühchristlichen Architektur ἐν Festschrift Merkle, Düsseldorf 1922 σ. 350 ἔ. καὶ T. D. Atkinson, On the orientation of christian churches, The church quarterly review 128 [1939] σ. 267-279. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν ὑπάρχει ἐν Ἀθήναις, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ Lemerle ἔ. ἀ.

³ Πρβλ. Cabrol-Leclercq, Monuments ecclésiastiques et liturgiques, t. 1, n. 621, 1369, 1801.

⁴ Ch. Delvoye, BCH 1949 σ. 556 - 559.

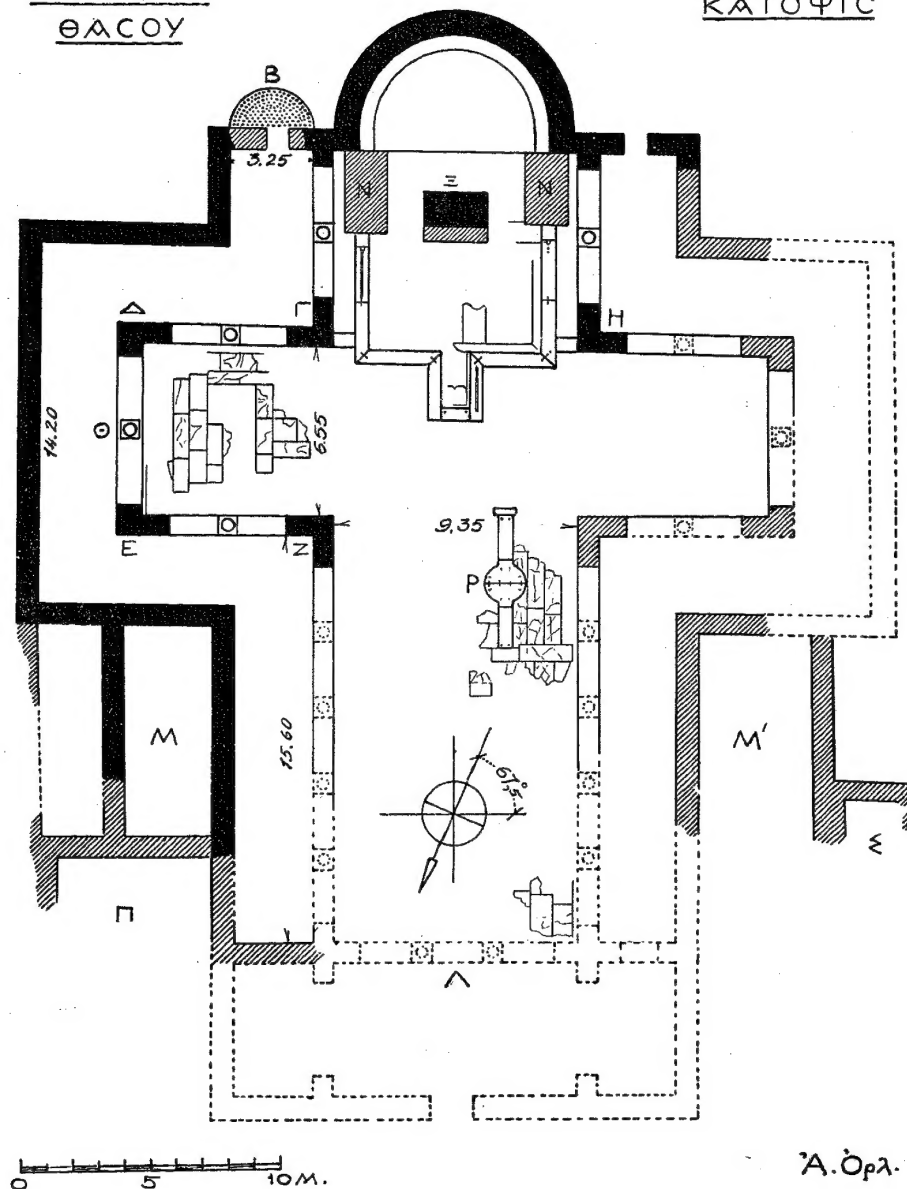

Εἰκ. 3. Κάτοψις τῶν θεμελίων τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1948.

καὶ ὕψους $0,40$, ὅπερ θὰ περιέθεεν ἐσωτερικῶς τὸν τοῖχον τῆς κόγχης. Ἐσώζοντο ἐπίσης ἐπὶ τοῦ τοῖχου ἐσωτερικῶς καὶ τεμάχια κονιάματος, πιθανῶς τοῦ ὑποστρώματος ψηφιδωτῆς διακοσμῆσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ κ. Κοτζίᾱς εὔρε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν του, ἐσωτερικῶς τῆς ἀψίδος, ἀβαλίσκους χρυσοῦς, βαθυκυάνους, βαθυπορφρούς, λεukoὺς καὶ κιτρίνους.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΘΑΛΣΟΥ

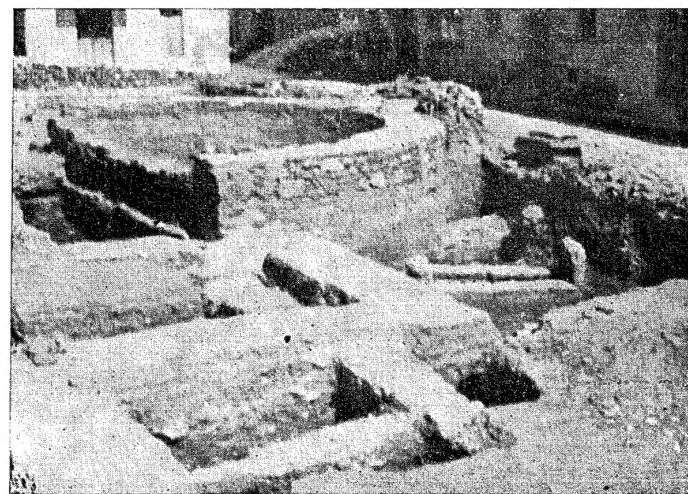
ΚΑΤΟΨΙΣ

Εικ. 4. Κάτοψις της βασιλικής ως εσώζετο τὸ 1931, μετὰ συμπληρώσεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1948.

Ἀ. Ὁρλ.

Κατὰ τὴν χορδὴν τῆς ἀψίδος περιεσώθη τοῖχος πάχους 0,65 καὶ ὕψους 0,50 ἐκτισμένος δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Βαίνει καὶ αὐτὸς ἐπὶ πλατυτέρου θεμελίου (εἰκ. 5) δὲν συνδέεται ὅμως ὀργανικῶς πρὸς τὰ ἄκρα τῆς ἀψίδος ἀλλὰ χωρίζεται ἀπ' αὐτῶν διὰ σαφοῦς κατακορύφου ἄρμου. Ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτοῦ ἐπιφανείας διατηρεῖ εἰς τινὰ σημεῖα τεμάχια παχέος ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε προφανῶς διὰ τὴν συγκόλλησιν τῶν πλακῶν τῆς στρώσεως τῆς κόγχης, ἥτις, κατὰ ταῦτα, θὰ εὐρίσκετο 0,53 μ. περίπου ὑψηλότερον τοῦ ἱεροῦ βήματος. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ βῆμα ὑψοῦτο, ὥς θὰ ἴδω-

Εἰκ. 5. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ θεμέλια τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ τῆς κάτωθεν ρωμαϊκῆς οἰκίας καὶ ἐνὸς τάφου, (δεξιᾷ).

μεν, κατὰ 0,325 ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ λοιποῦ ναοῦ, ἔπεται, ὅτι ἐν συνόλῳ τὸ δάπεδον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ εὐρίσκετο κατὰ 0,85 περίπου ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ ἐμπροσθία παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος θὰ ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παχὺ ἐκ κουρασάνιου ἐπίχρυσμα, ὅπερ τὴν καλύπτει εἰς τινὰ σημεῖα. Πῶς ἐγίνετο ἡ ἀνάβασις εἰς τὴν ὑψωμένην κόγχην τοῦ ἱεροῦ, ἥτις θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὸν ἀνώτερον κλῆρον, δὲν γνωρίζομεν. Ἴσως νὰ ὑπῆρχεν κατὰ τὸ μέσον τῆς χορδῆς μία μικρὰ κλίμαξ ἀνόδου, ἐκ δύο ἢ τριῶν βαθμίδων.

Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν ἐμβαδὸν τῆς ἀψίδος ἀνασκαφέν τὸ 1948 μέχρι βάθους 1,95 εὐρέθη περιέχον μεγάλους λίθους καὶ τινὰ θραύσματα ρωμαϊκῶν ἀγγείων ἐκ τῶν λεγομένων δακρυδόχων (lacrymatoria). Ἐκ τοῦ παρὰ τὸν τοῖχον τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης ἰδρυμένου ποτὲ ἐπισκοπικοῦ θρόνου οὐδὲν τεμάχιον ἀνευρέθη.

Ἡ πρόθεσις. Εἰς τὸ εὐθύγραμμον ἄλλοτε ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ἐξεταζομένου ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶναι προσκεκολλημένον ἐξωτερικῶς συμπαγὲς θεμέλιον (εἰκ. 3) ἡμικυκλικοῦ περιπτου σχήματος, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.35. Τὸ θεμέλιον τοῦτο, βάθους 0.80, δὲν συνδέεται ὁργανικῶς πρὸς τὸ θεμέλιον τοῦ τοίχου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀκκουμβᾷ καὶ πρέπει τούτου ἕνεκα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἶναι μεταγενεστέρᾳ προσθήκη, χρησιμεύσασα διὰ τὴν στήριξιν μικρᾶς ἡμικυκλικῆς κόγχης προθέσεως ἀνεγερθείσης πιθανώτατα ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578), ὁπότε ἡ λειτουργία τῆς προθέσεως ἔλαβε μεγαλυτέραν σπουδαιότητα, εἰσῆχθη δὲ καὶ ἡ πομπὴ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ εὐθυγράμμου τέρματος τοῦ νοτίου κλίτους εἶχον σημειώσει πρὸ τῆς βουλγαρικῆς καταστροφῆς τὸ ἄνοιγμα θύρας¹ (0.85 μ.) (εἰκ. 4) ὁμοίᾳ τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχε πιθανῶς καὶ εἰς τὸ βόρειον κλίτος, ἥτις θὰ διηρυνήθη κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς προθέσεως. Διὰ τῶν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῶν πλαγίων κλιτῶν εὐρισκομένων θυρῶν, τὰς ὁποίας συναντῶμεν εἰς τὴν θέσιν ταύτην καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς², ὁ ναὸς συνεκoinώνει εἴτε πρὸς αὐτὴν ἀνατολικῶς κειμένην, εἴτε πρὸς τὴν κατοικίαν τοῦ ἐπισκόπου ἢ πρὸς ἄλλα δευτερεύοντα προσκτίσματα. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς ἄλλας ἐκκλησίας, ἔνθα τοιαῦται θύραι ἐχρησίμευον διὰ τὴν εἴσοδον τοῦ κοινοῦ³, ἐνταῦθα, ἀφ' ἑνὸς ἢ μικρότης τοῦ ανοίγματός των (0.85 μ.) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ παρουσία των, ὑποδηλοῦν, ὅτι μᾶλλον τὸν κλῆρον θὰ ἐξυπηρέτου.

Αἱ ἐσωτερικαὶ κιονοστοιχίαι. Ὡς ἤδη εἵπομεν ὁ ναὸς ἔφερε καὶ κατὰ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυρικοῦ σχεδίου του ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας, τεταγμένας ὁμολόγως πρὸς τοὺς 0.85 μ. παχεῖς ἐξωτερικοὺς τοίχους (εἰκ. 3 καὶ 4).

¹ Τὸ κάτωθεν θεμέλιον δὲν παρουσιάζει ἄνοιγμα ἀλλ' εἶναι συνεχές, διὰ λόγους συνδέσεως τοῦ κτηρίου. Τὴν ὑπαρξιν τῆς θύρας ἀναφέρει καὶ ὁ Lemerle (ἔ.ἀ. 376 σ. 1).

² Π.χ. εἰς βασιλικήν: Σάλωνος (R. Egger, Forschungen in Salona I σ. 95) Ἀγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (Kaufmann, Handbuch³, Paderborn 1922 εἰκ. 73) Στουδίου Κ/πόλεως (A. v. Millingen, Byz. churches in C/ple σ. 56 εἰκ. 12), Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β (Γ. Σωτηρίου. Ἀρχ. Ἐφ. 1929 πίν. Β καὶ εἰκ. 155), Ἀγ. Προφῆται, Ἀπόστολοι καὶ Μάρτυρες Γεράσων Ὑπεριορδανίας (J. W. Crowfoot, Churches at Jerash σ. 31) Ἅγιοι Θεόδωροι αὐτόθι (ἔ.ἀ. σ. 12), Χισιὰρ Μπανιά παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν (B. Filon, Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἰνστιτούτου II (1911) σ. 127 καὶ 144), Στόβον (R. Egger, Österr. Jahr. 24 (1938) εἰκ. 26), Θεοτόκου παρὰ τὸ Λουτρόν Κρήτης (G. Gerola, Mon. Veneti nell' Isola di Creta II (1908) σ. 59 εἰκ. 28) Ἀγ. Αἰγνῆς Ρώμης (J. v. Egle, Baustil und Bauformenlehre Abt. VI πίν. 6 εἰκ. 11) Φιλίππων Α (μόνον εἰς τὸ νότιον κλίτος) (P. Lemerle, Philippes κλπ. Paris 1945 σ. 372, πίν. XXXV-XXXVI), Σαλαμίνας Κύπρου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημ. τῆς Κύπρου σ. 5) κλπ.

³ Lemerle, ἔ.ἀ. σ. 373 καὶ τὰ αὐτόθι (σημ. 2) ἀναφερόμενα παραδείγματα.

Ἐσχηματίζετο οὕτω δεύτερος, ἐσωτερικὸς σταυρός, ὅστις ὡς ἀνατολικὴν μὲν πλευρὰν εἶχε τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς δυτικὴν δὲ τὸ χωρίζον τὸν (μὴ ἀποκαλυφθέντα) νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ τρίβηλον (εἰκ. 4, Λ). Αἱ κιονοστοιχίαι ἔβαινον πᾶσαι ἐπὶ συνεχοῦς, παχέος (1.00 μ.) θεμελίου. Εἰδικῶς τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου κλίτους ἐκτεινόμενα θεμέλια τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ συνηνοῦντο πρὸς ἄλληλα διὰ συνεχοῦς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς βαίνοντος, 0.98 μ. παχέος θεμελίου, (εἰκ. 3, Κ,Κ.) ἀναμφιβόλως χάριν καλυτέρας συνδέσεως καὶ στερεότητος. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 3, Γ) εὗρεσις εἰς βάθος 0.40 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, μικρᾶς τετραγώνου θήκης ἐκτισμένης διὰ πλίνθων. (Ἐξωτ. ὕψ. 0.30, ἐσωτ. 0.27, διαστάσεις (0.10 × 0.15). Ὁ πυθμὴν καὶ τὸ κάλυμμά της ἀπετελοῦντο ἐκ μικρᾶς λιθίνης πλακός, ἐσωτερικῶς δὲ περιεῖχε κίτρινον χῶμα. Ἴσως νὰ προωρίζετο, ὅπως δεχθῇ σταυρὸν¹ ἢ λείψανόν τι ἁγίου, τιθέμενον ἐκεῖ χάριν καλυτέρας στερεώσεως τοῦ τοίχου².

Αἱ κιονοστοιχίαι δὲν ἀπετελοῦντο μόνον ἐκ κίωνων ἀλλὰ καὶ ἐκ πεσσῶν σχήματος ἀνισοσκελοῦς γάμμα τοποθετημένων κατὰ τὰς γωνίας. (εἰκ. 4) Τὸ πάχος τῶν πεσσῶν ἦτο 0.85, αἱ δὲ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ γάμμα 1.93 καὶ 1.20. Ὅμοιοι γαμματόσχημοι πεσσοὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Σεργίου τῆς Γάζης, τούτους δ' ὡς ἐκ τῶν συμφραζομένων συνάγεται, ἀποκαλεῖ ὁ Χορίκιος³ ἐγγωνίους τοίχους. Καὶ εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὰ δύο ἐγκάρσια σκέλη ὑπῆρχεν ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς ἀνὰ εἰς κίων μεταξὺ ἐγγωνίων πεσσῶν ἢ παραστάδος καὶ ἐγγωνίου πεσσοῦ (ἀνατ. σκέλος), εἰς δὲ τὸ δυτικὸν σκέλος ὑπῆρχον ἀνὰ τέσσαρες πιθανώτατα ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς κίονες ἀντικρύζοντες δυτικῶς τὰς παραστάδας τοῦ χωρίζοντος τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου. Ὁ ἀνωτέρω ἀριθμὸς τῶν κίωνων προκύπτει ἐκ τῆς ἀποστάσεως (15.67 μ.) εἰς τὴν ὁποίαν ἀνευρέθη κατὰ τὰς τελευταίας ἀνασκαφὰς ὁ τοίχος τοῦ νάρθηκος, εἰς τὸ βόρ. κλίτος τοῦ δυτ. σκέλους (εἰκ. 3).

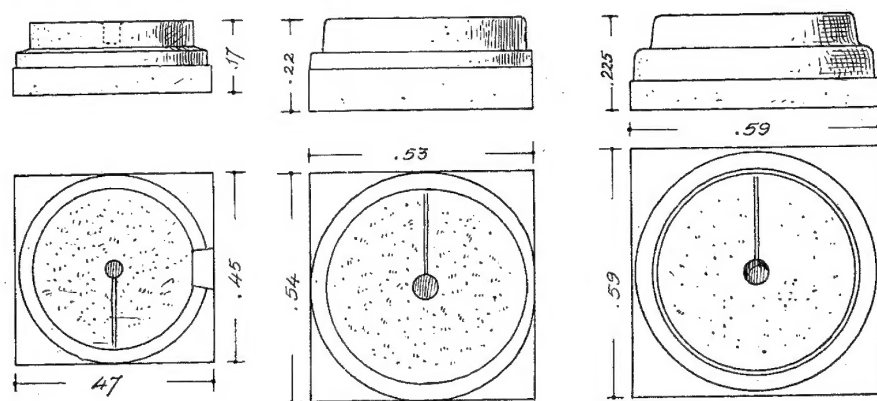
Ἐκ τῶν ἐγγωνίων πεσσῶν, κατὰ χώραν ἀκόμη τὸ 1931 μέχρις ὕψους 0.40-0.70 σωζομένων, ἐμέτρησα τοὺς τέσσαρας τοῦ βορείου ἐγκαρσίου σκέλους (εἰκ. 4, Γ, Δ, Ε, Ζ) καὶ τὸν ἕνα τοῦ νοτίου (Η). Ἐκ τούτων ὁ Ζ διετηρεῖτο μέχρις ὕψους

¹ Ὡς γνωστὸν πρὸ τῆς καταθέσεως τοῦ θεμελίου τῶν χριστ. ναῶν ἀνεγινώσκετο ἡ «περὶ συστάσεως ἐκκλησιῶν» εὐχή, συνάμα δὲ ἐπηγνύετο εἰς τὸ ἔδαφος καὶ σταυρός, ὡς σαφῶς συνάγεται καὶ ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς φράσεως τοῦ Χρυσόστομου (Ὁμιλία εἰς τὴν ἐορτὴν τῶν Βατῶν, Migne, P. G. τ. 61 στ. 717) «ποία ἐκκλησία ἢ μὴ σταυρῷ τετιχισμένη».

² Σχετικῶς πρὸς τὴν ἰουστινιάνειον Ἀγίαν Σοφίαν Κ/πόλεως ὁ ὑπὸ Ἀνωνύμου γραφεὶς Κώδις 76 τῆς Μονῆς Καρακάλου (Γρηγόριος Παλαμᾶς ΙΣ' (1932) σ. 29) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἐτίθεντο ἐν «παντὶ κίονι ἄνω καὶ κάτω λείψανα τίμια ἁγίων».

³ Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν Ι, 34, σελ. 11 τῆς ἐκδόσεως Förster-Richtsteig.

0,70 ξωόζετο δ' ἐπὶ τῶν κατακορύφων πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοιχωμάτων του καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσίς του ὁμοίως διετηρεῖτο καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ Η. Εὐρίσκοντο δ' ἐπίσης τότε εἰς τὴν θέσιν των καὶ αἱ βάσεις τῶν δύο κίωνων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, ὡς καὶ τῶν δύο τοῦ βορείου σκέλους. Ἡ βάση τοῦ κίονος Θ (εἰκ. 4) δὲν εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν της, δὲν γνωρίζω δὲ ἂν εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχον εἰς ἡ δύο κίονες. Εἰς τὴν ἀναπαράστασίν μου (εἰκ. 3 καὶ 6) παρεδέχθην ἓνα μόνον κίονα διότι ἂν ἔδεχόμην δύο, τὰ μετακινόνιά των θὰ προέκυπτον πολὺ στενότερα τῶν ἄλλων δύο πλευρῶν ΓΔ καὶ ΕΖ, ἐν ᾧ εἰς

Εἰκ. 6. Βάσεις κίωνων τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ἱσογείου καὶ τῶν ὑπερώων.

ἄλλα σωζόμενα μνημεῖα τοῦ αὐτοῦ τύπου, ὡς π.χ. τὴν Καταπολιανὴν τῆς Πάρου¹, ταῦτα εἶναι μικρότερα.

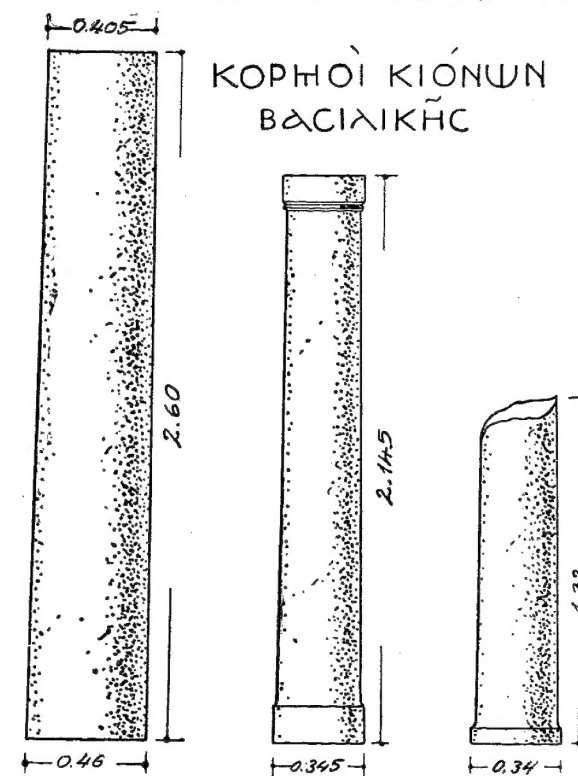
Ὅλον τὸ νότιον τμήμα τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ τὸ πέραν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν ἐξηφανίσθη, πιθανῶς κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νοτίως τῆς βασιλικῆς διερχομένου δρόμου, τοῦ ὁποῖου μάρτην κατέστρεψα ἱκανὸν τμήμα τοῦ λιθοστρώτου (καλντερίμ) μήπως εὕρω εἰς βάθος τὸ θεμέλιον. Τούτου ἕνεκα εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια τὴν νοτίαν πλευρὰν συνεπλήρωσα συμμετρικῶς πρὸς τὴν βόρειον.

Ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τοὺς κίονας. Τούτων, ὡς εἴπομεν, διετηροῦντο τὸ 1931 μαρμαρίναι τινες βάσεις κατὰ χώραν, ἅλλαι δὲ πάλιν ἦσαν ἐσπαρμέναι ἐντὸς τῆς ἐκτάσεως τοῦ ναοῦ. Αἱ κατὰ χώραν εὐρισκόμεναι ἀποτελοῦνται ἐκ τετραγώνου πλίνθου πλευρᾶς 0,59 καὶ ὕψους 0,07 (εἰκ. 6 δεξιᾶ), μιᾶς ὑπὲρ ταύτην στρογγύλης σπείρας, ὕψους 0,075 μὲ τὴν συνήθη πεπιεσμένην παλαιοχριστιανικὴν τομὴν, καὶ τέλος ὑπὲρ τὴν σπείραν ἑνὸς ἐλαφροῦς

¹ Jewell - Hasluck, The church of our Lady of the hundred gates, London 1920 πίν. 10 καὶ M. Bühlmann, Die Kathedrale von Paros ἐν Zeitschr. für Geschichte der Architektur, Beiheft 10, Heidelberg 1910 σ. 10 εἰκ. 4.

στενουμένου κυλινδρικοῦ δακτυλίου, ὕψους 0,08. Τὸ ὄλικόν της ὕψος εἶναι 0,225. Εἰς τὸ ἄνω της μέρος ἡ κυκλικὴ βάση ἔχει διάμετρον 0,46, φέρει δὲ εἰς τὸ μέσον κυκλικὸν τόρμον χάριν τῆς ἐπ' αὐτῆς γομφώσεως τοῦ κορμοῦ κίονος, ἐπιτυγχανομένης τῇ βοηθείᾳ αὐλακος μολυβδοχοῦτας (εἰκ. 6).

Ἄλλαι βάσεις ἔχουσι κάπως μικρότερας διαστάσεις (πλίνθος πλευρᾶς 0,53, ὕψος ὀλικόν 0,22). Ὑπάρχουσι τέλος καὶ τινες βάσεις πολὺ μικρότερον

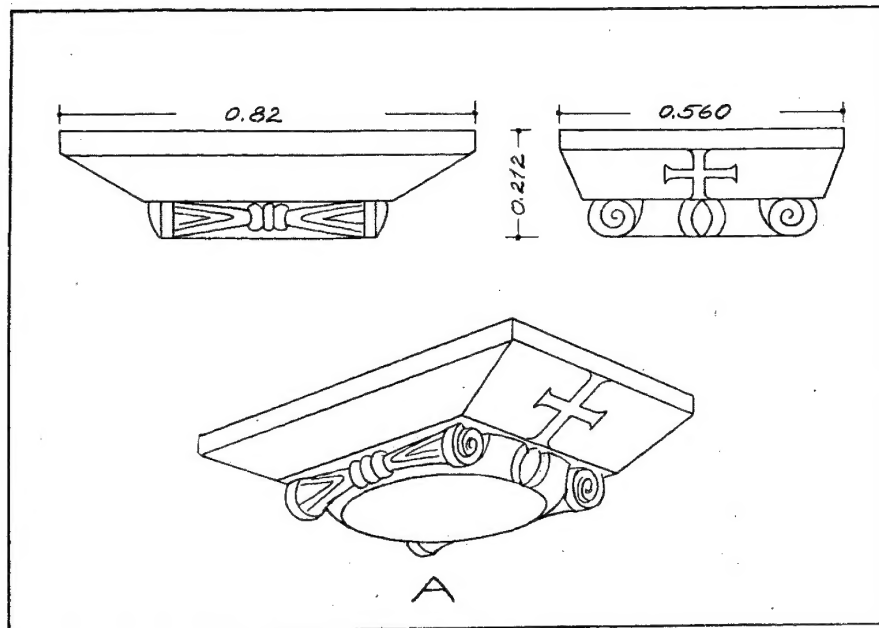
Εἰκ. 7. Κορμοὶ κίωνων τῆς βασιλικῆς.

διαστάσεων (εἰκ. 6 ἀριστερᾶ) μὲ πλίνθον πλευρᾶς 0,47 κυλινδρικήν «σπείραν» καὶ δακτύλιον. Αἱ τελευταῖαι αὗται θ' ἀνήκουσιν ἀμφιβόλως εἰς τοὺς κίονας τοῦ γυναικωνίτου, ὃν ἀσφαλῶς θὰ ἔφερεν ὁ ναός. Αἱ βάσεις δ' αὗται, ὡς καὶ τινες τοῦ ἱσογείου, φέρουσι πλαγίας ἐγκοπὰς, χάριν τῶν θωρακίων, δι' ὧν ἐφράσσοντο τὰ μετακινόνια τοῦ τε ἄνω ὀρόφου καὶ πιθανώτατα τοῦ ἱσογείου, ὡς καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, π.χ. τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου¹.

Ἐπὶ τῶν βάσεων ἔβαινον μονόλιθοι καὶ ἀρράβδωτοι κορμοὶ (εἰκ. 7) ἐκ

¹ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 19 εἰκ. 18

κυανίζοντος, κακής ποιότητας, έντοπίου μαρμάρου. Οί κορμοί οὔτοι, ὧν ἐσώζοντο τὸ 1931 πέντε, εἶχον κάτω μὲν διάμετρον 0,46, ἄνω δὲ 0,405 καὶ ὕψος μόνον 2.60 μ. Ὅτι δ' οὔτοι ἀνήκον εἰς τοὺς κάτω κίονας συνάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς ταυτότητος τῶν διαμέτρων των πρὸς τὴν τῆς βάσεως ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὁμοίων τόρμων γομφώσεως τοὺς ὁποίους φέρουν κατὰ τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφά-

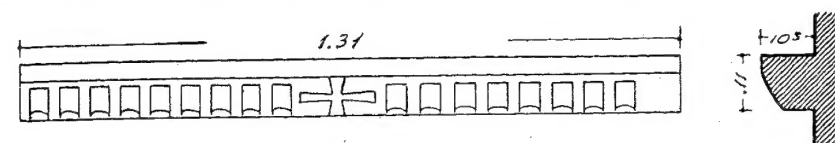
Εἰκ. 8. Κιονόκρανον τῆς κάτω κιονοστοιχίας.

νειαν. Ὑπάρχει ἄφ' ἑτέρου καὶ ἄλλος κορμός, συνολικοῦ ὕψους 2.145 καὶ διαμέτρου κάτω μὲν 0.345 ἄνω δὲ 0.31. Οὗτος πιθανὸν νὰ ἀνήκει εἰς τοὺς κίονας τοῦ γυναικωνίτου. Εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω του ἄκρον φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχουσιν ταινίαν, ὕψους 0.14 (κάτω) καὶ 0.10 (ἄνω) φέρει δὲ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κάτω του ἐπιφάνειαν κυκλικὸν τόρμον γομφώσεως, ὡς καὶ ἡ ἀντίστοιχος βάσις. Ἀμφοτέρων τῶν ὁρόφων οἱ κορμοὶ φέρουσιν εἰς ὕψος 0.82 οἱ κάτω καὶ 0.73 οἱ ἄνω, ὁπᾶς προσηλώσεως τῶν θωρακίων, ἅτινα ἔφρασσον τὰ μετακίονια.

Ἐπὶ τῶν κορμῶν τοῦ ἰσογείου ἔβαινον μαρμαρίνα ἰωνικά κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. (εἰκ. 8) Τὰ κιονόκρανα τοῦ κάτω ὁρόφου παρουσιάζουσι κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὰ ἔσω βλέπουσαν πλευρὰν των ἔχινον μὲ ἓν μόνον, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον ὠδὸν εἰς τὸ μέσον καὶ δύο κατὰ τὰ ἄκρα ἔλικας· κατὰ δὲ τὰς πλαγίας πλευρὰς προσκεφάλαια φέροντα ἐν τῷ μέσῳ τριπλοῦν ζωστήρα, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ πολὺ ἐσχηματοποιημένα φύλλα καλάμου (·). Τὸ ἐπίθημα

ἔχει, ὡς συνήθως, τὸ σχῆμα ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἡ ἄνω ὀρθογώνιος ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἔχει διαστάσεις 0.82×0.56 . Τὸ ὀλικὸν ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.212. Ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, ἥτις ἔβλεπε πρὸς τὸ μέσον κλίτος, ἔφερεν ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν (εἰκ. 8). Γενικῶς ἡ ἐργασία τῶν κιονοκρανῶν εἶναι ἀμελῆς καὶ ἐντελῶς ἐπαρχιακοῦ χαρακτῆρος.

Ὅμοιον περίπου κιονόκρανον ἦτοι ἰωνικὸν ἀλλὰ μετὰ πολὺ χαμηλοῦ ἐπιθήματος καὶ ἄνευ διακοσμήσεως τοῦ ἔχινου, τοῦ προσκεφαλαίου καὶ τοῦ

Εἰκ. 9. Τεμάχιον ἐκ τοῦ μεταξύ τῶν ἐπαλλήλων κιονοστοιχιῶν κοσμήτου.

ἐπιθήματος, ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς νήσου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ γυναικωνίτου· διότι αἱ διαστάσεις τοῦ ἐπιθήματός του (0.475×0.475) εἶναι πολὺ μικραὶ σχετικῶς πρὸς τὸ πάχος τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντος τόξου, ὅπερ δὲν δύναται νὰ ἦτο μικρότερον τοῦ 0.50. Τοῦ κάτω τόξου τὸ πάχος θὰ ἦτο 0.75 περίπου, προσαρμόζεται δ' ἄριστα πρὸς τὸ ἐπίθημα τῶν κιονοκρανῶν τοῦ ἰσογείου. Ἐὰν ἀθροίσωμεν τὰ ὕψη βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου τῶν κίωνων τῶν δύο ὁρόφων λαμβάνομεν διὰ μὲν τοὺς κάτω κίονας ὀλικὸν ὕψος 3.037 ($= 0.225 + 2.60 + 0.212$), διὰ δὲ τοὺς ἄνω πιθανῶς 2.485 ($= 0.17 + 2.145 + 0.17$). Κατὰ ταῦτα τὸ ὕψος τῶν ἄνω κίωνων θὰ ἦτο περίπου ἴσον πρὸς τὰ $\frac{5}{6}$ τοῦ ὕψους τῶν κάτω.

Τὰ μεταξύ τῶν κίωνων κενὰ ἐγεφυροῦντο δι' ἡμικυκλικῶν τόξων ἐκτισμένων πιθανώτατα διὰ πλίνθων. Τούτων ὅμως δὲν εὐρέθησαν λείψανα.

Αἱ ἐπάλληλοι τοξοστοιχίαι ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ μαρμαρίνης λοξομήτου ζώνης ἢ κοσμήτου, τεμάχιον τοῦ ὁποίου, (εἰκ. 9) ἀσβεστόχριστον, μήκους 1,31 μ. σώζεται σήμερον ἐντοιχισμένον εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ γειτονικοῦ κουρείου Κωστασοφία. Τὸ ὕψος τοῦ κοσμήτου τούτου εἶναι 0,11, ἡ δὲ προσθία, ἐλαφρῶς καμπύλη καὶ κεκλιμένη, ἐπιφάνειά του κοσμεῖται διὰ σειρᾶς κοίλων, ὀρθίων ραβδώσεων, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἰσοσκελῆς σταυρός. Ἡ τοιαύτη διακόσμησις ἰδιάζει εἰς κοσμήτας. Τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὸν κοσμήτην τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου¹.

Εἶπον ἀνωτέρω (σ. 13), ὅτι μεταξύ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρεμβάλλεται ἑκατέρωθεν παχὺ (0,98) συνεχὲς θεμέλιον (εἰκ. 3, ΚΚ) τὸ ὁποῖον τὰς συνενώνει· δὲν συμβαίνει ὅμως

¹ Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1929 σ. 15 εἰκ. 12

τὸ αὐτὸ καὶ μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὑπαρξίς τοῦ θεμελίου Κ,Κ θὰ ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ τινὰ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπ' αὐτοῦ θὰ ἐστηρίζοντο κίονες. Ἡ τοιαύτη ὁμῶς ἐκδοχὴ ἀποδεικνύεται ἀδύνατος ἐξ αὐτοῦ τοῦ σχήματος τῶν ἐγγωνίων πεσσῶν Γ,Ζ,Η (εἰκ. 4) οἵτινες, ἐὰν ὑπῆρχον μεταξύ τῶν κιονοστοιχιῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ τὰς ἀντικρύζουν διὰ παραστάδων, θὰ ἔπρεπε δηλ. νὰ μὴ εἶχον σχῆμα γάμμα ἀλλὰ ταῦ ἢ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει εἰς τὴν συγγενῇ σταυρικῇ βασιλικῇ τοῦ Σάλωνος¹. Τοιοῦτο ὁμῶς σχῆμα οὐδέποτε εἶχον οἱ πεσσοὶ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς, ὥς τοῦτο τρανῶς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὸ 1931 ἄριστα ἀκόμη σωζομένη ὀρθομαρμάρωσις τῶν πεσσῶν Ζ καὶ Η ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς. Τὰ κατὰ μῆκος λοιπὸν θεμέλια θὰ κατεσκευάσθησαν ἀπλῶς χάριν καλυτέρας συνδέσεως τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰς δυτικὰς κιονοστοιχίας², αἵτινες, ὥς θὰ ἴδωμεν, ἐστήριζον τὴν κεντρικὴν στέγην τοῦ ναοῦ.

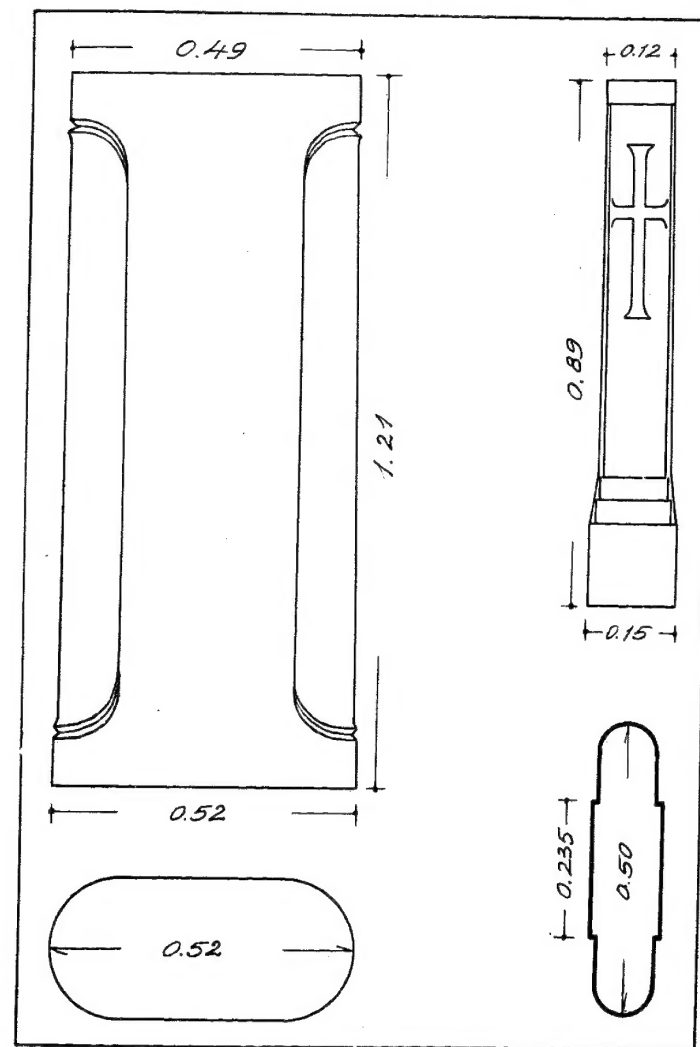
Παράθυρα. Ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου θὰ εἶχεν ἀναμφιβόλως πολλὰ δίλοβα, πιθανώτατα δὲ καὶ πολύλοβα παράθυρα. Τοῦτο τοῦλάχιστον πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅχι μόνον κατ' ἀναλογίαν πρὸς συγγενῇ μνημεῖα (Ἁγ. Δημήτριον καὶ Ἀχειροποιήτον Θεσσαλονίκης) ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς εὐρέσεως πολλῶν μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐκτάσει τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς τὰ πέριξ, ὥς π.χ. πρὸ τοῦ κατωφλίου τοῦ κατὰ τὰ ΝΑ τῆς βασιλικῆς καταστήματος, εἰς τὴν βόρειον πρόσοψιν τῆς γειτονικῆς οἰκίας Πανλίδη κλπ. Οἱ ἀμφικιονίσκοι τῶν παραθύρων ἀπετελοῦντο, ὥς καὶ οἱ κίονες, ἐκ χωριστῆς βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν δι' ἀναγλύπτου «λατινικοῦ» σταυροῦ γεγλυμμένου ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στρογγύλων στενῶν πλευρῶν τοῦ κορμοῦ ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ μέσου τοῦ ὕψους³ (εἰκ. 10 καὶ 11). Αἱ πλάγαι μακრაὶ πλευραὶ τοῦ κορμοῦ εἶναι πάντοτε ἐπίπεδοι χάριν καλυτέρας ἐπ' αὐτῶν προσαρμογῆς τοῦ τετραξύλου (κάσσης) τοῦ φεγγίτου. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ τῶν βάσεων αἱ γλυφαὶ διακόπτονται εἰς τὰ πλάγια διαμορφούμεναι ὥς κεκλιμένα ἐπίπεδα (εἰκ. 11). Τέλος τὰ κιονόκρανα τῶν ἀμφικιονίσκων παρουσιάζουσι τὴν μορφήν ἐπιμήκους ἀνεστραμμένης, κολούρου πυραμίδος, τῆς ὁποίας ὁμῶς αἱ κεκλιμέναι παρειαὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδοι ἀλλ' ἐλαφρῶς κυματωμέναι (κοιλόκυρτοι) (πβλ. εἰκ. 11). Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν ἁγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, πρὸς τὸν ὁποῖον ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου παρουσιάζει συγγένειαν, εἰς τὴν μεγάλην ἄψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀποκατέστησα (εἰκ. 12, 13, 14) πεντάλοβον παρά-

¹ R. Egger, Forschungen in Salona I, Wien 1917, σ. 97, εἰκ. 183.

² Ὅμοια θεμέλια συνδέσεως παρουσιάζει καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος μεταξύ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ βορ. καὶ τοῦ νοτ. σκέλους τοῦ σταυροῦ. (R. Egger, ὁ. ἀ.).

³ Παράβαλε ὁμοίαν διακόσμησιν εἰς ἀμφικιονίσκους τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 εἰκ. 4 καὶ 5).

θυρον, τρίλοβα εἰς τὸν νόρθηκα, δίλοβα δὲ εἰς τὰς μακρὰς πλευράς, τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ τὸν φωταγωγὸν καὶ τέλος μονόλοβα, ἡμικυκλικά εἰς τὸν φωτα-

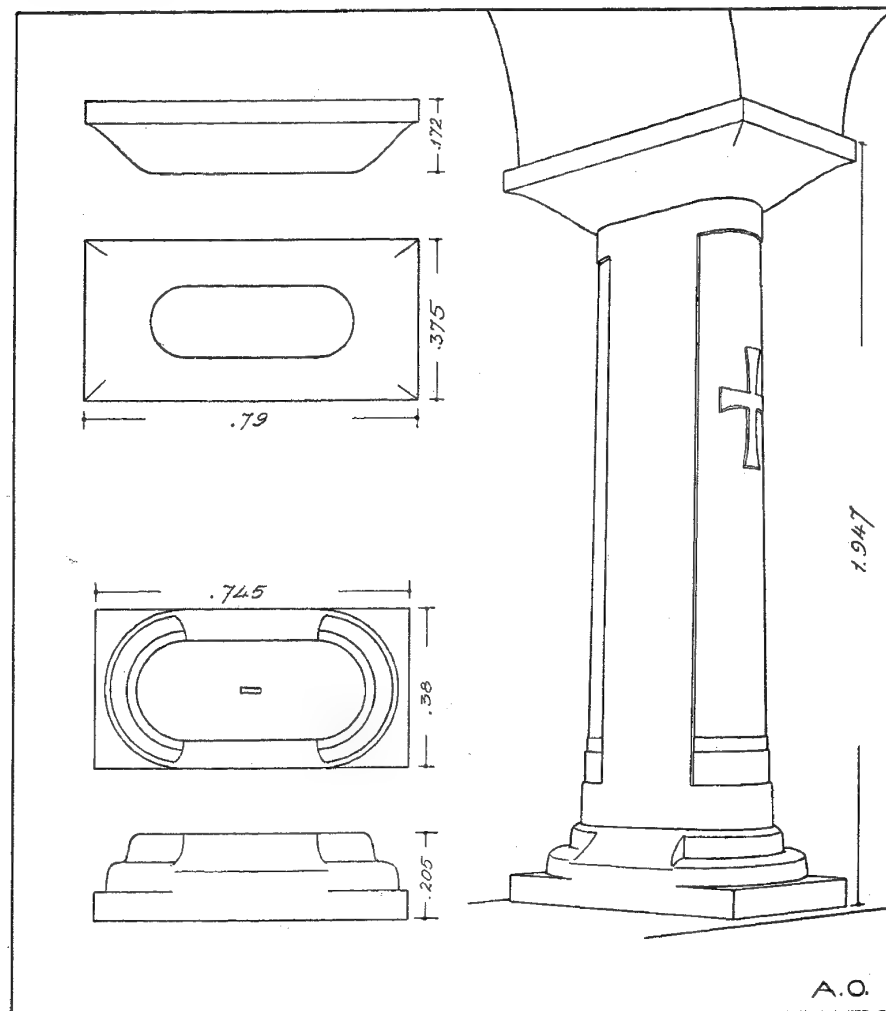
Εἰκ. 10. Κορμοὶ ἀμφικιονίσκων παραθύρων.

γωγὸν¹ τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Μικρὰ μονόλοβα παράθυρα τοποθετῶ ἐπίσης καὶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, ὑπεράνω καὶ ἐκατέρωθεν τῆς

¹ Ὅμοια ἡμικυκλικά ἀνοίγματα εὐρίσκονται καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν τῶν πλευρῶν τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monuments chrétiens de Salonique πίν 14, 17).

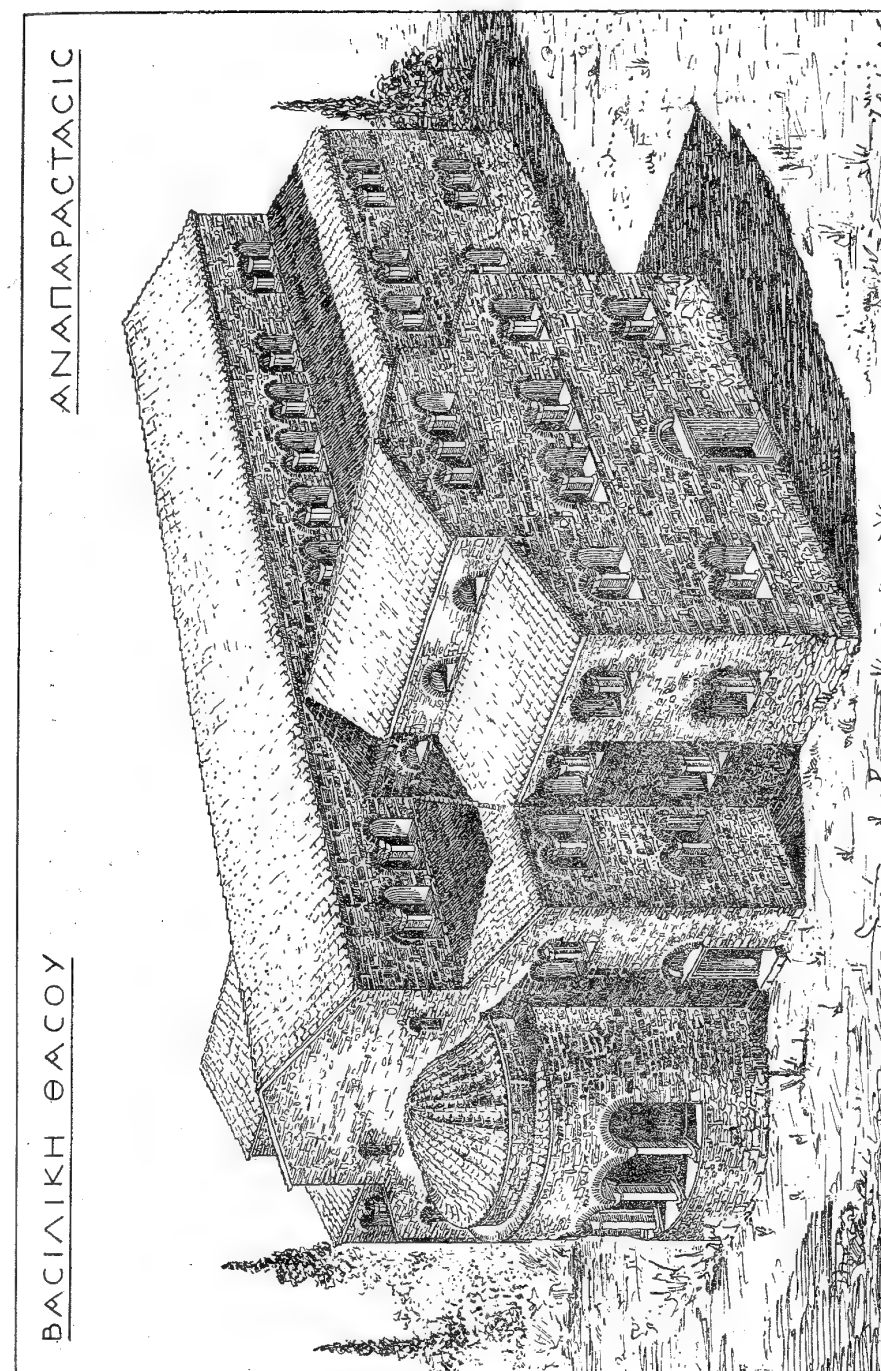
κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 12, 14) ὡς ἔχομεν τοιαῦτα ἐκεῖ καὶ εἰς τὸν ἁγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης.

Θύραι. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς θύρας δέχομαι ἀνὰ μίαν ἐκατέρωθεν τῆς

Εἰκ. 11. Ἀμφικιονίσκοι παραθύρων.

μεγάλῃς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σωζομένου εἰσέτι τὸ 1931 ἀνοίγματος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 12) καὶ ἀνὰ μίαν, ὑποθετικῶς, εἰς τὰ ἄκρα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς ἐξόδους κινδύνου.

Εἰκ. 12. Ἀναπαράστασις τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (ἀνευ τῶν προσκτιμάτων).

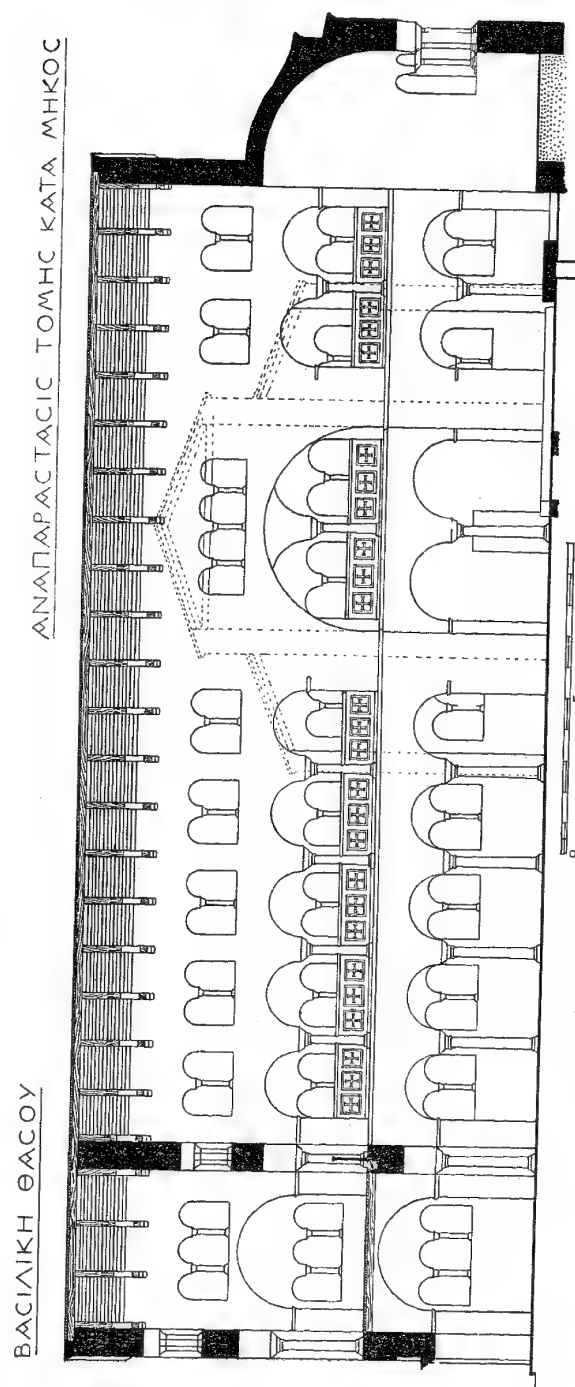
Ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἀνωδομῆς. (Εἰκ. 12, 13, 14). Τὸν ναὸν παρεδέχθη φέροντα γυναικωνίτην ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη ὄλων τῶν σκελῶν. Ἐπραξα δὲ τοῦτο ὁρμώμενος ὅχι μόνον ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ μεγέθους τοῦ κτηρίου· θὰ ἦτο πράγματι ἀπαράδεκτον μία τόσων μεγάλων ἐν κατόψει διαστάσεων βασιλική, οἷα ἡ ἐξεταζομένη, νὰ εἶχε τόσον χαμηλὸν ὕψος, ὅσον ὑποδηλοῦσιν οἱ ἐξετασθέντες κίονες τοῦ ἰσογείου. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἡ μᾶλλον τὰς κλίμακας ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην, αὗται ἠδύναντο νὰ εὐρίσκωνται εἴτε εἰς τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος ἢ καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ αἵθριου, ἐὰν βέβαια ὑπῆρχε τοιοῦτο, εἴτε τέλος εἰς τὰ πλάγια τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἔνθα εὐρέθησαν δύο διαμερίσματα (εἰκ. 3 Μ, Μ') τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὡς κλιμακοστάσια ὑπαιθρίων ἐξωτερικῶν κλιμάκων, ἂν καὶ τὸ πλάτος των (3.40 τοῦ βορείου καὶ 4.40 τοῦ νοτίου) εἶναι μεγαλύτερον τοῦ δέοντος¹.

Διὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐδέχθη, φυσικὰ, ὅτι ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου, ὡς ἄλλως τε πάντοτε συνέβαινε καὶ ὡς ἄλλως τε ὑποδηλοῖ καὶ τὸ μέγα πάχος (1,00 μ.) τῶν ἡμικυλινδρικῶν τοίχων τῆς.

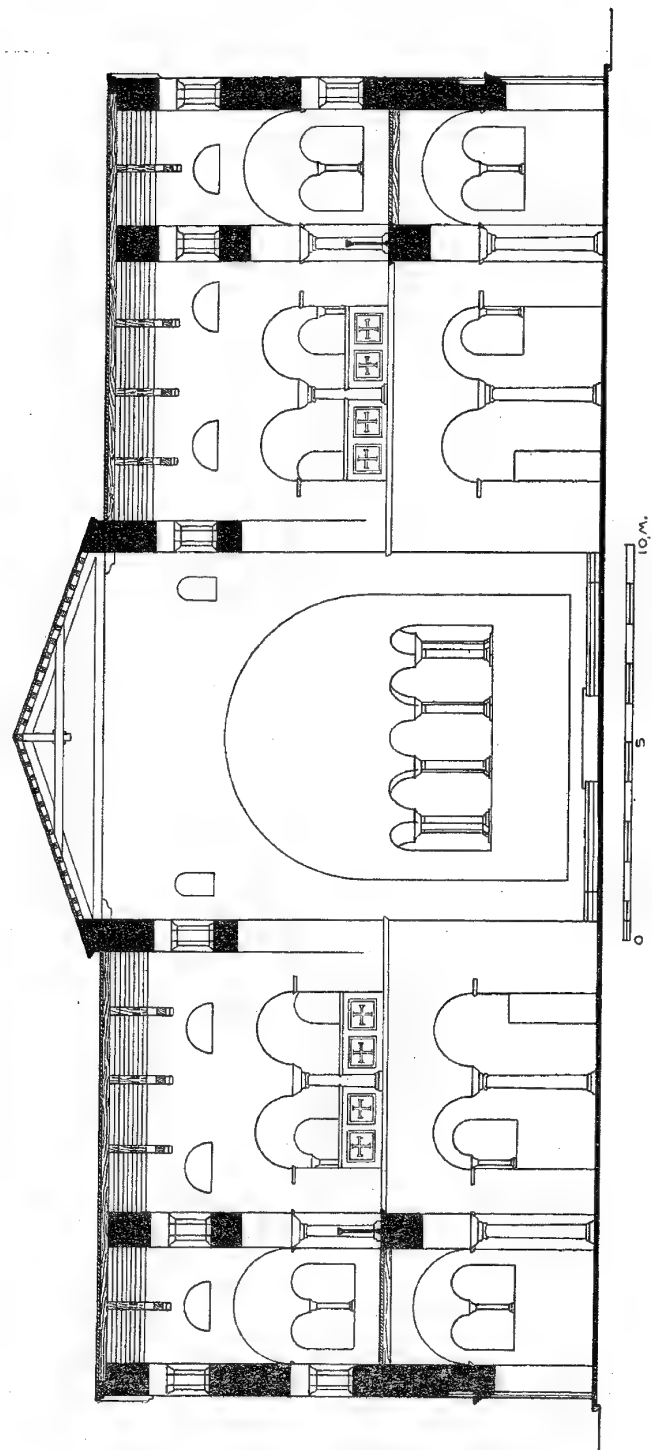
Τὸν ὑπόλοιπον ναὸν παρεδέχθη στεγαζόμενον διὰ 3 τεθλασμένων ξυλίων στεγῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονορρίχτους, καλυπτούσας τὰ πλάγια κλίτη, δηλαδὴ τὸν γυναικωνίτην, καὶ ἀπὸ μίαν δίρριχτον καλύπτουσιν τὰ μέσα κλίτη τῶν σκελῶν. Ἐκ τῶν στεγῶν τούτων αἱ μὲν μονόρριχτοι, λόγῳ τῆς ἰσοπλατίας τῶν ἄκρων κλιτῶν ὅλου τοῦ κτηρίου, θὰ εὐρίσκοντο ὅλοι εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος (εἰκ. 12), αἱ δίρριχτοι ὅμως, λόγῳ τοῦ μικρότερου πλάτους τοῦ μέσου κλιτοῦ τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν, θὰ εἶχον καὶ διάφορα ὕψη, τῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ σκέλους οὓσων ὑψηλότερων τῶν τοῦ βορείου καὶ νοτίου. Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι μία μακρὰ, συνεχὴς καὶ ὑψηλότερα στέγη ἐκάλυπτε τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ὡς καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν χώρον (εἰκ. 12, 13), δύο δὲ ἄλλαι χαμηλότεραι, βαίνουσαι καθέτως ἐπὶ τὴν μακράν, θὰ ἐκάλυπτον τὸ βόρειον καὶ νότιον σκέλος (εἰκ. 12). Αἱ ξύλιναι αὗται στέγαι θὰ ἦσαν ἐσωτερικῶς ὁραταί.

Τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν διάταξιν τῶν στεγῶν ὑποδεικνύει αὐτὴ ἡ κάτοψις τοῦ κτηρίου· διότι τὰ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βαίνοντα σκέλη (Ἀνατ. ἢ Δυτ.) ἔχουσι πολὺ μεγαλύτερον πλάτος τῶν ἐγκαρσίων (Βορείου καὶ Νοτίου), τούτου δ' ἕνεκα κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ τετραγώνου γεννᾶται ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.55×9.35 μ. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου πιθανὸν νὰ ἐγίνετο διασταύρωσις τῶν σκελῶν, τοποθετουμένων εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, πολλῇ δὲ μᾶλλον νὰ ὑπῆρχεν ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν ξύλινος τροῦλλος· διότι ὁ τροῦλλος αὐτὸς θὰ ἦτο ὀρθογώνιος καὶ μάλιστα μὲ τὸν

¹ Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνης 12 ἐδέχθη ἐσωτερικὰς τὰς κλίμακας ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.

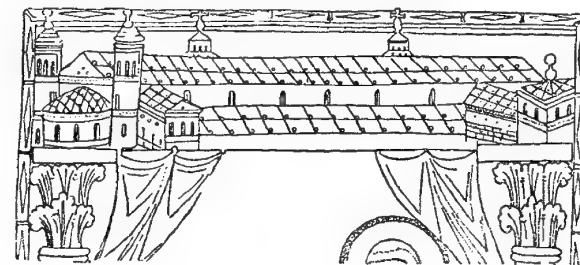

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου. Ἡ σχετικὴ θέσις τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ὑποδηλοῦται δι' ἐστιγμένον γραμμῶν.

Εικ. 14. Αναπαράσταση της κατά πλάτος τομής της σταυρικής βασιλικής της Θεσσαλονίκης.

μέγαν του ἄξονα βαίνοντα ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Τοῦναντίον ἡ παραδεκτὴ γενομένη διάταξις στηρίζεται εἰς ἄλλα παραδείγματα ἥτοι διὰ μὲν βασιλικὴν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης¹, διὰ δὲ

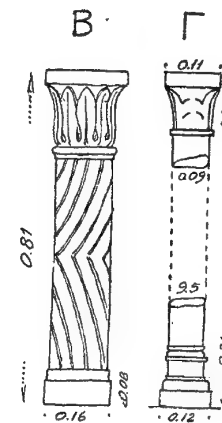

Εικ. 15. Ἡ πρώτη τρικλιτος βασιλικὴ τῆς Κολωνίας (873) εἰκονιζομένη ἐπὶ παλαιοῦ χειρογράφου.

σταυρικὸν (:) ναὸν εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τῆς Κολωνίας, τῆς ὁποίας ἀπεικόνισις μᾶς διεσώθη ἐν παλαιῷ χειρογράφῳ² (εἰκ. 15).

Ἡ ἐκ τῆς γεφυρώσεως τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενοῦ τῶν 6.55 μ. χάριν στηρίξεως τοῦ φωταγωγοῦ τῆς ὑψηλοτέρας στέγης γεννωμένη δυσκολία, ὑπερπηδᾶται εὐκόλως ἂν δεχθῶμεν μεταξὺ τῶν πεσσῶν κατὰ μῆκος βαίνοντα τόξα (εἰκ. 13) ὡς γίνεται καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθα τὸ σχετικὸν ἄνοιγμα εἶναι 6,22 μ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι μὲ τὸν τρόπον καλύψεως, τὸν ὁποῖον παρεδέχθη, τὰ εἰς τὸ μέσον κλίτος τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀντιστοιχοῦντα παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ φωταγωγοῦ καλύπτονται ὑπὸ τῆς ἀντιστοίχου στέγης τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν καὶ ἀποβαίνουνσι τυφλά. Τοῦτο ὅμως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθα ὑπάρχουν ὑπὲρ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ ταῦ τυφλά παράθυρα, τῶν ὁποίων τὰ ἀνοίγματα φράσσονται διὰ τοιχαρίων τοιχογραφημένων κατ' ἀπομίμησιν φεγγίτου³. Τέλος καὶ τὰ ἡμικυκλικὰ παράθυρα τοῦ χαμηλοῦ φωταγωγοῦ τῶν

ΚΙΟΝΙΣΚΟΙ

Εικ. 16. Κιονίσκοι ἁγ. Τραπεζίης (B) καὶ ἁμβωνος (Γ).

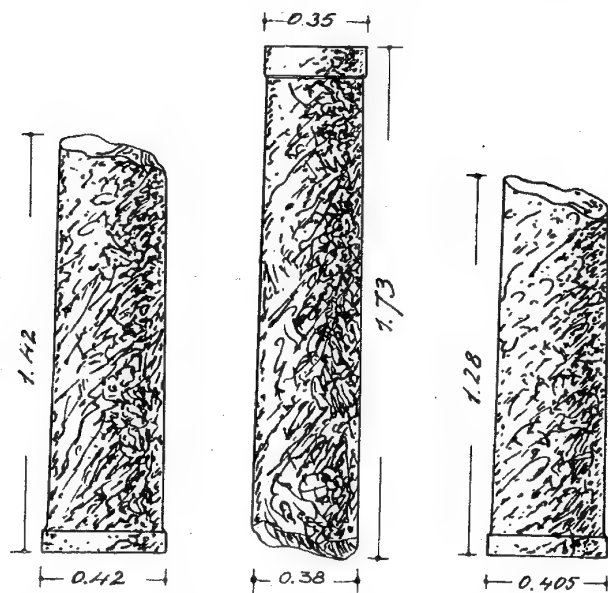
¹ Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monum. chrét. de Salonique πίν. 14, 15, 17.

² Τὸ πρωτότυπον εὐρίσκεται εἰς εὐαγγελιστήριον τοῦ 11^{ου} αἰ., εἰκονίζει δὲ τὴν τὸ 873 κτισθεῖσαν παλαιότεραν μητρόπολιν τῆς Κολωνίας, ἣν διεδέχθη ἡ γνωστὴ, μεγάλη γοτθικὴ ἐκκλησία. Ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ἐν Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit τοῦ 1872, ἔπειτα δ' ὑπὸ τοῦ Eschenwein ἐν Handb. der Architektur III, 1^{ον} μέρος σ. 133.

³ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτίον 1918. Συμπλήρωμα πίν. 7 εἰκ. 21.

έγκαρσίων σκελών του σταυρού παρεδέχθη δμοια προς τα αντίστοιχα του 'Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Αί μικρότεροι κατασκευαί του ιεροῦ. α) *Βάθρα ιερέων.* Είπομεν ανωτέρω (σ. 11) ότι η μεγάλη άψις του ιεροῦ είχε τὸ δάπεδον αὐτῆς ὑψωμένον, παρὰ δὲ τὸν ἡμικυλινδρικὸν αὐτῆς τοῖχον κτιστὸν θρανίον χάριν τῶν ιερέων (α' βαθμοῦ). Εὐθὺς πρὸ τῆς άψίδος καὶ κατὰ τὰ ἄκρα τῆς χορδῆς τῆς

Εἰκ. 17. Τεμάχια ἐγχρωμῶν κίωνων, πιθανῶς τοῦ κιβωρίου.

ἐσφίζοντο κατὰ τὸ 1931 μέχρις ὕψους 0,30 ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ιεροῦ, τὰ θεμέλια δὺο πλινθίνων κατασκευῶν ὀρθογωνίου σχήματος (εἰκ. 4 N,N) διαστάσεων 2.75×1.73 , αἵτινες ἀπετέλουν, τρόπον τινά, συνέχειαν πρὸς δυσμὰς τοῦ ἐν τῇ άψίδι ἡμικυκλικοῦ θρανίου. Λόγω τοῦ σχήματος καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν τὰ ὀρθογώνια αὐτὰ κατασκευάσματα θὰ ἀνῆκον εἰς βάθρα ιερέων (β' βαθμοῦ), οἷα συναντῶμεν εἰς τὴν θέσιν αὐτήν εἰς πολλὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς εὐρέσεώς των ἡ ἄνω των ἐπιφάνεια ἦτο ἄμορφος καὶ ἐλαφρῶς κεκλιμένη, πρέπει ὅμως νὰ τὴν φαντασθῶμεν κλιμακωτὴν καὶ ἐπενδεδυμένην διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὡς μαρτυροῦσι λείψανά τινα αὐτῶν σφζόμενα τὸ 1931 κατὰ τὰ πλάγια.¹ Εἰς τὸ ἄνω πλατύτερον μέρος των θὰ ἐτίθεντο οἱ κινητοὶ θρόνοι τῶν ιερέων.

¹ Δύο κτιστοὶ ὄγκοι εὐρισκόμενοι ἐκατέρωθεν τῆς 'Αγ. Τραπεζῆς εἰς τὴν βασιλικὴν Βοσκοχωρίου (Μακεδονικά τ. 1 σ. 12 εἰκ. 3) πρέπει ὁμοίως νὰ ἐρμηνευθῶσιν ὡς βάθρα ιερέων.

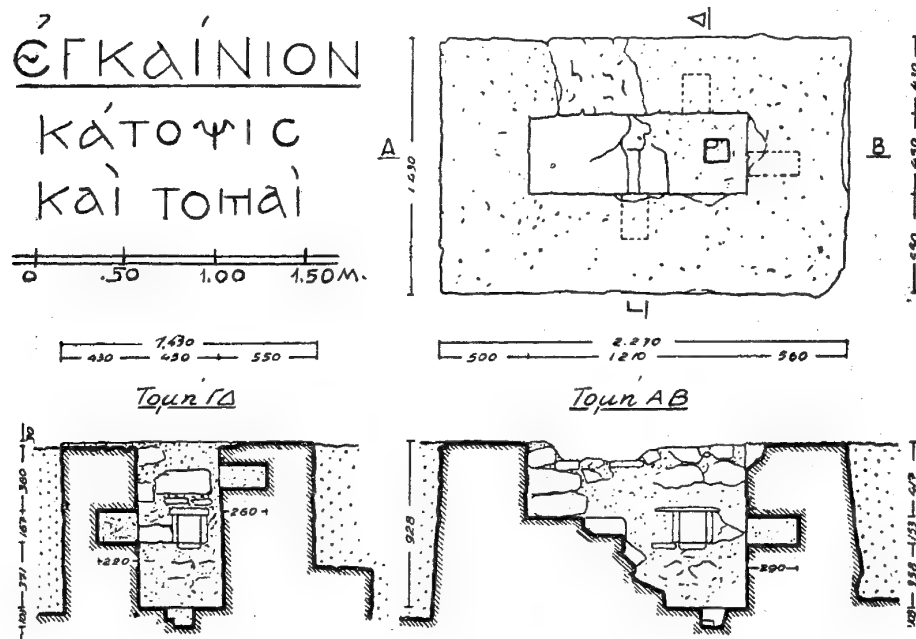
β) *'Αγία Τράπεζα.* Μεταξὺ τῶν δύο περιγραφέντων βάθρων ἐσφίζετο εἰσέτι τὸ 1931 εἰς ἀπόστασιν 1.50 ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς άψίδος ὁ πλινθινὸς πυρὴν τῆς βάσεως ὀρθογωνίου 'Αγ. Τραπεζῆς, διαστάσεων, 2.00×2.58 μ., φερούσης πρὸς δυσμὰς χαμηλὴν βαθμίδα πλάτους 0.52 (πρόθυσιν). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως τῆς 'Αγ. Τραπεζῆς, διετῆρει ἀκόμη τὴν ἐξ ἐγχρωμῶν μαρμαρίνων πλακῶν, πάχους 0,03 μ. ἐπένδυσιν αὐτῆς, εὐρισκομένην εἰς ὕψος 0,40 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης θὰ ἐστηρίζοντο οἱ φέροντες τὸ κάλυμμα τῆς 'Αγ. Τραπεζῆς κιονίσκοι, ὡς μαρτυρεῖ καὶ χαλκοῦς ἐξέχων ἥλος εὐρεθεὶς κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς βάσεως. Εὐρέθη μάλιστα ἐκεῖ πλυσίον καὶ μαρμαρίνος κιονίσκος ὕψ. 0,81 (εἰκ. 16, Β) φέρων βάσιν, κορμὸν μὲ διακόσμησιν ἐκ τεθλασμένων χαραγῶν καὶ κιονόκρανον μὲ φύλλα καλάμου, ὅστις θ' ἀνῆκε πιθανώτατα εἰς τὴν 'Αγ. Τράπεζαν. Κιβωρίου ἵχνη δὲν ἐσώθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ἐὰν ὑπῆρχε τοιοῦτο τότε τεμάχια τινὰ πρασινωπῶν, ἄρραβδῶτων κίωνων (εἰκ. 17) (ἀτρακίου λίθου) εὐρεθέντα ἐντὸς τοῦ ναοῦ δυνατόν νὰ προέρχωνται ἐξ αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι διὰ τοὺς κίονας τῶν κιβωρίων συχνὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐγχρωμον μάρμαρον.

Εἰκ. 18. Ἀποψις τμήματος τοῦ ἐγκαίνιου (Β) καὶ τῆς άψίδος τοῦ ιεροῦ (Γ).

γ) *'Εγκαίνιον.* Εὐθὺς ὑποκάτω τῆς πλινθίνης βάσεως τῆς 'Αγ. Τραπεζῆς ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1948, κτιστὸς ὀρθογώνιος λάκκος (εἰκ. 18, 19), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1.21×0.45 καὶ βάθους 0.93. Τὰ τοιχώματά του ἔχουν πάχος κυμαινόμενον μεταξὺ 0.43 καὶ 0.50. Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ πυθμένος τοῦ λάκκου εἶχεν ὀρυχθῆ μικρὰ κοιλότης διαστάσεων 0.12×0.14 καὶ βάθους 0.103 καλυπτομένη ὑπὸ ἀκανονίστου πλακός. Ἐντὸς τῆς κοιλότητος περισυνέλεξα τεμάχια τινὰ λειψανοθήκης εὐρισκόμενα ὅμως εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἀποσαθρώσεως, ὥστε δὲν δύναμαι ν' ἀποφανθῶ μετὰ θετικότητος ἂν αὕτη ἦτο ξυλίνη ἢ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ. Τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ μεγάλου λάκκου καταλαμβάνεται ὑπὸ σωροῦ πετρῶν, αἵτινες ἐπέιχον τόπον κλίμακος καθόδου πρὸς τὸν λάκκον τοῦ ἐγκαίνιου. Ἡ διάταξις αὕτη ἐνθυμίζει ἀδρῶς πως τὴν κλίμακα καθόδου τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὸ βόρειον σκέλος

τοῦ ἐγκαινίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹. Ἐκτὸς τῆς κοιλότητος τοῦ καθ' αὐτὸ ἐγκαινίου ἠνοίγοντο καὶ ἄλλαι ὀρθογώνιοι κοιλότητες ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων (ἀνατολικῷ, βορείῳ καὶ δυτικῷ) τοῦ μεγάλου λάκκου (εἰκ. 19). Αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ εὐρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος ἀπὸ τοῦ πυθμένος, ἐν ᾧ ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ κεῖται πολὺ ὕψη-

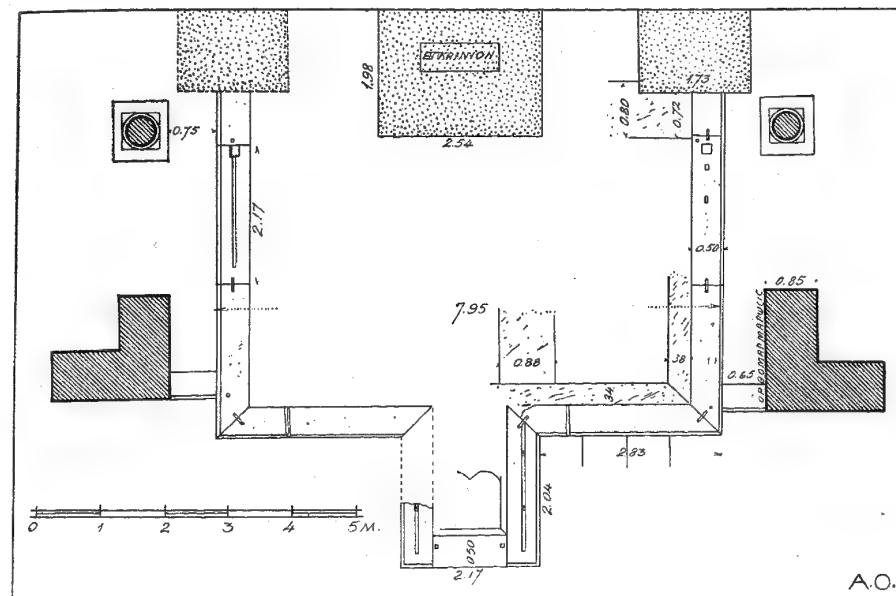
Εἰκ. 19. Κάτοψις καὶ τομαὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ κάτωθεν τῆς ἀγ. Τραπεζῆς κτιστοῦ λάκκου τοῦ ἐγκαινίου.

λότερον. Ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων τούτων οὐδὲν εὐρέθη, προωρίζοντο ὅμως πιθανώτατα καὶ αὗται διὰ λείψανα ἁγίων. Ὁ κάτωθι πίναξ παρέχει τὰς διαστάσεις αὐτῶν καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ πυθμένος τοῦ λάκκου ὕψος.

	Ὑψος	Πλάτος	Βάθος	Ὑψος ὑπὲρ τὸν ἐσωτερικὸν πυθμένα
Δυτικὴ	0.167	0.16	0.22	0.371
Βόρειος	0.153	0.15	0.29	0.350
Ἀνατολική	0.120	0.12	0.26	0.660

¹ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 240 εἰκ. 72 - 74.

δ) Τὸ τέμπλον¹. Ὁ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ χώρος, ὁ περιλαμβάνων τὴν ἀγ. Τράπεζαν καὶ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς βάθρα τῶν ἱερῶν ἐκλείετο κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (βόρειον, δυτικὴν καὶ νοτιάν) ὑπὸ μαρμαρίνου φράγματος (τέμπλου) σχήματος πεῖ, συνολικοῦ μὲν πλάτους 7.95 μ. ἔσοχῆς δ' ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος 8.36 μ. Τοῦ τέμπλου τούτου ἐσώζετο τὸ 1931 κατὰ

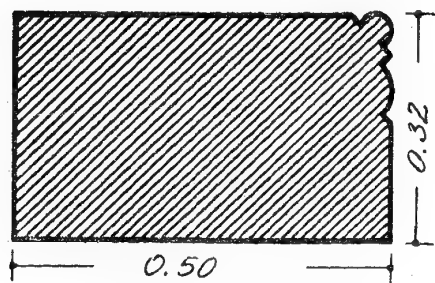
Εἰκ. 20. Κάτοψις τοῦ τέμπλου, ὡς ἐσώζετο τὸ 1931.

χώραν δλόκληρος ὁ στυλοβάτης², (εἰκ. 20) ὅστις ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων, ὀρθογώνιων τομῆς τεμαχίων μαρμάρων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κατὰ τὰς γωνίας συνηρμόζοντο κατὰ γωνίαν 45° (εἰκ. 20). Τὰ τεμάχια ταῦτα τοῦ στυλοβάτου συνεδέοντο διὰ πειομόρφων, σιδηρῶν συνδέσμων, τῶν ὁποίων μάλιστα ἐσώζετο εἷς τινα καὶ ὁ διὰ τὴν μολυβδοδόχῃσιν τῶν συνδέσμων ἀπαιτούμενος μολυβδος.

¹ Τὸν ὄρον «τέμπλον» μεταχειρίζομαι ἐνταῦθα καταχρηστικῶς, ἀφ' οὗ οὗτος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον μόλις κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα παρὰ Θεοδώρου τῷ Στουδίτῃ (Migne, P. G. 99, σ. 1796) ἀφορᾷ δὲ εἰς εὐθύγραμμον διάταξιν τοῦ ἀποκλείοντος τὸ πρεσβύτεριον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ διαφράγματος. Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν τὸ φράγμα τοῦτο ἐκαλεῖτο δίκτυα (Εὐσέβιος Ἐκκλ. Ἰστ. X, 4, 44), κιγκλίδες (Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς P. G. 37, 1233), Θεοδώρητος ὁ Κύρου V, 18 = P. G. 82 σ. 1236), κάγκελλα (Μαλάλας 255, 19 Βόννης, [Ψευδο]γεργμάνος P. G. 98, 392) ἢ καὶ δρύφακτα (Σωζομενός, Ἐκκλ. Ἰστορία VII, 25 = P. G. 67, 1496).

² Μετὰ τὴν βουλγαρικὴν καταστροφὴν ὁπότε τὰ τεμάχια τοῦ στυλοβάτου εἶχον μετακομισθῇ μακράν, πρὸς οἰκοδομὴν νέου ναοῦ, τὰ λείψανα τοῦ τέμπλου ἐτέθησαν ἐκ νέου εἰς τὰς θέσεις των ἐν ἔτει 1948.

Τὰ ἐκ καλῆς ὀπωσδήποτε ποιότητος μαρμάρου τεμάχια τοῦ στυλοβάτου τοῦ τέμπλου ἐλήφθησαν ἀναμφιβόλως ἐξ ἀρχαιοτέρου τινός κτηρίου τῆς Θάσσης, ὡς μαρτυρεῖ τρανῶς τὸ δεξιὰ τῆς Ὠραίας Πύλης τεμάχιον, ὃπερ ἀντιστρεφόμενον ἐμφανίζει ἐσωτερικῆς γωνίας ἰωνικὸν ἐπιστύλιον (εἰκ. 2) μετὰ δύο ταινιῶν καὶ στέφανος κυματίου. Σῶζεται δὲ μάλιστα εὐκρινέστατα ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας καὶ ὁ κοσμῶν ποτὲ αὐτὴν γραπτὸς μαϊάνδρος (εἰκ. 2), ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας καὶ οἱ πειόμορφοι σύνδεσμοι καὶ οἱ γόμφοι. Ἡ πρό-

Εἰκ. 21. Τομή τοῦ στυλοβάτου.

σοψις τοῦ τέμπλου εὐρίσκεται κατὰ 0.31 δυτικώτερον τῶν ἀνατολικῶν κιονοτοιχιῶν τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 20).

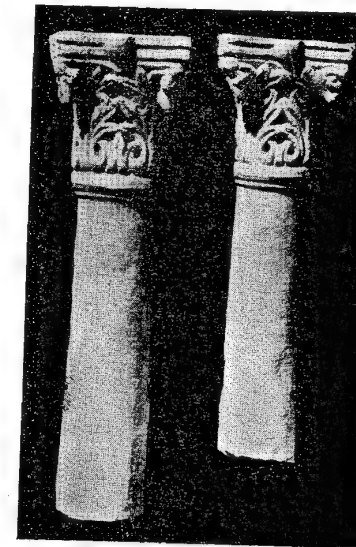
Ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου, πλάτους 0,50 καὶ ὕψους 0,320-0,325, φέρει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ παρειᾶς, ὑπεράνω ἐπιπέδου ταινίας, ὕψους 0,13, δύο διαδοχικὰς στρογγύλας γλυφάς, χωριζόμενας δι' ἐγκοπῶν. Ἐκ τούτων ἡ ἀνωτάτη ἐλαξυῦθη διαγωνίως (εἰκ. 21).

Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἦτοι τῆς βλεπούσης πρὸς τὸ quadratum populi, ἐσχημάτιζεν ὁ στυλοβάτης τετράγωνον περίπου ἑξοχὴν¹ (μῆκ. 2.17, πλ. 2.06) εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τῆς ὁποίας εὐρίσκετο ἡ εἴσοδος (Ὠραία Πύλη) (εἰκ. 20) ὡς μαρτυρεῖ τὸ διασωθὲν ἐκεῖ λίθινον κατώφλιον, πλάτους 0.50. Μεταξὺ τῶν πλαγιῶν πλευρῶν τοῦ τέμπλου καὶ τῶν ἀντιστοίχων κιονοτοιχιῶν κατελείπετο στενὸς διάδρομος πρὸς βορρᾶν μὲν πλάτους 0.73 πρὸς νότον δὲ 0.65. Ὁ διάδρομος οὗτος ἐφράσσετο ἐμπρός, κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν, διὰ στυλοβάτου, (εἰκ. 20) φέροντος ὁμοίας γλυφὰς πρὸς τὰς τοῦ τέμπλου. Ὅμοια διάταξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν Β καὶ τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης².

¹ Τοιαῦτα τετράγωνα ἐξοχαὶ ἐν εἴδει προσφύου, ἐξαίρουσαι καὶ πλουτίζουσαι τὴν Ὠραίαν Πύλην, ἦσαν συνήθεις εἰς τέμπλα βασιλικῶν τοῦ 4ου καὶ ἰδίᾳ τοῦ 5ου αἰ. ὡς π.χ. εἰς Φθιώτιδας Θήβας, Α καὶ Β (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 πίν. Β καὶ εἰκ. 155), Νικοπόλεως Β καὶ Γ (Ὁρλάνδος - Σωτηρίου, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1937 σ. 83 καὶ 1938 πίν. 1), Βοσκοχωρίου (Σωγγόπουλος, Μακεδονικά Ι σ. 9) Στόβων (R. Egger, Öst. Jahr. 24 [1938] εἰκ. 26), Ἀκυληίας (Gnirs, Öst. Jahr. 19 Beibl. σ. 198 εἰκ. 4) Φιλίππων (P. Lemerle, Philippos πίν. 35-36), Ἀσπίδος Ἀργους, Τούμπας Θεσσαλονίκης (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 σ. 177). Πβλ. καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κιβωτιδίου τῆς Πόλεως εἰκονιζόμενον προσφύον τέμπλου (Österr. Jahreshfte 19-20, Wien 1919, Beibl. σ. 185 εἰκ. 89).

² Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929, σ. 120, εἰκ. 164 καὶ σ. 177.

Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἔβαινον πεσίσκοι καὶ μεταξὺ αὐτῶν θωράκια. Τοιούτων πεσίσκων λείψανα δὲν εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνασκαφεῖσαν ἑκτασιν, δικαιολογεῖται δ' ἡ ἀπουσία των ἐκ τοῦ κανονικοῦ των σχήματος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ εὐμετακομίστου των ἀφ' ἑτέρου. Πράγματι, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, ληφθέντες ἐκ τῶν ἐρειπίων ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, εὐρίσκονται σήμερον ἐντειχισμένοι εἰς γειτονικὰς πρὸς τὴν βασιλικὴν οἰκίας. Οἱ πεσίσκοι λοιπὸν αὐτοί, τετράγωνοι ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ, φέρουσιν ἐμπρός καὶ ὀπίσω τὰ συνήθη μετὰ γλυφῶν ὀρθογώνια πλαίσια, ἔχουσι δ' ὕψος 0.92 καὶ πλευρὰν 0.22 - 0.25. Ὑπεράνω τῶν πεσίσκων θὰ ἔβαινον κιονίσκοι, ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν ἀποκείμενα εἰς τὸ μουσεῖον, τρία ὠραία τεμάχια (εἰκ. 22). Ταῦτα παρουσιάζουν τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀρραβδώτου κορμοῦ (διαμ. 0.18) καὶ τὸ συμφυῆς πρὸς αὐτὸ κιονόκρανον, ὃπερ ἐμφανίζει τὸν καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων¹ γνωστὸν κορινθιάζοντα τύπον, μετ' ἀνακαμμένων φύλλων ὑπὸ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ἄβακος. Τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.28, ἡ δὲ πλευρὰ τοῦ ἄβακος ἐπίσης 0.28. Τὸ ὀλικὸν ὅμως ὕψος των δὲν γνωρίζομεν· διότι τὰ διασωθέντα τεμάχια εἶναι κολοβά (εἰκ. 22). Κρίνων ὅμως ἐκ τῶν ἀναλογιῶν καὶ ἐξ ἄλλων ὁμοίων παραδειγμάτων, ὑπολογίζω αὐτὸ εἰς 1.20 μ. περίπου. Κατὰ ταῦτα τὸ σύνολον τοῦ ὕψους πεσίσκου καὶ κιονίσκου θὰ ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερον τῶν δύο μέτρων (2.12).

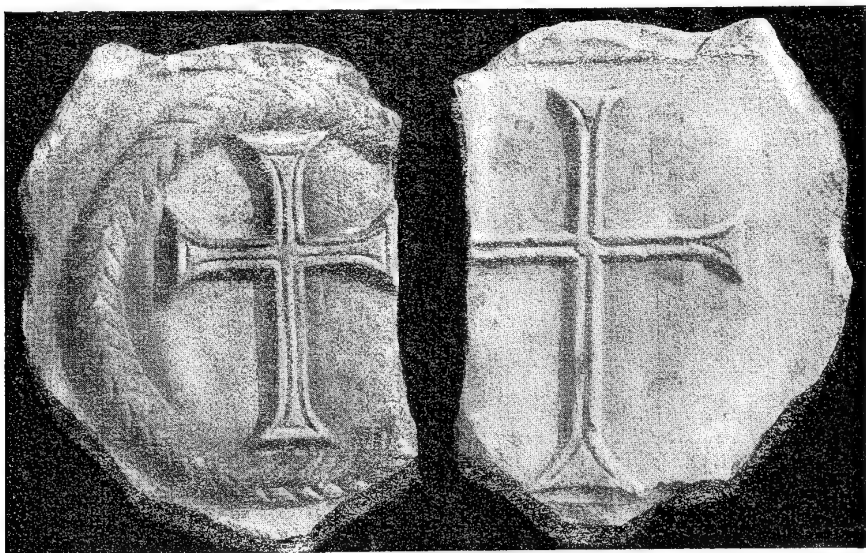
Εἰκ. 22. Κιονίσκοι τοῦ τέμπλου ἐν τῷ Μουσείῳ.

Ἐκ τῶν μεταξὺ τῶν πεσίσκων θωρακίων εὐρέθησαν ἀρκετὰ μὲν τεμάχια φέροντα ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου μετὰ κοίλης γλυφῆς ἀνισοσκελῆ σταυρόν (εἰκ. 23 δεξιὰ καὶ 24) τρία δ' ἄλλα παρουσιάζοντα ἐντὸς πλαισίου λίαν ἑξεργον. στέφανον δάφνης περιβάλλοντα «λατινικὸν» σταυρόν (εἰκ. 23, ἀριστερῇ). Ἐκ τοῦ πρώτου εἴδους τῶν θωρακίων μερικὰ εἶναι ἀμφίγλυφα, ἄλλα δὲ πάλιν δίδυμα² (εἰκ. 24) ἦτοι μὲ δύο συνεχόμενα πλαίσια περιβάλλοντα σταυρόν. Τὸ ὕψος τῶν θωρακίων τούτων εἶναι ὅσον καὶ τὸ τῶν πεσίσκων

¹ Π.χ. τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλης Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 50 εἰκ. 53).

² Ὅμοια δίδυμα θωράκια εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 135 εἰκ. 185 καὶ 186) ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλης (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 32 εἰκ. 33).

ήτοι 0.92 μ., τὸ δὲ πάχος ποικίλλει ἀπὸ 0.06 μέχρι 0.082. Πλαγίως θὰ ἐνεσφηνοῦντο εἰς ἀντιστοιχοὺς ὀρθογωνίους ἐγκοπὰς ἀνοιγομένας εἰς τὰς πλευρὰς τῶν πεσίσκων. Ὁρθογώνιοι ἐγκοπαί, πλάτ. 0.06, σωζόμεναι εἰς τινὰ τμήματα

Εἰκ. 23. Θωράκια τοῦ τέμπλου.

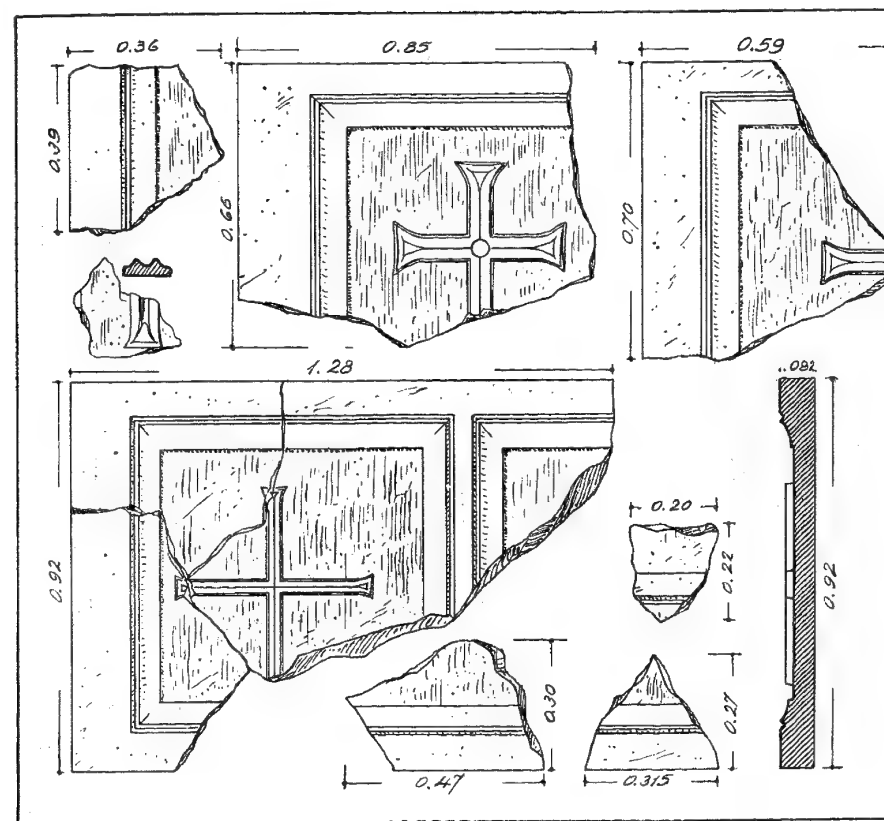
τοῦ στυλοβάτου¹, μαρτυροῦσιν, ὅτι θωράκιά τινὰ ἐνεσφηνοῦντο καὶ ὀριζοντίως ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 20) γομφούμενα διὰ σιδηρῶν γόμφων μολυβδοχοιμένων, ὧν σώζονται εἰσέτι καὶ λείψανα.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη πῶς ἦσαν διατεταγμένοι οἱ πεσίσκοι καὶ τὰ θωράκια ἐπὶ τοῦ διασωθέντος στυλοβάτου τοῦ τέμπλου. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἰς ὅλας τὰς γωνίας τοῦ πεῖ θὰ ὑπῆρχον στηρίγματα, ἤτοι πεσίσκοι. Ὅμοιοι πεσίσκοι θὰ εὐρίσκοντο ἐπίσης καὶ εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τῶν δύο σκελῶν τοῦ προστώου τῆς Ὁραίας Πύλης, ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω (εἰκ. 25). Λὲν ἀγνοῶ, ὅτι εἰς πολλὰ ἄλλα παραδείγματα² τὸ προστῶον ἔφερε τέσσαρας στρογγύλους κίονας, δύο ἐμπρὸς καὶ δύο ὀπίσω, ὡς τοῦτο σαφῶς συνάγεται ἐκ τῶν σχετικῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου σωζομένων στρογγύλων ἐγκοπῶν. Ἐνταῦθα ὅμως ὄχι μόνον δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἵχνη ἐδράσεως ἢ ἐγκοπαὶ σφηνώσεως κίωνων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἄκρου τῶν σκελῶν καὶ

¹ Π. χ. εἰς τὰ δύο σκέλη τοῦ προστώου τῆς προσόψεως καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικά τεμάχια τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ στυλοβάτου.

² Φθιωτίδων Θεβῶν Β (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 εἰκ. 17), Σικυῶνος (ΠΑΕ 1933 σ. 82 εἰκ. 1), Νικοπόλεως Β καὶ Γ (ΠΑΕ 1937 σ. 82 εἰκ. 9), Φιλίππων (Lemerle, ἔ. ἀ. πιν. 35-36) Ἀσπίδος Ἀργούς (ἀδημοσίευτος εἰσέτι) κλπ.

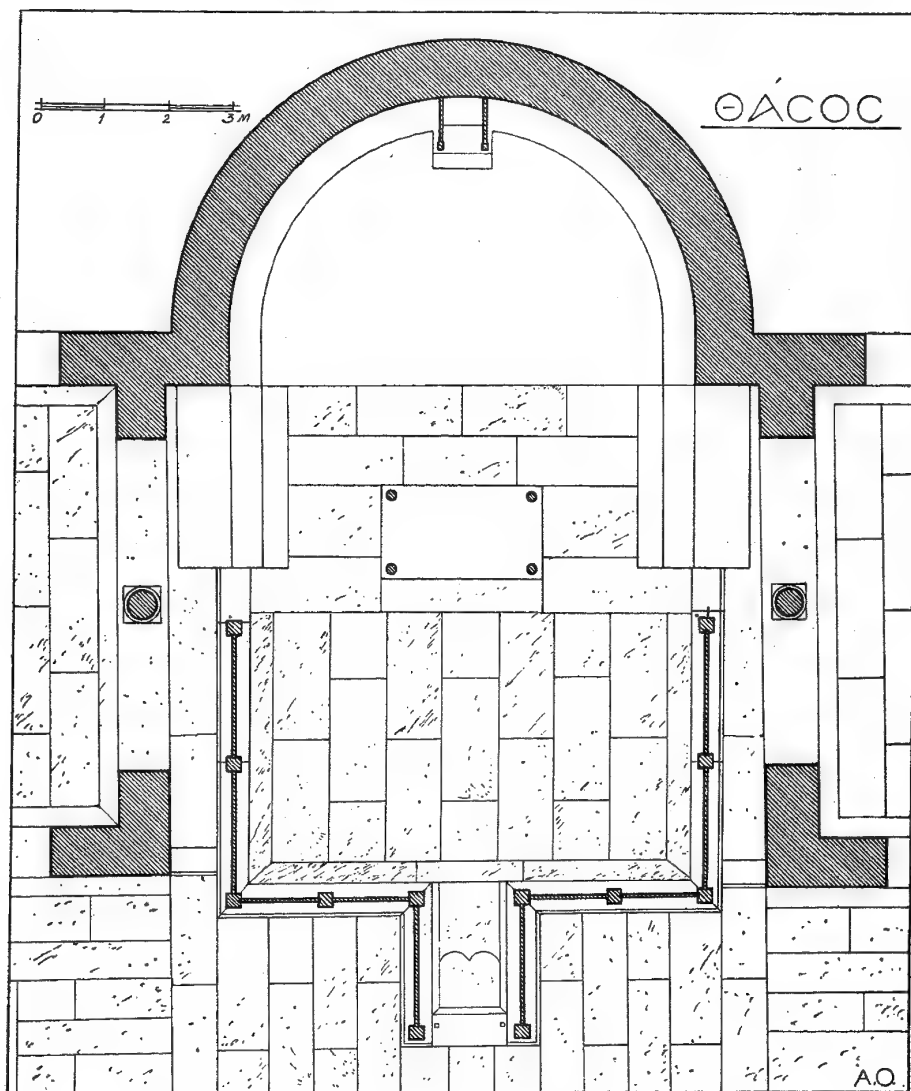
τῆς ἀρχῆς τῆς διὰ τὸ θωράκιον ἐγκοπῆς τοῦ στυλοβάτου εἶναι τόσον μικρὰ (0.25), ὥστε μόνον πεσίσκος νὰ χωρῇ ἐκεῖ οὐχὶ δὲ καὶ κίων, ἐπειδὴ οὗτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ πολὺ μεγαλύτεραν διάμετρον. Τούτου ἕνεκα εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 25 καὶ 27) ἐδέχθην ἐμπρὸς καὶ

Εἰκ. 24. Θωράκια τοῦ τέμπλου καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν.

ὀπίσω τοῦ προστώου πεσίσκους μετὰ κιονίσκων, ὁμοίους πρὸς τοὺς τοῦ ὑπολοίπου τέμπλου. Ἡ λύσις ἄλλως τε αὕτη δὲν εἶναι μοναδική, διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀκυλῆας, τοῦ ὁποίου τὴν ἀναπαράστασιν ἐπεχείρησεν ὁ Gnirs¹, βασιθεὶς ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀπεικονίσεως τέμπλου τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ λειψανοθήκης τῆς Πόλας. Αἰσθητικῶς βέβαια ἢ μετὰ τετρακιονίου λύσις εἶναι προτιμότερα τῆς μετὰ τεσσάρων πεσίσκων² διότι γεννᾷ τὴν ἐντύπωσιν μεγαλύτερας εὐσταθείας καὶ πλέον μνη-

¹ Öster. Jahresh. 19-20, Wien 1919, Beibl. στ. 185 εἰκ. 89.

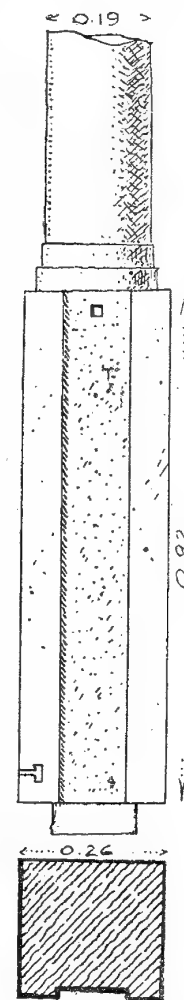
Εἰκ. 25. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τοῦ τέμπλου.

μειώδους ἐμφανίσεως τοῦ προστώου. Δι' αὐτὸ ἢ μετὰ τεσσάρων κινόνων λύσις θὰ πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ μεταγενεστέρα τῆς ἄλλης, ἥτις δοκιμασθεῖσα πρώτη δὲν θὰ ἐπεδοκιμάσθῃ.

Μεταξὺ τῶν γωνιαίων πεσσίσκων καὶ τῶν τοῦ προστώου πρέπει νὰ παρενεβάλλετο εἰς τὴν πρόσοψιν εἰς μόνον πεσσίσκος· διότι μόνον διὰ τῆς λύσεως ταύτης προκύπτουν θωράκια μήκους 1,16-1,18 ἀντιστοιχοῦντα πρὸς

τὰ σωζόμενα τεμάχια. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς πλαγίας ὕψεις ἡ παρουσία ὀρθογωνίων ἐγκοπῶν (0,185×0,16) εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 20) μαρτυρεῖ, ὅτι ἐπ' αὐτῶν θὰ ἐσφηνοῦντο ἀκραῖοι πεσσίσκοι ἀφίνοντες κενὸν 0,86 (βορείως) καὶ 0,78 (νοτίως) πρὸς τὰ βάθρα τῶν ἱερῶν διὰ πλαγίας μονοφύλους θύρας εἰσόδου εἰς τὸ πρεσβυτέριον, ὥς ἄλλως τε πιστοῦται καὶ ἐκ τῶν διὰ τοὺς στροφεῖς των σωζομένων ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου στρογγύλων τόρμων (εἰκ. 20). Ἡ ἰδιαιτέρα δὲ φροντίς, ἥτις ἐλήφθη διὰ τὴν στερέωσιν τῶν ἀνατολικῶν αὐτῶν πεσσίσκων ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι οὗτοι ἔμενον ἄνευ συνεχείας, ἐν ᾧ ὅλοι οἱ ἄλλοι πεσσίσκοι εἶχον ἐκατέρωθεν ἀντερείσματα, δι' ὃ καὶ ἔμειναν ἀγόμενοι ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Κατ' εὐτυχίαν δὲ συγκυρίαν περιεσώθη καὶ εἰς πεσσίσκος (εἰκ. 26), ὕψ 0,92, φέρων συμφυᾶ τὴν βάσιν καὶ τμήμα τοῦ κορμοῦ τοῦ ἄνωθεν κιονίσκου, πρὸς τούτοις δὲ καὶ εἶδος τετραγώνου ἐμβόλου κατὰ τὴν βάσιν, ἔχοντος διαστάσεις ἀντιστοιχοῦσας πρὸς τὰς τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἐγκοπῶν. Ἡ θέσις λοιπὸν τοῦ πεσσίσκου τούτου εἶναι καθωρισμένη· εὐρίσκετο εἰς τὸ ἄκρον ἀνατολικὸν πέρασ τῆς νοτίας πλευρᾶς· διότι πρὸς τῆς ἐγκοπῆς ἐκείνης τὰς διαστάσεις προσαρμόζονται καλύτερον αἱ διαστάσεις τοῦ ἐμβόλου του. Εἶναι δ' ὁ περιγραφεὶς πεσσίσκος καὶ κατὰ τοῦτο πολῦτιμος· διότι μᾶς διδάσκει, ὅτι οἱ κατὰ τὰς πλαγίας πλευρὰς τοῦ τέμπλου πεσσίσκοι ἔφερον ἄνωθεν συμφυεῖς κιονίσκους. Τὴν αὐτὴν ἐπομένως μορφήν πρέπει, κατὰ μείζονα λόγον, νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὰ στηρίγματα τῆς προσόψεως τοῦ τέμπλου.

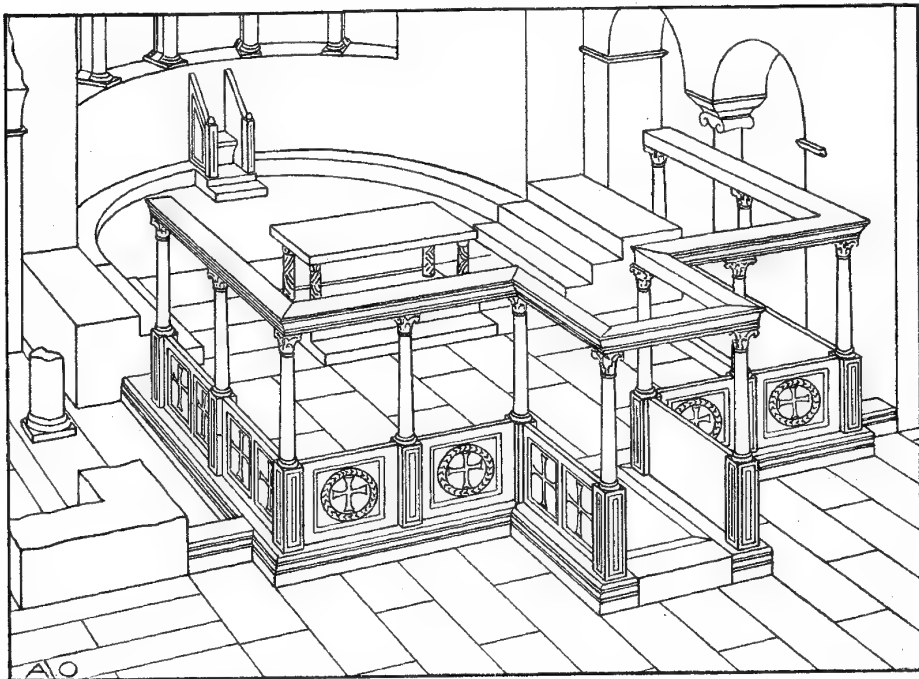
Ὅρισθείσης τῆς θέσεως τῶν ἄκρων ἀνατολικῶν στηριγμάτων ὑπολείπεται νὰ ἴδωμεν πόσα στηρίγματα παρενεβάλλοντο μεταξὺ τούτων καὶ τῶν γωνιαίων στηριγμάτων τῆς προσόψεως. Ἐὰν δὲν ἐσώζετο ἐπὶ τοῦ ἄκρου ἀνατολικοῦ τεμαχίου τοῦ βορείου στυλοβάτου ἐγκοπὴ μήκους 1,71 προοριζομένη πρὸς σφήνωσιν τοῦ ἀντιστοίχου θωρακίου (εἰκ. 20), θὰ ἠδύνατό τις νὰ τοποθετήσῃ μεταξὺ τῶν ἄκρων στηριγμάτων τῶν πλαγίων πλευρῶν ἄλλα δύο, ὁπότε θὰ προέκυπτε διὰ τ' ἀντίστοιχα θωράκια μήκος περίπου ἴσον πρὸς τῶν τῆς προσόψεως. Ἄλλ' ἡ ὑπαρξίς τῆς εἰρημένης ἐγκοπῆς μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχθῶμεν αὐτὴν τὴν λύσιν καὶ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τοποθετήσωμεν ἐνδιάμεσως ἓν μόνον στηρίγμα καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο μακρὰ (1,84 - 1,855) θωράκια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀνατολικώτερον ἐσφηνοῦτο ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου

Εἰκ. 26. Πεσσίσκος μετὰ συμφυοῦς ἐμβόλου καὶ κιονίσκου

κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μήκος (εἰκ. 25). Τοιαύτη ἄλλως τε ἀνομοιομορφία μήκους θωρακίων προσόψεως καὶ πλαγίας ὄψεως δὲν εἶναι μοναδική, ἀφ' οὗ τὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν¹.

Ἡ ὑπὲρ τοὺς πεσσίσκους ὑπαρξίς κιονίσκων συνεπάγεται βεβαίως καὶ

Εἰκ. 27. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου (Α), μετὰ πεσσίσκων καὶ κιονίσκων.

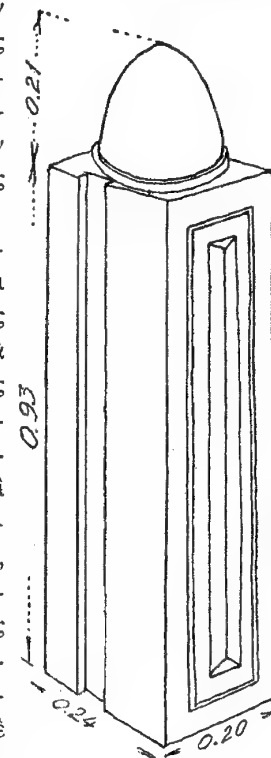
τὴν ὑπαρξίν ἐπιστυλίου. Δύο μακρὰ τεμάχια τοιοῦτου, μήκους 2,07 καὶ ὕψους 0,19 ἐσώζοντο εἰσέτι τὸ 1931 εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τέμπλου. Τὸ ἐν ἑξ αὐτῶν ἐνεφάνιζεν ἄδρῶς εἰργασμένα ταινίαν καὶ κυμάτιον κατὰ τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἥτοι τὰς δύο στενὰς καὶ τὴν μίαν μακράν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ μήκος τοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν δύο προσθίων στηριγμάτων τοῦ προστώου θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ προστῶον τοῦτο. Δυστυχῶς τὸ κατὰ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν πλάτος (0,425) εἶναι δυσαναλόγως μέγα ἐν σχέσει πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κιονοκράνου (0,28)· τούτου ἕνεκα τὰ δύο εἰρημένα τεμάχια δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ τέμπλον.

Ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 27) ἐγένετο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐπὶ τῆς λειψανοθήκης τῆς Πόλας εἰκονιζομένου τέμπλου ἀφ' ἑτέρου

¹ Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 120 εἰκ. 164.

δ' ὑπὸ τὴν λίαν πιθανὴν προϋπόθεσιν, ὅτι οἱ ἐν τῷ μουσεῖῳ ἀποκειμένοι κιονίσκοι (εἰκ. 22), τῶν ὁποίων δὲν σημειοῦται δυστυχῶς ἐν τῷ εὐρετηρίῳ τοῦ μουσείου ἡ προέλευσις, προέρχονται ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς. Ἐὰν τοῦτο δὲν συμβαίνει, τότε ἀντὶ πεσσίσκων μετὰ κιονίσκων, θὰ πρέπει ἴσως νὰ δεχθῶμεν ἄλλοις πεσσίσκους στεφομένους διὰ βαλανοσχήμου κορυφώματος, δεῖγμα τῶν ὁποίων παρέχει εἰς (εἰκ. 28) σωζόμενος τὸ 1931 παρὰ τὴν ΝΑ τῆς βασιλικῆς κειμένην κρήνην τοῦ χωρίου. Ἀναπαράστασιν τῆς δευτέρας ταύτης περιπτώσεως παρέχει ἡ εἰκὼν 29¹.

Ὁ ἄμβων. Παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς διασταυρώσεως τῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 4) διετηρεῖτο εἰσέτι τὸ 1931 ἀκεραία ἡ μαρμαρίνη βάσις τοῦ ἄμβωνος (εἰκ. 30), ἐξέχουσα τῆς πέριξ πλακοστρώσεως κατὰ 0,10 μ. Ἀπετελεῖτο δ' ἡ βάσις αὕτη ἐκ μιᾶς μέσης κυκλικῆς πλακός, διαμέτρου 1,50 μ. καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς, πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμὰς, στενομήκων ὀρθογωνίων τεμαχίων, πλάτους 0,60 καὶ μήκους 1,85 μ. Ἡ μέση κυκλικὴ πλάξ ἦτο διηρημένη δι' ἄρμου, βαίνοντος ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, εἰς δύο τεμάχια, συνδεόμενα διὰ τεσσάρων πειομόρφων συνδέσμων, στερεομένων διὰ μολύβδου, ὅστις καὶ διετηρεῖτο ἀκόμη. Ὁλόκληρον τὸ ἐξωτερικὸν περιγύρισμα τοῦ βάθρου, πλὴν τῶν δύο ἄκρων στενῶν τμημάτων, ἦτο διαμορφωμένον ἐν εἴδει ἰωνικῆς βάσεως μετὰ δύο ἐλαφροῦς κυρτὰς γλυφὰς ὑπεράνω ἐπιπέδου ταινίας. Κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ κυκλικοῦ τμήματος διεσώζοντο τὸ 1931 ὀκτὼ τετράγωνοι ὅπαι γομφώσεως μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν αὐλάκων μολυβδοχοΐας, τεταγμένοι ἀνὰ δύο συμμετρικῶς πρὸς τὸ κέντρον (εἰκ. 31). Μία ἐκ τῶν ὁπῶν αὐτῶν διετήρει εἰσέτι τὸ 1931 καὶ σιδηροῦν κατακόρυφον γόμφον συγκρατοῦντα μαρμαρίνον κιονίσκον σωζόμενον μέχρις ὕψους 0,26, καὶ ἀποτελούμενον ἐκ τετραγώνου πλίνθου πλευρᾶς 0,12, μιᾶς ἐπ' αὐτῆς σπείρας καὶ μιᾶς σκοτίας μετὰ συμφοῦς τμήματος τοῦ κορμοῦ, διαμέτρου 0,095, εἰς τὸν ὁποῖον ἄριστα ἄρμόζει μικρόν, κορινθιάζον κιονόκρανον ὕψους 0,14 καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0,11 (εἰκ. 16, Γ). Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν

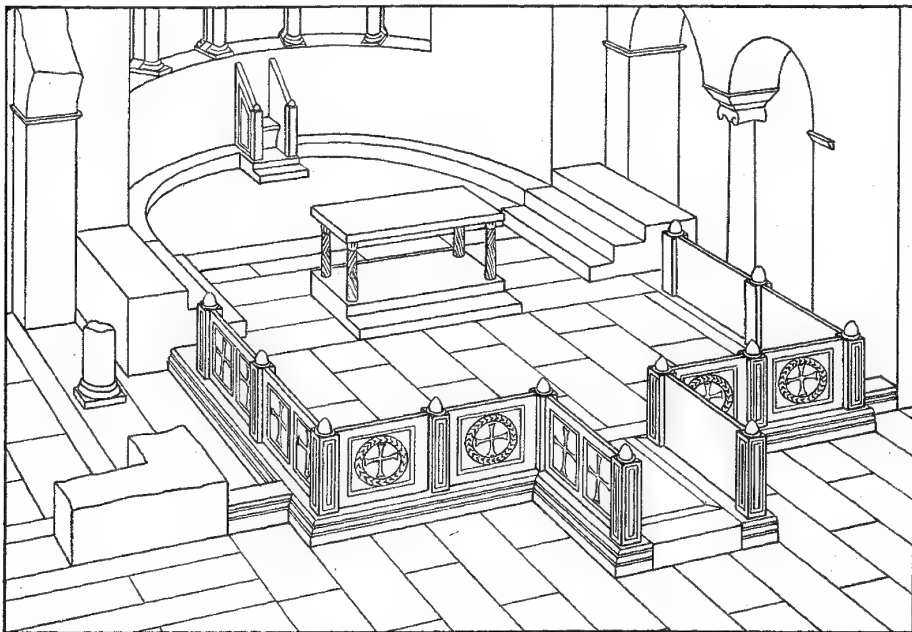

Εἰκ. 28. Γωνιαῖος πεσσίσκος.

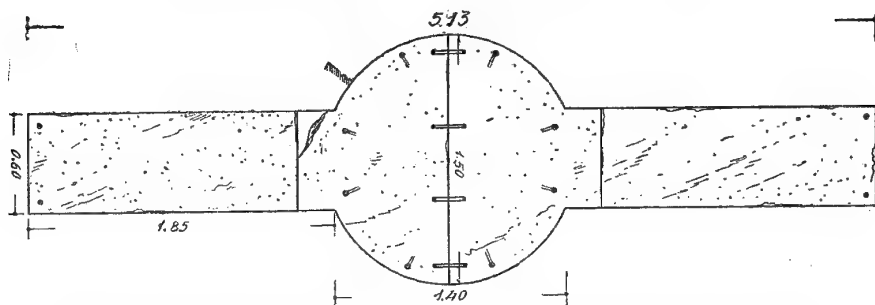
¹ Ὁμοίους πεσσίσκους ἄνευ κιονίσκων ὑπερθεν, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 70 εἰκ. 79) μετὰ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὕψος 0,93 καὶ ἀλλαχοῦ.

ἄλλων ἑπτὰ ὁπῶν θὰ ἐστερεοῦντο ὅμοιοι κιονίσκοι, οἵτινες θὰ εἶχον ὕψος ἐνὸς περίπου μέτρου καὶ θὰ ὑπεβάσταζον τὸ ὑψωμένον δάπεδον τοῦ μέσου τμήματος τοῦ ἁμβωνος. Τοῦ δαπέδου τούτου διετηρήθη ἓν τεμάχιον δια-

Εἰκ. 29. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου (B) μόνον με πεσσίλους.

Εἰκ. 30. Ἡ ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως μέχρι τοῦ 1940 διατηρουμένη μαρμαρίνη βάσις τοῦ ἁμβωνος.

μέτρου 1.40 καὶ πάχους 0.18 φέρον κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν χεῖλος γλυφὰς ἀνεστραμμένης ἰωνιζούσης βάσεως.

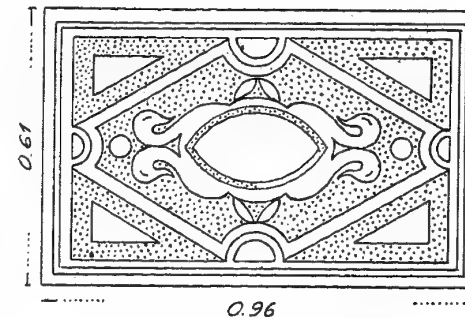
Ἐπὶ τῶν δύο ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου στενομήκων τμημάτων θὰ ἐστηρίζοντο αἱ βαθμίδες τῶν δύο κλιμάκων, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ἄνω εἰς τὸ ὑψωμένον

κυκλικὸν δάπεδον τοῦ μέσου τμήματος. Αἱ κλίμακες αὗται θὰ ἔφερον κατὰ τὰ πλάγια μαρμάρινα προστατευτικὰ περὺγια, τῶν ὁποίων ὅμως οὐδὲν τμήμα διεσώθη. Ὅμοια προστατευτικὰ θωράκια ἀλλὰ καμπύλα θὰ ἔφεραν ἐξωτερικῶς καὶ τὸ κυκλικὸν μέσον τμήμα, τῶν ὁποίων ὁμοίως οὐδὲν τεμάχιον διετηρήθη. Τούτου ἕνεκα δὲν ἐπεχείρησα τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἁμβωνος.

Ἡ κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ μέσου κλίτους εὗρεσις τοῦ ἁμβωνος τῆς Θάσου μαρτυρεῖ ὅτι καὶ αὕτη ἠκολούθει τόν, οὐχὶ βεβαίως ἄνευ ἐξαιρέσεων, ἐν τῇ Ἑπειρωτικῇ Ἑλλάδι ἀκολουθούμενον κανόνα τῆς κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ μέσου κλίτους τοποθετήσεως τοῦ ἁμβωνος.

Τὸ δάπεδον. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένη διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων, λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν μαρμαρίου, τοποθετημένων ἐπὶ παχέος κονιάματος κατὰ παραλλήλους στρώσεις καὶ με ἄρμους διασταυρουμένους. Τμήματα τῆς πλακοστρώσεως ἀνευρέθησαν κατὰ μὲν τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν εἰς τὸ βόρειον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 4) κατὰ δὲ τὴν δευτέραν εἰς τὸ δυτικόν. Τὸ πρεσβυτέριον ὁμοίως ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν λευκῶν καὶ κυανῶν (δρα εἰκ. 20) περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλήσαμεν ἤδη.

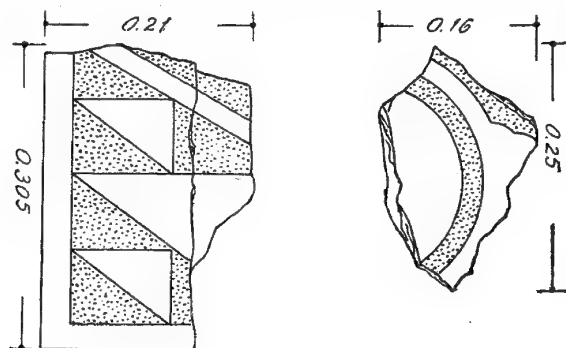
Γλυπτὰ ἀβεβαίου προορισμοῦ. Πλὴν τῶν γλυπτῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν, περὶ ὧν εἵπομεν ἀνωτέρω, εὐρέθησαν τόσον κατὰ τὴν πρώτην, ὅσον καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ἀνασκαφὴν καὶ τινὰ ἄλλα τεμάχια θωρακίων παρουσιάζοντα συνδυασμὸν ἐπιπέδου μαρμαρίνου μετὰ ψηφιδωτοῦ κοσμήματος. Τὰ τεμάχια αὗτα συγκολληθέντα ἀπήρτισαν ἓν ἀέριον θωράκιον, διαστάσεων 0.61×0.96 καὶ μέγα μέρος δευτέρου θωρακίου ὁμοίου σχεδίου, ἥτοι με ρόμβον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ περιβάλλοντα κεντρικὸν ἔμβλημα ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἐλλειψοειδοῦς κέντρου καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἀποφύσεων, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν πρὸς δύο ἀντινώτους κεφαλὰς νησῶν (εἰκ. 31). Ὅλη ἡ ἔξω τοῦ σχεδίου ἐπιφάνεια τοῦ μαρμαρίου ἐλαξεύθη βαθύτερον καὶ ἀνωμάλως, ὥστε νὰ παρέχη καλυτέραν πρόσφυσιν εἰς ἐρυνθροπὸν ὑδραυλικὸν κονίαμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἐφυτεύοντο ἔγχρωμοι ψηφίδες. Πλὴν δὲ τοῦ ἀνωτέρω σχεδίου ὑπῆρχε καὶ ἄλλο τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν κατὰ τὴν δευτέραν ἀνασκαφὴν τεμάχια τινὰ, (εἰκ. 32) τῆς αὐτῆς ἐκτελέσεως, παρουσιάζοντα συνδυασμὸν λευκῶν μαρμαρίνων τριγώνων πρὸς ἄλλα ψηφιδωτὰ τρίγωνα, ρόμβον καὶ κύκλον. Τὰ πρωτότυπα αὗτα γλυπτὰ, ἅτινα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς προδρόμοι τῶν βυζαντινῶν

Εἰκ. 31. Ἐπιτεδόγλυφον θωράκιον.

ἐπιπεδογλύφων, δὲν γνωρίζω ἀπὸ ποῖον μέρος τοῦ ναοῦ προέρχονται· πάντως εἰς τὸ τέμπλον δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν· διότι αἱ διαστάσεις των δὲν τὸ ἐπιτρέπουν.

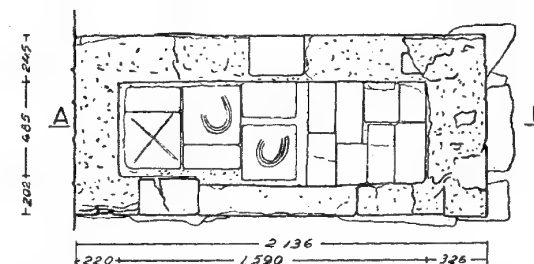
Τὰ προσκτίσματα. Ὡς πᾶσαι σχεδὸν αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ οὕτω καὶ ἡ τῆς Θάσου ἔφερε προσκεκολλημένα ἐξωτερικῶς βοηθητικά τινα διαμερίσματα, τοποθετημένα ἐντὸς τῶν δύο ὀρθῶν γωνιῶν, τὰς ὁποίας ἐσχημάτιζε τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ μετὰ τῶν ἐγκαρσίων. Ἐκ τῶν βοηθη-

Εἰκ. 32. Τεμάχια ἐπιπεδογλύφου θωρακίου.

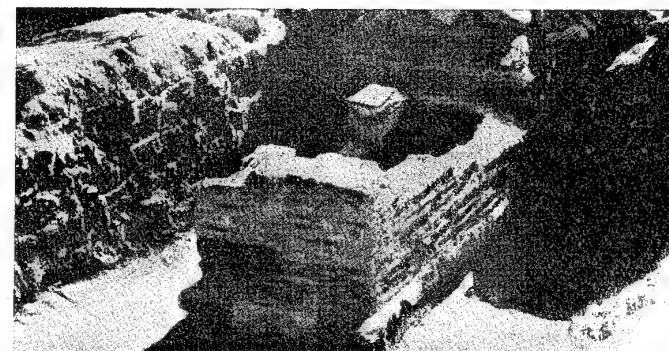
τικῶν αὐτῶν διαμερισμάτων τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Μ εἶχεν ἤδη ἀναφανῆ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ κ. Κοτζιᾶ (πβλ. εἰκ. 1) τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν δευτέραν. Θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰ πρὸς βορρᾶν. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Μ διαμέρισμα (εἰκ. 3), εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαστάσεων, $3 \times 7,9$, τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ ἐσωτερικὸν, ἐκσκαφὲν εἰς ἱκανὸν βάθος, δὲν ἀπέδωκε τίποτε τὸ ἀποσαφηνίζον τὸν προορισμὸν του. Τοῦ ἀμέσως πρὸς δυσμὰς τοῦ Μ διαμερίσματος Π (εἰκ. 3) ἐκτεινομένου πρὸς βορρᾶν πολὺν περισσότερον δὲν κατωρθώθη νὰ ὁρισθῇ ἡ δευτέρα διάστασις, διότι προχωρεῖ κάτωθεν τῶν νεωτέρων οἰκιῶν. Λόγῳ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναὸν τὸ διαμέρισμα τοῦτο δύναται μετὰ πιθανότητος τὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ βαπτιστήριον, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον παρὰ τὴν Ν.Α. αὐτοῦ γωνίαν ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ ἐφαπτόμενον τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ, ὀρθογώνιον κατασκεύασμα ἐξ ὀπτοπλίνθων, βαῖνον ἐπὶ ὑποβάθρου ἐκ λίθων ὕψ. 0,10 (εἰκ. 34). Τὸ μῆκος του εἶναι 2,136, τὸ πλάτος 0,632 καὶ τὸ ὕψος ἐξωτερικῶς 0,60. Ἡ ἀνατολικὴ παρεὶα τοῦ κτίσματος τούτου ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ εὐρεῖαν ἐγκοπὴν ἔχουσαν ἑκατέρωθεν μικροὺς πεσοίσκους μήκους 0,815 καὶ ὕψους 0,225. Τὸ κεντρικὸν τῆς κοίλωμα ἔχει μῆκος 1,59, πλάτος 0,485 καὶ βάθος 0,385 (εἰκ. 33). Ὁ πυθμὴν του ἀποτελεῖται ἐκ πηλίνων τετραγώνων πλακῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι φέρουν κοίλας εὐθείας γραμμὰς χιαστὶ καὶ ἄλλαι καμπύλας. Ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς

τοῦ κατασκευάσματος τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος. Ἐπιτρέπεται ὅμως ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι θὰ πρόκειται περὶ ὑποκαύστου θερμαντήρος τοῦ διὰ τὸ βάπτισμα προοριζομένου ὕδατος, τοσούτῳ μᾶλλον

Εἰκ. 33. Κάτοψις τοῦ θερμαντήρος (:) τῆς εἰκόνος 34.

καθόσον εὐρέθησαν πρὸς δυσμὰς καὶ ὑπεράνω του πλάκες σχιστολιθικαὶ καὶ λίθοι παρουσιάζοντες ἴχνη πυρός. Ὑπενθυμίζω δ' ἐνταῦθα, ὅτι καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν σωληνώσεις ὠδήγουν τὸ θερμὸν ὕδωρ

Εἰκ. 34. Τὸ ἐντὸς τοῦ διαμερίσματος Π εὐρεθὲν κτίσμα (Θερμαντήρ:).

τῶν γειτονικῶν λουτρῶν εἰς τὴν φιάλην, τὸ σκευοφυλάκιον καὶ τὸ βαπτιστήριον¹.

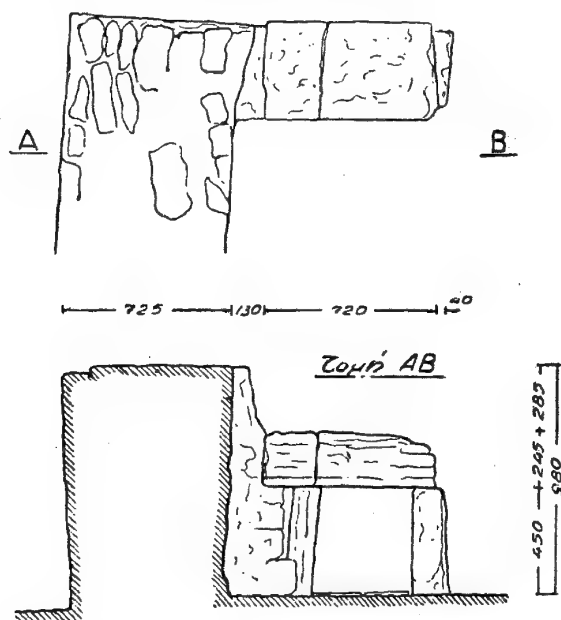
Ἐὰν λοιπὸν τὸ διαμέρισμα Π θεωρηθῇ ὡς βαπτιστήριον, τότε τὸ Μ θὰ ἦτο μᾶλλον βοηθητικὸς αὐτοῦ χώρος καὶ οὐχὶ κλιμακοστάσιον ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην, ὡς ἡδυνάτο τις νὰ ὑποθέσῃ.

Ὁ βόρειος τοίχος τοῦ διαμερίσματος Μ ἐκαθαρίσθη καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πλάτος. Οἱ κάτωθεν τῆς ἐξωτερικῆς πλακοστρώσεως δόμοι του ἀπετελοῦντο ἐξ ὠραίων ἀρχαίων λίθων χρησιμοποιοιθέντων ἐκ νέου. Ἡ τελευταία μάλιστα

¹ Σωτηρίου, Πρακτ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑτ. 1935 σ. 65-69 καὶ εἰκ. 15-19.

στρώσις του — ἐν μέτρον κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους — ἐξέχει τῶν ἄλλων κατὰ 0,05. Δυστυχῶς λόγῳ τοῦ νάματος τοῦ ὕδατος, ὅπερ ἀνέβλυζεν ἐνταῦθα δὲν κατέστη δυνατόν νὰ προχωρήσῃ ἡ σκαφή εἰς μεγαλύτερον βάθος.

Δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ γενόμεναι βορειότερον καὶ προχωρήσασαι ὡσαύτως μέχρι τοῦ νάματος τοῦ ὕδατος ἐπὶ μήκους 2 μέτρων δὲν ἀπεκάλυψαν

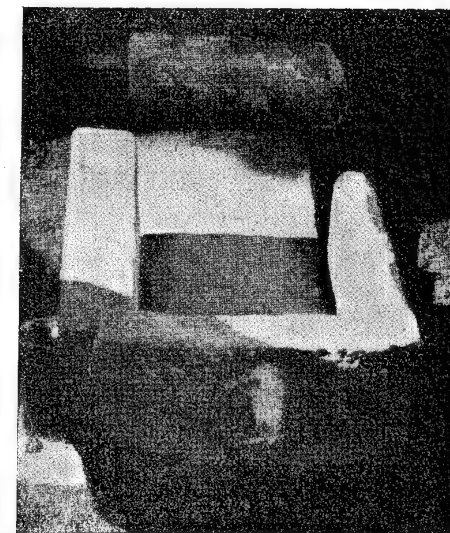
Εἰκ. 35. Τμήμα τοῦ κλιβάνου (:) κάτωτις καὶ τομή.

ἄλλο διαμέρισμα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν τοῖχον, ὅστις, βαίνων ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς Β.Α. γωνίας τοῦ βορείου σκέλους τοῦ ναοῦ καὶ φθάνει μέχρι τῆς Β.Α. γωνίας τοῦ διαμερίσματος Π, οὗτος φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερος, χωρίζεται δ' ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ διὰ σαφοῦς κατακορύφου ἄρμου. Δυστυχῶς ἡ παρουσία πλατάνου καὶ σωληνώσεων νεωτέρας βρύσης ἠμπόδισε τὴν παρακολούθησιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν του καὶ ἰδίως τὴν ἐξακριβώσιν τῆς συνδέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν βορειὸν τοῖχον τοῦ διαμερίσματος Π. Βλέπει τις ὅμως καὶ ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 3) καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι δὲν εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν ὃ εἰς τοῦ ἄλλου.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὰ νότια προκτίσματα. Ταῦτα δυστυχῶς ἦσαν πολὺ περισσότερον κατεστραμμένα ἀπὸ τὰ βόρεια, ὥς ἄλλως τε συμβαίνει καὶ διὰ

τὸ νότιον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ ναοῦ. Ἡ γενομένη λοιπὸν ἐνταῦθα ἔρευνα ἀπεκάλυπεν ἐν πρώτοις τὰ θεμέλια τοίχου πάχους 0,95, βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ἀπέχοντος αὐτοῦ κατὰ 4.17. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔφθανε πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου σκέλους, ὅπερ ὁμῶς εἶναι κατεστραμμένον (εἰκ. 3). Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἐν διαμέρισμα (Μ') περίπου συμμετρικὸν πρὸς τὸ βόρειον (Μ) ἀλλ' ἀγνώστου μήκους καὶ προορισμοῦ. Εἰς τὴν νοτίαν παρεῖαν τοῦ διαμερίσματος τούτου ἀπεκαλύφθη προσκεκολλημένον ἐξωτερικῶς ὀρθογώνιον κατασκευάσμα (εἰκ. 3, Σ) τοῦ ὁποίου διεσώθη μόνον ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.13 ἀπὸ τῆς Ν.Α. του γωνίας χαμηλὴ θύρα (εἰκ. 35), ἀποτελουμένη ἐκ δύο ἐκατέρωθεν σταθμῶν (παραστατῶν) καὶ ἐνὸς ὑπὲρ αὐτοὺς ὑπερθύρου¹, ὅπερ δυστυχῶς ἔθραυσαν οἱ ἐργάται. Τὸ ἔδαφός του ἀπετελεῖτο ἐξ ἀκανονιστῶν ἀγκωναρίων ἐπὶ τῶν ὁποίων διακρίνονται, ὥς καὶ ἐπὶ τῶν παραστατῶν καὶ τοῦ ἀνωφλίου, ἔχνη πυρός, μαρτυροῦντος ὅτι θὰ πρόκειται περὶ κλιβάνου. Μεταξὺ τῶν λίθων, διὰ τῶν ὁποίων ἦτο σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου γεμισμένον τὸ ἐσωτερικόν, εὐρέθη καὶ θραῦσμα ἐπιγραφῆς (ἀρ. εὐρετηρίου τοῦ μουσείου 671) διασῶζον τμήμα ἱεροῦ νόμου. Τὸ δυτικὸν πέρας τοῦ κατασκευάσματος δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ὁρισθῇ. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ «κλιβάνου» ὥς καὶ ὁ νότιος καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ διαμερίσματος Σ διακόπτονται ὅλοι εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον (εἰκ. 3).

Οἱ τάφοι. Ἐκατέρωθεν τῆς μεγάλης ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἡ πρόσφατος ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε δύο χτιστοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους². Ὁ ἐξ αὐτῶν πρὸς Βορρᾶν κείμενος (εἰκ. 3, Τ) ἔβαινεν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ ψηφιδωτοῦ διαπέδου

Εἰκ. 36. Κίστη ὑπεράνω τοῦ τάφου.

¹ Ἰδού αἱ σχετικαὶ διαστάσεις: Ἀνατολικῷ παραστάτου ὕψος 0.45, πλάτος 0.12 βάθος 0.34. Δυτικοῦ παραστάτου ὁμοίαι πρὸς τὰς τοῦ ἀνατολικοῦ, πλὴν τοῦ πλάτους, ὅπερ εἶναι 0.14. Ἀνωφλίου μήκος 0.71, ὕψος 0.21, βάθος 0.43.

² Τοὺς τάφους τούτους, ἐμοῦ ἐν τῇ μεταξὺ ἀναχωρήσαντος ἐκ Θάσου δι' ὑπηρεσιακὴν ἀνάγκην, ἀνέσκαψε καὶ ἐπιμελῶς ἠρεύνησεν ὁ κ. Delvoye, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

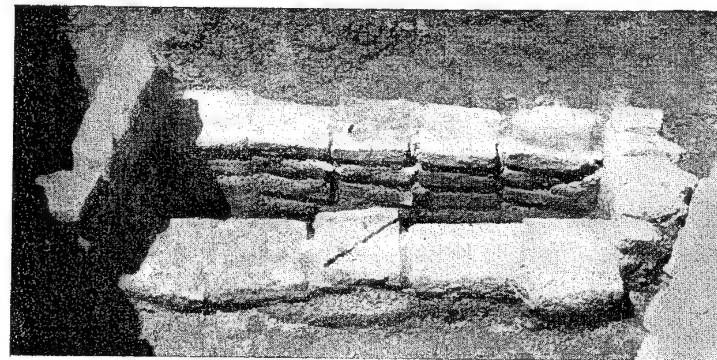
τῆς κάτωθεν τῆς βασιλικῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας. Ὁ τάφος οὗτος περιεῖχε δύο σκελετούς, τῶν ὁποίων ἡ κεφαλὴ ἦτο προσανατολισμένη πρὸς τὰ Ν.Α. Κατὰ τὸν ἐξετάσαντα τὰ ὁστὰ ἐκ Θεσσαλονίκης ἱατρὸν κ. Εὐθυβουλίδην, οἱ σκελετοὶ θὰ ἀνῆκον εἰς δύο ἄνδρας ἡλικίας 40 μέχρι 50 ἐτῶν. Μαρμαρίνη πλάξ, σήμερον τεθραυσμένη εἰς τρία, ἐχρησίμευεν ἄλλοτε ὡς κάλυμμα τοῦ τάφου, ἐν ᾧ ἀφ' ἐτέρου τὰ τοιχώματά του ἀπετελοῦντο ἀπὸ μεγάλους μὲν πωρολίθους παρὰ τὴν κεφαλὴν, ἀπὸ μικρὰς δὲ μαρμαρίνας πλάκας παρὰ τοὺς πόδας. Τὰ ἐνδιάμεσα τμήματα ἦσαν κατεσκευασμένα ἐκ πλίνθων. Πλὴν ἀπλῆς, τεθραυσμένης λαγῆνου ἐκ καστανῆς ἀργίλου, τοποθετημένης παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τάφου, οὐδὲν ἄλλο κτέρισμα εὐρέθη¹. Καθ' ὅλην τὴν ΝΑ τῆς προθέσεως ἀνασκαφεῖσαν περιοχὴν εὐρίσκοντο εἰς βάθος περίπου 0.40 ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος, σκορπισμένα ὁστὰ, ἄνευ οὐδενὸς ἵχνους κτιστοῦ τάφου.

Νοτίως τῆς ἀψίδος ἀπεκαλύφθη ἄλλος τάφος (εἰκ. 3, Τ) βαίνων πρὸς τὰ ΒΔ. Ἐντὸς αὐτοῦ δὲν εὐρέθη ἀκέραιος σκελετὸς ἀλλὰ μόνον ἰσχνὰ τινὰ λείψανα ὁστῶν. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον τοίχωμά του ἦσαν ἐκτισμένα διὰ πέντε σειρῶν ὀπτοπλίνθων, διαστάσεων 0.43×0.30×0.07, αἵτινες ἔβαινον ἐπὶ ἐστιβαγμένων θραυσμάτων πηλίνων ἀγγείων. Αἱ πλίνθοι ἔφερον ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν διαγωνίους γραμμὰς (εἰκ. 34) ὁμοίας πρὸς τὰς τῶν πλίνθων τοῦ ὑποκαύστου θερμομαντήρος. Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου ἀπετελεῖτο ἐκ μικρῶν λίθων κατακλυζομένων ὑπὸ τοῦ κάτωθεν ἀναβλύζοντος ὕδατος. Τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ λάκκου ἐκλείετο ὑπὸ δύο ἐπαλλήλων λιθίνων πλακῶν διαφόρων διαστάσεων. Πρὸς ἀνατολὰς ἴστατο ὀρθία μία πλάξ, ἣτις ἐφάνη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν ἀνασκάπτοντα ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἄλλο κατασκεύασμα. Πράγματι δ' ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ περιγραφέντος τάφου, τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξις δὲν ἦτο ἀκόμη γνωστὴ, εὐρέθη παραλληλεπίπεδος κίστη περικλειομένη ὑπὸ πέντε πλακῶν (εἰκ. 36), ἐξ ὧν μία, ἡ ὀριζοντίως τοποθετημένη, ἐχρησίμευεν ὡς κάλυμμα τοῦ κάτωθεν τάφου, αἱ δὲ τέσσαρες ἄλλαι, ἰστάμεναι κατακορυφῶς περιέβαλλον τὴν πρώτην (εἰκ. 36). Μία δ' ἐξ αὐτῶν, ἡ πρὸς ἀνατολὰς, ἦτο ἐκείνη, τὴν ὁποίαν προηγουμένως ἀνεφέραμεν. Πρόκειται ἄραγε περὶ δευτέρου τάφου ἰδρυμένου ἐπὶ τοῦ πρώτου ἢ περὶ νεκρικοῦ τινος σήματος; Ἡ παντελής ἀπουσία σκελετοῦ εἰς τὴν στάθμην ταύτην καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν δευτέραν ὑπόθεσιν.

Τέλος τρίτος κτιστὸς τάφος εἶχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1930 ἀποκαλυφθῆ καὶ ἐρευνηθῆ ὑπὸ τοῦ κ. Κοιτζί (πβλ. εἰκ. 1 καὶ 37). Εὐρίσκεται δὲ οὗτος πλέον ἐντὸς τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἥτοι εὐθὺς πρὸ τῆς μεταγενεστέρας κόγχης τῆς προθέσεως. Κατεσκευασμένος ἐξ ἀκανονίστων ἀγκωναρίων, μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον, ἦτο ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένος διὰ λευκοῦ κονιάματος. Τὰ ἐσωτερικά του

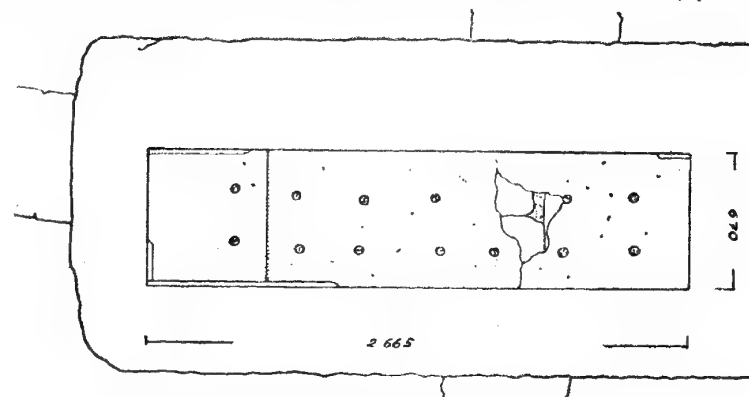
¹ Ὁμοία λάγνηος εὐρέθη καὶ εἰς Φθιώτιδας Θήβας (Ἀρχ. Ἐφημ. σ. 105 εἰκ. 142).

τοιχώματα ἦσαν ἐπενδεδυμένα δι' ὠραίων πλακῶν θασίου μαρμάρου, πάχους 0.02. Ὁ εἰς βάθος 0.74 πυθμὴν τοῦ τάφου ἀπηρτίζετο ἐκ δύο ἁνίσων μαρμαρίνων πλακῶν (εἰκ. 38) αἱ ὁποῖαι καὶ εἰσδύουν ὑπὸ τὰ τοιχώματα

Εἰκ. 37. Ὁ κατὰ τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τάφος.

Ἡ πρώτη πλάξ ἔχει μῆκος 2.075, διατρυπᾶται δὲ ὑπὸ 6 ζευγῶν στρογγύλων ὀπῶν, ἡ δὲ δευτέρα, εὐρισκομένη εἰς στάθμην κατὰ 0.02 ὑψηλότεραν τῆς

Εἰκ. 38. Ὁ ἐντὸς τῆς προθέσεως τάφος.

πρώτης ἔχει μῆκος 0.59 καὶ διατρυπᾶται ὑπὸ ζεύγους ὀπῶν¹ (εἰκ. 38). Κάτωθεν τῶν πλακῶν αὐτῶν εὐρέθη, εἰς βάθος 0.10, στρώσις ἐκ πηλίνων πλίνθων, αἵτινες φέρουν διαγωνίους χαραγὰς. Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου στηρί-

¹ Ὁμοίαι ὀπαὶ κατὰ τὸν πυθμὲνα εὐρίσκονται εἰς μεσαιωνικοὺς τάφους ὡς π.χ. τοῦ «Θησείου» (Ὁ γλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 215 εἰκ. 14), τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Δαφνίου (Millet, Daphni σ. 23) καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 3 [1924-25] Παράρτ. σ. 66), θὰ ἐχρησίμευον δὲ πιθανώτατα διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν ἐκ τῶν πτωμάτων ἢ ἄλλων ὑγρῶν διηθουμένων εἰς τὸν τάφον.

ζονται ἐπὶ τοιχίσκων ἐκ τριῶν στρώσεων πλίνθων μήκους 0.29 καὶ πάχους 0.33. Ὁ τάφος εἶχεν ἤδη ἀπὸ μακροῦ συληθῇ, δι' ὃ καὶ δὲν ἀνευρέθησαν ἐν αὐτῷ κτερίσματα. Κατὰ τὴν βουλγαρικὴν κατοχὴν ἐπληρώθη διὰ πετρῶν, ἐρρίφθη δ' εἰς αὐτὸν καὶ κυλινδρικός κορμὸς κίονος, ὅστις ἐθράυσε τὴν μεγάλην πλάκα τοῦ πυθμένος του.

Ἡ ἐντὸς τοῦ ναοῦ παρουσία τοῦ τάφου αὐτοῦ καὶ μάλιστα ἐντὸς τῆς προθέσεως μαρτυρεῖ περὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ. Θὰ πρόκειται ἴσως περὶ τάφου μάρτυρός τινος ἢ ἁγίου· διότι μὴ ἁγίου ἢ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφὴ εἶχεν ἀπαγορευθῇ ὑπὸ τοῦ νόμου τοῦ 381¹ καὶ μεταγενεστέρων².

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΙΚΩΝ ΝΑΩΝ ΤΟΥ 4ΟΥ 5ΟΥ ΚΑΙ 6ΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω γενομένην λεπτομερῇ ἐξέτασιν τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου, ὑπολείπεται ἡ τυπολογικὴ κατάταξις αὐτῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ξυλοστέγων σταυρικῶν βασιλικῶν. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ κατατάξωμεν πρότερον εἰς τύπους τοὺς σταυρικούς ναοὺς καὶ πρὸ πάντων νὰ καθορίσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιθέτου «σταυρικός», ἡ ὁποία συχνὰ παρηρημενύθη. Ὅταν λέγωμεν σταυρικὸν ναὸν πρέπει νὰ νοοῦμεν ἐκεῖνον, τοῦ ὁποίου καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη διαγράφονται σαφῶς εἴτε εἰς τὴν κάτοψιν (περίπτωσης ἐλευθέρου σταυροῦ) εἴτε εἰς τὸν χῶρον (περίπτωσης ἐγγεγραμμένου σταυροῦ). Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν τὰ παράπλευρα διαμερίσματα συμπληρῶνουν ἀπλῶς τὰς κενὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ ἐκ τῶν ἔξωθεν, χωρὶς δηλαδὴ νὰ παίζουν κανένα ὁργανικὸν ρόλον, ὥς τοῦτο γίνεται ἀργότερον εἰς τοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς μετὰ τρουλλοῦ ναοὺς τῆς βυζαντινῆς περιόδου³. Ἡ ἀνωτέρω ἀποσαφήνισις εἶναι ἀναγκαία· διότι συχνὰ χαρακτηρίζονται ὡς «σταυρικοί» ναοί, τῶν ὁποίων τὰ τρία σκέλη (βόρειον, νότιον καὶ δυτικόν) διαγράφονται σαφῶς, τοῦ τετάρτου σχηματιζομένου μόνον διὰ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ. Τοιοῦτοι ναοί εἶναι π.χ. οἱ τῆς κεντρικῆς Μ. Ἀσίας⁴ (Καππαδοκίας,

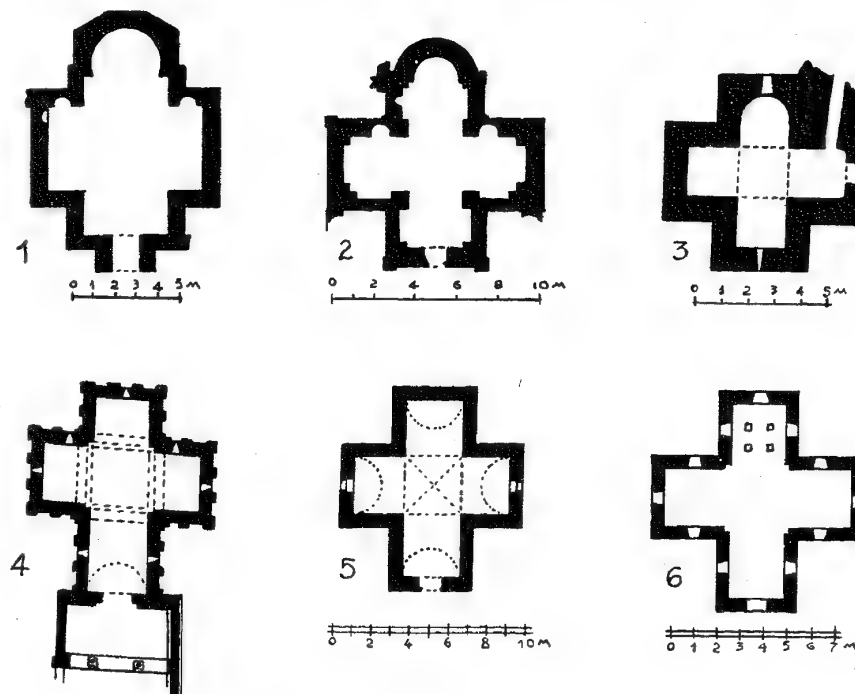
¹ Codex Theodosianus Titl. XVII (ἐκδ. Ritter 1738) τ. 3 σ. 160.

² Βασιλικά Βιβλ. 5 τίτλ. Α § 2 «μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ ἁγίᾳ θαπτεῖται νεκρόν».

³ Ὅρα σχετικῶς G. Millet, Rev. Archéologique 1905 τ. 5, σ. 106.

⁴ Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, σ. 55 εἰκ. 42, σ. 140 εἰκ. 106. H. Rott, Kleinasatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 183 εἰκ. 60, σ. 188 εἰκ. 63, σ. 194 εἰκ. 66, σ. 277 εἰκ. 201. W. Ramsay-G. L. Bell, The thousand and one churches; London 1909, εἰκ. 227 (Kizil-Dagh), 229 (Tchet-Dagh), 271 (Hayyat), 276 (Kurshundju), 283 (Viran Shehir), 300 (Sivri Hissar) κλπ. Τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (crux immissa) καὶ τοῦ ταυομόρφου (crux commissa) ὁρθῶς εἶχε πάλαι ὑποδείξει ὁ Graf (Repertorium für Kunstwissenschaft τ. 17 [1894] σ. 137).

Λυκαονίας κλπ.), οἵτινες ἔχουν τὸ σχῆμα ταῦ καὶ οὐχὶ σταυροῦ καὶ ὁρθὸν εἶναι νὰ σχετισθοῦν ὄχι τόσο πρὸς τοὺς σταυρικούς ὅσον πρὸς τὰς λεγομένας μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικάς. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν θὰ συμπεριλά-

Εἰκ. 39. Σταυρόσχημα ναῦδρια ἢ (μαρτύρια μημόρια).

1. Yagdebash (Μ. Ἀσία) 2. Deghilé (Μ. Ἀσία) 3. Μαχαλέτς (Μ. Ἀσία) 4. Ραβέννα Μουσουλεῖον Πλακιδίας. 5. Βερόνα. Ἀγ. Τόσκα καὶ Τευτερία. 6. Χερσών.

βωμεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐξέτασιν ἡμῶν, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ πραγματευθῶμεν περὶ αὐτῶν ἀλλαχοῦ.

Λόγῳ τοῦ κατ' ἐξοχὴν συμβολικοῦ του σχήματος ὁ καθ' αὐτὸ σταυρικός τύπος ἐφημερόσθη ἤδη λίαν ἐνωρίς εἰς τε τὴν Ἀνατολὴν¹ καὶ τὴν Δύσιν², ἰδίᾳ

¹ W. Ramsay-G. L. Bell, The thousand and one churches εἰκ. 181 No 44 (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 2), εἰκ. 290 (Yagdebash) (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 1), εἰκ. 297 (Süt-kilissé). D. V. Ajnalo v, Rasvaliny chramov, Pamjatniki christ. Chersonesa, 1905, XIII. Brunov, Mélanges Ouspenskij σ. 28 εἰκ. 18 (Χερσῶνος) (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 6).

² G. Rivoira, Archit. musulmana, Milano 1914 σ. 262 εἰκ. 224-226 (Banda Ἰσπανίας). Verzone, Architettura nell Italia settentrionale, Milano 1942 εἰκ. 3 (Verona, Sta Tosca e Teuteria), Dehio-Bezold, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes πίν. 47 (ναὸς Ingelheim), Zeitschr. für Gesch. der Architektur 1907 σ. 89 (ναὸς Romainmotier) κλπ.

εις επιτυμβίους ναΐσκους—*εὐκτήρια* ἢ *μαρτύρια*—δηλαδή ναοὺς ἰδρυομένους κατ' ἀρχὰς μὲν ἔξω τῶν πόλεων ὑπεράνω τοῦ τάφου τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, ἀργότερον δέ, ἤτοι μετὰ τὴν Κωνσταντίνειον εἰρήνην, καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων, ὅταν ἡ μεγάλως ἀναπτυχθεῖσα λατρεία τῶν μαρτύρων μετεφέρθη, μετὰ τῆς σχετικῆς τελετουργίας, *intra muros*. Χαρακτηριστικὴ τῆς γενικῆς χορήσεως τοῦ σταυρικοῦ σχήματος εἶναι ἡ φράσις Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, ὅστις, γράφων, περὶ τὸ 380, πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον περὶ τινος ὑπ' αὐτοῦ κατασκευαζομένου εὐκτηρίου, λέγει, ὅτι τὸ ἀνεγείρει ἐν σχήματι σταυροῦ «ὥσπερ πανταχοῦ ὁρῶμεν»¹.

Καὶ τὰ μὲν ἅλῃ εὐκτήρια κατασκευάζοντο μὲ μικρὰς διαστάσεις καὶ ἰδίᾳ μὲ μικρὸν μῆκος σκελῶν (εἰκ. 39). Τὸ σχέδιόν των συνεχίζει πιθανώτατα τὸ σχῆμα τῶν ρωμαϊκῶν μανσσωλείων τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς Δύσεως², τῶν ὁποίων διαφέρουν μόνον ὡς πρὸς τὸν τρόπον καλύψεως τοῦ ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ χώρου, ἥτις τώρα γίνεται μὲν πάλιν διὰ «κρεμαστοῦ»³ ἢ δι' ἡμισφαιρικοῦ⁴ θόλου ἢ καὶ διὰ σταυροθολίου⁵, τοποθετουμένων ὁμως τῶν θόλων τούτων ὑψηλὰ καὶ περικλειομένων πάντοτε ἐντὸς τετραγώνου κτιστοῦ πύργου καλυπτομένου ὑπὸ πυραμοειδοῦς στέγης (εἰκ. 40,3).

Τοῦναντίον οἱ ἐντὸς τῶν πόλεων, μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθέντες κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὑπεράνω τοῦ σκηνώματος ἢ τῶν λειψάνων σημαινόντων ἀθλητῶν τῆς πίστεως ναοί, κατασκευάσθησαν μὲ κολοσιαίας διαστάσεις. Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ναοὶ δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τέσσαρας κατηγορίας. Ἐκ τούτων ἡ

¹ Migne, P. G. 46, στ. 1093. Καὶ κατωτέρω στ. 1096 «Σταυρὸς ἐστὶ τοῦ εὐκτηρίου τὸ σχῆμα». Καὶ ὁ Ἀμασεῖας Ἀστέρσιος (†412) ἐξαίρει τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ κάλλος τῶν μαρτυρίων πβλ. Migne, P. G. τ. 40 στ. 336.

² Ὅρα σχετικῶς τὰ ὑπὸ A. Grabar, *Martyrium*, τόμ. I Paris 1946 σ. 161, 166 καὶ 167 ἀναφερόμενα παραδείγματα ρωμαϊκῶν μανσσωλείων, εἰς ἃ προσθετέα καὶ τὰ τῆς Νικοπόλεως διὰ τοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροὺς.

³ Μανσσωλείων τῆς Galla Placidia (Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins* πίν. XVII), Μ. Λατόμου Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 12 [1929] σ. 146 εἰκ. 4).

⁴ Μαρτύριον Mahalech Λυκαονίας, Ramsay-Bell ἔ.δ. σ. 24 καὶ εἰκ. 198. Ὁ ἡμισφαιρικός καὶ ὁ κρεμαστός θόλος ἐφηρμόσθησαν ἤδη εἰς προχριστιανικά κτήρια τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ὡς π.χ. εἰς Kusr-en-Nu-edjis (Survey of eastern Palestine τ. III σ. 219), Γέρασα (Choisy, ἔ.δ. πίν. XV), Νικομήδειαν (ἔ.δ. πίν. XVII) κλπ.

⁵ Ἀγ. Τόσκα καὶ Τευτερία ἐν Βερόνη B. Verzone, *L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale*, Milano 1942 εἰκ. 3 πίν. III καὶ σ. 14.

1^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

παρουσιάζει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ ἀφορμώμενα ἀπὸ τῶν τεσσάρων πλευρῶν κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου καὶ βαίνοντα κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος, εἶναι πάντα ἰσοπλατῇ καὶ ἰσομήκη, καταλήγοντα εἰς εὐθύγραμμα μέτωπα. Παρὰ τὸ ἐνίοτε μέγα πλάτος των, τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ κατασκευάζονται μονόκλιτα, στεγάζονται δὲ διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Τὸ κεντρικὸν ὁμως τετράγωνον στεγάζεται διὰ θόλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικών συνδεομένων διὰ τόξων, οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται τετράπυλον (εἰκ. 41). Ὁ θόλος ἀφ' ἑτέρου ὑψούμενος ὑπὲρ τὰς στέγας τῶν σκελῶν, περιβάλλεται ὑπὸ τετραγώνου πύργου (εἰκ. 40, 3, 4). Λόγω τῆς αὐστηρῶς συμμετρικῆς περὶ τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου διατάξεώς των τὰ κτήρια τῆς κατηγορίας ταύτης δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὰ περικεντρα κτίρια (à plan central). Ὡς δὲ τὰ ἄλλα περικεντρα σχέδια (ὀκτάγωνα, κυκλικά κλπ.) ἐχρησίμευσαν καὶ τὰ ἐξεταζόμενα, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, ὡς μαρτύρια, ἀνεγερθέντα ἐπὶ τοῦ τάφου ἢ εἰς μνήμην μάρτυρός τινος ἢ ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς θέσεως ἀγίου τινὸς τόπου ἢ ἱεροῦ ἀντικειμένου (φρέατος, στύλου).

Παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης ὑπάρχουσι τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν (Καουσιέ)¹ ἐσχάτως (1933-36) ἀποκαλυφθὲν μαρτύριον τοῦ ἁγ. Βαβύλα, χρονολογούμενον δι' ἐπιγραφῆς ἐπὶ ψηφιδωτοῦ του, πρὸ τοῦ ἔτους 387 μ.Χ. (εἰκ. 41,1).

2) Ὁ ἐν Σιχέμ τῆς Παλαιστίνης ὑπεράνω τοῦ φρέατος τοῦ Ἰακώβ, παρ' ὃ ὁ Χριστὸς συνήνησε τὴν Σαμαρείτιδα, ἀνεγερθεὶς ναὸς, τοῦ ὁποίου τὸ σχέδιον μᾶς διέσωσεν ὁ Arculfus καὶ περιέγραψεν ὁ Adamnanus².

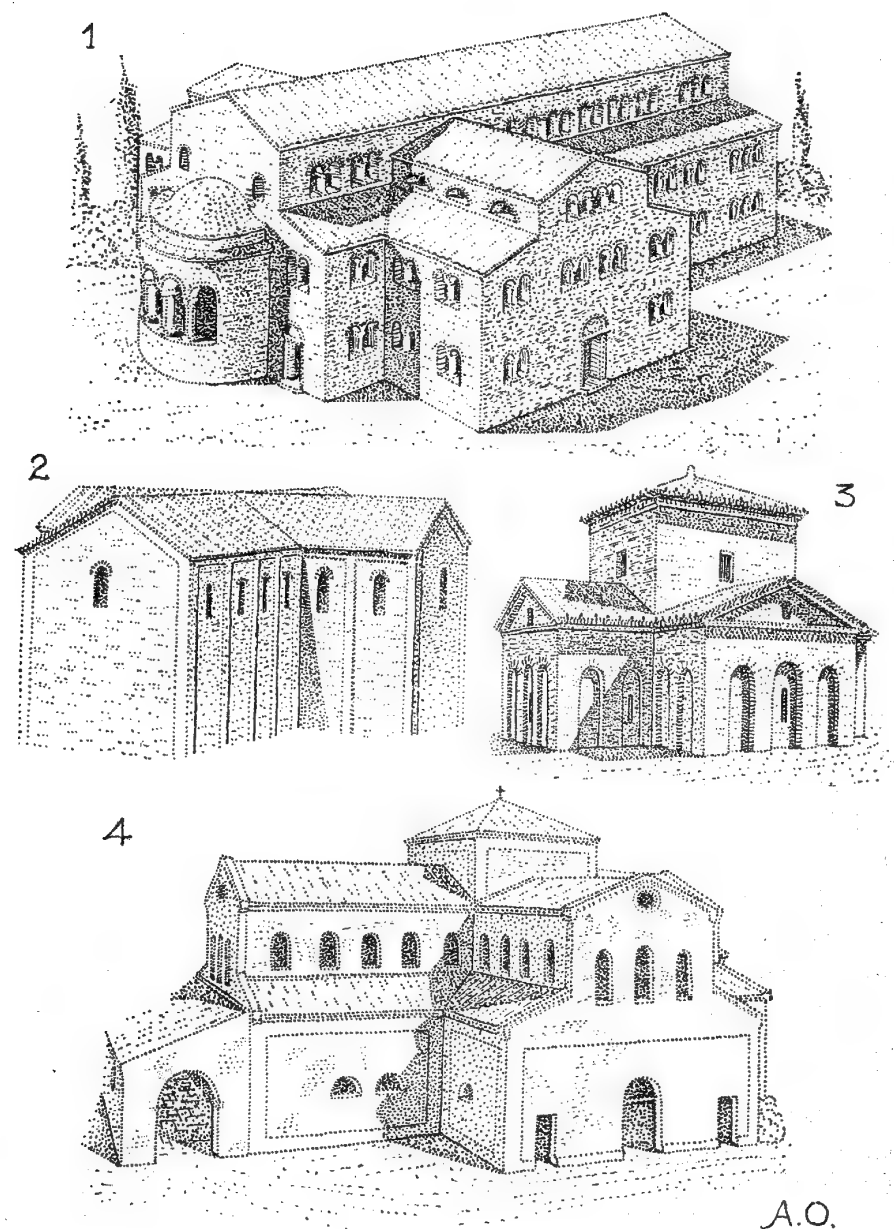
3) Ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴ «in cruce, posita ubi temptavit Satanas . . . Jesum Christum» κατὰ τὸν ἀνώνυμον προσκυνητὴν τοῦ 6ου αἰ. (Breviarius de Hierosolyma ἔκδ. Geyer σ. 155).

4) Ὁ ἐν Μεδιολάνῳ (Milano) τῆς Β. Ἰταλίας ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, οὗτινος τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως³ (εἰκ. 41,2). Τοῦ ναοῦ

¹ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. Lassus, ἐν Antioch on the Orontes τ. II σ. 5-40. ἡ κάτωψις του εἰς πῖνακα 4 καὶ παρὰ Doro Levi, Antioch mosaic pavements I σ. 282 εἰκ. 112.

² Arculfus, De locis sanctis II κεφ. 19. (Tobler, Itinera . . . I σ. 181) P.L. 88,802 πβλ. καὶ Beda venerabilis opera (Κολωνία 1616 καὶ 1688) τ. III De locis sanctis libellus κεφ. 14 (= P.L. 94, 1188).

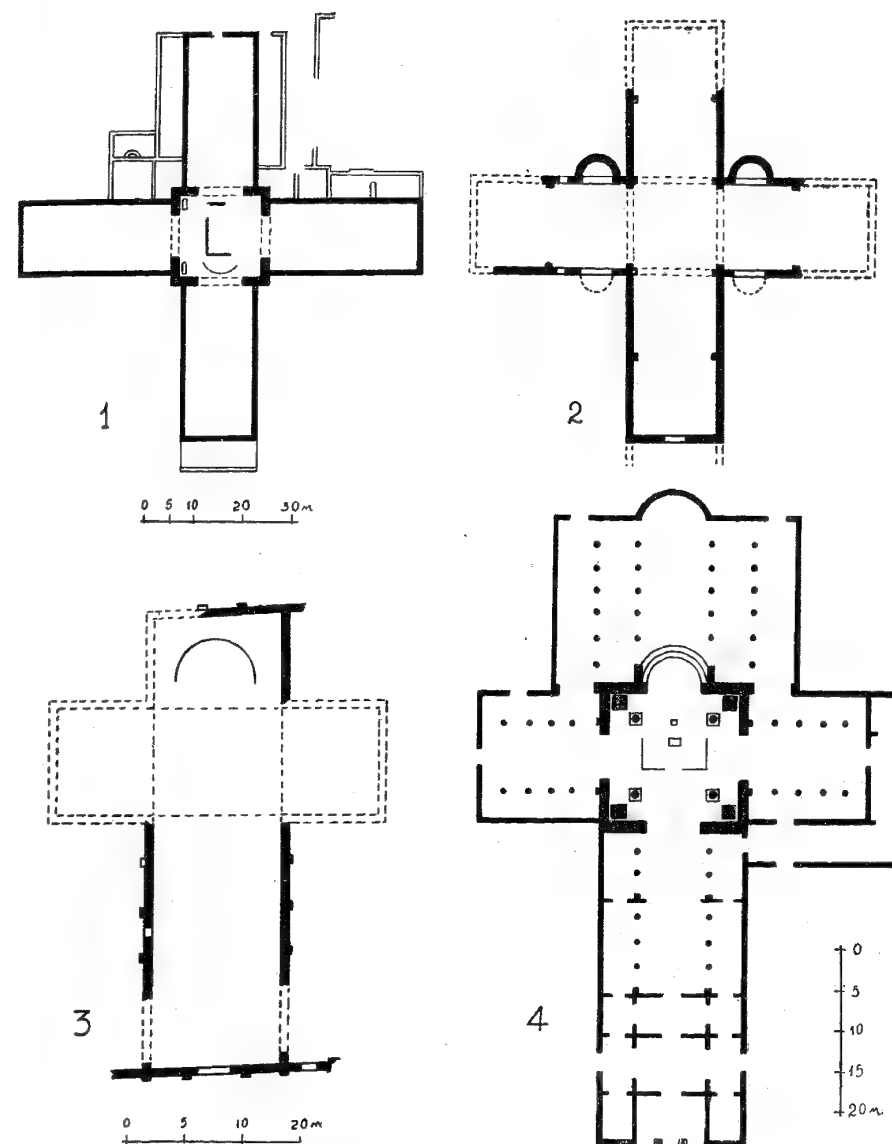
³ Ἡ κάτωψις του ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Alberto de' Capitanì d'Arzagio ἐν Architetture dei secoli quarto e quinto in alta Italia, πίν. XIII καὶ σ. 25.

Εἰκ. 40. Συστήματα στεγάσεως σταυρικῶν ναῶν.

1. Βασιλικὴ Θάσου (ἀναπαράσταση). 2. Τίμιος Σταυρὸς Ραβέννας (ἀναπαράσταση). 3. Μουσουλεῖον Γάλλας Πλακιδίας ἐν Ραβέννα. 4. Βασιλικὴ Σάλωνος Δαλματίας (ἀναπαράσταση).

Α.Ο.

Εἰκ. 41. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 1ης καὶ 2ης κατηγορίας.

1. Κασσιὲ Ἀντιοχείας. 2. Ἀγ. Θέλα Μιλάνου. 3. Τίμιος Σταυρὸς Ραβέννας. 4. Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἐφέσου (προϊουστινιάνειος).

τούτου, κτισθέντος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μεδιολάνου Ἀμβροσίου, περὶ τὸ 382, διεσώθη ἡ χαρακτηριστικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή ἔχουσα οὕτω¹:

Condidit Ambrosius templum Dominoque
sacrauit nomine apostolico, munere reliquiis.
Forma crucis templum est, templum victoria Christi
sacra; triumphalis signat imago locum.

Ὀλίγον ἀργότερον (396) ὁ ναὸς οὗτος ἐτιμήθη εἰς μνήμην τοῦ τοπικοῦ ἁγίου Ναζαρίου (S. Nazaro il grande).

5) Ὁ ἐν *Ραβέννα* ἀρχικὸς ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Sta Croce), οὗτινος τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν διὰ προσφάτων ἐρευνῶν² (εἰκ. 40).

Πάντες οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἀνάγονται εἰς τὸν 4^{ον} αἰῶνα καὶ εἶναι μᾶλλον ἀνατολικῆς προελεύσεως.

2^Α ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης παρουσιάζονται ὑπὸ μορφήν βασιλικῆς, συνήθως τρικλίτου καὶ ἐνίοτε πεντακλίτου, δὲν εἶναι δὲ πάντοτε αὐστηρῶς ἰσομήκη, οὔτε καὶ ἰσοπλατῆ. Συνθὰ τὸ δυτικὸν ἀποβαίνει μακρότερον τῶν ἄλλων, τὰ δύο ἐγκάρσια (βόρειον καὶ νότιον), στενότερα τῶν κατὰ μῆκος καὶ τέλος τὸ ἀνατολικὸν βραχύτερον, καταλήγον εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ. Τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι τὸ κύριον σημεῖον ἀσκήσεως τῆς λατρείας καὶ ὁ στόχος τῆς προσηλώσεως τοῦ ἐκκλησιάσματος, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ μαρτυρίου. Προκειμένου ὅμως περὶ ἐνοριακοῦ ναοῦ ἢ κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἀπὸ ἀποκτᾶ προτείνουσιν πλέον σημασίαν.

Αἱ διαστάσεις τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι μεγάλαι. Αἱ στέγαι τῶν μὲν σκελῶν τοῦ σταυροῦ γίνονται πάντοτε ξύλιναι καὶ βαθμιδωταί, τῆς δὲ διασταυρώσεως, προκειμένου μὲν περὶ μαρτυρίου μετ' ἰσοπλατῶν σκελῶν ἄλλοτε ξύλιναι καὶ ἄλλοτε θολωταὶ στηριζόμεναι ἐπὶ κάτωθεν κατασκευαζομένου τετραπύλου καὶ περιβαλλόμεναι ἄνω ὑπὸ τετραγώνου πύργου. Προκειμένου δὲ περὶ συνήθους ἐνοριακοῦ ναοῦ, ἔχοντος στενότερα τὰ ἐγκάρσια σκέλη, διὰ μιᾶς ὑψηλοτέρας, κατὰ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ βαינוύσης στέγης καὶ δύο χαμηλοτέρων ὑπὲρ τὰ ἐγκάρσια σκέλη, ἐρχομένων νὰ συναντήσουν τὴν πρώτην καθέτως εἰς τὸν φωταγωγὸν τῆς (εἰκ. 40,1).

¹ Forcella, *Iscrizioni cristiane di Milano* 229.

² Ἡ κάτοψις παρὰ P. Verzone, *L'architettura religiosa nell'Italia settentrionale*, Milano 1942 εἰκ. 1 σ. 10 καὶ παρὰ A. de' Capitani d'Arzago ἔ.ἀ. πίν. XX καὶ σ. 46. Ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἐνταῦθα εἰκόνος 40,2 κατὰ τὸν C. Ricci, *Bulletino d'arte* VII, 1913. Εἰκ. 182.

Ἐκ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης τινὲς ἀνήκουν εἰς τὸν 4^{ον} αἰῶνα, οἱ δὲ πλεῖστοι εἰς τὸν 5^{ον} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου}.

Παραδείγματα.

α) Γνωστὰ ἐκ τῶν πηγῶν.

1) Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ τοῦ 5^{ου} λόφου, ὑπεράνω τοῦ μασσωλείου τῶν 3 Ἀποστόλων καὶ τοῦ ἰσαποστόλου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ἀνεγερθεὶς ναὸς τῶν 12 Ἀποστόλων. Ἀναφέρεται ὑπὸ τε συγχρόνων πηγῶν¹ καὶ ὑπὸ μεταγενεστέρων². Ὅτι τὸ σχέδιόν του ἦτο σταυρικὸν μετὰ στοῶν ἦτοι ἐν εἴδει βασιλικῆς, μανθάνομεν ἐκ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ «ζαθέου τετραστού πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνομένου»³. Μεταγενέστεραι πηγαὶ χαρακτηρίζουσι τοὺς ἄγ. Ἀποστόλους ὡς ἐκκλησίαν *δρομικὴν* καὶ *ξυλότρουλλον*⁴. Ὁ Heisenberg⁵ θεωρεῖ τὴν συνύπαρξιν τῶν δύο χαρακτηρισμῶν (δρομικὴ καὶ ξυλότρουλλος) ἀσυμβίβαστον καὶ ὀφειλομένην εἰς παρανόησιν (Missverständnis)· ἐν τούτοις ἀμφότεροι οἱ χαρακτηρισμοὶ δύνανται ἄριστα νὰ συμβιβασθοῦν, ἂν τὸ μὲν δρομικὴ θεωρήσωμεν ἀναφερόμενον εἰς μετὰ κιονοστοιχιῶν διάταξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ ξυλότρουλλος εἰς τὴν διὰ ξυλίνου τρούλλου στέγασιν τοῦ τετραγώνου τῆς διασταυρώσεως. Εἰς ἐπίρρωσιν τούτου ἄλλως τε ἔρχεται καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 7^{ου} ἢ 8^{ου} αἰῶνος κείμενον, ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν Ἰουστινιάνειον βασιλικὴν τῆς Γεννήσεως εἰς Βηθλεὲμ ὡς «δρομικὴν σταυροειδῆ»⁶.

2) Ἡ ἐν *Ἱεροσολύμοις* βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως (Παναγίου Τάφου), ἣτις κατὰ τὰς ἐρεῦνας τοῦ Schmalz⁷ θὰ ἦτο σταυρικὴ ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ μετ' ὑπερώων⁸.

3) Ἡ ἐκκλησία τῆς ἐν Φοινίκῃ *Γάζης*, ἣτις ἐκτίσθη περὶ τὸ 401 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ κατεδαφισθέντος εἰδωλοατρικοῦ Μαρνείου. Κατὰ Μάρκον τὸν Διάκονον⁹ τὸ σχέδιον τῆς (σκάριφος) ἦτο σταυρικόν, ἐστάλῃ δ' ἐκ Κ/πόλεως ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοξίας, ἣτις

¹ Εὐσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου IV, 59. (Heikel σ. 141) Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Ἐνύπνιον περὶ ἀναστασίας ἐκκλησίας P.G. 37, 1258.

² Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων I, 4 (Βόννης 187,11), Μιχαὴλ Γλυκάς 498,11 (Βόννης). Πάτρια Κ/πόλεως 140,10 καὶ 214,2 (Preger). — [Ψευδο] Κωδινός 95 καὶ 128 (Βόννης).

³ Migne, P. G. τ. 37 σ. 1258.

⁴ Γλυκάς, ἔ.ἀ., Πάτρια ἔ.ἀ. [Ψευδο] Κωδινός ἔ.ἀ. (δρομικὴ ξυλόστεγος).

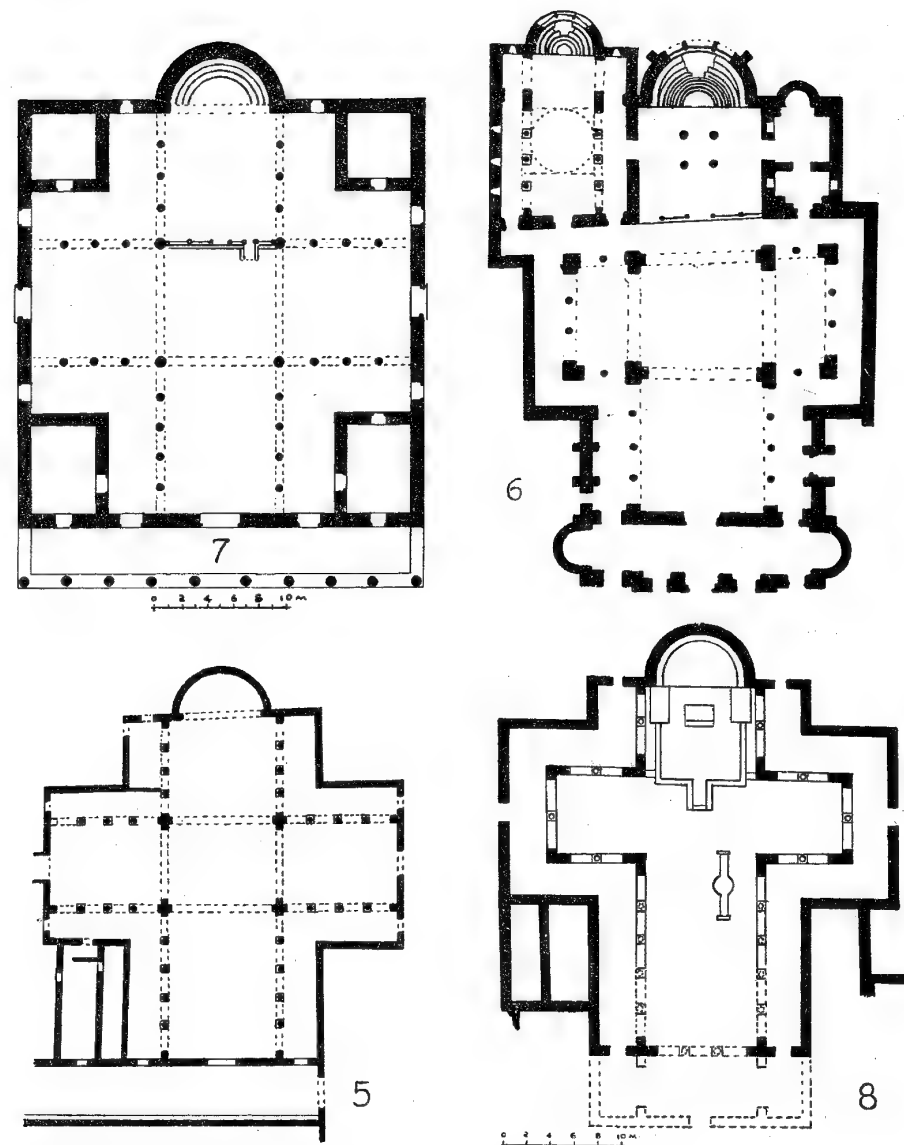
⁵ Grabeskirche und Apostelkirche, II, Leipzig 1908 σ. 103.

⁶ Pravoslavn. Palest. Sbornik τεύχ. 11, σ. 256-7.

⁷ Mater Ecclesiarum, Die Grabeskirche in Jerusalem, Strassburg 1918.

⁸ Πβλ. καὶ Εὐσέβιον, Βίος Κωνσταντίνου III, 37 (Heikel σ. 94).

⁹ Μάρκου τοῦ διακόνου, Βίος Πορφυρίου 84, (ἐκδοσις Grégoire-Kugener 1930 σ. 60).

Εἰκ. 42. Σταυρικοί ναοὶ τῆς 2^{ης} καὶ 4^{ης} κατηγορίας.

5. Βασιλικὴ Σάλωνος Δαλματίας. 6. Καταπολιανὴ Πάρου. 7. Βασιλικὴ Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων εἰς Γέρασα Ὑπεριορδανίας. 8. Βασιλικὴ Θάσου.

ἔδωρῃσεν ἐπίσης εἰς τὸν ναὸν καὶ 20 κίονας ἐκ Καρυστίου λίθου, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἦσαν διαμορφωμένα ὡς βασιλικά.

Εἰκόνα τῆς μᾶς διέσωσε ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Ἑλευθερουπόλει (Μᾶ - Ἴν) τῆς Ὑπεριορδανίας ἐσχάτως ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς¹.

5) Ὁ Ἅγ. Σέργιος Γάζης (Χορίκιος, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν Ι, 18 ἔκδ. Förster - Richtsteig 1942 σ. 7).

6) Ὁ ἐν Παρίσις ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τοῦ Ἅγ. Βικεντίου, ἀνεγερθεὶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 557 καὶ 559 « in modum crucis »².

β) Ναοὶ ἀποκαλυφθέντες δι' ἀνασκαφῶν ἢ σωζόμενοι.

1) Ὁ προῖουστινιάνειος ναὸς Ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐν Ἐφέσῳ. Τούτου τὸ σχέδιον (εἰκ. 41, 4) ἐξηκριβώθη διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Αὐστριακῶν³. Τὸ βόρειον, νότιον καὶ δυτικὸν σκέλος τοῦ ναοῦ ἦσαν τρίκλιτα τὸ δὲ ἀνατολικὸν, ἀρχικῶς τρίκλιτον καὶ αὐτὸ, ἀπέβη πεντάκλιτον κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα. Τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ἦσαν ἰσομήκη καὶ μακρότερα τῶν ἐγκαρσίων. Εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον εὐρίσκετο ὁ τάφος τοῦ Ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καλυπτόμενος ἄνωθεν διὰ θόλου κτιστοῦ βαίνοντος ἐπὶ τετραπύλῳ (εἰκ. 41, 4). Δευτερεύουσα ἡμικυκλικὴ ἄψις εὐρίσκετο εἰς τὸ τέρμα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους.

2) Ἡ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος τῆς Δαλματίας⁴ (εἰκ. 42, 5). Ἡ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 490 καὶ 544 ἰδρυθεῖσα βασιλικὴ αὕτη εἶχε καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ τρίκλιτα, ἀλλ' ἐκ τούτων τὸ δυτικὸν ἦτο μακρότερον καὶ τὸ ἀνατολικὸν βραχύτερον ὅλων. Πρὸς τούτοις τὰ ἐγκάρσια σκέλη τῆς ἦσαν στενότερα τῶν κατὰ μῆκος. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν διασταύρωσιν δημιουργεῖται ὀρθογώνιον ἐπίμηκες μὲ τὸν μέγαν ἄξονα βαίνοντα ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου. Τούτου ἕνεκα νομίζω, ὅτι ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν δὲν θὰ ὑπῆρχε τροῦλλος ἢ πύργος, ἀλλ' ὅτι ἡ στέγασίς τῆς γενικῶς θὰ ἐγίνετο, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (εἰκ. 40, 1).

3) Ἡ Καταπολιανὴ τῆς Πάρου⁵ (εἰκ. 42, 6). Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ ἓνα μεταβατικὸν παράδειγμα μεταξὺ τῆς 1^{ης} καὶ τῆς 2^{ης} κατηγορίας· διότι, ἐν

¹ R. de Vaux, Revue Biblique 1938 σ. 247 καὶ πίν. XIV.

² H. Graf, Opus francigenum σ. 70. Ἡ περιγραφή τῆς ἐκκλησίας ἐν σελ. 119, II, ἐνθα ὁ βίος τοῦ ἁγ. Δροκτοβίου. Πβλ. καὶ H u b e r t, L'art préroman σ. 9.—G r a b a r, Martyrium I σ. 160.

³ J. Keil, XVI Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, Österr. Jahreshfte 27 (1932) Wien 1932 Beibl. σ. 67 - 70 εἰκ. 46 καὶ 47.

⁴ Πρώτη ἀπεικόνισις καὶ δημοσίευσις αὐτῆς ἐν Forschungen in Salona I, Wien 1917, ὑπὸ W. Gerber καὶ R. Egger.

⁵ Ἐδημοσιεύθη λεπτομερῶς κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ M. Bühlmann, Die Entstehung der kreuzkuppelkirche ἐν Zeitschrift für Gesch. der Architektur, Heidelberg 1914, ἔπειτα δὲ ὑπὸ τῶν Jewell καὶ Hasluck, The church of Our Lady of the hundred gates at Paros, London 1920.

ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ τρία σκέλη του, ἅτινα εἶναι τρίκλιτα, τὸ ἀνατολικὸν εἶναι μονόκλιτον, πιθανῶς λόγῳ τῶν προσκεκολλημένων κτισμάτων (παρεκκλησίου Ἀγ. Νικολάου καὶ βαπτιστηρίου) (εἰκ. 42,6). Καὶ τοῦ ναοῦ τούτου τὸ δυτικὸν σκέλος εἶναι μακρότερον τῶν τριῶν ἄλλων. Φέρει δ' ὁ ναὸς καὶ ὑπερῶα καὶ θὰ ἐκτίσθῃ ἀρχικῶς τὸν 5ον αἰῶνα, ὑποστὰς ἀργότερον πολλὰς μετασκευάς. Ἀρχικῶς θὰ ἦτο καὶ αὐτὸς ξυλόστεγος μὲ θολωτὸν πύργον εἰς τὴν διασταύρωσιν.

3^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἔλκοντες καὶ αὐτοὶ τὴν καταγωγὴν ἐξ εἰδωλοκρατικῶν προτύπων¹, παρουσιάζουν κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ τετραγώνου ὀκτάγωνον καὶ δὴ πλάτους μεγαλυτέρου ἀπὸ τὸ πλάτος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα ἐκβάλλουν εἰς αὐτό. Τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὀκταγώνου καταλαμβάνουν συνήθως κόγχαι. Εἶναι δὲ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἄλλοτε μονόκλιτα καὶ ἄλλοτε τρίκλιτα δηλ. διαμορφωμένα ὡς βασιλικά. Τὸ κεντρικὸν ὀκτάγωνον εἰς μὲν τὰ μικρὰς κλίμακος μνημεῖα ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ θόλου, εἰς δὲ τὰ μεγάλης κλίμακος, ἔμενεν ἐνίοτε ὑπαίθριον. Καὶ τῆς κατηγορίας ταύτης οἱ ναοὶ εἶναι γενικῶς μαρτύρια. Ἐπομένως καὶ ἐνταῦθα τὸ κύριον σημεῖον τῆς προσηλώσεως εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀκταγώνου. Ὑπάρχει ὅμως εἰς τινα ἐξ αὐτῶν καὶ ἀψὶς ἱεροῦ (μία εἰς τὰ μικρὰ καὶ τρεῖς εἰς τὰ μεγάλα) κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ.

Παραδείγματα. α) Γνωστὰ ἐκ τῶν πηγῶν.

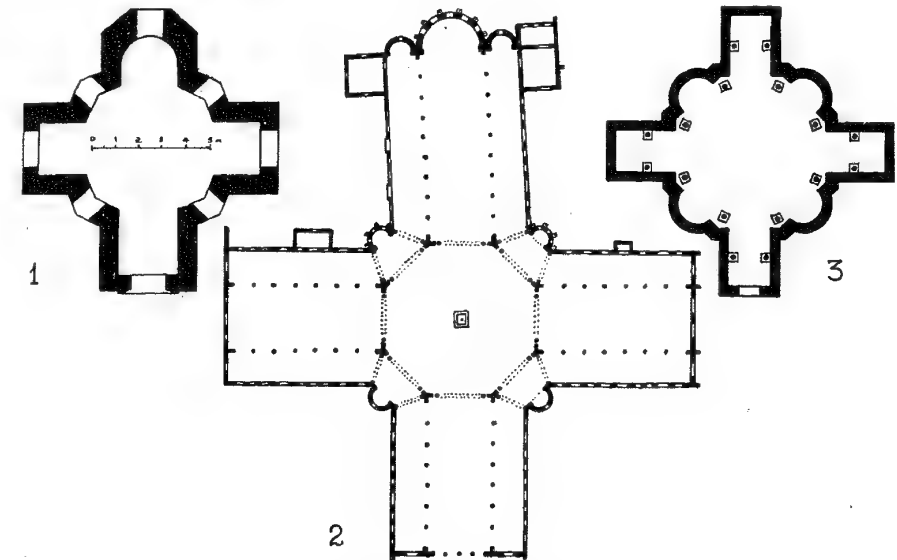
1) Τὸ μαρτύριον τῆς *Νύσσης* (εἰκ. 43,3). Περιγράφεται λεπτομερῶς ὑπὸ *Γρηγορίου τοῦ Νύσσης* ἐν τῇ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον ἐπιστολῇ (Migne P. G. 46 σ. 1096 ἐξ.). Ἀναπαράστασις του ἐδημοσιεύθη, τὸ πρῶτον ὑπὸ Bruno Keil παρὰ Strzygowski (Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, σ. 77-90 καὶ εἰκ. 62), ἔπειτα δὲ ὑπὸ K. Friedenthal, (Das Kreuzförmige Oktogon, Dissertation Karlsruhe 1908), ὅστις ἀντὶ κιόνων δέχεται πεσσούς, προσκεκολλημένους εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ ὀκταγώνου.

β) Γνωστὰ ἐκ τῶν σωζομένων μνημείων.

1) Τὸ ὀκτάγωνον τοῦ *Μπὶν Μπίρ - Κιλισέ* VII (εἰκ. 43,1). Τοῦτο ἐμελετήθη καὶ ἐδημοσιεύθη κυρίως ὑπὸ τοῦ Strzygowski (Kleinasien σ. 24 εἰκ. 17 κβ). καὶ εἶτα ὑπὸ Ramsay (ἐ.ἀ. σ. 99 εἰκ. 55, 58, 59). Τὸ ὀκτάγωνον ἐδῶ εἶναι τεθειμένον οὕτως, ὥστε τέσσαρες τῶν γωνιῶν του νὰ πίπτουν ἐπὶ τῶν

¹ Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, *Martyrium*, τόμ. I, Paris 1946, σ. 168.

ἄξόνων τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα εἶναι μονόκλιτα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ σκέλη, ἅτινα καταλήγουν εἰς εὐθεῖς τοίχους, τὸ ἀνατολικὸν καταλήγει εἰς ἡμιεξάγωνον ἀψίδα ἱεροῦ. Ἡ ἀψὶς αὕτη ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ μεγαλύτερον μῆκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους, δημιουργεῖ ἓνα κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτηρίου. Ὁ τροῦλλος εἶχε τύμπανον ὀκταγωνικὸν καλυπτόμενον πιθανῶς

Εἰκ. 43. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 3^{ης} κατηγορίας.

1. Ναὸς Μπὶν-Μπίρ Κιλισέ. 2. Βασιλικὴ Ἀγ. Συμεὼν ἐν Καλάτ-Σιμάν.
3. Ἐπιτύμβιος ναὸς Νύσσης (ἀναπαράστασις).

δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου. Τὸ κτίσμα ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος.

2) Ὁ ἐν *Καλάτ - Σιμάν* τῆς Συρίας ναὸς Ἀγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίου¹ (εἰκ. 43,2). Τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Εὐαγρίου², ὅστις λέγει: Ἡ τοῦ νεῶ οἰκοδομία σύγκειται, σταυροῦ δίκην, ἐκ τεσσάρων πλευρῶν στοαῖς κοσμουμένη. Ὁ ἐσχάτως ἀσχοληθεὶς μὲ αὐτὸ Daniel Krencker ὑπεστήριξεν, ὅτι τὸ κεντρικὸν τοῦ ὀκταγώνου θὰ ἦτο ἐστεγασμένον διὰ ξυλίνης πυρα-

¹ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ De Vogüé (La Syrie centrale, Paris 1865, πίν. 139) ἔπειτα δὲ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων. Ἐσχάτως ἠρκευήθη λεπτομερῶς ὑπὸ Daniel Krencker (Jahrbuch des Instituts 49 (1934) σ. 62 ἐξ. καὶ ἐν Berichte des 6ten Arch. Kongr. in Berlin, Berlin 1940 σ. 593).

² Migne, P. G. τ. 86 σ. 2460.

μυδοειδούς στέγης. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη τοῦ Krencker ἀντεκρούσθη ὑπὸ τοῦ S. Guyer¹, ὅστις πειστικῶς ἀπέδειξεν, ὅτι πρέπει νὰ ἦτο ἄστεγον.

Τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ «μαρτύριον» ἀνεγερθὲν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 460 καὶ 490, περίξ τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὀκταγώνου ὑψουμένου στύλου, ἐφ' οὗ ἐμόνασεν ὁ Ἅγ. Συμεών.

Ἐκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι διαμορφωμένον διὰ κιονοστοιχιῶν (τῶν στοῶν τοῦ Εὐαγγρίου) ὡς τρικλίτος βασιλική, τῆς ὁποίας τὸ μέσον κλίτος ἐκβάλλει εἰς τὸ κεντρικὸν ὀκτάγωνον διὰ μιᾶς «θριαμβικῆς» ἀψίδος. Ὅμοιαι θριαμβικαὶ ἀψίδες ἀποτελοῦσι καὶ τὰς ὑπολοίπους τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου, ἔχουσαι ὀπισθεν αὐτῶν, κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν τοίχων τῶν σκελῶν, μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 43,2). Ἐνταῦθα τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ κατεσκευάσθη μακρότερον τῶν ἄλλων ἐφοδιασθὲν δὲ καὶ διὰ τριῶν ἀψίδων ἱεροῦ, ἀπετέλεσε τὸν καθ' αὐτὸ ναὸν τοῦ Ἁγίου, ἐν ᾧ τὰ λοιπὰ σκέλη θὰ ἐχρησίμευον πιθανῶς ὡς περιπατητήρια ἢ ὡς τόπος διανυκτερεύσεως τῶν προσκυνητῶν κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἁγίου.

4^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ ναοὶ τῶν ὁποίων ὁ σταυρὸς εἶναι ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ τετραγώνου ἢ τοῦ ὀρθογωνίου γενικοῦ περιγράμματος, ὁπότε κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας δημιουργεῖται ἀνὰ ἓν μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα συγκοινωνοῦν δι' ἀνοίγματος πρὸς τὴν σταυρικὴν αἵθουσαν. Ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς εἰς μὲν τὰ καθ' αὐτὸ μαρτύρια εἶναι γενικῶς ἰσοσκελῆς, εἰς δὲ τοὺς ναοὺς ἔχει συνήθως τὸ δυτικὸν σκέλος μακρότερον τῶν λοιπῶν. Εἰς τοὺς ναοὺς ἐπίσης φέρει ὁ σταυρὸς, κατὰ προέκτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, καὶ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, ἐξέχουσαν τοῦ ὀρθογωνίου. Κατὰ τινα παραλλαγὴν καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καταλήγουσιν εἰς κόγχας. Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις ἐσυνειθίζετο πολὺ εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας.

Τῆς κατηγορίας ταύτης τὰ κτήρια ἐστεγάζοντο ἐξ ὀλοκλήρου διὰ θόλων κτιστῶν, ἐξ ὧν ὁ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἦτο ὑψηλότερον τοποθετημένος καὶ συνήθως κρεμαστός, περιβαλλόμενος ὑπὸ τετραγώνου πύργου μὲ πυραμιδοειδῆ στέγην.

Καὶ ταύτης τῆς κατηγορίας τὰ κτήρια ἔλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐξ εἰδωλολατρικῶν προτύπων, ἰδίως μαυσσωλείων².

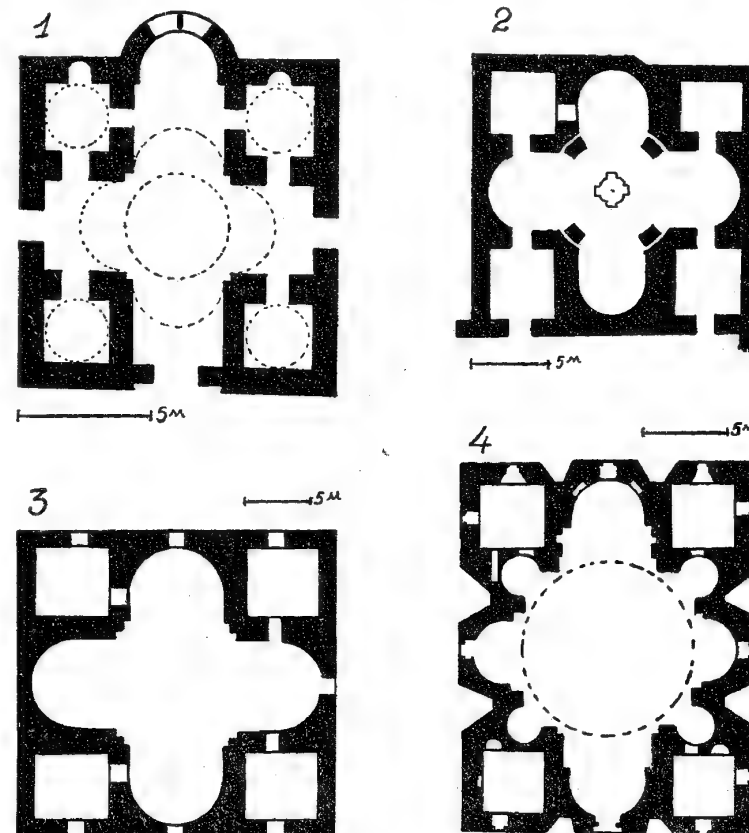
Ὅπως εἰς τοὺς ἐλευθέρους σταυρικοὺς ναοὺς, οὕτω καὶ ἐνταῦθα διακρίνομεν δύο παραλλαγὰς ἐγγεγραμμένων σταυρικῶν, ἥτοι τοὺς μονοκλίτους

¹ Jahrbuch des Instituts 49 (1934) σ. 90-96.

² Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, Martyrium τ. I, Paris 1946, σ. 166, 167 ἐξ.

καὶ τοὺς τρικλίτους δηλαδὴ ἐκείνους, οἵτινες φέρουν κιονοστοιχίας εἰς ἕκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Παραδείγματα μονοκλίτων ἐγγεγραμμένων ἔχομεν:

Εἰκ. 44. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 4^{ης} κατηγορίας (ἐγγεγραμμένοι)

1. Καθολικὸν Μ. Λατόμου Θεσσαλονίκης.— 2. Μαρτύριον Τσαριτσίν Γράδ Σερβίας.
3. Παλαιὰ Μητρόπολις Ἐτσματζίν Ἀρμενίας (ἀναπαράστασις). 4. Ναὸς Ἁγ. Ραφίμιας ἐν Βαγκαρσαπάτ τῆς Ἀρμενίας.

I. μὲ εὐθείαν ἀπόληξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ.

α) Τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου (ἢ Ὁσίου Δαυίδ) (εἰκ. 44, 1) τοῦ 1^{ου} ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος¹.

β) Τὸ ἐν Ἀλατζᾶ - Κισλὲ τῆς Μ. Ἀσίας κτήριο².

γ) Τὸν ἐν Χερσῶνι τῆς Κριμαίας ναόν³.

¹ Εὐγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 142 ἐξ., ἐνταῦθα εἰκ. 44, 1.

² Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, σ. 139 εἰκ. 105.

³ N. Brunov, Mélanges Ouspenskij σ. 25 εἰκ. 15.

δ) Τὸ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἰλαρίωνος (461 - 468) προσκολληθὲν εἰς τὸ βαπτιστήριον τοῦ ἐν *Ρώμῃ* Λατεράνου μαρτύριον¹, γνωστὸν ἐκ σχεδίων ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγεννήσεως.

II. μὲ ἡμικυκλικὴν ἀπόληξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ (τετράκογχα).

α) Τὸ προσκεκολλημένον εἰς τὸν ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸν τοῦ *Τσαριτσίν-Γράδ* μαρτύριον² (εἰκ. 44 2) [ἀρχῶν 6ου αἰ.].

β) Τὴν ἀρχικὴν μητρόπολιν τοῦ *Ἑτομματζί* τῆς Ἀρμενίας κατ' ἀναπαράστασιν τοῦ ἀρχιτέκτονος *Toramanian*³ (484 μ.Χ.) (Εἰκ. 44, 3).

γ) Τὸν ναὸν τοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν *Mzchet* τῆς Γεωργίας⁴.

δ) Τὸν ναὸν τῆς ἀγ. Ραφιλίας ἐν *Wagarschat* τῆς Ἀρμενίας (εἰκ. 44, 4).

Παραδείγματα δὲ τρικλίτων.

1) Τὸν ναὸν Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων εἰς *Γέρασα* τῆς *ὑπεριορδανίας*⁵ (εἰκ. 42,7). Οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μὲ τὰ τέσσαρα σκέλη τρίκλιτα καὶ ἰσοπλατῇ, ἐξ ὧν ὅμως τὸ δυτικὸν εἶναι μακρότερον τῶν ἄλλων. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους εἶναι προσκεκολλημένη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἱεροῦ. Ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, αἵτινα θὰ ἐστεγάζοντο διὰ ξυλίνων δικλινῶν στεγῶν καὶ θὰ ἦσαν πολὺ ὑψηλότερα τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων, θὰ ἔβαινε πιθανώτατα ξύλινος τετράγωνος τροῦλλος. Τὸ μνημεῖον χρονολογεῖται δι' ἐπιγραφῆς ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ πρὸ τοῦ ἔτους 465⁶.

¹ Rivoira, *Architettura musulmana*, Milano 1914, εἰκ. 251.

² Vl. Petković, *Starinar* XII (1937) καὶ XIII (1938).

³ Grabar, *Martyrium* σ. 605 εἰκ. 58.

⁴ Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier* σ. 86 εἰκ. 72.

⁵ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. W. Crowfoot, ἐν *Churches at Jerash*, Brit. School of Archaeology in Jerusalem, Suppl. Papers 3 (1931) σ. 32 εἰκ. 5 καὶ ἐν *Gerasa, City of the Decapolis*, New Haven 1938, σ. 256 καὶ πίν. LXI.

⁶ Σημειώονμεν ἀπλῶς ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ὁ Ἀγ. Δημήτριος Θεσ/νίκης ἐθεωρήθη ὡς σταυρικὴ βασιλική (*Comptes-Rendus du 1er Congrès de byzantinologie de Bucarest, Bucarest 1924* σ. 237 σημ. 1). Κατόπιν ὅμως τῶν τελευταίων ἐρευνῶν τοῦ κ. Σωτηρίου ἀπεδείχθη, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν λεγομένων μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν. Σταυρικὴ ἐθεωρήθη καὶ ὑπὸ τινων (*Weigand, Die Konstantinische Geburtskirche zu Bethleem*, ἐν *Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins*, 1915 σ. 89) καὶ ἡ Κωνσταντινείος βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ. Ἀλλ' ὡς ἀπέδειξαν οἱ Vincent καὶ Abel (*Bethléem, Paris, 1911*) καὶ ἀργότερον ὁ Richmond (*The church of the Nativity in Quarterly of the departement of Antiquities of Palestine* τ. VI, 1936) καὶ ὁ M. Vionnet (*Byzantion* τ. XIII σ. 124-128), ἡ βασιλικὴ αὕτη ἀπέβη σταυρόσχημος ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Εἰς τοῦτον δὲ τὸν δεύτερον ναὸν ἀναφέρεται καὶ ἡ πληροφορία τοῦ μνημονευθέντος ἡδὴ (σ. 53) ἐγγράφου τοῦ 7ου-8ου αἰῶνος, ὅτι ἦτο «δρομικὸς σταυροειδής».

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΣΤΑΥΡΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΘΑΣΟΥ

Ἐλλείπει συγκεκριμένης τινὸς εἰδήσεως περὶ τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τῆς. Καὶ δὴ πρῶτον ἡ ἀποδειχθεῖσα ἀσφαλῶς μεταγενεστέρα τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ προσθήκη κόγχης προθέσεως (σ. 12) μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶναι προγενεστέρα τῆς βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578), ὅτε, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Μεγάλης Εἰσόδου εἰς τὴν λειτουργίαν, κατέστη ἀναγκαία καὶ ἡ προσθήκη τῆς κόγχης τῆς προθέσεως. Ἐπειτα ἡ ἐξ ὁλοκλήρου διὰ ξυλίνης στέγης κάλυψις τοῦ κτηρίου. εἶναι ἐνδείξεις, ὅτι θ' ἀνηγέρθη πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διότι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ὅλοι σχεδὸν οἱ ναοὶ κατεσκευάζοντο μὲ κτιστάς, θολωτάς ὀροφάς. Ἀφ' ἑτέρου ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν διασωθέντων ἰωνικῶν μετ' ἐπιθήματος κιονοκράνων τῶν κίωνων τοῦ ἰσογείου τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 8) ἀποδεικνύει, λόγῳ τῶν ἀτροφικῶν ἐλίκων καὶ τῆς εὐτελοῦς καὶ βιαστικῆς ἐργασίας των, ὅτι δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἔργα τοῦ 5ου αἰῶνος, ἀλλ' οὐδὲ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε προετιμῶντο τὰ «τεκτονικά» κιονόκρανα. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶναι κτίσμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος, ἐκτελεσθὲν κατὰ μίμησιν τῶν προῖουστινιανείων, σταυρικῶν καὶ ξυλοστέγων ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ δι' ἐντοπίων καὶ μᾶλλον ἀδεξίων τεχνιτῶν.

Ἡ ἐξετασθεῖσα βασιλικὴ ἂν δὲν κατεστράφη περὶ τὸ 775 ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς Θράκης Σλάβων, οἵτινες ἐλεηλάτησαν τὰς θρακικὰς νήσους καὶ ἠχμαλώτισαν τοὺς κατοίκους των¹, θὰ διετηρήθη μέχρι τοῦ 904, ὅποτε οἱ Σαρακηνοί², καταστρέψαντες τὴν Θεσσαλονίκην, ἐλεηλάτησαν καὶ τὴν Θάσον.

¹ Παντ. Κοντογιάννη, *Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος*, ἐν Ἀθήναις 1915 σ. 5.

² Πετρ. Ἀξιωτίδης, *Ἡ Θάσος*, Ἀθῆναι 1928 σ. 112.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΛΙΜΕΝΟΣ ΘΑΣΟΥ

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω (σ. 16-20) μνημονευθέντων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν σταυρικὴν βασιλικήν, ὑπάρχουσιν εἰς τὸν Λιμένα Θάσου καὶ ἄλλα, ἀγνώστου ὅμως, δυστυχῶς, προελεύσεως. Ἐκ τούτων μερικὰ μὲν εἶναι ἀκόμη ἐντειχισμένα εἰς οἰκίας τοῦ χωρίου, κατὰ τὸ πλεῖστον γειτονικὰς πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικήν καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἐξ αὐτῆς, τὰ περισσότερα ὅμως ἀπόκεινται εἰς τὸ μουσεῖον τῆς νήσου, μετακομισθέντα ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἰς αὐτό, χωρὶς ὅμως νὰ σημειωθῇ δυστυχῶς καὶ ἡ προέλευσίς των εἰς τὸ εὐρετήριο. Μελετήσας πάντα τὰ γλυπτὰ ταῦτα, ἥδη ἀπὸ τοῦ 1933, ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ τὰ δημοσιεύσω ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικήν, ἐξ ἧς, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, δυνατόν πολλὰ ἐξ αὐτῶν νὰ προέρχωνται.

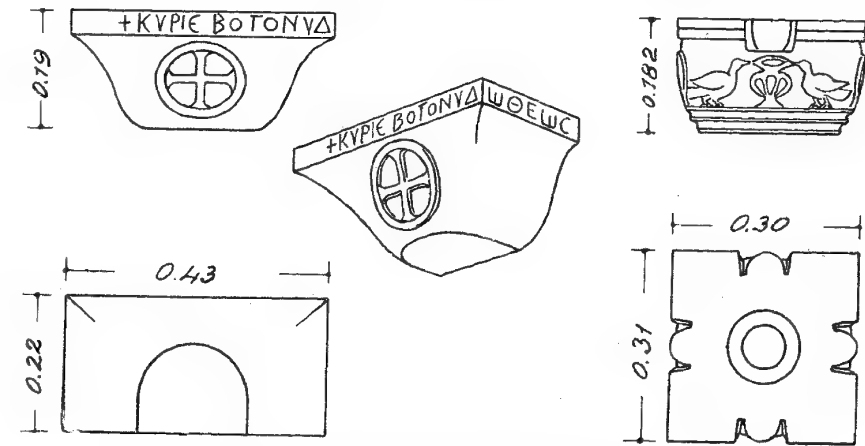
α) Γλυπτὰ ἐντειχισμένα εἰς οἰκίας.

Δύο ὁμοία τεμάχια ἀπαρτίζοντα ἴσως ποτὲ ὁλόκληρον κορμὸν ἀμφικιονίσκου παραθύρου, εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν βασιλικὴν οἰκίας Παυλίδη. Τὸ ὕψος των εἶναι 1.57 ἡ δὲ κάτω διάμετρος 0.20. Ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ μέσου τοῦ κορμοῦ φέρουσι γεγλυμμένον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ὕψους 0.195, εἰς ὕψος δὲ 1.31 ὀριζοντίαν ἐγκοπὴν προωρισμένην, πιθανώτατα, διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ κλείοντος τοῦ ἀνοιγματος τοῦ παραθύρου φεγγίτου. Λόγῳ τῆς ὁμοιότητος αὐτοῦ πρὸς ἀμφικιονίσκους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς, εὐρεθέντας κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ φέροντας ὁμοίως σταυροὺς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 11), ὡς καὶ ἔνεκα τῆς γειτνιασεως αὐτοῦ πρὸς τὴν βασιλικήν, ὁ ἀμφικιονίσκος οὗτος θὰ προέρχεται ἀσφαλῶς ἐξ ἐκείνης.

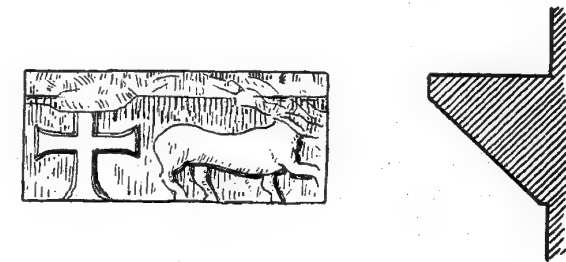
Τμήμα μαρμαρίνου ἐπιθήματος διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς οἰκίας Νικολέρη. Ἐχει σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μὲ ἐλαφρῶς κοιλοκύρτους ἔδρας (εἰκ. 1, ἀριστερᾷ) ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένος ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου. Τὸ κατὰ τὸν ἄβακα πλάτος του εἶναι 0.43, τὸ δὲ ὀλικὸν ὕψος του 0.19. Ἐπὶ δύο συνεχόμενων κατακορύφων παρειῶν τοῦ ἄβακος εἶναι χαραγμένη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ (εἰκ. 1).

† Κυριε βοι(θ)ει ον υδ(εν) ω θεως [τὸ ὄνομα]
ἦτοι Κύριε βοή(θ)ει ὧν οἶδ(εν) ὁ θεὸς [τὸ ὄνομα].

Ἐπιγραφαὶ ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων δὲν διετηρήθησαν πολλά. Αἱ ὀλίγαι σωζόμεναι ἐπὶ ἐπιθημάτων κίωνων τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου τῆς Ρόδου¹ μνημονεύουσιν ὀνομαστί τοὺς ἀφιερωτὰς τῶν σχετικῶν κίωνων, ἐν ᾧ

Εἰκ. 1. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου καὶ λεβητοειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 2. Τεμάχιον κοσμήτου.

ἡ τῆς Θάσου καὶ μία ἄλλη, χαραγμένη ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ μουσεῖου Αἰγίνης², ἐπικαλοῦνται ἀνωνύμως ὑπὲρ αὐτῶν τὴν βοήθειαν τοῦ Κυρίου. Τέλος τετάρτη ἐπιγραφὴ, χαραγμένη ἐπὶ κιονοκράνου ἀποκειμένου εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἱστοριοκοιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ρόδου³, μνημονεύει τὰ ὄρια ἐκκλησιαστικῶν πιθανώτατα κτημάτων.

Τεμάχιον λοξομήτου ἐπιθήματος ἢ κοσμήτου, μήκους 0.40 ὕψους 0.17 μὲ κρέμασιν 0.16 (εἰκ. 2), εὐρίσκεται ἐντοιχισμένον εἰς τὴν γειτονικὴν τῆς

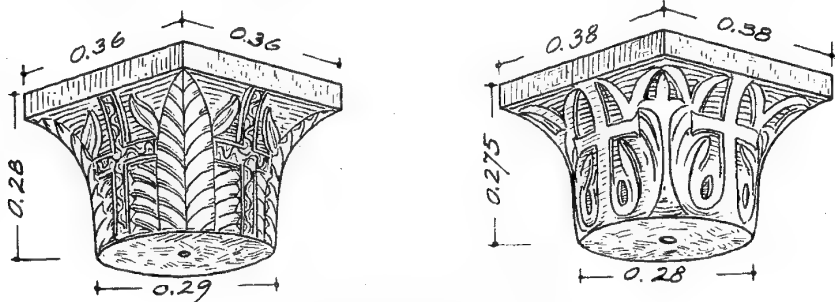
¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος V (1948) σ. 26.

² Ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 26 σημ. 1.

³ Ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 10.

σταυρικής βασιλικής οικίας Μανουσιάδη. Ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας του, ἥτις ἔχει ἐπανειλημμένως ἐπιχρισθῇ δι' ἀσβέστου, εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἰσοσκελῆς σταυρός, δεξιᾷ δὲ ζῶον βαδίζον πρὸς δεξιὰ, τοῦ ὁποίου εἶναι ἀποκεκρουμένη ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ οὐρὰ (εἰκ. 2).

Δύο ἀκέραιοι πεσίσκοι τέμπλου (ὑψ. 0.92 καὶ πλευρᾶς 0.23) εἶναι ἐν-τειχισμένοι ὁριζοντίως εἰς τὴν πρόσσπιν οἰκίας κειμένης ἐπὶ τῆς παραλλήλως πρὸς τὴν παραλίαν βαινούσης ὁδοῦ, εἰς ἄλλος δέ, τεθραυμένος (μ. σ. μ. 0.44 πλευρὰ 0.22) εἰς τὴν οἰκίαν Ν. Χατζησίμου. Τῶν πρώτων ἡ μέση γλυφὴ

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα κιβωρίου (·)

εἶναι κυρτὴ καμπύλη, τοῦ δὲ δευτέρου τριγωνική. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ πεσίσκοι θὰ προέρχονται πιθανώτατα ἐκ τῆς γειτονικῆς σταυρικής βασιλικῆς.

β) Γλυπτὰ ἀποκείμενα εἰς τὸ Μουσεῖον.

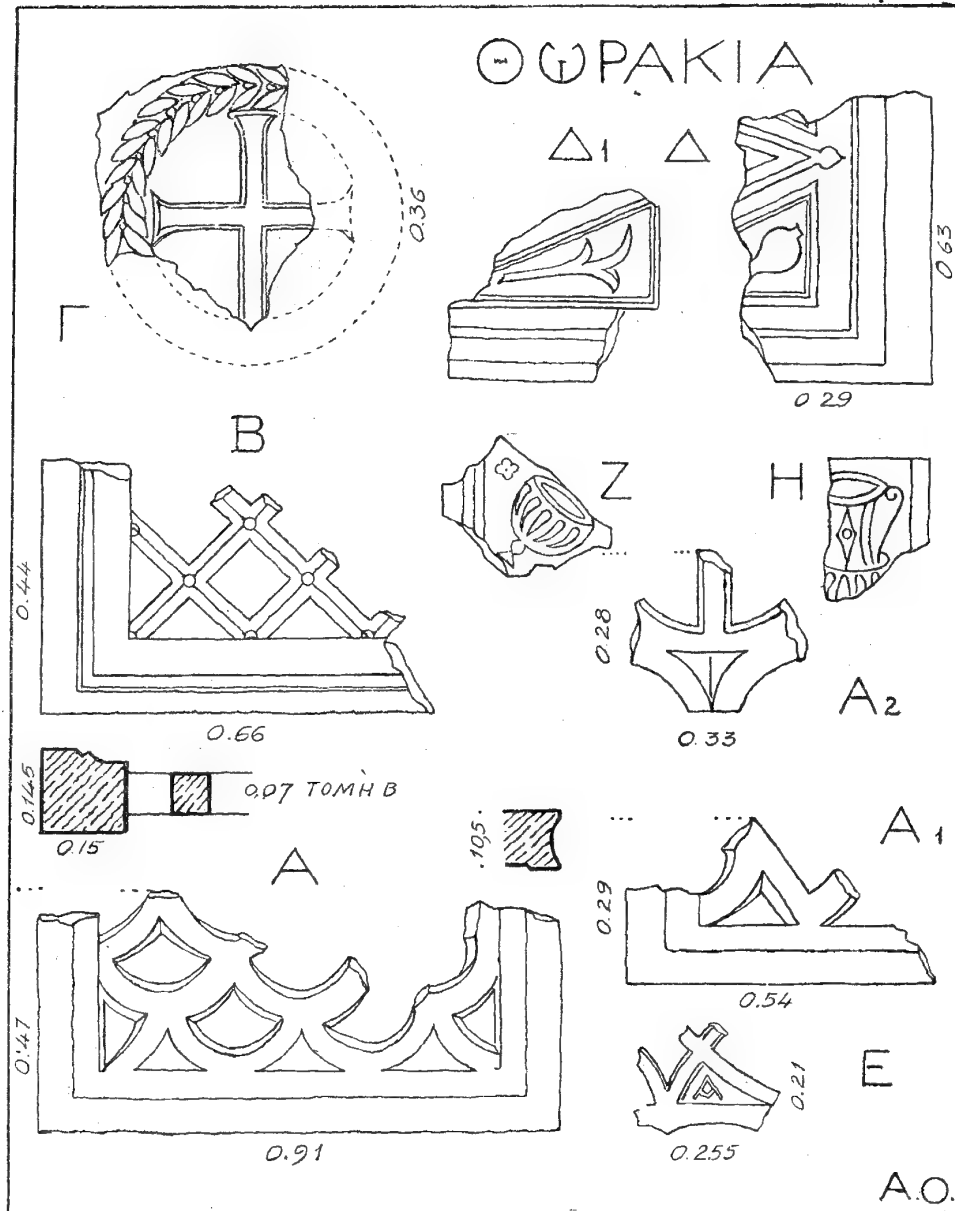
Κιονόκρανα Μικρὸν λεβητοειδὲς κιονόκρανον (εἰκ. 1 δεξιᾷ) ὕψους 0.182, εὐρεθὲν εἰς τὸν περίβολον τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν σταυρικήν βασιλικὴν οἰκίας Μαρ. Διαμαντοπούλου ἀπόκειται σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τῆς νήσου. Ὁ τετράγωνος, διμερῆς ἄβαξ του, διαστάσεων 0.30×0.31, φέρει ἑγγλυφα εἰς τὰ μέσα τῶν εὐθυγράμμων αὐτοῦ πλευρῶν τὰ ἐξογκώματα¹ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα βλέπομεν ἐξέχοντα εἰς τὰ μεγάλα, καμπυλόπλευρα κιονόκρανα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ λέβητος, εἰκονίζονται ἐν ἑλαφρῷ ἀναγλύφῳ, ἐπὶ δύο μὲν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων πλευρῶν ἀνὰ δύο πτηνὰ (περιστεραὶ·) ἐστραμμένα πρὸς τὸ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν εὐρισκόμενον ἄγγειον, ἐπὶ δὲ τῶν ὑπολοίπων δύο πλευρῶν ἀνὰ εἰς ὀκτάφυλλος ρόδαξ, ἐντὸς κύκλου διαμέτρου 0.085. Ἡ κάτω διάμετρος τοῦ λέβητος ἀντιστοιχεῖ πρὸς διάμετρον κίονος 0.225. Τὸ λεβητοειδὲς σχῆμα του καὶ ἡ παντελὴς ἑλλειψις πλαστικότητος μαρτυροῦσιν, ὅτι τὸ ὑπ' ὅψιν κιονόκρανον δὲν δύναται νὰ

¹ Ὡς γνωστὸν τὰ κυλινδρικά ταῦτα ἐξογκώματα ἀντικατέστησαν κατὰ τοὺς παλαιохριστιανικοὺς χρόνους ἐπὶ τὸ σχηματικώτερον τὸ ἄνθος, ὅπερ συνήθως ἔφερον εἰς τὸ μέσον αἱ πλευραὶ τοῦ ἄβακος τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων.

εἶναι παλαιότερον τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἄφ' ἐτέρου λόγῳ τῶν μικρῶν του διαστάσεων δὲν δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν σταυρικήν βασιλικήν, ἀλλὰ θὰ προέρχεται ἐξ ἄλλου τινὸς κτίσματος.

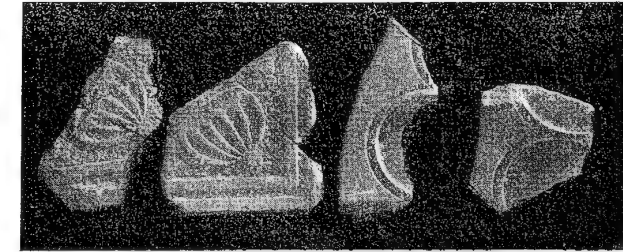
Δύο ἄλλα «κορινθιάζοντα» κιονόκρανα τοῦ μουσείου (εἰκ. 3) πλευρᾶς ἄβακος ἀντιστοίχως 0.36 καὶ 0.38, ὕψους 0.28 καὶ 0.275 καὶ κάτω διαμέτρον 0.29 καὶ 0.28, δυνατόν νὰ προέρχωνται ἐκ κιβωρίου τινός. Ὁ κάλαθός των κοσμεῖται εἰς μὲν τὸ μέσον τῶν πλευρῶν διὰ «λατινικοῦ» σταυροῦ, ὑπὸ δὲ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος διὰ λογχοειδῶν ἢ ἀκανθωτῶν φύλλων (εἰκ. 3). Εἰς τὸ ἀριστερὸν κιονόκρανον τῆς εἰκόνος ἡ διακόσμησις καταντᾷ νὰ εἶναι σχεδὸν χαρακτηριστὴ, ἐν ᾧ εἰς τὸ δεξιὸν ἔχει ποιὰν τινα πλαστικότητα. Ἀνήκουςι πιθανώτατα ἀμφότερα εἰς τὸ 2ον ἡμισυ τοῦ 6ου αἰῶνος.

Θωράκια. Ἐκ τῶν ἐν τῷ μουσεῖῳ ἀποκειμένων θωρακίων τινὰ μὲν ἀνήκουςιν εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν βασιλικήν, ἄλλα δὲ πάλιν προέρχονται ἐξ ἄλλων. Οὕτω εἰς τὴν σταυρικήν βασιλικήν ἀνήκουςιν ἀσφαλῶς α) τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ τῆς εἰκόνος 4 τεμάχιον, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται, ἀνάγλυπτος στέφανος δάφνης περιβάλλον σταυρόν, ὅμοιος καθ' ὅλα πρὸς τὸν ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος ἐν τῇ ἡμετέρᾳ βασιλικῇ εἰκονιζόμενον (σ. 32, εἰκ. 23). Τὸ μέγιστον σωζόμενον μῆκος τοῦ δευτέρου τούτου τεμαχίου εἶναι 0.36. Ἀπὸ τὴν αὐτὴν σταυρικήν βασιλικήν πρέπει νὰ προέρχωνται ἐπίσης καὶ τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Δ καὶ Δ₁ τῆς εἰκόνος 4 τεμάχια, ἅτινα ἀνήκουςιν εἰς θωράκιον κοσμούμενον διὰ ρόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου. Τὰ μεταξὺ ὀρθογωνίου καὶ ρόμβου σχηματιζόμενα τέσσαρα γωνιαῖα τρίγωνα τοῦ θωρακίου τούτου ἐκοσμοῦντο, ὡς συνήθως, ἄλλο μὲν (Δ) διὰ ροιδίου, ἄλλο δὲ (Δ₁) διὰ τριφύλλου κλάδου. Ὅτι δὲ καὶ τὸ θωράκιον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς ἐπικυροῦται διὰ τῆς εὐρέσεως ὁμοίου πρὸς τὸ Δ₁ τεμαχίου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1948. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνασκαφὴν εὐρέθη καὶ τεμάχιον ὅμοιον πρὸς τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ζ τῆς εἰκόνος 4, εἰκονίζον δηλαδὴ ραβδωτὸν ποτήριον μεταλήψεως, συνάγεται, ὅτι ἀμφότερα τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια (εἰκ. 5 ἀριστερᾷ) προέρχονται ἐκ τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς· δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Η τεμάχιον τῆς εἰκόνος 4, τόσον λόγῳ τῆς ἐπιπεδογλύφου τεχνικῆς του, ὅσον καὶ λόγῳ τοῦ θέματός του (εἰκονίζει ἀμφορέα ἢ κἀνθαρον) νὰ εἶναι τῆς αὐτῆς καὶ τὰ δύο ἄλλα προελεύσεως. Ἀσφαλῶς ὅμως εἰς ἄλλην βασιλικήν πρέπει ν' ἀνήκουν τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Α, Α₁, Α₂ καὶ Β (εἰκ. 4) τεμάχια θωρακίων· διότι καὶ ἡ τεχνικὴ των εἶναι ὅλως διάφορος καὶ αἱ διαστάσεις των δὲν ταιριάζουν πρὸς τὰς τοῦ ἐξετασθέντος τέμπλου. Πράγματι τὰ εἰρημένα τεμάχια ἀνήκουςιν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμφιγλύφων, διατρήτων στηθαίων, τὰ ὁποῖα συνηθίζοντο κατὰ τὸν 4ον ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος· εἶναι ἐπομένως πολὺ ἀρχαιότερα τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς, ἥτις πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος.

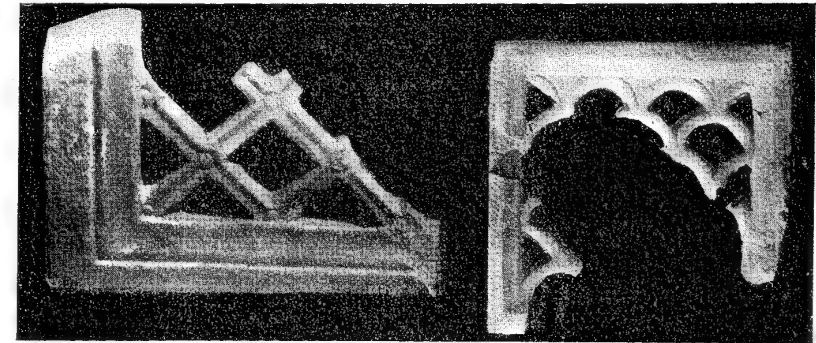

Είκ. 4. Παλαιοχριστιανικά Θωράκια του μουσείου Λιμένος Θάσου.

Καὶ τοῦ μὲν θωρακίου Α (εἰκ. 6 δεξιᾷ) φέροντος ἐντὸς πλαισίου πλάτους 0.105 διάτρητον φολιδωτὸν κόσμημα κατέστη δυνατός ὁ καθορισμὸς ἀμφοτέρων τῶν διαστάσεων· διότι ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ τεμάχιον Α₁ (εἰκ. 4), ὅπερ

Είκ. 5. Τεμάχια θωρακίων καὶ τραπέζης ἀγαπῶν.

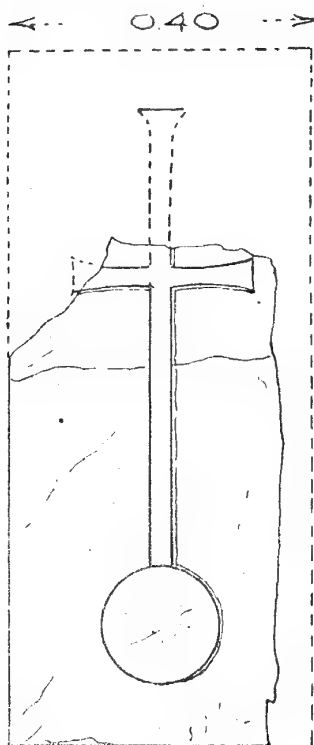
Είκ. 6. Διάτρητα θωράκια τοῦ μουσείου Θάσου.

περιέχει τὴν ἄνω γωνίαν τοῦ θωρακίου, προσηρμόζετο εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ὑπὸ στοιχείον Α τεμαχίου (εἰκ. 4 καὶ 6) καὶ μᾶς δίδει οὕτω τὸ ὅλικόν ὕψος (0.90) τοῦ θωρακίου, οὕτως τὸ μήκος (0.91) παρέχει τὸ ὑπὸ στοιχείον Α τεμάχιον. Κατὰ ταῦτα τὸ μετὰ φολιδωτοῦ διατρήτου κοσμήματος θωράκιον (εἰκ. 6) ἦτο αἰσθητῶς τετράγωνον. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀκόμη ἀπέδειξεν ἡ ἐξέτασις τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν τοῦ ὑπὸ στοιχείον Α τεμαχίου, ἥτις εὑρέθη καμπύλη (ᾄρα εἰκόνα 4): ὅτι δηλαδὴ προσηρμόζετο κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν πλευρῶν αὐτοῦ οὐχὶ πρὸς τετράγωνον πεσίσκον ἀλλὰ πρὸς στρογγύλον κίονα.

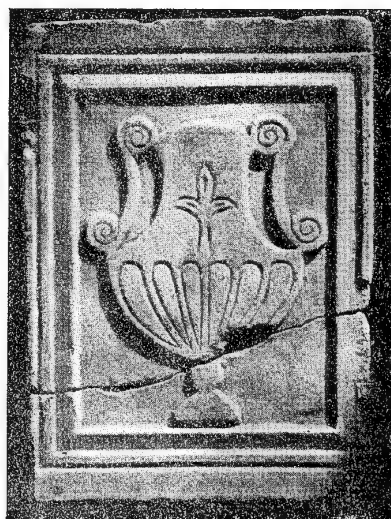
Εἰς ὅμοιον πρὸς τὸ ἐξετασθέν φολιδωτὸν θωράκιον ἀνήκει καὶ τὸ ὑπὸ στοιχείον Α₂ τεμάχιον τῆς εἰκόνας 4 (μεγίστου σωζομένου μήκους 0.33, πλάτους 0.28 καὶ πάχους 0.05) οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ὑπὸ στοιχείον Ε τῆς αὐτῆς εἰκόνας (διαστ. 0.255×0.21 καὶ πάχους 0.055)· διότι τοῦτο παρουσιάζει διάφορον τῶν ἄλλων πλοκὴν τόξων κύκλου, φέρει δὲ προσθέτως ἐντὸς τοῦ σχη-

ματιζομένου δια τῆς διασταυρώσεως τῶν κύκλων τριγώνου ἀνάγλυπτον τὸ γράμμα Α (εἰκ. 4, κάτω δεξιᾷ).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β θωράκιον (εἰκ. 4 καὶ 6, ἀριστερᾷ) τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς 0.15 ἰσχυροῦ πλαισίου συντεθειμένου ἐκ ταινίας καὶ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου καὶ περιβάλλοντος διάτρητον δικτυωτὸν κόσμημα. Τοῦ διατρήτου δὲ τούτου κοσμήματος αἱ διασταυρούμεναι ταινίαι φέρουσι καθ' ὅλον τὸ μῆκος των τριγωνικὰς γλυφάς, κατὰ δὲ τὰς διασταυρώσεις των στρογγύλους δίσκους (εἰκ. 4 καὶ 6). Σημειωτέον

Εἰκ. 7. Θωράκιον μετὰ σταυροῦ.

Εἰκ. 8. Θωράκιον μετὰ παράστασιν κανθάρου.

δ' ὅτι τοῦ μὲν πλαισίου τὸ πᾶχος εἶναι 0.145, ἐν ᾧ τοῦ δικτυωτοῦ κοσμήματος μόνον 0.07. Τὸ θωράκιον τοῦτο συνεδέετο πρὸς γειτονικὸν πεσσίσκον διὰ πειομόρφου συνδέσμου, οὗτινος διεσώθη ὁ σχετικὸς τόρμος εἰς τὸ ἕτερον τῶν ἄκρων τῆς ἄνω ἐπιφανείας του. Αἱ σωζόμεναι διαστάσεις τοῦ τεμαχίου εἶναι: μῆκος 0.66 καὶ ὕψος 0.44.

Ἄλλο ἐπιμήκης θωράκιον, ἀποκεκρουμένον πλαγίως καὶ ἄνω εἰκονίζει ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν ὀψεων αὐτοῦ ὑψηλόν, ἀνάγλυπτον σταυρόν (εἰκ. 7) τοῦ ὁποίου τὸ κάτω μακρότερον σκέλος πατεῖ ἐπὶ σφαίρας. Τὸ ὀλικὸν πλάτος του ὑπολογίζεται εἰς 0.90. Τὸ πᾶχος του εἶναι 0.

Τελευταῖον δείγμα θωρακίου προσάγω τὸ τῆς εἰκόνος 8, ἀγνώστου

προελεύσεως. Τοῦτο εὐτυχῶς σφίζεται ἀκέραιον, ἔχει δὲ πλάτος μὲν 0.60, ὕψος 0.88 καὶ πᾶχος 0.065. Εἶναι ἀμφίγλυφον, φέρον ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς του ὀψεως, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης μέγα, δίωτον ἀγγεῖον (ἀμφορέα ἢ κἀνθάρον) ζωηρῶς ἑξεργον (εἰκ. 8). Ἡ κοιλία τοῦ ἀγγείου εἶναι ραβδωτὴ ἐπὶ δὲ τοῦ λαιμοῦ του ὑπάρχει ἀνάγλυφον ἐν τρίφυλλον.

Ἡ παράστασις τοιούτων ἀγγείων ἦτο συνηθεστάτη εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν γλυπτικήν. Τὰ συναντῶμεν πράγματι οὐ μόνον εἰς θωράκια¹, ἀλλὰ καὶ εἰς κιονόκρανα² καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων³ ἢ ἀγ. τραπέζων⁴ ἐν συνδυασμῷ συνήθως πρὸς πτηνὰ ἢ ζῶα ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ πηλίνων λύχνων⁵. Συνηθεστάτη δ' ἐπίσης ἦτο ἡ ἀπεικόνισις αὐτῶν καὶ εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Τὸ θέμα τοῦ ἀμφορέως παρέλαβεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ὡς τόσα ἄλλα, παρὰ τῆς ρωμαϊκῆς, ἥτις συχνὰ τὸ ἀπεικόνισεν εἰς ψηφιδωτὰ τῆς δάπεδα⁶. Ἡ χριστιανικὴ⁷ ὁμως τέχνη ἔδωκε καὶ εἰς αὐτὸ τὴν συμβολικὴν σημασίαν τοῦ περιέχοντος τὸ «ὔδωρ τῆς ζωῆς» ἀγγείου.

Πλᾶξ τραπέζης. Τρία μικρὰ τεμάχια (ἐν εἰκ. 5 δεξιᾷ, τὰ δύο) ἀγνώστον πόθεν προερχόμενα, ἀνήκουσι, λόγῳ τῶν γλυφῶν ἃς φέρουσιν, εἰς τὴν παρυφὴν πλακὸς τραπέζης «ἀγαπῶν» ἢ «μαρτύρων», ἐξ ἐκείνων δηλ. αἵτινες ἐτοποθετοῦντο συνήθως ὑπεράνω τοῦ τάφου νεκροῦ καὶ ἰδίᾳ μάρτυρος, ἵνα τελῶνται ἐπ' αὐτῶν αἱ ἀγάπαι ἥτοι τὰ νεκρόδειπνα, κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ. Αἱ τραπέζαι αὗται εἶχον συνήθως σχῆμα ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον πεταλόμορφοι βαθύνσεις,

¹ Ἐν ἄλλο παράδειγμα ἐπὶ θωρακίου ἔχομεν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ μουσεῖον τῆς Θάσου, τὸ ἐν εἰκόνι 4, ἡ ἀπεικονιζόμενον.

² Π.χ. εἰς τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν κιονόκρανον τοῦ μουσείου Θάσου (εἰκ. 1, δεξιᾷ), ὁμοίως εἰς ἐπίθημα τοῦ Ἀγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Colasanti, L'arte biz. in Italia, πίν. 48), εἰς κιονόκρανον τῶν Φθιωτίδων Θεβῶν (Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 53) καὶ εἰς ἐσχάτως ἀνευρεθὲν ἐπίκρανον τοῦ ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἀποκείμενον εἰς τὸ ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ ναοῦ τούτου μουσεῖον, ἐνθα ἐκατέρωθεν τοῦ ἀμφορέως εἰκονίζονται παγῶνια.

³ Οὕτω π.χ. εἰς σαρκοφάγους τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Βενετίας, ἐνθα ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου εἰκονίζονται πτηνὰ ἢ ἑλαφοὶ Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 64 καὶ 84 πβλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Δ' (1904) σ. 36 εἰκ. 5. Ὁμοίως ἐν Philippeville (Gsell, Musée de Philippeville, Paris 1898 πίν. III, 2).

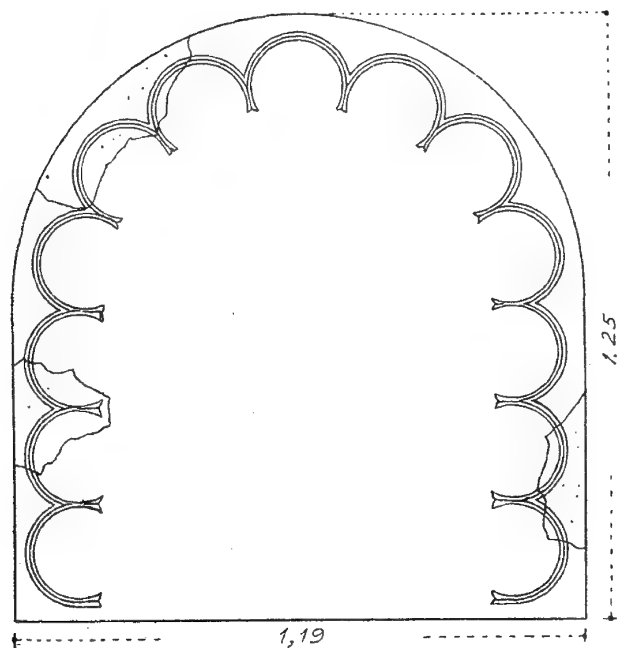
⁴ Ραβέννας, Colasanti, ἔ.δ. πίν. 56, 65, 67 καὶ Βενετίας, αὐτόθι πίν. 87.

⁵ Ρόδου (Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. 7' σ. 23 εἰκ. 19), Συρακουσῶν (Colasanti, ἔ. δ. πίν. 40).

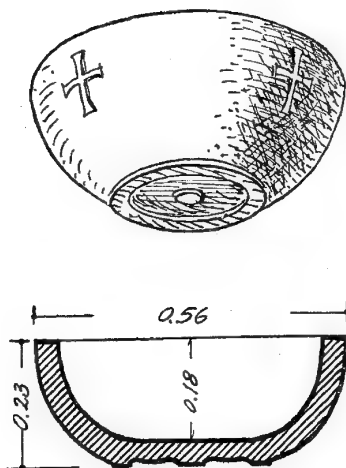
⁶ Ἀναφέρω προχείρως τὰ δάπεδα τῶν βασιλικῶν Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ καὶ Ἀφεντέλλῃ Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 πίν. I, σ. 34 εἰκ. 36, σ. 63 εἰκ. 70, σ. 66 εἰκ. 73).

⁷ Ὅρα τὰ παραδείγματα, ἅτινα κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Δελτίῳ τοῦ 1929 σ. 36, εἰς τὰ ὁποῖα προσθετόν καὶ τὸ τῆς παρὰ τὴν Π. Κόρινθον Ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως (Th. L. Shear, Amer. Journ. of Archaeology 1925 σ. 395 εἰκ. 11).

μιμούμεναι πιθανῶς πινάκια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθεντο τὰ διὰ τὸν νεκρὸν προωρισμένα ἐδέσματα. Ἐκ τῶν τριῶν διασωθέντων τεμαχίων τὰ μὲν δύο

Εἰκ. 9. Πλάξ τραπέζης ἀγαπῶν (ἀναπαράστασις).

Εἰκ. 10. Λεκάνη καθαρμῶν ἢ ἁγιασμοῦ.

ἔχουσιν εὐθύγραμμον ἀπόληξιν, τὸ δὲ τρίτον καμπύλην. Ἐκ τῆς καμπυλότητος δ' αὐτοῦ προσδιορίζεται ἡ διάμετρος τοῦ ἡμικυκλίου εἰς 1,19 μ. (εἰκ. 9), ἂν δὲ δεχθῶμεν ὅτι ἡ τράπεζα εἶχεν, ὡς συνήθως, 13 πινάκια κατὰ τὴν παρυφήν τότε τὸ μήκος της προκύπτει 1,25, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις δεικνύει. Τὸ πάχος τῆς τραπέζης κατὰ μὲν τὴν παρυφήν ἦτο 0,03, κατὰ δὲ τὸν πυθμένα τῶν πινάκων 0,01. Ὅμοιαι τράπεζαι εὐρέθησαν εἰς πλείστα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ Μ. Ἀσίας.

Λεκάνη καθαρμῶν ἢ ἁγιασμοῦ. Σημειῶνω ἐν τέλει τὴν ἐν τῷ μουσεῖῳ ὑπαρξίν μαρμαρίνης λεκάνης,

ἀγνώστου προελεύσεως, διαμέτρου 0,56 καὶ ὕψους 0,26. Ἐχει τὸ σχῆμα μεγάλου σκύφου (εἰκ. 10) ὃ δὲ λειτουργικὸς προορισμὸς της μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας της ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων σταυρῶν (εἰκ. 10). Θὰ ἐστηρίζετο βεβαίως ἐπὶ λιθίνου ὑποστάτου, ἀγνοῶ ὅμως τὸν ἀκριβῆ προορισμὸν της ἂν δηλαδὴ ἐχρησίμευε διὰ τοὺς τελετουργικοὺς καθαρμούς ἢ νίψεις τῶν κληρικῶν¹ ἢ ὡς λεκάνη ἁγιασμοῦ. Ὅμοια περίπου λεκάνη τετραγώνου εἰς δύο καὶ φέρουσα ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος εὐρέθη ἐντειχισμένη ἐν Καρυανῇ (Γαληψῶ)², ἐπὶ τῆς ἐναντι τῆς Θάσου ἀκτῆς.

Ἰωνικὰ κιονόκρανα. Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου ἀπόκεινται καὶ τινὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ λοξοτμήτου, τετραγώνου ἄβακος. Ἐν τούτων ἔχει ὕψος 0,17 καὶ πλευρὰν ἄβακος 0,475. Αἱ ἑλικές του, ὡς καὶ ὁ ἐχῖνος, δηλοῦνται μόνον διὰ τοῦ πλαστικοῦ των περιγράμματος. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τὰ κιονόκρανα ταῦτα εἴται παλαιοχριστιανικά ἢ ἂν ἀνήκουσιν εἰς ρωμαϊκόν τι κτίσμα τῆς Θάσου.

¹ Περὶ τῆς ἀπονίψεως τῶν χειρῶν τῶν ἱερέων καὶ πρεσβυτέρων καὶ τῶν σχετικῶν πηγῶν ὄρα Π. α. ν. Ν. Τ. ρ. ε. μ. π. ἑ. λ. α. ν., Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 1935 σ. 77 σημ. 20.

² Γ. Μ. π. α. κ. α. λ. α. κ. η. ς., Ἀρχ. Ἐφημ. 1938 σ. 57 εἰκ. 6.

Η ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ — ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΤΟΥ ΤΗΣ

Ἡ ἀνατολικῶς τῶν Θηβῶν ἐκτεινομένη εὐφορος πεδιάς — τὸ Ἀόνιον πεδίον τῶν ἀρχαίων¹ — περιορίζεται πρὸς νότον μὲν ὑπὸ τοῦ ὕλομανοῦς Κιθαιρώνος — ἐπιβλητικοῦ, ὑψηλοῦ καὶ ἐπιμήκους φράγματος, χωρίζοντος τὴν Ἀττικὴν ἀπὸ τῆς Βοιωτίας — πρὸς βορρᾶν δὲ ὑπὸ δμάδος χαμηλοτέρων βουνῶν, διευθυνομένων ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, ἥτοι κατὰ τὴν φορὰν Θηβῶν - Χαλκίδος. Ἐκ τῶν μικροτέρων αὐτῶν βουνῶν τὸ μέσον εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερον², δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἐκλήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ὑπατον³. Ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου, στρογγύλης κορυφῆς τοῦ σήμερον ἀπὸ ὀλίγους μόνον θάμνους πρίνων καὶ κομάρων καλυπτομένου βουνοῦ αὐτοῦ ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα «ναὸς καὶ ἄγαλμα Διὸς Ὑπάτου»⁴. Κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἐπὶ μὲν τῆς θέσεως τοῦ ἀρχαίου ναοῦ — τοῦ ὁποίου σήμερον οὐδὲν πλέον ἔχνος διατηρεῖται⁵ — ἐκτίσθη μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος⁶, τὸ δὲ βουνὸν μετωνομάσθη εἰς «Σαγματίον ὄρος»⁷ καὶ ἡ ἐπ' αὐ-

¹ Στράβων Θ', 31 (ἐκδ. Meinecke σ. 582).

² Ὑψος ὑπὲρ τὴν θάλασσαν 747 μ. κατὰ τὸν ἐπιμελεῖα Ι. Σ. Σαρρῆ, Χάρτην Εὐβοίας καὶ Βοιωτίας.

³ Στράβων ἑ.ἀ., Παυσανίας, IX, 19, 3 (ὄρος Ὑπατος).

⁴ Παυσανίας, IX, 19, 3. Διὸς Ὑπάτου βωμὸς ὑπῆρχε καὶ ἄνωθεν τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πρόστασιν τοῦ Ἐρεχθίδου χάσματος (Παυσανίας I, 26, 5 καὶ VIII, 2, 3).

⁵ Κορινθιακά τινα κιονόκρανα εὐρισκόμενα εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς καὶ φέροντα εἰς τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν ἐγκοπὴν διὰ τὴν προσαρμογὴν ὀκταγώνου κορμοῦ κίονος, δὲν δύνανται, λόγῳ τῶν μικρῶν τῶν διαστάσεων, νὰ προέρχωνται ἐκ ναοῦ. Πολὺ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι οἱ μεγάλοι λίθοι, δι' ὧν εἶναι ἐκτισμένα τὰ κάτω μέρη τοῦ καθολικοῦ προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ὑπάτου Διὸς, ὅστις θὰ ἔκειτο ἐπὶ τῆς θέσεως, ἐφ' ἧς ἀργότερον ἀνηγέρθη τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς.

⁶ Ἐσφαλμένως ἀναφέρει ὁ Bursian, (Geographie von Griechenland τ. I. Leipzig 1862, σ. 216), ὅτι ἡ μονὴ τιμᾶται εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας.

⁷ Ἡ ὀνομασία αὕτη μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 16^{ου} αἰ. Τὴν εὐρίσκομεν ἐπὶ τοιοῦτο γράφειας τοῦ 1565 εὐρισκομένης εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Βασιλῆως τῶν Μεταῶρων, εἰκονιζούσης δὲ τὸν Ὁσ. Κλήμεντα ἔχοντα προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφὴν: Ὁ Ὁσ. Κλήμης ὁ ἐν τῷ Σαγματίον ὄρος ἀσκήσας.

τοῦ μονῆ τοῦ «Σαγματᾶ». Διὰ τὸ Ὑπατον ὄρος ὀνομάσθη ἀργότερον Σαγματίον, δὲν γνωρίζομεν. Ἴσως ἐκ τοῦ σαγματοειδοῦς σχήματος τὸ ὁποῖον χονδροειδῶς παρουσιάζει εἰς τὸν ἀπὸ νότου πλησιάζοντα. Ἴσως ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ μεσαιωνικοῦ ἰδιοκτήτου τῆς περιοχῆς. Πιθανώτερον ὅμως νομίζω, ὅτι τὸ ὄρος ὀνομάσθη Σαγματίον ἀπὸ τῆς ἐπ' αὐτοῦ μονῆς, ἥτις θὰ ἐκαλεῖτο «τοῦ Σαγματᾶ»¹ ἔκ τινος εἰδικοῦ περὶ τὴν κατασκευὴν σαγμάτων² μοναχοῦ αὐτῆς, εἰς ὃν θὰ κατέφευγον, λόγῳ τῆς δεξιότητός του, πολλοὶ ἐκ τῶν πέριξ χωρίων.

Εἰκ. 1. Τὸ Σαγματίον ὄρος (Ὑπατον) ἀπὸ Νότου

Εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι ὄχι μόνον κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ μοναχοὶ συχνάκις ἐπεδίδοντο εἰς ποικίλα ἐπαγγέλματα, καλλιτεχνικά τε καὶ βιοτεχνικά³, μὲ τὰ ὁποῖα

¹ Μονὴ Σαγματᾶ ἢ Σαμματᾶ φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐν Ρόδῳ. Εἰς ταύτην ἐδώκε 11 χειρόγραφα ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Μαμαρᾶς, συμφώνως πρὸς 2 σημειώματα τοῦ Μονάχου τοῦ 15^{ου} αἰ. (Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων Α' σ. 299).

² Ἀξίον σημειώσεως εἶναι καὶ τὸ ἐν τῷ Βίῳ Ἀγ. Ἡλίας τοῦ Νεωτέρου (σ. 165) γραφόμενον, ὅτι «ὁ ἅγιος . . . σχολάζων τῷ ἐργαστηρίῳ αὐτοῦ, σάγματα καμήλων ποίων, ἐπίπρασεν» Πβλ. Du Cange, Glossarium Graec. σ. 1318.

³ Τὰς διαφόρους ἀσχολίας τῶν μοναχῶν περιγράφει ἀριστα καὶ ὁ Καλλίνικος ἐν Βίῳ Ὁσ. Ὑπατίου. (Ἐκδ. Λευφίας 1895 σ. 85) Ὅρα σχετικῶς καὶ Φ. Κοσκουλέν, Ἐκ τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 36 περὶ τῶν ἐπαγγελμάτων κληρικῶν καὶ μοναχῶν, Τοῦ αὐτοῦ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς τ. Β', Ἀθῆναι 1948 σ. 230 καὶ 231. 8) Ἄλλο παράδειγμα μονῆς ἐπονομασθείσης ἀπὸ τεχνίτου μοναχοῦ αὐτῆς ἔχομεν τὸ τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. τῆς Θεοτόκου τοῦ Ξυλουργοῦ. Ὅρα σχετικῶς Α. Σολο.

καὶ τοὺς βλέπομεν ἀσχολουμένους καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας, ἰδίᾳ τῆς Τουρκοκρατίας, εἰκονίζουσας, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, «Κοιμήσεις» διασήμων μοναχῶν ὡς π.χ. Εὐφραῖμ τοῦ Σύρου καὶ ἄλλων. Τοῦναντίον ὅλως ἀπίθανος καὶ ἐξεζητημένη μοῦ φαίνεται μεταγενεστέρα τις, λαϊκὴ ἐρμηνεία τῆς ὀνομασίας Σαγματᾶ ἐκ τοῦ τουρκικοῦ «σαματᾶ». Κατὰ ταύτην οἱ κατέχοντές ποτε, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τὴν μονὴν Τοῦρκοι περιῆλθον μεταξὺ των εἰς δεινὴν ἔριδα, ἣτις κατέληξεν εἰς αἱματηρὰν ρῆξιν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συμπλοκῆς Τοῦρκος στρατιώτης, διαφυγὼν εἰς τὴν πεδιάδα, ἀνέφερεν εἰς χριστιανὸν χωρικόν, τὸν ὁποῖον συνήντησεν, ὅτι εἰς τὴν μονὴν ἔγινε «σαματᾶς», ὅπερ τουρκιστὶ σημαίνει ταραχὴν, θόρυβον. Ἡ λέξις αὕτη διαδοθεῖσα εὐρέως εἰς τὰ πέριξ χωρία θὰ συνεδέθη ἔπειτα πρὸς τὴν μονήν, ἣτις ἐντεῦθεν θ' ἀπεκλήθη «τοῦ Σαματᾶ» καὶ κατόπιν τοῦ Σαγματᾶ¹. Κατ' ἄλλην πάλιν ἐκδοχὴν ὁ σαματᾶς ἔγινε μεταξὺ μοναχῶν καὶ πειρατῶν ἐλθόντων ἐξ Εὐρίπου, ἵνα λεηλατήσουν τὴν Μονήν².

Τὸ Σαγματίον ὅρος καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ μονὴ ἐγένοντο ὀνομαστὰ κατὰ τὸν μεσαίωνα λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς διατριβῆς τοῦ «*Ὁσίου καὶ θεοφόρου*» πατρὸς Κλήμεντος. Περὶ τοῦ αὐστηρᾶς διαίτης ἀσκητοῦ τούτου — τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη ἐορτάζεται τὴν 26^{ην} Ἰανουαρίου — εἰδήσεις ἀρνούμεθα μόνον ἐκ τοῦ ἄγνωστον πότε συνταχθέντος Συναξαρίου του, τοῦ περιεχομένου εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὁσίου³. Εὐτυχῶς τῆς σπανίας ἀκολουθίας ταύτης⁴ κατώρθωσα νὰ εὑρῶ ἀντίτυπον ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ δὲ Συναξαρίου τοῦ Ὁσ. Κλήμεντος, οὗτινος περίληψιν ἐδημοσίευσεν τὸ 1918 ὁ Max, Herzog zu Sachsen⁵, καὶ πρὸ τινος ὁ Δ. Πάλλας⁶, ἀρνούμεθα τὰς κατωτέρω παρατιθε-

viev, Byzantion 8 (1933) σ. 217 σημ. 4. Δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον καὶ ἡ γνωστὴ ἐν Κύπρῳ μονὴ «τοῦ Μαχαῖρᾶ» νὰ ὀνομάσθῃ οὕτω ἀπὸ τινος εἰδικοῦ περὶ τὴν κατασκευὴν μαχαίρων μοναχοῦ αὐτῆς, ἃν καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστον καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ἐπίθετον Μαχαῖρᾶς.

¹ Ὅρα σχετικῶς καὶ T. et A. Notton, Monastères. Attique et Béotie, Athènes 1940 σ. 134.

² Τάκη Λάππα, Βοιωτικὰ Μοναστήρια [Ἀθήναι 1950] σ. 73.

³ «*Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀσκήσαντος ἐν τῷ ὄρει Σαγματᾶ τῆς Βοιωτίας, ἐορταζομένη τὴν 26^{ην} Ἰανουαρίου*. Ἐκδίδεται δωρεάν τοῦ ἡγουμενοσυμβουλίου τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐπονομαζομένης Σαγματᾶ, ἐπιμελεῖα δὲ τοῦ πανοσιωτάτου Καλλιπίου Σταματιῶδου, ἡγουμένου. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Ἀθανασιάδου, 1896. Σχῆμα 8^{ον} σελ. 48». Εἰς τὴν σελίδα 3 ἡ νεωτερικὴ προσωπογραφία τοῦ Ὁσίου Κλήμεντος, τὸ δὲ συναξάριον ἀπὸ σελ. 22 μέχρι σ. 25. Ἡ ἀνωτέρω Ἀκολουθία μετεγράφη πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἐτέρου τῶν Λαυριωτικῶν κωδίκων Γ 12 (φ. 82 β) ἢ Ε 152 (φ. 334) ἐν οἷς περιέχεται. Ὅρα σχετικῶς Πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. II' (1937) σ. 27.

⁴ Ὅρα L. Petit, Bibliographie des Acolouthies grecques (Subsidia hagiographica 16) Bruxelles 1926 σ. 44.

⁵ Das christliche Hellas, Leipzig 1918 σ. 144 ἐξ.

⁶ Ἐκδρομικὸς Συνέκδημος, Ἀθήναι 1950 ἀρ. 6 σ. 43.

μένους πληροφορίας: Ὁ Κλήμης «*ἔλκων τὸ γένος ἐκ τῶν πάλαι χρυσῶν Ἀθηναίων*» κατετάχθη ὡς μοναχὸς εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονὴν τοῦ Ὁσ. Μελετίου, ζῶντος ἔτι τοῦ «πολυθναυμάστου»¹ τούτου μοναχοῦ, ἄρα πρὸ τοῦ ἔτους 1105, ὅτε περίπου ἀπέθανεν ὁ Μελέτιος².

Περαιτέρω τὸ Συναξάριον ἀναφέρει, ὅτι ὁ Κλήμης συνήθιζε ν' ἀποσύρεται καθ' ἑκάστην ἑσπέραν εἰς ὕψωμα τι κείμενον ἀντικρὺ τοῦ Σαγματίου ὄρους³, ἐκεῖ δὲ προσευχόμενος κατὰ μόνας περιέπιπεν εἰς ἔκστασιν. Τὸ Συναξάριον λέγει: «*αἰθέριος ὡς ἓνα πῆχυν ἵστατο τὰς χεῖρας καὶ τὸ ὄμμα εἰς οὐρανοὺς ἀνέχων καὶ Θεῷ ἡσυχῶς προσομιλῶν*». Γενόμενος ὁμως ἀντιληπτὸς καὶ ἐπιθυμῶν νὰ διαφύγῃ τὴν ματαίαν φήμην (τὸ Συναξάριον λέγει: «*τὸ κενὸν τῶν ἀνθρώπων δοξάριον*») ἐγκατέλιπε, μετὰ 30 ὧρων ἐτῶν διαμονήν, τὸ μοναστήριον τοῦ Ὁσ. Μελετίου καὶ ἦλθεν εἰς τὸ ἐναντι κείμενον, ἐρημικὸν Σαγματίον ὄρος. Ἐκεῖ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐγκατεστάθη εἰς μικρότατόν τι μονὺδριον⁴, ἔπειτα δ' ἔζησεν ἐντὸς πυργίσκου ἐπὶ τῆς κορυφῆς στύλου⁵ «*περὶ τὴν ἀκρόρειαν*» τοῦ ἀποτόμου ὄρους, εἰς ὃ ἀπεσύρθη. Ἀποθανόντος δ' ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν ἡγούμενος διέταξε τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἐξαφανισθέντος Κλήμεντος, ὅστις εὐρέθη ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους, κατέστη ὁμως ἀδύνατον νὰ μεταπεισθῇ, ὅπως ἐπανέλθῃ εἰς τὴν παλαιὰν μονὴν του. Τούτου ἕνεκα ὁ ἡγούμενος ἠναγκάσθη νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὸν Κλήμεντα «*ἀφορισμὸν ἄλυτον*». Παρὰ ταῦτα ὁ Κλήμης παρέμεινεν ἀκλόνητος ἐπὶ τοῦ σνενοτάτου «στύλου» του, «*ὥσπερ ἀδάμας στερεὸς, ὑπ' οὐδενὸς σκληροῦ καὶ ἀντιτύπου σιδήρου τεμνόμενός τε ὁμοῦ καὶ θρυπτόμενος*». Μετὰ μα-

¹ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο μεταχειρίζεται διὰ τὸν Ὁσ. Μελέτιον τὸ στιχηρόν, τὸ ὁποῖον ψάλλεται κατὰ τὸν Μέγαν Ἑσπερινὸν τῆς παραμονῆς τῆς ἐορτῆς τοῦ ὁσίου. Πβλ. Ἀκολουθίαν σ. 11 καὶ Max, Herzog zu Sachsen, ἔ.ἀ. σ. 145.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' (1939-40) σ. 39.

³ Ἐπομένως ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τοῦ Κιθαιρώνος καὶ δὴ παρὰ τὸν αὐχένα του τὸν «*παρὰ τοῖς πολλοῖς καλούμενον Πόρταις*» (Συναξ. σ. 23).

⁴ Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ Ὁσ. Κλήμης ἡσκήτευσεν κατ' ἀρχὰς εἰς τινὰ σπηλαιώδη κοιλότητα εὐρισκομένην ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ Σαγματίου (πβλ. Τ. Λάππα, Βοιωτικὰ μοναστήρια σ. 75). Λόγῳ τοῦ ἀποκρήνου τοῦ μέρους δὲν ἡδυνήθη νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν κοιλότητα ταύτην.

⁵ Κατὰ τὴν γνώμην μου διὰ τῆς λέξεως στῦλος, δὲν ἐδηλοῦτο παρὰ Βυζαντινοῖς μόνον ὁ κίων ἀλλὰ καὶ πᾶν ἀτότομον καὶ ἔρημον ὕψωμα ἢ βράχος. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 404 κώδικα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, ἐν τῷ ὁποίῳ περιλαμβάνεται τὸ Συναξάριον Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτου (φ. 330 β κέξ.), ὁ βράχος ἐφ' οὗ ἰδρύθη ἡ μονὴ ὀνομάζεται ἐπανειλημμένως στῦλος πβλ. Ν. Βέην, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, Βυζαντινὸς τόμ. Α' σ. 245, 246, 247, 248, 249. Καὶ ἄλλων δ' ἐπίσης μονῶν τῶν Μετεώρων οἱ βράχοι ἀποκαλοῦνται στῦλοι ὡς π.χ. ὁ στῦλος τοῦ Ἀγ. Νικολάου. (Uspenskij, Putesestvie κλπ. Πετρούπολις 1896 σ. 223) «ὁ στῦλος τοῦ Βαβυλᾶ» (αὐτόθι σ. 420) κλπ.

κρὸν δὲ χρόνον ὃ ἡγούμενος, ἐτοιμοθάνατος πλέον, καταληφθεὶς ὑπὸ τύψεων τῆς συνειδήσεως διὰ τὴν πρὸς τὸν Κλήμεντα συμπεριφορὰν του, ἐζήτησε νὰ τὸν μεταφέρουν εἰς τὸ Σαγματίον ὅρος διὰ νὰ τοῦ ζητήσῃ συγχώρησιν. Πλὴν ὁμως ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέθανε, θνήσκων δ' ἐπρόφερε τὰς λέξεις. «*Συγχώρησόν μοι ἄββᾶ Κλήμης*». Ταυτοχρόνως, λέγει τὸ Συναξάριον, ἠκούσθη ἡ φωνὴ τοῦ ἀοράτως κατὰ τὸν θάνατον τοῦ ἡγουμένου παρισταμένου Κλήμεντος λέγουσα: «*Ὁ Θεὸς συγχωρήσει σοι ἀδελφέ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι*».

Εἰκ. 2. Ὁ ἅγιος Κλήμης.

Εἶναι περίεργον, ὅτι τὸν ὅσιον Κλήμεντα παρασιωποῦν καὶ οἱ Συναξαρισταὶ καὶ τὰ Μηναῖα, δὲν ἀναφέρεται δ' ἐπίσης καὶ εἰς τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν στυλιτῶν, τὸν ὁποῖον περιέλαβεν εἰς τὸ περὶ τῶν στυλιτῶν ἁγίων ἔργον τοῦ ὁ π. H. Delehaye¹. Ἄλλην λοιπὸν γραπτὴν μαρτυρίαν πλὴν τῆς ἀκολουθίας του δὲν ἔχομεν. Εἰς ἀντάλλαγμα ὁμως διεσώθη τοῦλάχιστον — ἂν καὶ κατὰ τέσσαρας αἰῶνας μεταγενεστέρᾳ τοῦ ἀνδρός — ἡ εἰκὼν αὐτοῦ (εἰκ. 2) εἰς ἄριστα διατηρουμένην τοιχογραφίαν τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων. Εἶναι δ' αὕτη ἔργον δύο ὀνομαστῶν Θηβαίων ζωγράφων τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος: τοῦ ἱερέως καὶ σακελλαρίου Γεωργίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Φράγκου Κατελάνου, γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων του εἰς μονὰς τοῦ Ἀγ. Ὁρους². Κατ' ἐπι-

γραφὴν σωζομένην ἀκόμη οἱ δύο ἀνωτέρω ἁγιογράφοι ἱστόρησαν τὸν μνημονευθέντα νάρθηκα τῆς Μ. Βαρλαάμ ἐν ἔτει 1565³. Εἰκονίζεται λοιπὸν ἐκεῖ ὁ ἅγ.

¹ H. Delehaye, Les saints stylites (Subsidia hagiographica 14) Paris-Bruxelles 1923 σ. CXVII ἕως CXLIII.

² G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, σ. 678.

³ P. Uspenskiĭ, Putesestvie v Meteorskie Mon. σ. 439 Πετρούπολις 1896, πβλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Θ' (1932) σ. 411.

Κλήμης ὁλόσωμος καὶ κατενώπιον, φορῶν ἀνοιχτόχρωμον μοναχικὸν ἔνδυμα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου εἶναι χιαστί ἐρριμμένον κομβοσχοίνιον. Τὴν κεφαλὴν του καλύπτει σκοτεινόχρωμον, δξυκόρυφον κουκούλλιον, ὅπερ πῖπτον ὀπισθεν εἰς τὸν αὐχένα κατέρχεται ἔπειτα πρὸ τοῦ στήθους μέχρι καὶ κάτω τῆς ὀσφύος. Ἡ ἔκφρασις τοῦ ἰσχυοῦ, καὶ αὐλακωμένου ἐκ τῆς μακρᾶς ἀσκήσεως προσώπου του εἶναι αὐστηρὰ ἀλλ' ὅχι καὶ τραχεῖα. Οἱ μέλανες διαπεραστικοὶ ὀφθαλμοὶ του μαρτυροῦν ἄνθρωπον μεγάλης θελήσεως καὶ ἐγκαρτερήσεως. Ὡς λευκὸς καταρράκτης καταπίπτει ἐπὶ τοῦ στήθους του ἡ μακρὰ γενειὰς του, φθάνουσα περίπου ἕως τὴν μέσην. Τὴν δεξιάν του χεῖρα φέρει ὁ ἅγιος κεκαμμένην πρὸ τοῦ στήθους, ἐν ᾧ διὰ τῆς πρὸς τὰ κάτω τεταμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ λεπτὸν σταυρόν. Ἐπὶ τοῦ βαθυκνάνου κάμπου τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων, παρὰ τὴν ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένην κεφαλὴν του ἡ ἐπιγραφή:

ὁ ἅγιος Κλήμης ὃ ἐν τῷ σαγματίον ὄρ(ος) ἀσκήσας.

Συμφώνως πρὸς τὴν Ἀκολουθίαν¹ ὁ ὅσιος Κλήμης ἀπέθανε τὸ ἔτος, ΑΡΙΑ' (=1111). Τοῦτο ὁμως δὲν φαίνεται πιθανόν· διότι, ἀφ' οὗ ὁ Μελέτιος ἀπέθανε τὸ 1105, ὁ δὲ Κλήμης παρέμεινε «*τριάκοντα χρόνους*»² ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὅρους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἔπεται ὅτι δ' ἀπέθανε μετὰ τὸ ἔτος 1135.

Ἡ «*χαριτόβρυτος*» κἀρα τοῦ Ὁσ. Κλήμεντος φυλάσσεται ἐν τῇ μονῇ γίνονται δὲ καὶ λιτανεῖαι μετὰ τὸν τίμιον σταυρόν καὶ τὴν κἀραν τοῦ ὁσίου, κατὰ τὰς ὁποίας ψάλλονται τὰ ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ (σ. 41) ἀναγραφόμενα τροπάρια. Τυγχάνει δὲ ἡ κἀρα μεγάλου σεβασμοῦ ὅχι μόνον ὑπὸ τῶν περιοίκων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς γειτονικῆς Εὐβοίας· διότι θεωρεῖται ὡς ἀποτρέπουσα ἐπιδημίας καὶ καταλύουσα δαιμόνια.

Μετὰ τοῦ Κλήμεντος γεραίρεται ἐπὶ τοῦ Σαγματίου Ὁρους καὶ ἕτερος ἀσκητής, ὀνόματι Γερμανὸς³. Ἄν ὁ μοναχὸς οὗτος «*Βοιωτίας τὸ ἀγαλλίαμα*» ἦτο σύγχρονος ἢ μεταγενέστερος τοῦ Κλήμεντος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως, κατὰ τὸ σχετικὸν κοντάκιον τῆς ἀκολουθίας, ἀμφότεροι «*ὡς ποταμοὺς ἰάματα βρῶνσι τοῖς θερμῶς τοῖς λειψάνοις αὐτῶν πελάζουσιν*»⁴. Ἄλλην τινὰ πληροφορίαν περὶ τοῦ «*θεοσόφου*» Γερμανοῦ δὲν ἔχομεν.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ὁ λευκόφαιος, ὑψηλὸς καὶ ἀνεμόδαρτος βράχος, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου εἶναι ἐκτισμένη ἡ κάτωθεν ἐντελὴς ἀόρατος μονὴ τοῦ Σωτήρος, εἶναι προσιτὸς δι' ἀνωφεροῦς καὶ ἀνωμάλου ἀτραποῦ, ἥτις, ἔκκινουσα ἀπὸ τοῦ κατὰ τοὺς

¹ Ἀκολουθία ἔ. ἀ. σ. 26.

² Σελ. 25.

³ Ἀκολουθία σ. 21.

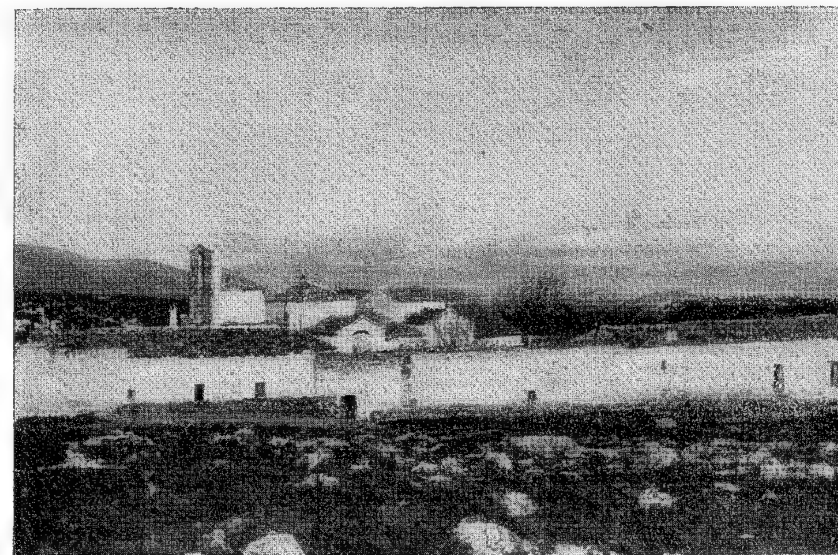
⁴ Ἀκολουθία σ. 22.

Εικ 3. Γενική κάτοψις της Μονῆς Σαγματᾶ.

Ν.Δ. πρόποδας τοῦ βουνοῦ κειμένου χωρίου Σύρτζι, ἐλίσσεται διὰ μέσου σχιστολιθικῶν προβούνων ἀναρριχωμένη κατ' ἀρχὰς μὲν παραλλήλως πρὸς τὴν δυτικὴν ἀπότομον κλιτὺν τοῦ Σαγματίου, ἔπειτα δὲ κατὰ μῆκος τῆς βορείου αὐτοῦ πλαγιάς, ἵνα καταλήξῃ εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ μοναστηρίου ἐπίπεδον ἑκτασιν.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἐπιπέδου κορυφῆς τοῦ ὄρους κατεσκευασμένη μονὴ ἔχει τὸ σύννηθες εἰς μονὰς τετράπλευρον σχῆδιον¹, ὅπερ ἐνταῦθα πλησιάζει τὸ

Εικ. 4. Ἀποψις τῆς μονῆς Σαγματᾶ ἀπὸ νότου.

τραπέζιον² (εἰκ. 3). Τὰ κελλία καὶ οἱ λοιποὶ βοηθητικοὶ χώροι εἶναι καὶ ἐδῶ «σύνκολλα» τοποθετημένοι, ὥστε νὰ σχηματίζωσι ἓν συνεχές, ἰσχυρὸν περιτείχισμα, περιβάλλον ὑπαιθρον αὐλήν, ἐν τῇ μέσῃ τῆς ὁποίας ὀρθοῦται, ἐλεύθερον πανταχόθεν, τὸ «καθολικόν» ἥτοι ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς.

Σήμερον ἡ εἴσοδος τοῦ μοναστηρίου — ἐν καμαροσκέπαστον «διαβατικόν» — εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τραπέζιου (εἰκ. 3, Β) φέρει δ' ἐσωτερικῶς τὰ διὰ τὰς «διαδόσεις»³ πρὸς τοὺς πτωχοὺς προωρισμένα κτιστὰ πεζούλλια καὶ παραπλεύρως θολωτὸν χώρον, πιθανῶς τὸ θυρωρεῖον. Πλὴν ὅμως τῆς εἰσόδου ταύτης ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν καὶ ἄλλη

¹ Πβλ. Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικὴν, Ἀθῆναι 1927 σ. 8.

² Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ τραπέζιου ἔχει μῆκος 52 μ. ἡ δὲ δυτικὴ 46, 85. Ὁ κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν πύργος (εἰκ. 3) εἶναι μεταγενέστερον κτίσμα.

³ Διανομὴν ἄρτου καὶ χρημάτων.

(εἰκ. 3, Α), ἥτις ἦτο πιθανῶς ἡ ἀρχαιοτέρα. Ὁ διὰ ταύτης εἰσερχόμενος ἀντίκρουζε ταυτοχρόνως τὴν πρόσοψιν καὶ τὴν πλαγίαν ὄψιν τοῦ ναοῦ ἐν ᾧ ὁ διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ πυλῶνος ἐμβαίνων ἔβλεπε μόνον τὸ ἱερὸν τῆς ἐκκλησίας. Ὅπως δὲ ἡ ἀνατολική, οὕτω καὶ ἡ νοτία εἴσοδος ἔφερε παραπλευρῶς θολοσκεπὲς θυρωρεῖον συγκοινωνοῦν ἀπ' εὐθείας πρὸς αὐτήν. Κατὰ δὲ τὴν ἐτέραν αὐτῆς πλευρὰν εὐρίσκετο στενομήκης χώρος, βλέπων πρὸς τὴν εἴσοδον διὰ παραθύρου ἀνοιγομένου κατὰ τὴν στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν. Ὁ χώρος δ' οὗτος, καλυπτόμενος διὰ τριῶν ὠραίων σταυροθολίων, θὰ ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς ξενῶν (ἀρχονταρίκι) τῆς μονῆς.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου εὐρίσκοντο καὶ ἡ ἐστία (μαγειρεῖον) καὶ συνεχομένως πρὸς αὐτήν ἡ στενομήκης τράπεζα (εἰκ. 3) καλυπτομένη διὰ συνεχοῦς καμάρας βαινούσης ἐπὶ δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν καὶ καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρίπλευρον ἄψίδα, ἥτις παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἀρκετὰ ἐπιμελῆ βυζαντινὴν τοιχοδομίαν.

Παρὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς τραπέζης ἐκτίσθη ἀργότερον καμαροσκέπαστος χώρος, ὅστις μέχρι σήμερον χρησιμοποιεῖται ὡς φούρνος τῆς μονῆς. Τὰ δὲ κελλία τῶν μοναχῶν (εἰκ. 3 Κ, Κ, Κ), στενά, ὀρθογώνια καὶ καμαροσκεπῆ διαμερίσματα, ἐξετείνοντο κατὰ σειρὰν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, πρὸς ἣν καὶ ἤνοιγον αἱ θύραι των. Ἀλλὰ δὲ πάλιν κελλία ἐξετείνοντο κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς αὐλῆς (εἰκ. 3) μὲ εἴσοδον πρὸς νότον, διατεταγμένα πιθανῶς εἰς δύο ὁρόφους. Ὅπισθεν δὲ τῶν ἰσογείων κελλίων τῆς βορείου πλευρᾶς εὐρίσκοντο ἐπιμήκεις, θολοσκεπεῖς χώροι χρησιμεύοντες ὡς ἀποθήκαι οἴνου (βαγεναρεῖα) καὶ σιτηρῶν.

Ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Σαγματίου δὲν ὑπῆρχε πηγὴ ὕδατος, συνέλεγον τὸ βρόχινον ἐντός ὑπογείου δεξαμενῆς (κινστέρνας) εὐρισκομένης εἰς τὸ ὑπόγειον δωματίου τινος παρὰ τὴν εἴσοδον, (εἰκ. 3) ἡ δὲ ἀντλησις τοῦ ὕδατος ἐγίνετο διὰ προστομιαίου. Τέλος πρὸς βορρᾶν τοῦ ἀνατολικοῦ πυλῶνος ἐξετείνετο ἐπιμήκης θολοσκεπῆς χώρος, προσιτὸς ἐκ τῶν ἔξω, ὅστις προωρῶντο πιθανώτατα ὡς στάβλος.

Ἐκ τῶν περιγραφέντων χώρων παλαιότεροι, λόγῳ τοῦ εἶδους τῆς τοιχοδομίας των (περίπου πλινθοπεριβλήτου) καὶ τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως (σταυροθόλια), μοὶ φαίνονται οἱ τῆς νοτίας πλευρᾶς (ξενῶν, εἴσοδος Α, τράπεζα). Οἱ λοιποὶ θὰ εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐλαχίστη χρῆσις πλίνθων εἰς τὴν ἐκ τεφρῶν λίθων τοιχοποιίαν των. Ἀκόμη δὲ μεταγενέστεροι εἶναι οἱ ὄροφοι, οἵτινες φέρουσι καὶ ἐξωτερικὰ παραθύρα, ὡς π.χ. ὁ τοῦ ἡγουμενείου.

Τὸ καθολικόν. Εἰς τὸ μέσον τῆς αὐλῆς ὀρθοῦται, ἐστραμμένον πρὸς ἀνατολὰς, τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς. Σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, συνολικῶν διαστάσεων $9 \times 22,55$ μ.¹, καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμιεξαγώνους κόγχας, διαιρεῖται δ' ἐσωτερικῶς διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα: τὸν κυρίως ναὸν πρὸς ἀνατολὰς, τὴν «λιτὴν» ἐν τῷ μέσῳ καὶ τὸν νάρθηκα πρὸς δυσμάς. Τὰ δύο πρῶτα τμήματα κατεσκευάσθησαν ἐξ ἀρχῆς, ἐν ᾧ τὸ τρίτον—ὁ νάρθηξ—προσέτεθη μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός, σχήματος τετραγώνου, παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων κίονων. Πρὸς ἀνατολὰς φέρει προσηρτημένον, τελείως ἀνεξάρτητον, τὸ τριμερὲς ἱερὸν, ἐκάστη διαίρεσις τοῦ ὁποῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον κλίτος τοῦ ναοῦ. Καλύπτονται δ' αἱ διαίρεσεις τοῦ ἱεροῦ, ἥτοι τὸ κυρίως βῆμα, ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικόν, διὰ καμαρῶν, ἐξ ὧν ἡ μέση εἶναι κατὰ τι χαμηλότερα τῆς ἀντιστοίχου ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ ἐπὶ τῶν κίωνων σταυροῦ. Γεννᾶται οὕτω ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς μία θλάσις τῆς ἀνατολικῆς καμάρας, ἐν εἶδος βαθμίδος, ἥτις καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον ἐμφανῆ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐχομεν οὕτω δύο στοιχεῖα—τοὺς τεσσάρους κίονας καὶ τὸ ἀνεξάρτητον καὶ χαμηλότερον ἱερὸν, ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως². Ὡς δὲ συνήθως τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ στενῶν καὶ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἀνοιγομένων εἰς τοὺς χωρίζοντας αὐτὰ τοίχους. Ἀνὰ μία δὲ μικρὰ ἡμικυκλικὴ κόγχη ἀνοίγεται ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ κυρίως βήματος, εὐθὺς παρὰ τὴν μεγάλην κόγχην. Ὅλος ὁ φωτισμὸς τοῦ ἱεροῦ ἐπετυγχάνετο διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῆς μέσης πλευρᾶς ἐκάστης κόγχης. Ἐκ τῶν παραθύρων δὲ τούτων τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον, τὰ δὲ τῶν παραβημάτων δίλοβα.

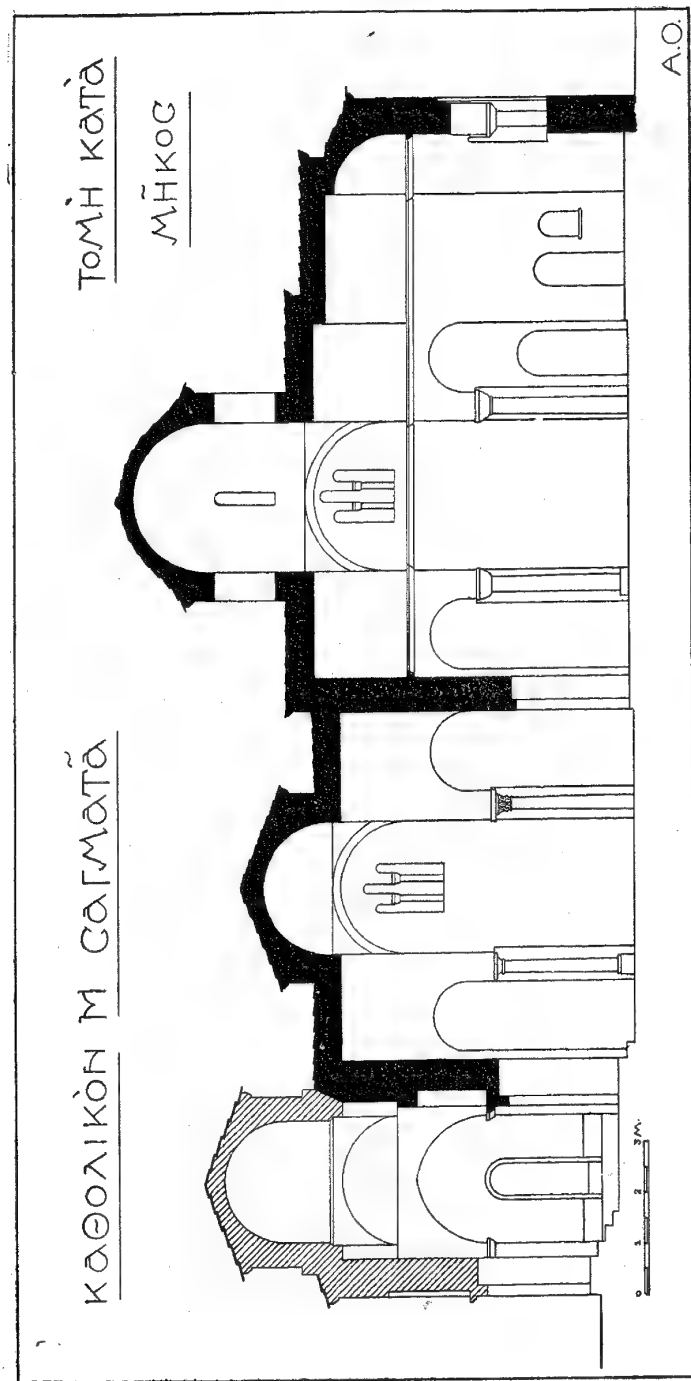
Ὅσον ἀφορᾷ τὸν κυρίως ναὸν παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ 4 κίονες, ἐφ' ὧν βαίνουν αἱ φέρουσαι τὸν τρούλλον τέσσαρες καμάραι, εἶναι ἐκ λευκοῦ μετὰ κυανῶν φλεβῶν μαρμάρου καὶ σχετικῶς λεπτοί, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουσι καὶ ἐλαφρὰν ἔντασιν καὶ «γάνωσιν» ἥτοι στίλβωσιν³. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν φέρουσι χαμηλὰς βάσεις μετὰ πλίνθου, πάντες δὲ ἄκομψα⁴, λεβητοειδῆ

¹ Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐντελὲς κανονικόν· αἱ ἀνωτέρω σημειωθείσαι διαστάσεις εἶναι τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Νοτίας πλευρᾶς. Αἱ ἄλλαι δύο πλευραὶ εἶναι κατὰ τι μικρότεραι· οὕτω ἡ μὲν Δυτικὴ εἶναι 8,80 μ. ἡ δὲ Βόρειος 22,38 μ.

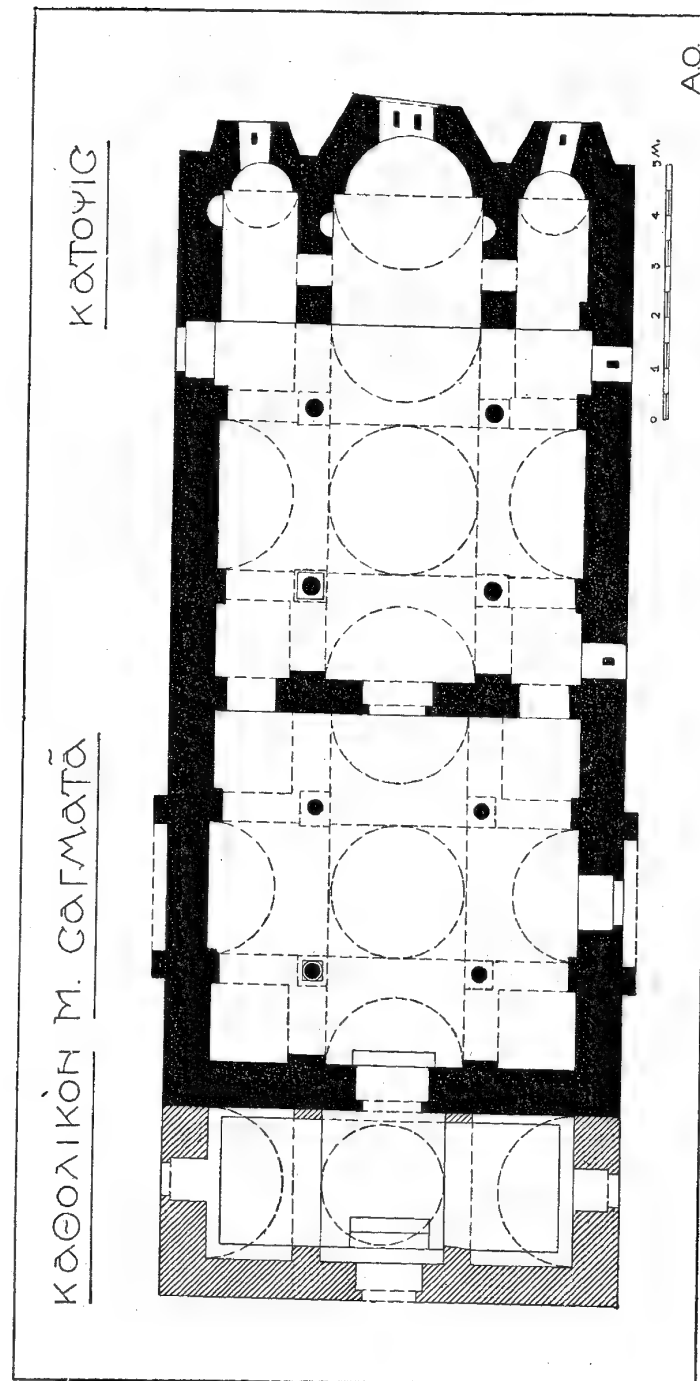
² G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 55.

³ Ἐπὶ τινῶν κίωνων παρατηροῦνται καὶ «ἐνθυμήματα» χαρακτά, ὡς π.χ. ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ.

⁴ Ἐχῶ τὴν γνώμην, ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα θὰ ἐτέθησαν πολὺ ἀργότερον, ἀντικαταστήσαντα ἄλλα παλαιότερα, ἴσως κορινθιακά—ὡς τὰ τῆς λιτῆς.

Εἰκ. 5. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Σαγματᾶ (ἄνευ τοῦ κωδονοστασίου).

Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σαγματᾶ.

κιονόκρανα, ἐν εἶδει φουσκωμένου δωρικοῦ ἐχίνου. Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς κίονας ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοίχων παραστάδες (εἰκ. 6), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζονται τὰ ὀκτὼ μικρότερα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὸ μεταξὺ κίωνων καὶ τοίχων κενὸν στηρίζοντα τοὺς καλύπτοντας τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα θόλους. Ἡ κάλυψις τῶν 9 διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται διὰ τῶν κίωνων ὁ κυρίως ναὸς, ἐγένετο ὡς ἑξῆς: τὰ μὲν τέσσαρα μικρὰ γωνιαῖα ἐκαλύφθησαν διὰ σφαιρικῶν τμημάτων¹, τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ διὰ καμαρῶν καὶ τὸ μέ-

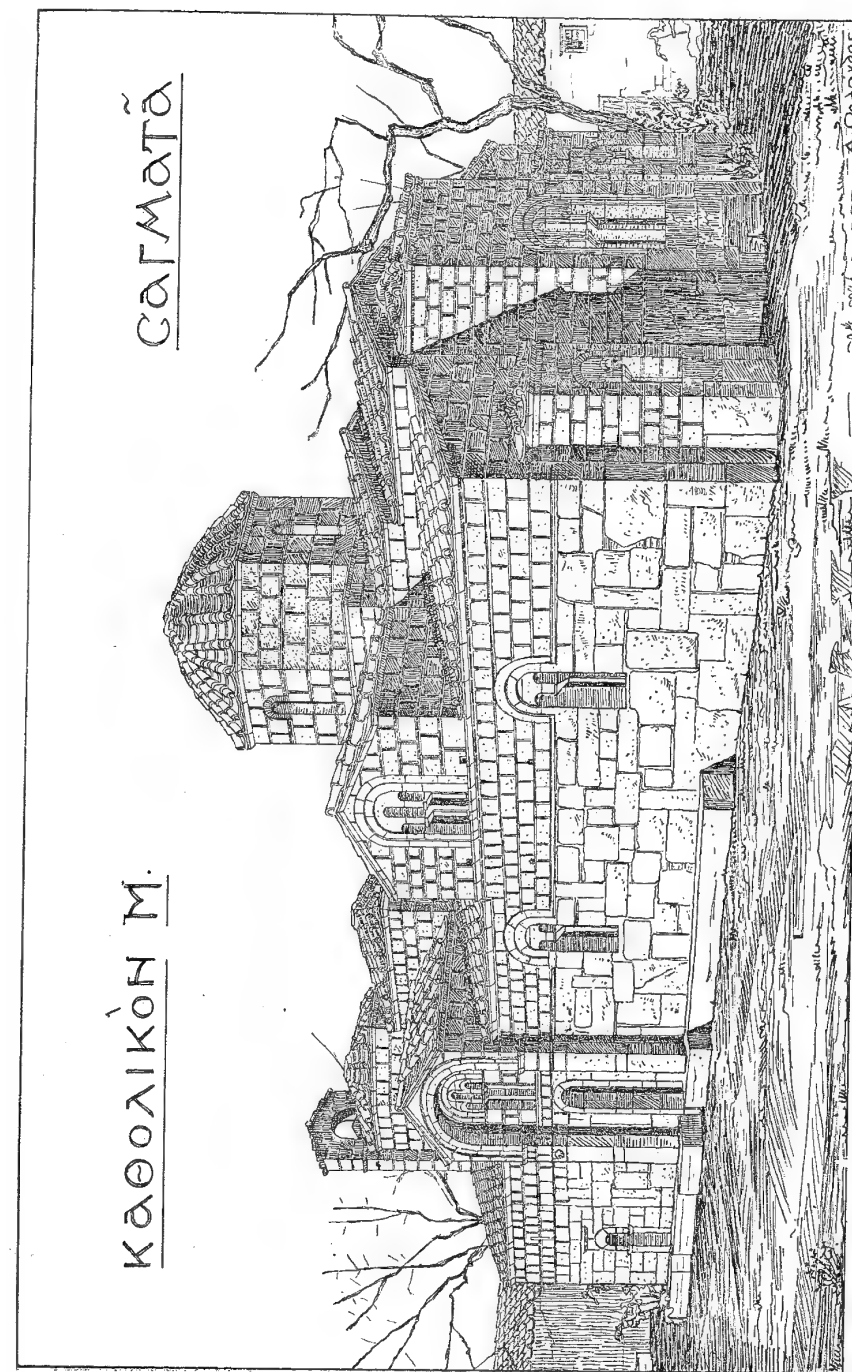

Εἰκ. 7. Ἀποψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

σον διὰ τοῦ τρούλλου, τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων). Ὁ τροῦλλος κατέπεσε δυστυχῶς τὸ 1914 ἀντικατασταθεὶς προχείρως διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Ἀποκατέστησα ὅμως αὐτὸν γραφικῶς εἰς τὰ σχέδια βασισθεὶς ἐπὶ φωτογραφίας αὐτοῦ ληφθείσης πρὸ τῆς πτώσεως καὶ διατηρουμένης ἐν τῇ μονῇ.

Ὁ κυρίως ναὸς ἐφωτίζετο ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ διλόβων καὶ τριλόβων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν (εἰκ. 7). Ἐκ τῶν διλόβων παραθύρων σώζονται σήμερον μόνον τὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς—τὸ ἐν μάλιστα ἡμίφρακτον (εἰκ. 7 καὶ 12).—Ἐπὶ τῆς βορείας πιθανῶς νὰ μὴ ὑπῆρχον, ἵνα προστατεύωνται οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ἀπὸ τοῦ σφοδροῦ βορρᾶ, ὅστις πνέει δριμύτατος ἐπὶ τοῦ Σαγματίου. Πάντως

¹ Καὶ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς καλύψεως εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης· διότι ἡ ἐπαρχία προτιμᾷ τὰς κυλινδρικὰς καμάρας. (Millet, École gr. σ. 69).

Εἰκ. 8. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Σαγματᾶ ἀπὸ Ν.Α.

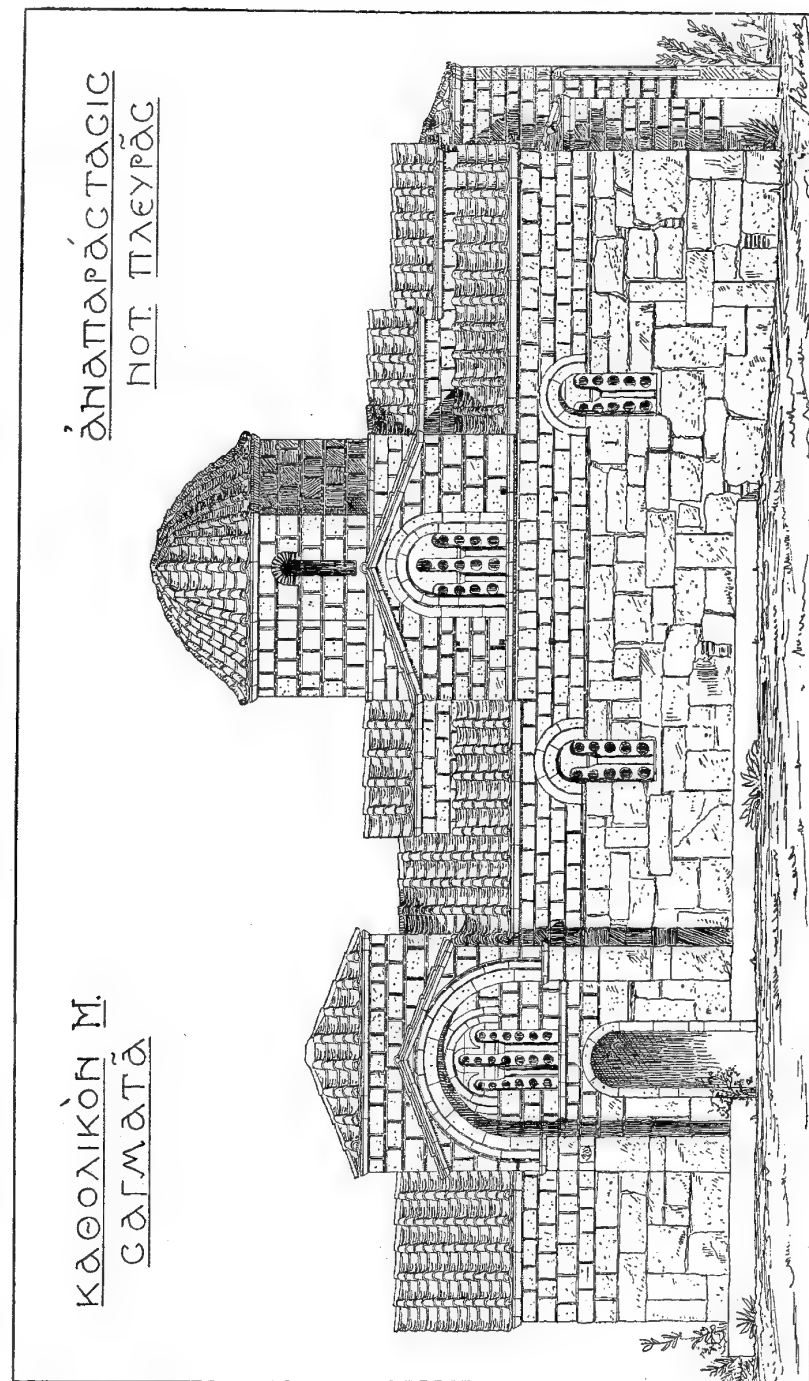
ἴχνη των σήμερον δὲν φαίνονται, διότι ὅλον τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔχει ἀνακτισθῆ μεταγενεστέρως (εἰκ. 10), δι' ὃ καὶ δὲν παρουσιάζει καὶ τὴν ἰσόδομον τοιχοδομίαν, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ἡ νοτία πλευρά. Τὰ δὲ τριλόβα παράθυρα, μὲ τὸν ὑψηλότερον μέσον λοβόν των, ἀνοίγονται εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας καμάρας ἥτοι εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τῶν διλόβων (εἰκ. 7).

Ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ διὰ τριῶν θυρῶν—μίας ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς—πρὸς εὐρὺν κιονοστήρικτον νάρθηκα, ἵσον περίπου ἐμβαδοῦ πρὸς ἐκεῖνον (εἰκ. 6). Τοιοῦτοι εὐρύχωροι νάρθηκες συνηθίζονται πολὺ εἰς καθολικά μονῶν, ὀνομάζονται δὲ «λιτή» ἔνεκα ἀντιστοιχῶν ἀκολουθιῶν ἀναγινωσκομένων ἐκεῖ¹. Ἡ λιτὴ λοιπὸν αὕτη ἀντιγράφει ἐδῶ καθ' ὅλα τὴν διάταξιν τοῦ κυρίως ναοῦ· διότι ἐν τῷ μέσῳ μὲν φέρει τέσσαρας κίονας² ἐν τετραγώνῳ, ἀντικρύζοντας παραστάδας ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ στηρίζοντας, τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν, τυφλόν, ἡμισφαιρικὸν τρούλλον (εἰκ. 5), ἐν ᾧ τὰ τέσσαρα μικρὰ γωνιαῖα διαμερίσματά της καλύπτονται πάλιν διὰ σφαιρικῶν τμημάτων. Εἶναι ὅμως ἡ λιτὴ κατὰ τι χαμηλότερα καὶ πολὺ σκοτεινότερα τοῦ κυρίως ναοῦ· διότι φωτίζεται μόνον διὰ δύο τριλόβων παραθύρων, ἀνοιγόμενων ὑψηλὰ εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας. (εἰκ. 5, 7 καὶ 8). Φέρει δ' ἐπίσης ἡ λιτὴ καὶ μίαν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ ἑτέραν ὀρθογώνιον εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς. Ἡ τελευταία αὕτη θύρα ἦτο ἀρχικῶς ἐξωτερικὴ—ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὑπεράνω αὐτῆς ἀβαθὴς, ἡμικυκλικὴ κόγχη—μετὰ δὲ τὴν προσθήκην τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπέβη ἐσωτερικὴ.

Ὁ μεταγενεστέρως προστεθεὶς ἐξωνάρθηξ εἶναι ἰσοπλατὴς πρὸς τὴν λιτὴν, χωρίζεται δὲ διὰ δύο ἐγκαρσίων τόξων βαϊνόντων ἐπὶ παραστάδων εἰς τρία μέρη. Ἐκ τούτων τὰ μὲν ἄκρα καλύπτονται διὰ χαμηλῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον δι' ὑψηλοῦ, τυφλοῦ, ὀκταγωνικοῦ τρούλλου, στηριχθέντος ἐπὶ τεσσάρων τόξων ἐν τετραγώνῳ, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο (ἀνατ. καὶ δυτ.) ἠνοίχθησαν εἰς

¹ Εἰς τὴν λιτὴν τελεῖται ἐπίσης καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τῶν ἀποθησκόντων μοναχῶν.

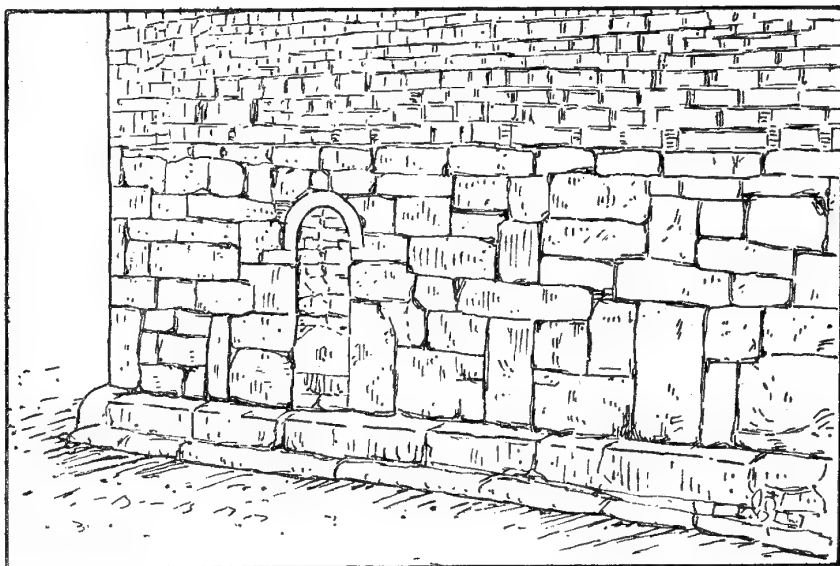
² Αἱ λιταὶ ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν 4 ἄλλοτε δὲ 2 κίονας. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουσιν αἱ ἐξῆς μοναὶ τοῦ Ἀγ. Ὁρους: Δοχειαρίου, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου καὶ Ἀγ. Παύλου (πβλ. G. Balș, *Notită despre arhitectura sfântului munte, București* 1913 σ. 44 καὶ 45) τῶν δὲ Μετεώρων, ἡ τῆς Μεταμορφώσεως (διώροφος), ἡ τοῦ Βαρλαάμ (μετὰ τρούλλου) καὶ ἡ τοῦ Ἀγ. Στεφάνου (διώροφος) (Γ. Σωτηρίου, Ἔπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν Θ' σ. 395 εἰκ. 13, 399 εἰκ. 16 καὶ 402 εἰκ. 19). Αἱ λοιπαὶ μοναὶ τοῦ ἁγ. Ὁρους: Λαύρας, Χελανδαρίου, Διονυσίου. Ἰβήρων, Γρηγορίου, Ξενοφώντος, Κουτλουμουσίου, Σταυρονικήτα, Καρακάλλου καὶ Παντοκράτορος ἔχουσι δύο κίονας (πβλ. Balș, ἔ. ἀ. σ. 42, 43 καὶ 45) Δικιόνιον ἐπίσης λιτὴν παρουσιάζει καὶ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς τοῦ προφήτου Ἠλία, ὅστις θὰ ἦτο ποτὲ καθολικὸν μονὴς (δρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 179).

Εἰκ. 9. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἀρχικοῦ καθολικοῦ, ἐν δευτέρᾳ προβολῇ.

τὸ πᾶχος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5), τὰ δὲ δύο ἄλλα (βόρειον καὶ νότιον) κατεσκευάσθησαν ὑπεράνω τῶν ἀντιστοιχῶν ἐγκαρσίων τόξων (εἰκ. 5). Ὁ ἐξωνάρθηξ, συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ τριῶν χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν, ὧν ἀνὰ μία ἀνοίγεται ἐφ' ἐκάστης τῶν τριῶν ἐλευθέρων αὐτοῦ πλευρῶν.

1. *Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις.* Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη διὰ μεγάλων φαιῶν ἀσβεστολίθων, οἷτινες σχηματίζου-

Εἰκ. 10. Τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

σιν ἐνιαχοῦ καὶ σταυροὺς (εἰκ. 8, 9 καὶ 10) — οὐχὶ ὅμως τόσον μεγάλους καὶ κανονικοὺς, ὅσον τοὺς συναντῶμεν εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος — τὰ δὲ ἄνω ἐκ κανονικῶν πωρολίθων περιβαλλομένων ὀριζοντίως καὶ κατακορύφως ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς λεπτῶν (0.028 μ.) ἐρυθρῶν πλίνθων. Μόνον δ' εἰς τινὰς κατακορύφους ἀομοῦς τῶν ἄνω στρώσεων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρεμβάλλεται ἀντὶ πλίνθου εἰς ἐσχηματοποιουμένους ἀστράγαλος καὶ δύο συναφῇ δισέφυλον. Δυστυχῶς αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ ἔχουν πρὸ πολλοῦ ἀσβεστοχρισθῇ, τούτου δ' ἔνεκα δὲν καθίσταται δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ οὔτε ἂν ὑπῆρ-

¹ Ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνί (Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1896, πιν. VI, 1), τὴν Καπνικαρέαν καὶ τοῦ Χριστιάνου (E. Stikas, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951 σ. 24 εἰκ. 4). Εἰς τὴν Μ. Σαγματᾶ οἱ σταυροὶ εἶναι ἐμφανέστεροι εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 10) δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον οἱ μεγάλοι λίθοι τῆς νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ὑπάτου Διός.

χον καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα οὔτε καὶ τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τῶν λίθων τῆς τοιχοδομίας.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὅστις παρουσιάζει τὰς πλαγίας αὐτοῦ πλευρὰς λείας καὶ ἀδιαρθρώτους ἢ λιτὴ ἐμφανίζει εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου αὐτῆς πλευρᾶς δύο 0.26 ἐξεχούσας ἀντηρίδας¹ ἀντι-

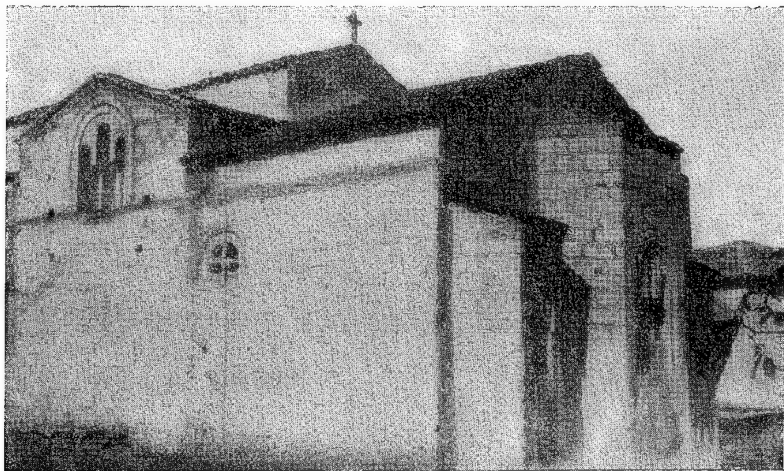
Εἰκ. 11. Ἡ νοτία εἴσοδος τῆς λιτῆς.

στοιχούσας πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας. Αἱ ἀντηρίδες δ' αὗται, συνενούμεναι ἄνω διὰ τόξου, προεκτείνοντος τρόπον τινὰ τὴν ἐσωτερικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ στέφονται ὑπὸ τριγωνικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 11). Δημιουργεῖται οὕτω ἐν εἶδος πλαστικοῦ πλαισίου, ὃπερ ἐξαίρει καὶ τονίζει τὴν ἐντὸς αὐτοῦ ἀνοιγομένην θύραν, ἥτις, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἀπετέλει τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ὅλου ναοῦ, ἀφ' οὗ καὶ αὕτη εὐρίσκεται εἰς ἴσην καὶ ἡ δυτικὴ ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ νοτίου πυλῶνος (εἰκ. 3, Α).

Ἡ σημερινὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ ναοῦ διαφέρει τῆς παλαιᾶς. Ὅχι μόνον διότι ἀντὶ τοῦ τροῦλλον κατεσκευάσθη χαμηλή, ξυλίνη, δικλινὴς στέγη

¹ Τοιαῦται καμαρωταὶ ἀντηρίδες ἰδιάζουν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου συναντῶνται ὅμως καὶ εἰς τινὰς τετρακλιονίους, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Καισαριανῆς (Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφ. 1902, σ. 58 εἰκ. 4α) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτήρος παρὰ τὴν Ἀμφισσαν (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 185 εἰκ. 3).

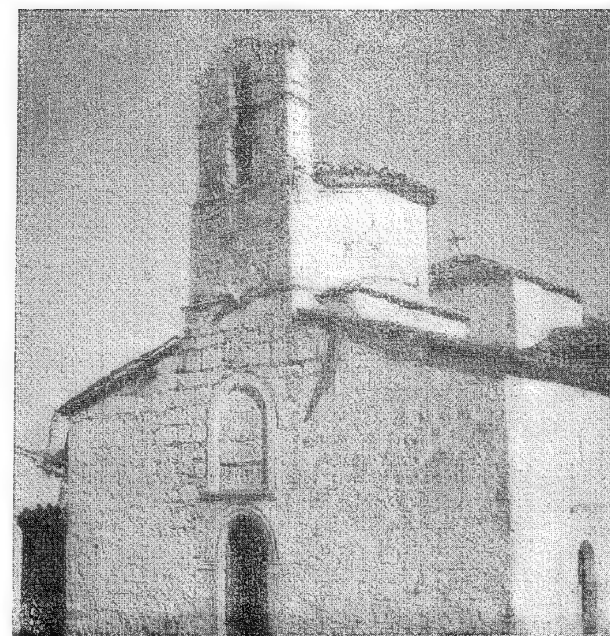
καλύπτουσα τὴν τετράγωνον βάσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ νοτίου καὶ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν ὑψώθησαν ὑπὲρ τὸ παλαιὸν πώρινον γεῖσον των, ἵνα ἐπιτευχθῇ μία καὶ μόνον δικλινὴς στέγη καλύπτουσα ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12). Οὕτω ὁ ναὸς ὅχι μόνον δὲν ἐκφράζει πλέον ἐξωτερικῶς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν του ἀλλ' ἔχασε καὶ τὴν πλαστικότητά του καὶ μετ' αὐτῆς τὴν γραφικότητα, τὴν ὁποίαν προσδίδει εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ἢ εἰς

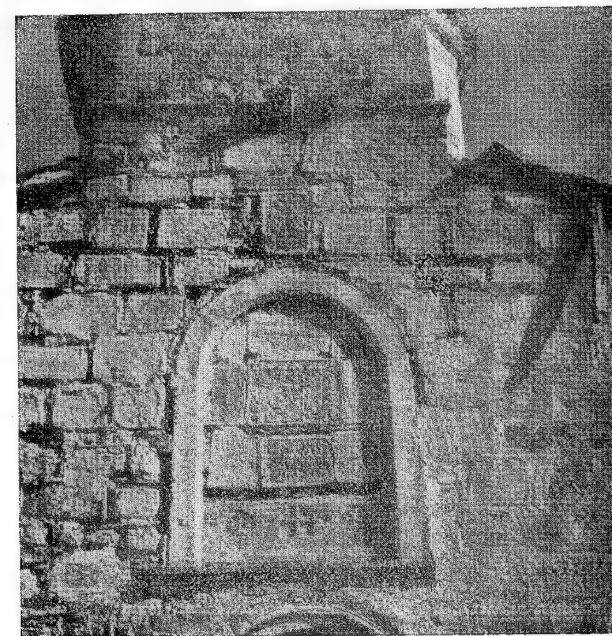
Εἰκ. 12. Ἀπομικρὸς τῆς Ν. Α. γωνίας τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν νεωτέραν στέγην.

διάφορα ἐπίπεδα τοποθέτησις τῶν στεγῶν τῶν διαφόρων διαμερισμάτων των. Αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 8 καὶ 9 παρέχουσι τὴν προοπτικὴν καὶ τὴν ἐν προβολῇ ἀναπαράστασιν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὡς θὰ εἶχε πρὸ τῶν μεταγενεστέρων ἀκαλαισθητῶν μεταβολῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐξωνάρθηκα εἶναι καὶ οὗτος ἐκτισμένος κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (εἰκ. 13) φέρει δ' ὑπεράνω τῆς δυτικῆς αὐτοῦ θύρας ἀβαθὴ κόγχην, πλάτους 1.03 μ., περιβαλλομένην ὑπὸ πωρίνου, λοξομήτου πλαισίου. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς κόγχης ταύτης ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένοι πωρόλιθοι, ἐξ ὧν οἱ μὲν κατώτατοι φέρουσιν ἐγκοίλως γεγλυμμένους σταυρούς, (εἰκ. 14) ἓνα ἐν τῷ μέσῳ ἀνισοσκελῇ περιβαλλόμενον ὑπὸ ὑπερυψωμένου ἡμικυκλικοῦ πλαισίου καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἰσοσκελεῖς ἐγγεγραμμένους ἐντὸς τετραπλεύρου πλαισίου, τοῦ ὁποῦ ἐκάστη πλευρὰ σχηματίζεται διὰ δύο τόξων διπλῆς καμπυλότητος, ἐξ ἑκείνων τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ συχνὰ ἡ μουσουλμανικὴ τέχνη. Εἰς τὴν ὑπεράνω τῶν σταυρῶν στρώσιν ἐνετειχίσθη ἐν τῷ μέσῳ λίθος, διαστάσεων 0.39×0.26 μ., μετὰ ἀνάγλυφον ἐπιγραφὴν (εἰκ. 15) καὶ τέλος εἰς τὴν τρίτην στρώσιν ἄλλος μεγαλύτερος, ἀνάγλυφος

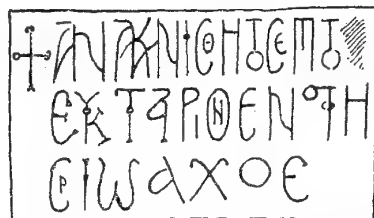
Εἰκ. 13. Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Εἰκ. 14. Ἡ ὑπεράνω τῆς Δυτικῆς θύρας τοῦ ἐξωνάρθηκος κόγχη.

λίθος, εικονίζων ἐν τῇ μέσῃ μὲν δύο ἀντωπὰ παγώνια, πίνοντα ἀπὸ ὑψηλοῦ περιρραντηρίου, δεξιᾷ δὲ καὶ ἄλλα πτηνά, φύλλα, δοχεῖα μετ' ἀνθέων καὶ τινὰ κοσμήματα εἰς καθαρώς λαϊκὴν τεχνοτοτροπίαν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς 2^{ας} στρώσεως ἐπιγραφή, (εἰκ. 15) ἣτις λέγει:

† Ἀνακαινίσθη τὸ σεπτὸ[ν]
εὐκτείριον ἐν ἔτη
σ(ωτη)ρίῳ ΑΧΟΕ' (= 1675)

Εἰκ. 15. Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξωνάρθηκος ἐπιγραφή.

Ἄν λοιπὸν συνδυάσωμεν τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς παρεχομένην πληροφορίαν, καθ' ἣν ὁ ναὸς ἀνακαινίσθη τὸ 1675, πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ὅπερ δὲν συνηθίζετο πλέον μετὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι προγενέστερος τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, καθ' ὃν ἐγένετο ἡ ἀνακαίνισις, κατασκευασθεὶς πιθανῶς τὸν 15^{ον} ἢ 16^{ον} αἰῶνα. Θὰ συνίστατο δὲ ἡ ἀνακαίνισις 1^{ον}) εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς λιτῆς 2^{ον}) εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν τοῦ νάρθηκος κόγχης, 3^{ον}) εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κωδωνοστασίου καὶ 4^{ον}) εἰς τὴν ἐντοιχισιν διαφόρων παλαιῶν, μαρμαρίνων, διακοσμητικῶν μελῶν — ὡς π.χ. τοῦ ἐσχέοντος ἐπιθήματος παραθύρου (εἰκ. 14) — ὡς καὶ νέων πωρίνων, ἐν οἷς καὶ ὁ ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τῆς κόγχης δικέφαλος αἰτὸς (εἰκ. 14).

Ὡς βλέπει τις εἰς τὴν εἰκόνα 13 τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ 1675 διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζόμενας ἀπ' ἀλλήλων δι' ὀριζοντίων, λοξοτμήτων ταινιῶν καὶ ἐλαττουμένας εἰς πλάτος ἐφ' ὅσον προχωροῦσι πρὸς τὰ ἄνω. Ἐκ τῶν ζωνῶν τούτων ἡ κατωτάτη—περίπου τετράγωνος—βαίνει ἐπὶ ὀρθογωνίου προεξοχῆς τῆς προσόψεως, ἣτις διακόπτει μὲν εἰς τὸ μέσον τὴν ἀμφικλινῆ στέγην, δηλώνει ὅμως καὶ τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν δύο κεκλιμένων πλευρῶν τῆς διὰ τῆς εἰς τὸ μέσον τῆς ταινίας τῆς τοποθετήσεως ἐνὸς διακοσμητικοῦ, ἐσχέοντος, λοξοτμήτου ἐπιθήματος κιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἡ δὲ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ζώνη ἀπαρτίζουσι τὸ κυρίως κωδωνοστάσιον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τὰ δύο ποδαρικά καὶ τὸ ἐπ' αὐτῶν βαῖνον ὑπερυψωμένον τόξον, στεφόμενον ἄνω ὑπὸ τριγωνικοῦ αἰτώματος (εἰκ. 13).

Μὲ τὴν μείωσίν του, τὰς καλὰς ἀναλογίας του καὶ τὸ μέγα ὕψος του τὸ κωδωνοστάσιον τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ ἀποτελεῖ σήμερον—

ὅτε ἔχει καταπέσει ὁ τροῦλλος τοῦ κυρίως ναοῦ—τὸ μόνον στοιχεῖον ἀνατάσεως τοῦ καθολικοῦ, τὴν πλέον ὑψηλὴν νόταν τῆς ἄλλως καταθλιπτικῆς μελωδίας τῶν ὄγκων του.

2. Ἡ διακόσμησις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὡς καὶ προηγουμένως εἵπομεν τὰ μὲν κάτω μέρη τοῦ ναοῦ, μέχρις ὕψους 2,75 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κατεσκευάσθησαν διὰ μεγάλων, φαιῶν ἄσβεστολιθικῶν πετρῶν — οὐχὶ πάντοτε κανονικοῦ σχήματος—μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ποῦ καὶ πού τεμάχια τινὰ ὀριζοντίων πλίνθων, τὰ δὲ ἄνω ἐκ κανονικῶν πωρολίθων, κτισθέντων ἰσοδόμως. Κατὰ τοὺς ὀριζοντίους καὶ κατακορύφους ἄρμους τῶν λίθων τούτων παρενεβλήθησαν εἰς ἀπλᾶς σειρὰς ζωηρῶς ἐρυθραὶ πλίνθοι, πάχους 0.028 ἕως 0.03 μ. Μεγάλῃ φειδῶ παρατηρεῖται περὶ τὴν χρῆσιν πλίνθων διὰ διακοσμητικὸς σκοποῦς. Οὕτω π.χ. ὀδοντωτὰς ταινίας συναντῶμεν ἐνταῦθα μόνον εἰς τὰς δύο μικρὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, (εἰκ. 16 καὶ 17) περιβαλλούσας ὀριζοντίως τὰς

Εἰκ. 16. Ἀποψὶς τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ.

τρεῖς πλευρὰς των, εὐθὺς κάτωθεν τοῦ πωρίνου γείσου των¹. Πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια εὐρίσκομεν ὡσαύτως μόνον εἰς τὸ ὑπερυψωμένον ἐξωτερικὸν περιβλήμα τῶν διλόβων παραθύρων τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 16) καὶ μάλιστα μὴ προεκτεινόμενον μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου, ἀλλὰ περιοριζόμενον μέχρι τῆς στάθμης τοῦ κιονοκράνου τοῦ χωρίζοντος τοὺς λοβοὺς κιονίσκου (εἰκ. 17). Ἐλάχιστα ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα ὧν ἐγένετο χρῆσις. Τοιαῦτα, ἐφ' ὅσον μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διακρίνωμεν ἡ διὰ παχέος γαλακτώματος ἄσβεστου ἐπικαλυφθεῖσα ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων, ἐμφανίζονται μόνον εἰς ἓνα ἢ δύο κατακορύφους ἄρμους τῶν ἀνωτάτων στρώσεων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, οἵτινες ἀντὶ ἀπλῶν πλίνθων παρουσιάζουσιν αὐτὰς διαμορφωμένας ἐν εἴδει ἐσχηματοποιημένου ἀστραγάλου, εἰς μίαν δὲ μόνην περιπτωσιν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀντὶ ἀπλῆς πλίνθου δύο καμπύλα κεράμια τεμάχια, ἐν εἴδει δισέφυλον, ἀποτελέσαντα κακότεχνον

¹ Τὸ γείσον τοῦτο ὑψώθη ἀργότερον κατὰ μίαν στρώσιν λίθων, ἣτις παρενεβλήθη μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας.

έλικοειδές κόσμημα. Κατὰ τὰ λοιπὰ τὴν χορῆσιν πλίνθων ὑποκατέστησε γενικῶς εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν ἢ χορῆσις λαξευτοῦ πωρολίθου. Οὕτω πάντα γενικῶς τὰ γείσα κατεσκευάσθησαν ὥς πώρινα λοξότμητοι ταινίαι, τὰ δὲ τόξα τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ὑπεράνω αὐτῶν τύμπανα ἔγιναν ἐπίσης πώρινα. Εἰς τὸ τρίλοβον μάλιστα παράθυρον τῆς μέσης κόγχης

Εἰκ. 17. Τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς προθέσεως.

τοῦ ἱεροῦ, καθὼς καὶ εἰς τὰ παράθυρα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, καὶ τῆς λιτῆς, ὅχι μόνον τὰ τύμπανα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ διπλᾶ των τοξωτὰ περιβλήματα κατεσκευάσθησαν πώρινα (εἰκ. 17 καὶ 18) τοῦ ἐξωτάτου λαβόντος ἐλαφρῶς λοξότμητον τομήν, ὁμοίαν πρὸς τῶν παραθύρων τοῦ ἁγ. Νικολάου ὁστὰ Καμπιά. Ἡ τοιαύτη ὑποκατάστασις τοῦ λαξευτοῦ πώρου εἰς τὴν θέσιν, ἣν ἄλλοτε κατελάμβανον αἱ πλίνθοι, εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος¹.

¹ Πρβ. H. M e g a w, The chronology of some middle byzantine churches ἐν Annual of the British School at Athens τ. XXXII σ. 122.

3. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος. Τὸ τέμπλον. Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ, θραυσθὲν τις οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ μεταγενεστέρου ξυλίνου, διετηρήθησαν τεμάχια τινὰ ἐντειχισμένα εἰς κελλία ἢ παρεκκλήσια. Οὕτω ἐν ὠραῖον τεμάχιον ἐπιστυλίου μὲ τὴν γνωστὴν λοξότμη-

Εἰκ. 18. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

τον τομήν εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὸ χαγιάτι τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς μονῆς κειμένου ἡγουμενείου. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη πλευρά του κοσμεῖται διὰ πυκνοῦ ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν (zig-zag) κοσμήματος πλεκομένου μετ' ἀνθεμίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀριστερᾷ μὲν προβάλλει ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ εὐμέγεθες παγώνιον, καμπυλῶνον τὸν μακρὸν λαιμόν του, ἵνα ραμφίσῃ τοὺς πόδας του, δεξιᾷ δέ, ἐπίσης ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, τὸ ἥμισυ τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των διὰ ταινιῶν.

Τοῦ αὐτοῦ τέμπλου δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι εἶναι ἐντειχισμένοι εἰς τὴν Ὠραίαν Πύλιν τοῦ 150 μέτρα νοτίως τῆς μονῆς κειμένου παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 35). Μέχρι ὕψους 0,86 ὁ εἰς τῶν κιονίσκων τούτων εἶναι τετράγωνος μετὰ γλυφῶν, ἄνω δ' ἀποβαίνει ὀκτάγωνος. Τὸ ὀλικόν του ὕψος εἶναι 1,80 μ. Ὁ ἄλλος κιονίσκος ἀποτελεῖται ἐκ δέσμης μικρῶν κορμῶν

Εἰκ. 19. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

συνδεομένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ πλέγματος. Θωρακίων δὲν κατώρθωσα νὰ εὕρω λείψανα.

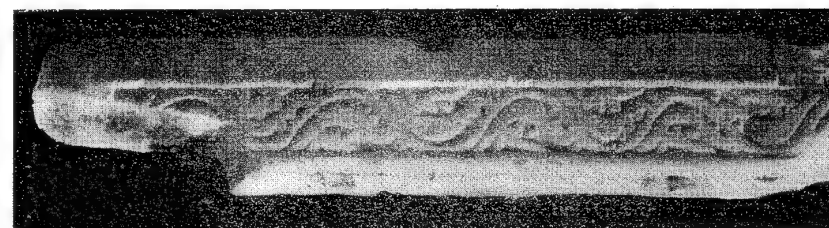
Περίθυρα. Ἡ μεσαία μεταξὺ τῆς λιτῆς καὶ τοῦ ναοῦ θύρα, ὡς καὶ ἡ μεταξὺ τῆς λιτῆς καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἥτις ἄλλοτε, ὡς εἴπομεν, ἦτο ἐξωτερική, διατηροῦσι καὶ τὰ μετὰ πολλαπλῶν γλυφῶν περίθυρά των καὶ τὰ ὑπερθεῖν τοῦ ὀριζοντίου αὐτῶν τμήματος λοξότμητα γεῖσα, κοσμούμενα ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ τόξου, βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, συνδεομένων διὰ ταινιῶν, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ὀρθῶν ἀκανθῶν καὶ εἰς τὰ ἄκρα δι' ἀγκυρωτῶν σταυρῶν ἐντὸς κύκλων.

Πλὴν τῶν κατὰ χώραν σωζομένων περιθύρων τούτων ὑπάρχουσιν εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς καὶ τεμάχια δύο ἄλλων, προερχομένων πιθανῶς ἐκ τῆς νοτίας θύρας τῆς λιτῆς, ἥτις ἄλλοτε θὰ ἦτο πιθανῶς ὀρθογώνιος, ἀργότερον δὲ θὰ μετετράπη εἰς τοξωτήν. Ἐν ἐξ αὐτῶν, παρίσταται ἀριστερεῶς τῆς εἰκόνος 20. Ἄλλο δὲ πάλιν μεγαλύτερον τεμάχιον, κοσμούμενον δι' ἐλικοει-

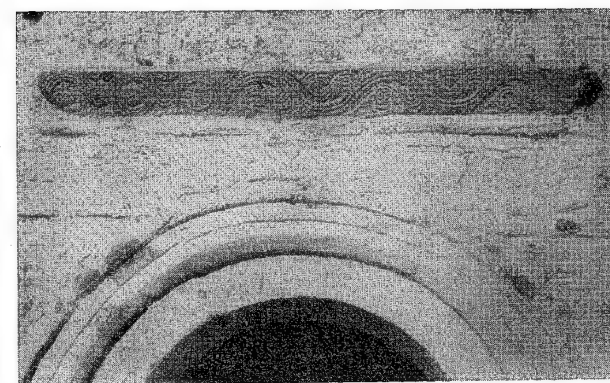
δοῦς βλαστοῦ μετὰ δις ἀνακαμπτομένων φύλλων, παρέχει ἡ εἰκὼν 21. Τέλος λοξότμητος ταινία, μικροτέρου ὕψους, φέρουσα ὠραῖον ἀνάγλυφον ἐλικοειδῆ

Εἰκ. 20. Τμήμα περιθύρου καὶ κορινθιακὰ κιονόκρανα.

Εἰκ. 21. Τεμάχιον περιθύρου μετ' ἀναγλύπτου ἐλικοφύλλου.

Εἰκ. 22. Λοξότμητος ταινία μεθ' ἐλικοφύλλου.

βλαστὸν μετὰ δις ἀνακαμπτομένων φύλλων εἶναι ἐντειχισμένη ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ. 22) καὶ προέρχεται πιθανῶς ἐξ ὑπερθύρου.

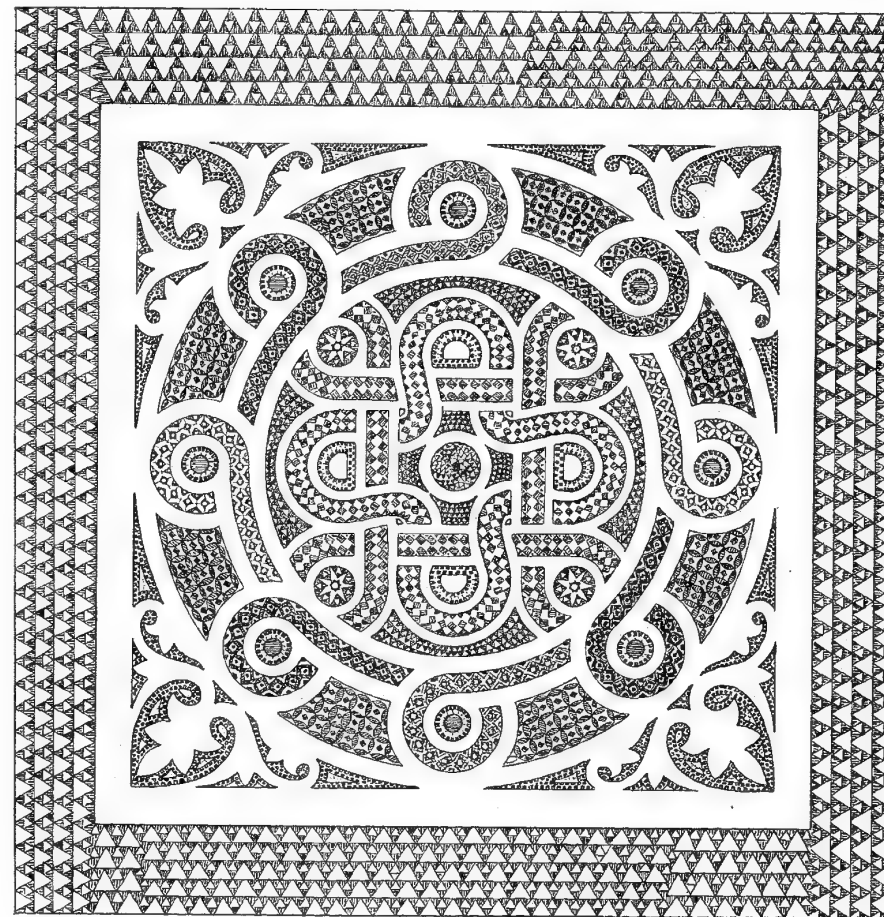
Ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν κίωνων τῆς λιτῆς ἄλλα μὲν εἶναι εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων κτηρίων καὶ παρουσιάζουν ἄνω φύλλα καλάμου καὶ κάτω φύλλα ἀχάνθους, ἄλλα δὲ εἶναι ἀρχαῖα ἰωνικὰ βάσεις μετὰ πλίνθου τεθεῖσαι ἀντιστρόφως. Τέλος δύο ἄλλα ἀρχαῖα κιονόκρανα, τοῦ συνήθους κορινθιακοῦ τύπου, (εἰκ. 20) εὐρίσκονται εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς, παρουσιάζουσι δὲ εἰς τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν ἐγκοπὰς δι' ὀκταγωνικοὺς κορμούς. Ἴσως ταῦτα νὰ ἐκόσμων ποτὲ τοὺς κίονας τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀντικατασταθέντα ἀργότερον διὰ τῶν ἀκαλαισθητῶν, ἅτινα βλέπομεν σήμερον.

4. Γραπτὸς διάκοσμος. Ἐξαιρέσει τῶν τοῦ ἱεροῦ ὅλοι οἱ ἄλλοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι σήμερον ἀσβεστοχρισμένοι. Ἀλλὰ καὶ αἱ κοσμοῦσαι τὸ ἱερόν τοιχογραφίαι, ἔργα πιθανῶς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, εἶναι τόσον κακότεχνοι, ὥστε δὲν ἀξίζει νὰ γίνη περὶ αὐτῶν οὐδεὶς λόγος.

5. Ἡ διακόσμησις τοῦ δαπέδου (πίναξ Α). Τὸ σπουδαιότατον ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων τέχνης τῆς παλαιᾶς μονῆς εἶναι τὸ μαρμαροθετημένον δάπεδον τοῦ καθολικοῦ αὐτῆς, ὅπερ καταλαμβάνει ἐπιφάνειαν 100 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων. Ἐξαιρέσει ὀλίγων τμημάτων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς λιτῆς, ἅτινα φθαρέντα ἐκ τῆς μακροαίονος χρήσεως ἠφανίσθησαν, ἀντικατασταθέντα δι' ἀπλῶν μαρμαρίνων πλακῶν, τὸ ὑπόλοιπον τοῦ δαπέδου διατηρεῖ εἰσέτι ἀκεραίαν καὶ τὴν ἀρχικὴν του διάταξιν καὶ τὴν παλαιάν του λάμψιν καὶ ἐμποιεῖ, παρὰ τὴν ἔλλειψιν συνθετικῆς πνοῆς τῆς διακοσμῆσεως, ζωηρὰν ἐντύπωσιν εἰς τὸν εἰσερχόμενον, τόσον λόγῳ τοῦ πλούτου καὶ τοῦ κάλλους τῶν χρησιμοποιηθέντων διακοσμητικῶν θεμάτων, ὅσον καὶ ἔνεκα τῆς ἀρμονίας τῶν χρωματισμῶν των.

Ὅπως καὶ εἰς ἄλλους μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς καὶ οὕτω καὶ ἐνταῦθα τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου καλύπτουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν κεχωρισμένα τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια πλαίσια, περιβάλλοντα γεωμετρικόν τι ἢ ζωικὸν θέμα (ἔμβλημα), ἀφ' ἑτέρου δὲ ταινίαι ἐκ σηρικῶν τροχῶν ἢ τοι σειρᾶς κύκλων (ἢ ὀρθογωνίων) συνδεομένων διὰ κόμβων. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διακοσμῆσεως νομίζει τις, ὅτι ὅλη ἡ ἔκτασις τοῦ ναοῦ εἶναι κεκαλυμμένη διὰ πολλῶν μικρῶν ταπήτων, διαφόρου σχεδίου, ὧν ἕκαστος ἀντεστοίχει πρὸς ἓν ἐκ τῶν διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα διηροῦντο ὁ τε κυρίως ναὸς καὶ ἡ λιτὴ διὰ τῶν τεσσάρων κίωνων των. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν δύο μεγάλων κεντρικῶν τετραγώνων διαμερισμάτων, ἅτινα εὐρίσκοντο ὑπὸ τοὺς ἀντιστοίχους τρούλλους. Ἐκ τούτων τῆς μὲν λιτῆς δὲν διατηρεῖται πλέον τὸ κεντρικὸν ὀμφάλιον, σωζομένων μόνων τῶν δύο ὁμολόγων, ψηφιδωτῶν, τετραγώνων πλαισίων των (πίναξ Α), ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐσωτερικὸν ἀποτελεῖται ἐξ ἀλυσσοειδοῦς πλέγματος, τὸ δ' ἐξωτερικὸν φέρει ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς διαφόρους συνδυασμοὺς «ἀτερμόνων» γεωμετρικῶν σχεδίων, ἀποτελεσθέντων ἐκ λευκῶν, κιτρίνων, ἐρυθρῶν καὶ μελανῶν ψηφίδων. Τμήματα τῶν πλαισίων τούτων παρέχει ἡ εἰκὼν 26.

Πολὺ καλύτερον διατηρήθη τὸ κεντρικὸν θέμα τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 23). Τοῦτο φέρει ἐν τῷ μέσῳ μὲν μέγα κυκλικόν, μαρμαροθετημένον ὀμφάλιον, ἀποτελεσθὲν ἐκ περιτέχνου συνδυασμοῦ 8 κύκλων διατεταγμένων περίξ

Εἰκ. 23. Τὸ κεντρικὸν ὀμφάλιον τοῦ κυρίως ναοῦ.

σταυροειδοῦς πλέγματος, καὶ ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου, περίξ δ' αὐτοῦ δύο πλαίσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐσωτερικὸν συνετέθη ἐκ 4 ἢ 5 σειρῶν πολυχρῶμων, μαρμαρίνων τριγωνιδίων, τὸ δ' ἐξωτερικὸν ἐκ ψηφιδωτοῦ πλέγματος μὲ τὸν αὐτὸν καὶ τὸ ἀντίστοιχον τῆς λιτῆς πλέγμα συνδυασμὸν χρωμάτων. Τὸ ἐξωτερικὸν δὲ τοῦτο πλαίσιον περιβάλλεται πάλιν ὑπὸ ἄλλου ἀπλοῦ μαρμαρίνου κυανοῦ χρώματος πλαισίου (Πίναξ Α). Τὸ θέμα τοῦ κεντρικοῦ ὀμφαλίου

έσημειώσαμεν ήδη εἰς ἓν τῶν παραλαυρίων τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου¹.

Ἐκ τῶν λοιπῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τοῦ δαπέδου ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ εὗρισκόμενα ὑπὸ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ τῆς τε λιτῆς (εἰκ. 24) καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 25 ἄνω) ὥς καὶ πρὸς τῆς Ἁγ. Τραπεζῆς (εἰκ. 25 κάτω). Ταῦτα παρουσιάζουν ψηφιδωτά, ὀρθογώνια πλαίσια ἐξ ἄλυσσας-

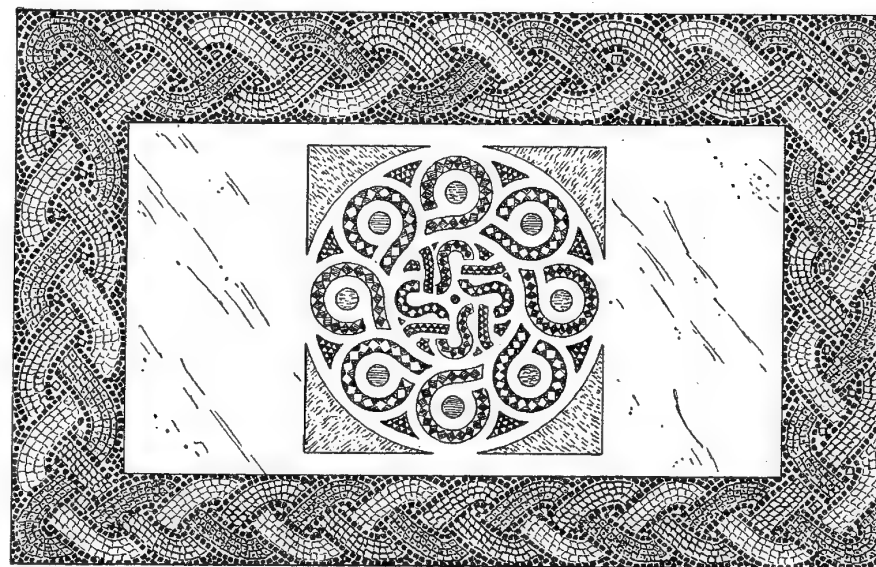
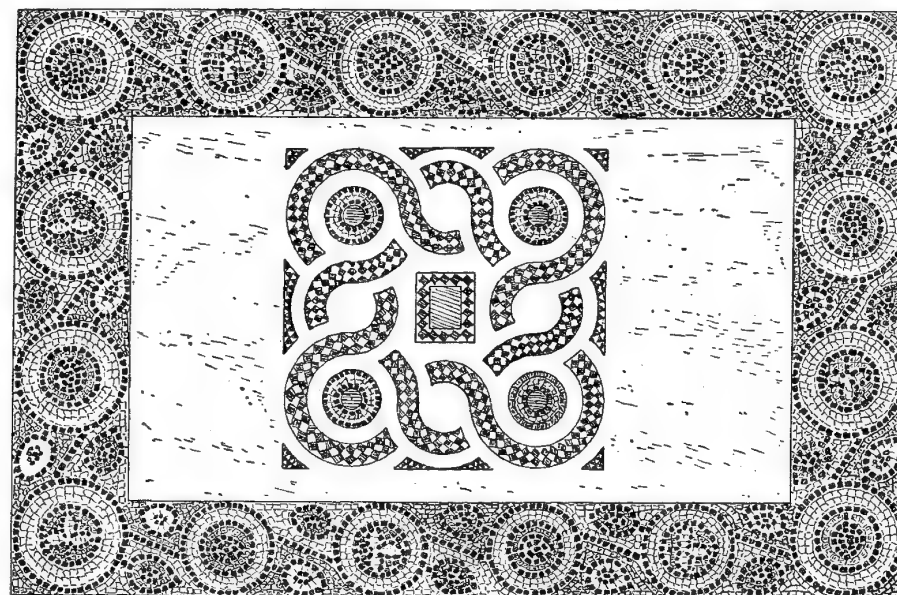
Εἰκ. 24. Ἐμβλημα μετὰ λεπιδωτοῦ πλαισίου τοῦ βορείου σκέλους τῆς λιτῆς.

δῶν πλεγμάτων περιβάλλοντα ἐν ἡ δύο τετράγωνα γεωμετρικὰ ἐμβλήματα μετὰ ποικίλους συνδυασμοὺς τετραγώνου μετὰ κύκλων ἢ ἐλίκων.

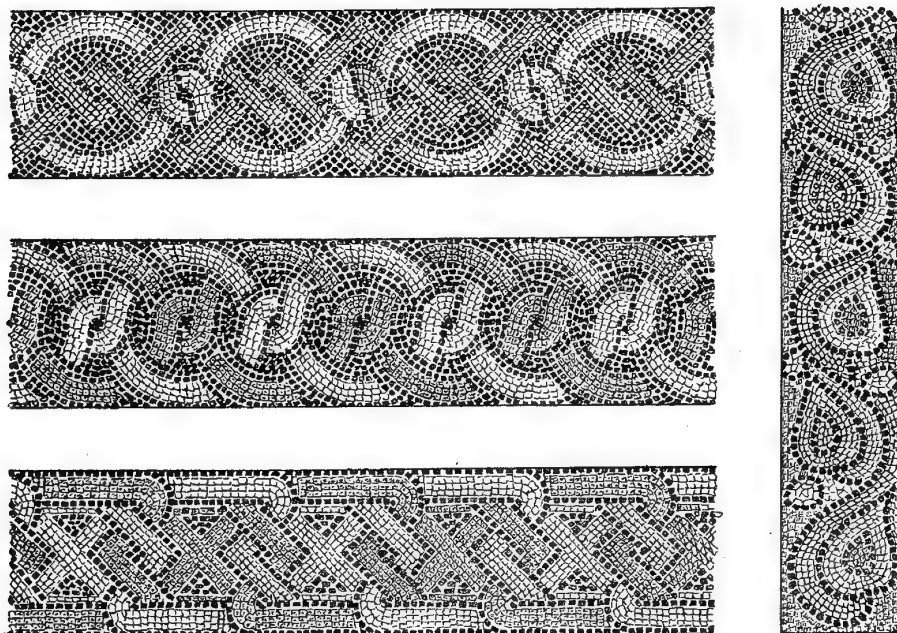
Πλὴν δὲ τῶν πλαισίων καὶ ψηφιδωταὶ ταινίαι, παρεμβалλόμεναι κατὰ πλάτος μεταξὺ τῶν κίωνων, κοσμοῦνται ἄλλαι μὲν διὰ σηρικῶν τροχῶν, ἐν οἷς τρίφυλλα (εἰκ. 27 ἄνω) ἄλλαι δὲ δι' ἀντιμετώπων πετεινῶν ἐκατέρωθεν φυτοῦ (εἰκ. 27 κάτω) ἢ μεγάλου ἀγγείου (κανθάρου) ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται βλαστοὶ καταλήγοντες εἰς κισσόφυλλα (εἰκ. 27, κάτω).

Ἰδιαιτέραν ὄλως ἐντύπωσιν ἐμποιοῦν τρία ὀρθογώνια πλαίσια περιλαμβάνοντα ζωϊκὰς παραστάσεις. Τὸ ἐν τούτων εὐρίσκεται εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν τῆς λιτῆς καὶ εἰκονίζει ἐντὸς ἄλυσσοειδοῦς πλέγματος δύο ζῶα, (εἰκ. 28, δεξιᾷ), ἐξ ὧν τὸ μεγαλύτερον — πιθανῶς ἀλώπηξ — δαγκάνει τὴν κεφαλὴν μικροτέρου. Ἀνισχυρῶς τῆς συνθέσεως ταύτης μένει μόνον ἡ κοιλότης, διότι τὰ πληροῦντα αὐτὴν ἐγχρωμα τεμάχια μαρμάρων φθαρέντα ἀπωστρακίσθησαν. Τὸ δεύτερον εὐρίσκεται εὐθὺς μετὰ τὸ κατώφλιον τῆς ἀπὸ τῆς λιτῆς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν θύρας (Πίναξ Α), ἐντὸς τοῦ μέσου ἐκ τῶν τριῶν ὀρθογωνίων πλαισίων, ἅτινα

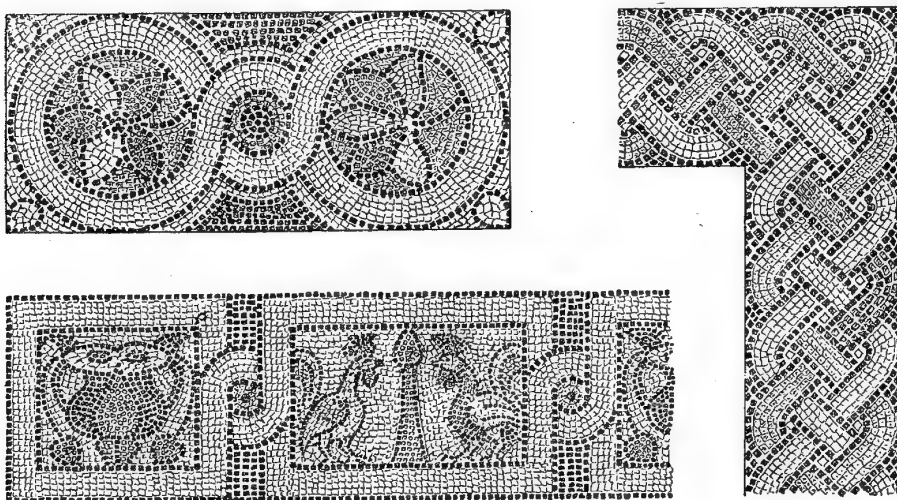
¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α (1935) σ. 167 εἰκ. 8.

Εἰκ. 25. Πλάισια μετ' ἐμβλημάτων εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ (ἄνω) καὶ πρὸς τῆς ἁγ. Τραπεζῆς (κάτω).

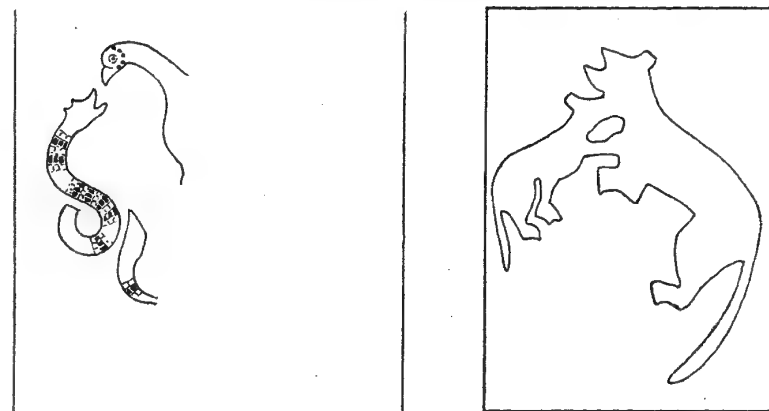

Εἰκ. 26. Ψηφιδωταὶ ταινίαι πλαισίων τῆς λιτῆς (αἱ ὀριζόντιαι) καὶ τοῦ ναοῦ (ἡ ὀρθία).

Εἰκ. 27. Ψηφιδωταὶ ταινίαι τοῦ κυρίως ναοῦ μετὰ φυτικῶν καὶ ζωϊκῶν θεμάτων.

κοσμούμενα διὰ ποικιλοχρόμων τετραγωνιδίων, καταλαμβάνουσι τὸν ὑπὸ τὴν δυτικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ χώρον τοῦ δαπέδου. Εἰκονίζετο δ' ἐνταῦθα πτηνόν, — τοῦ ὁποίου ἐσώθη μόνον ἡ κεφαλὴ, — σπαράσσον ὄφιν (εἰκ. 28, ἀριστερᾷ), θέμα λίαν σύνηδες εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν. Δυστυχῶς καὶ τοῦτο τὸ ἔμβλημα ἡμικατεστράφη. Ἀλλὰ τὸ τρίτον καὶ σπουδαιότατον ἔμβλημα εὗρίσκεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, διαστάσεων 0.945×1.185, κειμένου πρὸ τοῦ μετώπου τοῦ τοίχου, ὅστις χωρίζει τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως. Ἐντὸς τοῦ δι' ἀλυσσειδοῦς ψηφιδωτοῦ πλέγματος κοσμουμένου πλαισίου τού-

Εἰκ. 28. Ἐμβλήματα ἐκ τοῦ ναοῦ καὶ τῆς λιτῆς.

του εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον χονδρὸς, δις συστρεφόμενος, ὄφιν, ὕψους 0.70. Ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ βλέπουσα φοβερὰ κεφαλὴ του δεικνύει τὸν λευκὸν ὀφθαλμόν του περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐρυθροῦ περιβλήματος καὶ τὸ ἡμιάνοικτον στόμα του ὀπλισμένον μὲ λευκοὺς τριγωνικοὺς ὀδόντας. Πολὺ ἐπιτυχῶς ἀπεδόθη χρωματικῶς τὸ συνεστραμμένον καὶ γλοιῶδες σῶμα τοῦ ὄφεως διὰ διαδοχικῶν ἐγκαρσίων δακτυλίων, χρώματος ἐναλλάξ γαλάζιου, πορτοκαλλιοῦ καὶ λευκοῦ.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι εἰς τὸ ἐξεταζόμενον δάπεδον ἡ ἰδιαίτερα προτίμησις τοῦ διακοσμητοῦ πρὸς τὴν παράστασιν ὄφεων¹. Εἶναι ἄρα γε αὕτη ἀπλὴ ἰδιοτροπία τοῦ ψηφωτοῦ ἢ μήπως ἠθελημένη ἀπεικόνισις τοῦ ὑπὸ τοῦ

¹ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι, πλὴν τῆς παρὰ τὴν πρὸς τὴν λιτὴν θύραν παραστάσεως ὄφεως σπαρσσομένου ὑπὸ πτηνοῦ (εἰκ. 28, ἀριστερᾷ) καὶ τῆς πρὸ τοῦ βορείου πεσσοῦ τοῦ τέμπλου εἰκονίσεως μεγάλου ὄφεως (εἰκ. 29 καὶ 31), δύο ἄλλα ἀκόμη ὀφείδια παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων τοῦ πρὸ τῆς Ὁραίας Πύλης ὀρθογωνίου (εἰκ. 30 καὶ 32).

Παυσανίου¹ μνημονευομένου μεγάλου ὄφως, τοῦ ἐμφωλεύοντος ὑπὸ τὸ Ὑπατον ὄρος καὶ φονευθέντος ὑπὸ τοῦ Τειρεσίου; Ἐπέζησεν ἄρα γε ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἢ περὶ τοῦ φοβεροῦ τούτου ὄφως παράδοσις;

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς διακοσμῆσεως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἢ συνύπαρξις τοῦ συνήθους ψηφιδωτοῦ διὰ τὰ πλαίσια καὶ τοῦ μαρμαροθε-

Εἰκ. 29. Ἐμβλημα μετὰ παραστάσιν ὄφως.

τήματος διὰ τὰ ἐμβλήματα. Εἰς τὰ δάπεδα τῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἔχομεν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα μόνον μαρμαροθετήματα, πολὺ δ' ἀργότερον συναντῶμεν αὐτὰ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ψηφιδωτὰ ὥς π. χ. εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἀρτης² (13^{ον} αἰ.) καὶ εἰς τὴν ἀγ. Θεοδώραν τῆς αὐτῆς πόλεως³.

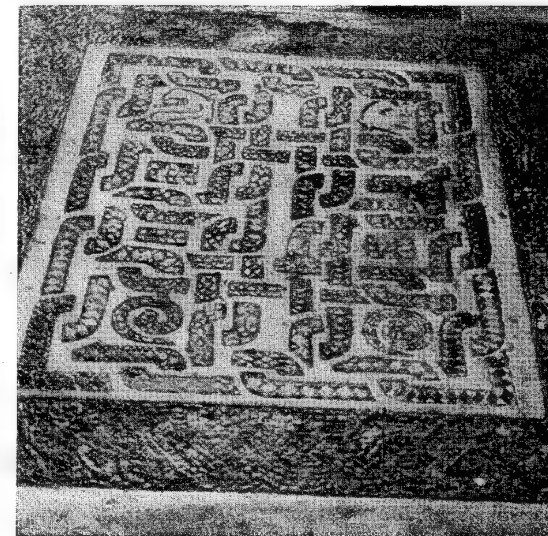
Πάντως ἡ ἐκτέλεσις ἐμβλημάτων εἰκονιζόντων ζῶα ἀπῆται πολὺ μεγαλυτέραν δεξιότητι ἀπὸ τὴν τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων· διότι ὁ τεχνίτης

¹ Ἴδου τί λέγει τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Παυσανίου (IX, 19.3): «Κατὰ δὲ τὴν ἐς Γλισῆντα εὐθείαν ἐκ Θηβῶν λίθοις χωρίον λογάσιν ὄφως καλοῦσιν οἱ Θηβαῖοι κεφαλὴν, τὸν ὄφιν τοῦτον, ὃς δὴ ἦν, ἀνασχεῖν ἐνταῦθα ἐκ τοῦ φωλεοῦ λέγοντες τὴν κεφαλὴν, Τειρεσίαν δὲ ἐπιτυχόντα ἀποκόψει μαχαίρᾳ. Τὸ μὲν δὴ χωρίον τοῦτο ἐπὶ λόγῳ καλεῖται τοιῷδε. Ὑπερ δὲ Γλισῆντος ἐστὶν ὄρος Ὑπάτος καλούμενον, ἐπὶ δὲ αὐτῷ Διὸς Ὑπάτου ναὸς καὶ ἄγαλμα».

² Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 30 εἰκ. 25.

³ Ὁρλάνδος, ἔ. ἀ. Β' σ. 100.

ἔπρεπε ν' ἀποδώσῃ ὄχι μόνον τὰς λεπτομερείας τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ τὰς ἀποχρώσεις τοῦ δέρματος αὐτοῦ διὰ μικρῶν ποικιλοχρῶμων τεμαχίων μαρμάρου. Τούτου ἔνεκα ἡ παράστασις ζῶων ἦτο σπανιωτέρα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἥτις ἦτο συνηθεστάτη. Οὕτω δάπεδα μετὰ ζῶων ἔχομεν μόνον εἰς τὸν ἐν Κων/πόλει ναὸν τοῦ Παντοκράτορος¹, ἐν

Εἰκ. 30. Κόσμημα πρὸ τοῦ τέμπλου.

Ραιδεστῷ², εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Βαρνάκοβας³ καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λαμπάκη εἰς Λεοντάρη τῆς Ἀρκαδίας⁴.

Δάπεδον δ' ἐπίσης κεκοσμημένον διὰ ζῶων ἀναφέρει καὶ ὁ Κ. Πορφυρογέννητος⁵, ὅτι εὗρίσκετο εἰς τὸν κοιτῶνα Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδό- νος, εἰς τὸ Καινούργιον. Τοῦναντίον εἰς τὴν Δύσιν ἢ χοῆσις ζωικῶν θεμάτων φαίνεται, ὅτι ἦτο συχνοτέρα⁶, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ ἐγένετο χοῆσις ψηφί- δων ἀντὶ μαρμάρων, δι' ὃ καὶ τὰ σχετικὰ κοσμήματα ἐφθάρησαν ταχέως.

¹ A. van Millingen, Byz. churches in Cjpel, London 1912 εἰκ. 76.

² Jzvestija Ρωσ. Ἰνστιτ. Κ)πόλεως, τόμ. XVI 1912, πίν. IV.

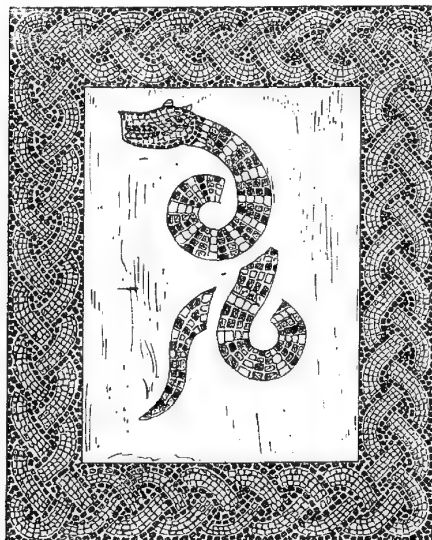
³ Α. Ὁρλάνδου. Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας (ἐκδ. Δωρικῆς Ἀδελφότητος) Ἀθῆναι 1922 σ. 25, 26.

⁴ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Γ, 102. Πβλ. καὶ Α. Orlandos, L'église byzantine des Ss Apôtres à Léondari, Rev. des Etudes Grecques 1921 σ. 175.

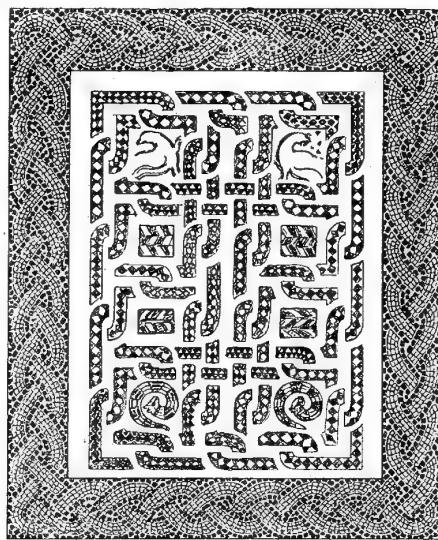
⁵ Richter, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte 364.

⁶ Ζωφόρος μονῆς Monte Cassino ἐκτελεσθεῖσα ὑπὸ Βυζαντινῶν τεχνιτῶν Schlumberger, L'épopée byzantine, Paris, τ. III, 153. Δάπεδον Παναγίας

Ήλιακὸν ὥρολόγιον. Εἰς τὸ δυτικὸν ποδαρικὸν τοῦ πρὸ τῆς νοτίας θύρας τῆς λιτῆς ὑψηλοῦ τόξου εὑρεταὶ χαραγμένον εἰς ὕψος 2.65 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἡλιακὸν ὥρολόγιον τοῦ γνωστοῦ ἡμικυκλικοῦ τύπου, μετ' ἀκτίνων, εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων εἶναι προσγεγραμμένα κατὰ σειρὰν ἐξ ὀκτωεῶν πρὸς τὰ δεξιὰ τὰ πρῶτα ὁκτὼ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου. Τοιαῦτα ὥρο-

Εἰκ. 31. Πλαίσιον με ἔμβλημα ὄφιν.

Εἰκ. 32. Πλαίσιον με πολύπλοκον ἔμβλημα.

λόγια, συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰς μονὰς, ἐσημειώσαμεν ἤδη καὶ ἄλλα εἰς προηγουμένους τόμους τοῦ ἀρχείου τούτου¹.

del Patir παρὰ τὸ Rossano Diehl, *L'art dans l'Italie méridionale*, 195-197, δάπεδον ἐπισκοπῆς Tremiti, Bertaux, *L'art byz. dans l'Italie méridionale* Paris 1904, σ. 487, δάπεδον ἁγ. Ἀδριανοῦ ἐν Καλαβρίᾳ, Bertaux ἔν. ἀ. 209, δάπεδον ἁγ. Μάρκου Βενετίας, Ongania, *La basilica di San Marco II* N° 5, δάπεδον ναοῦ Lescar Κάτω Πυρηναίων Gerspach, *La mosaïque*, Paris ἔ. ἀ. σ. 100—δάπεδον ναοῦ Sordes τῆς Ν. Γαλλίας, Gerspach, ἔ. ἀ. σ. 101.

¹ Α' (1935) σ. 170 (εἰκ. 13) καὶ σ. 195 (εἰκ. 12), Ε' (1939-40) σ. 122 σημ. 1. Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα ἐν Ἀργολίδι (Κ. Ζησίου, *Ἐπιγρ. Ναυπλίας* σ. 83). Ὁ Σπ. Λάμπρος εὑρεν ἐν Ἀθήναις δύο σημειώματα περιέχοντα μέθοδον «τοῦ εὑρεῖν ὥραν τῆς ἡμέρας ἀπὸ σκιᾶς ἡλίου». Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον εὑρεταὶ εἰς κώδικα τοῦ 11ου αἰῶνος συνοδεύεται δὲ ὑπὸ ἀπέικονίσεως βυζαντινοῦ ὥρολογίου ἢ ὥροποδίου (Παρνασσός, Δ' (1880) σ. 713). Περὶ ἡλιακῶν ὥρολογίων γενικῶς ὄρα Löschner, *über Sonnenuhren* 1905 καὶ H. Lamer, *Antike Uhren* ἐν «Das humanistische Gymnasium», 31 (1920), ἔνθα τὰ βυζαντινὰ ἐν σ. 127.

Ἡ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Πρὸς ἀκριβῆ χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς στερούμεθα θετικῶν πηγῶν. Τὸ ἐν τῇ μονῇ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν διατηρούμενον «Χρυσόβουλλον» Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ ἔτους 1106, δι' οὗ τῇ παραχωρεῖται τεμάχιον τοῦ ἀληθοῦς Σταυροῦ καὶ ἡ Τρεφία δηλ. ἡ Παραλίμνη, εἰς ἣν διοχετεύονται τὰ ὕδατα τῆς Κωπαίδος, ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν εἶναι γνήσιον¹. Λίαν ἐνδεικτικὴ εἶναι τοῦναντίον ἡ πληροφορία τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσ. Κλήμεντος, καθ' ἣν ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους μονῆς Κλήμης ἐχορημάτισε κατ' ἀρχὰς μοναχὸς τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονῆς τοῦ ὁσ. Μελετίου καὶ μάλιστα ὑπὸ ἡγούμενον αὐτὸν τοῦτον τὸν πολὺν Μελέτιον († 1105). Ἀφ' ἑτέρου κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς, τοὺς ὁποίους ἤδη ἀνεφέραμεν (σ. 77) ὁ Κλήμης θὰ ἀπέθανε μετὰ τὸ 1135, δεδομένης δὲ τῆς μεγάλης αὐτοῦ αὐστηρότητος δὲν εἶναι καθόλου πιθανόν, ὅτι τὸ νῦν σωζόμενον καθολικὸν τῆς μονῆς θ' ἀνηγέρθη πρὸ τοῦ θανάτου του, ἀλλ' ἱκανὸν χρόνον μετ' αὐτὸν ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ διαδόχων του. Εἰς τοῦτο δ' ἀκριβῶς τὸ συμπέρασμα μᾶς ἄγουσι καὶ τὰ ἐξῆς καθαρώς τεχνοτροπικὰ τεκμήρια: Ἐν πρώτοις ἡ κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων παρουσία ὀρειῶν καὶ ἀκανονίστων σταυρῶν τοποθετεῖ τὸν ναὸν οὐχὶ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, ὅτε ἔχομεν μεγάλους σταυροὺς συνεχεῖς καὶ κανονικοὺς, ἀλλ' εἰς τὸν 12ον². Δεύτερον, ἡ παντελὴς σχεδὸν ἔλλειψις κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τάσσει ἐπίσης τὸ καθολικὸν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα καὶ δι' εἰς τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἡμῖς³. Τρίτον, ἡ ἀντὶ ὁδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες εἶναι ἐν γενικῇ χρήσει κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, χρησιμοποίησις πωρίνων γείσων μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ ναὸς θ' ἀνηγέρθη τὸν 12ον αἰῶνα, ὅτε κατὰ κανόνα τὰ γεῖσα κατασκευάζονται πώρινα⁴. Τέταρτον, ἡ διὰ πώρου ἀντικατάστασις τῶν πλινθίων τόξων καὶ τυμπάνων ὄλων τῶν παραθύρων

¹ Φωτογραφία τοῦ Χρυσόβουλλου ὑπάρχει ἐν τῇ Μουσείῳ τῆς Ἰστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας, δωρηθεῖσα ὑπὸ Σπ. Λάμπρου πβλ. Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἑτ. Β' σ. 573. Τὸ κείμενον του ἔχει δημοσιευθῇ ἐπανειλημμένως 1) ὑπὸ Ross καὶ Schmeller ἐν ταῖς *Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter* (Abhandlungen der K. Akademie von München, Philos. Klasse III, 1837 σ. 155). 2) Ἐν τῇ *Εὐαγγελικῇ Σάλπιγγι* τῆς 15 Ἀπριλίου 1838. 3) Ὑπὸ Miklosich-Müller, ἐν *Acta et diplomata*, Βιέννη 1887 τ. Ε' σ. 253 ἔ.). 4) Ἐν *Journal des Débats* τῆς 4 Ἰανουαρίου 1875. Τὸ ὑποβόλιμα τοῦ χρυσόβουλλου ἀπέδειξεν ὁ Μουστοξύδης, *Ἑλληνομνημῶν* σ. 115 πβλ. καὶ Miklosich-Müller ἔ. ἀ. σ. 462, ὁ Paul Marc, *Plan zum Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, München 1903 σ. 48 καὶ τέλος ὁ Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνημῶν XIII* (1916) σ. 363.

² E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951 σ. 48.

³ H. Megaw, *Annual of the Brit. School at Athens XXXII* σ. 114.

⁴ H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 123.

τοῦ ναοῦ εἶναι δείγμα τῆς κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα καὶ δὴ κατὰ τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἡμισυ κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ¹ καὶ πέμπτον, ἡ συνύπαρξις μαρμα-
θετημάτων μετὰ ψηφιδωτῶν ἐν τῇ διακοσμῇ τοῦ δαπέδου, ἄγει ἐπίσης εἰς

Εἰκ. 33. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀπὸ Βορρᾶ.

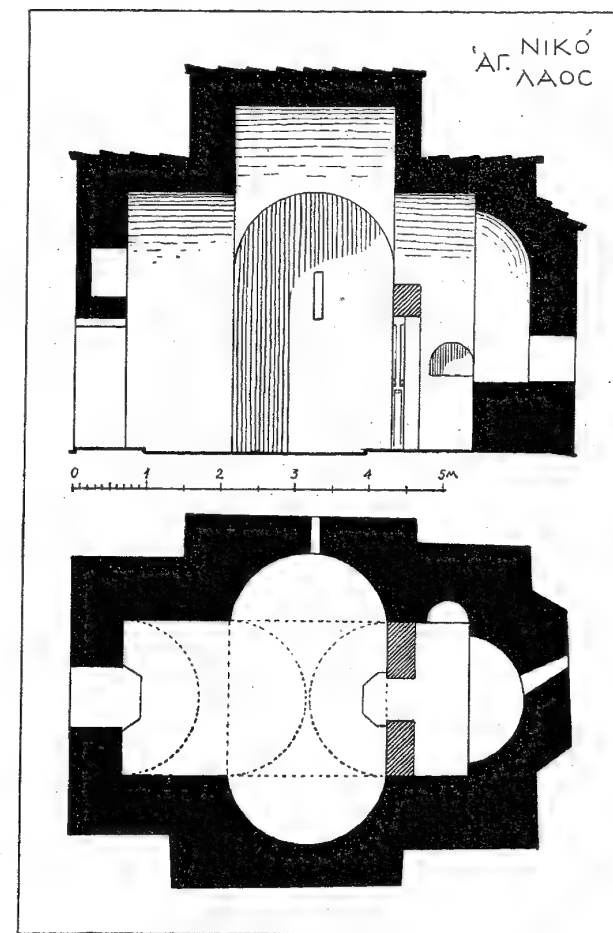

Εἰκ. 34. Παρεκκλήσιον Ἀγ. Νικολάου. Ἀποψὶς τοῦ Ἱεροῦ.

χρονολόγησιν αὐτοῦ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, δεδομένου, ὅτι τοιαύτη συνύπαρξις διεπιστώθη μέχρι τοῦδε μόνον εἰς μνημεῖα τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

¹ H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 123.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Σαγματᾶ θ' ἀνηγέρθη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹.

Εἰκ. 35. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μ. Σαγματᾶ.

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Εἰς ἀπόστασιν 150 περίπου μέτρων νοτίως τῆς μονῆς καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πλατώματος εὐρίσκεται μικρόν, γραφικὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 33, 34 καὶ 35). Τὸ ναῦδριον τοῦτο ἔχει ἐξωτερικῶς μὲν τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, εἰς τὸν ὅποιον εἶναι προσκεκολλημένη

¹ Ὁ Megaw ἔ. ἀ. σ. 123 καὶ 129, κρίνων ἐξ ἀναλόγων τεκμηρίων, χρονολογεῖ τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ 3^{ου} τρίτου τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

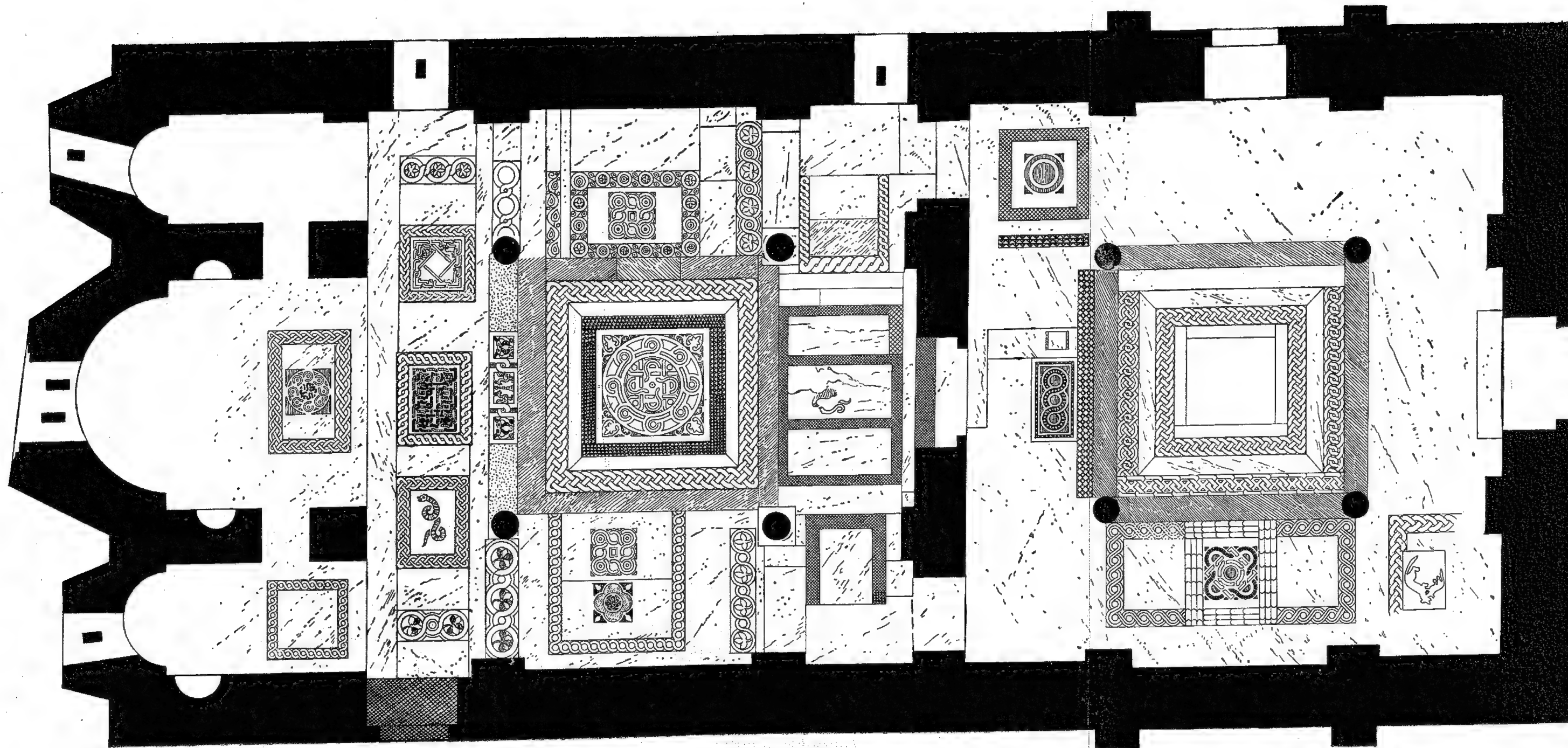
πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρος ἀπὸς ἱεροῦ, ἐσωτερικῶς ὅμως ἀποβαίνει τρίκογχον· διότι εἰς τὰ δύο ἐγκαρσία σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐγγράφονται ἡμικυκλικαὶ κόγχαι (εἰκ. 35). Ἐπειδὴ δὲ αἱ δύο αὗται κόγχαι ἔχουσι διάμετρον ἴσην περὶ που πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, γινῶνται κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τετράγωνος χώρος. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου αἱ μὲν κυκλικαὶ κόγχαι τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν στεγάζονται διὰ τεταρτοσφαιρίων, τὸ δὲ δυτικὸν καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος διὰ καμαρῶν, ἰσοῦψῶν πρὸς τὰ τόξα μετώπου τῶν τεταρτοσφαιρίων, βλέπων τις μόνον τὴν κάτωψιν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναμένῃ, ὅτι ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν θὰ ὑψοῦτο τρούλλος. Ἀντ' αὐτοῦ ὅμως ἔχομεν ἐνταῦθα ἄλλην, ὑψηλότερον τοποθετημένην καμάραν, βαίνουσαν ὁμοίως ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ ἐξωτερικῶς τετράπλευρον. Τοιαῦται τρουλλοκαμάραι¹ ἔχουσι συνήθως τὴν καμάραν των βαίνουσαν ἀπὸ Β. πρὸς Ν.· δὲν εἶναι ὅμως μοναδικὴ καὶ ἡ ἡμετέρα ἀντίθετος περιπτώσις· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν εἰς τὸν κατὰ τὸ Πολύγωνον τῶν Ἀθηνῶν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν².

Τὸ ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Νικολάου, λόγῳ τῆς ἀκανονίστου τοιχοποιΐας του καὶ τῶν πολὺ στενῶν παραθύρων του (εἰκ. 35) εἶναι ἀναμφιβόλως κτίσμα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰς τὸ κτιστὸν του τέμπλον εἶναι ἐντειχισμένοι κιονίσκοι ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 35), περὶ τῶν ὁποίων εἴπομεν ἤδη (σ. 96). Οὐδὲν ἔχνος τοιχογραφίας διασώζουσι σήμερον οἱ ἀσβεστόχριστοι τοῖχοι του.

¹ Περὶ τοῦ τύπου τούτου τῶν τρούλλων βλέπε Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform ἐν Byz. Zeitschr. 1930, XXX, 582 ἐξ.

² Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτωψιν καὶ τομὴν ἐν Ἀ. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς Πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω (=Εὐρετήριον Μεσ. Μνημείων τευχ. 3) σ. 132 εἰκ. 169.

ΤΟ ΔΙΑ ΨΗΦΙΑΩΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΡΜΑΡΟΘΕΤΗΜΑΤΩΝ ΔΙΑΚΕΚΟΣΜΗΜΕΝΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΑΓΜΑΤΑ

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίτσας εἰς Βάθειαν, ἀπὸ Β.Α.

ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΝΑΟΙ ΒΑΘΕΙΑΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Ἡ Εὐβοία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ χώρα τῶν σταυρεπιστέγων ἐκκλησιῶν, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Ἦδη ὁ μακαρίτης Λαμπάκης¹ καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Millet², ἐσημείωσαν τινὰς ἐξ αὐτῶν, ἔπειτα δ' ὁ ἐπίσης μακαρίτης Παντελῆς Ζωγράφος³ κατέλεξεν 7 ἄλλας εὐρισκομένας εἰς τὴν περιοχὴν Ἀλιβερίου-Κύμης. Μερικὰ ἔτη ἀργότερον (1935) ἐπὶ τῇ βάσει καὶ ἄλλων δημοσιεύσεων⁴ καὶ ἰδίων μου παρατηρήσεων, ἐπεχέيرهσα μίαν συστηματικὴν κατάταξιν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Ἑλλάδος⁵, στηριχθεὶς ἐπὶ 66 ἕως τότε γνωστῶν μου παραδειγμάτων. Ἐντούτοις

¹ Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τεύχος Α'. (1891) σ. 113 καὶ φωτογραφίαὶ ὑπ' ἀριθ. 1670-1677, 1682, 6610.

² L' École grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916, σ. 49-50 εἰκ. 22.

³ Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας περίοδος Β' τόμ. Δ' (1927) σ. 3-13.

⁴ Εὐαγγελίδης. Ἡπειρωτικά Χρονικά τ. 6 (1931) σ. 270 ἑξ.

⁵ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 41-52.

καὶ ὁ κατάλογός μου αὐτὸς τῶν παραλλαγῶν σταυρεπιστέγων ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν ἦτο πλήρης· διότι κατὰ περυσινήν μου ἐπίσκεψιν εἰς τὴν περιοχὴν Ἑνω Βάθειας ἀνεῦρον μετ' ἐκπλήξεως δύο ἀκόμη νέας παραλλαγάς, τὰς ὁποίας καὶ παρουσιάζω διὰ τοῦ Ἀρχείου, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ οἱ σχετικοὶ ναοὶ παρέχουν, λόγῳ τῆς πλουσίας των κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως καὶ ἄλλο, πρόσθετον ἐνδιαφέρον. Ἐπειδὴ δ' ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἀπόψεως καθὼς καὶ ἔνεκα τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐντειχισμένων γλυπτῶν καὶ τῆς υπέρξεως χαραγμάτων δὲν εἶναι ἀνάξιος λόγου καὶ ὁ παρὰ τὴν Κάτω Βάθειαν (Ἀμάρυνθον) σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Παναγίτσας, ἐνόμισα καλὸν νὰ συμπεριλάβω καὶ τοῦτον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δύο ἄλλων, ἀφ' οὗ μάλιστα τυγχάνει σήμερον καὶ μετόχιον τοῦ ἑτέρου ἐξ αὐτῶν. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου εἶναι καὶ ἀρχαιότερος ἐκείνων θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τούτου τὴν ἐξέτασιν τῶν ναῶν τῆς Βάθειας, ἥτις, σημειωτέον, ἀναφέρεται ὡς κτῆμα τῆς μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἤδη τὸ 1209, ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ ΙΙΙ, πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Βεράρδον¹.

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ

Ὁ ναὸς οὗτος (εἰκ. 1, 2, 3 καὶ 4) εὐρίσκεται 20' βορείως τῆς παραλιακῆς Κάτω Βάθειας (Ἀμαρύνθου)² ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐλαιοσπάρτου λόφου δεσπόζοντος, ἄλλων, χαμηλοτέρων γειτονικῶν ὑψωμάτων. Ἀνήκει εἰς τὸν ἀπλούστερον, μονόκλιτον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον σταυρεπιστέγου (Α, 1)³, διότι ἔχει κάτοψιν ἀπλοῦ ὀρθογωνίου (διαστάσεων 5.60×9.17), φέροντος πρὸς ἀνατολὰς μίαν καὶ μόνην ἐξέχουσαν τρίπλευρον κόγχην ἱεροῦ. Ἡ κάλυψις τοῦ ὀρθογωνίου ἐπιτυγχάνεται διὰ δύο ἀνίσων καμαρῶν ἥτοι μιᾶς πλατείας (διαμέτρου 4.10 μ. καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 4.10) βαινούσης κατὰ τὸ μήκος τοῦ ναοῦ καὶ μιᾶς στενῆς ἔγκαρσίας (διαμέτρου 2.00 μ. καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 5.60) διακοπτούσης τὴν πρώτην εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ μήκους της καὶ τοποθετημένης ὑψηλότερον (εἰκ. 2). Ἡ ἔγκαρσία αὕτη καμάρα διατηρεῖ εἰσέτι καὶ τοὺς 4 ξυλίνους, στρογγύλους ἐλκυστήρας της, διαμέτρου 0.10 μ.

Ὁ ναὸς ἔφερε δύο στενάς καὶ χαμηλὰς τοξωτὰς θύρας: μίαν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μὲ ὑπερυψωμένον ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον καὶ μίαν εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας, ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ αἵετόςματος εἰς τὸ ὅποιον καταλήγει πρὸς νότον ἡ ἔγκαρσία, καμάρα, μὲ ἐλαφρῶς πεταλόμορφον καὶ ἐλαφρῶς

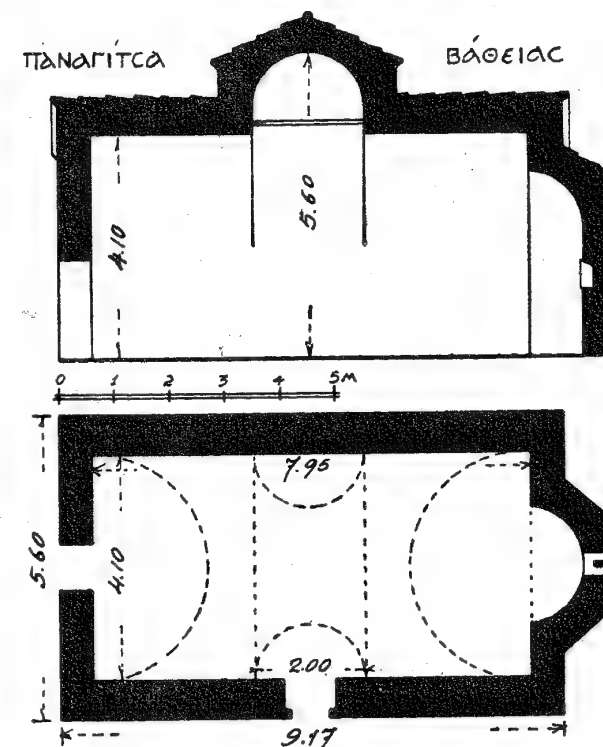
¹ Ἐπιστολαὶ Ἰννοκεντίου τοῦ ΙΙΙ XI, 256. Ἐκδ. Migne, II, 1559. Παρβ. καὶ Τάσον Νερούτσον, Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἐτ. 4 (1892) σ. 68 σημ. 1.

² Κειμένης ἐναντι τοῦ ἀττικού Ὁρωποῦ.

³ Ὁρα σχετικῶς Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 42.

τεθλασμένον πώρινον ὑπέρθυρον (εἰκ. 3). Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ὑπεράνω αἵετόςματος ἀνοίγεται καὶ τρίλοβον παράθυρον (εἰκ. 3), τὸ ὅποιον, μετὰ τοῦ εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τὴν ἀψίδος ἀνοιγομένου διλόβου, ἀπετέλει τὴν μόνην πηγὴν φωτισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Εἶναι εὐτύχημα, ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπερ κα-

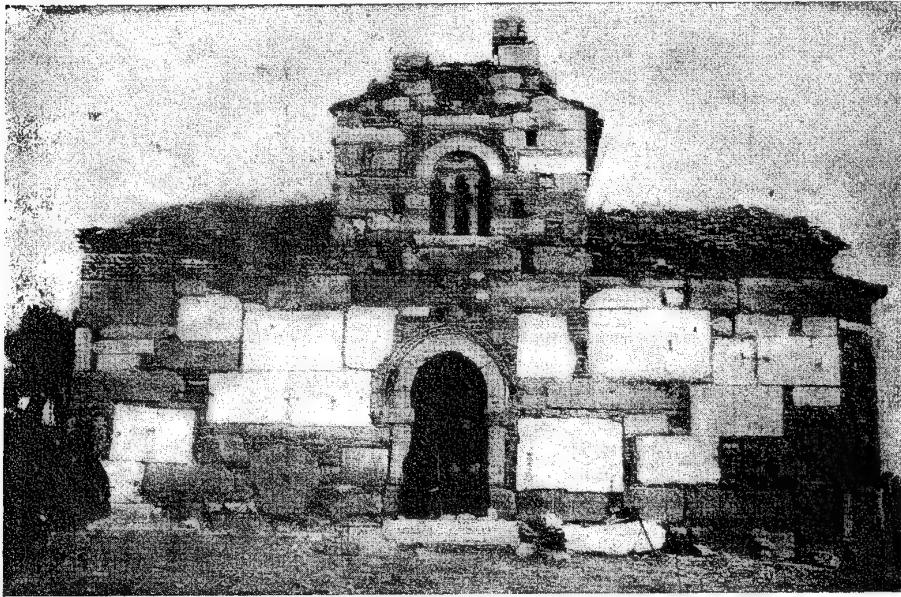

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίτσας.

λύπτεται σήμερον ἐξ ὀλοκλήρου διὰ παχέος στρώματος ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ἐξωτερικὸν διετηρήθη ἀνέπαφον, δεικνύον τὴν γραφικὴν, ἐκ μεγάλων¹ κανονικῶν πωρολίθων καὶ μαρμάρων περίπου ἰσόδομον τοιχοποιίαν του, στεφομένην ἄνω διὰ γείσου ἐξ ἀπλῆς καὶ ἐνιαχοῦ διπλῆς, ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας ταύτης παρεμβάλλονται ἀρκετὰ μαρμάρινα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά, ἀκόμη δὲ καὶ πώρινα καὶ μαρμάρινα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὡς π.χ. τρίγλυφος μετὰ μετοπῶν καὶ ἑλιξ ἰωνικοῦ κιονοκράνου κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν, σφόνδυλος κίονος κατὰ τὴν νοτίαν κλπ. Ὅτι δὲ

¹ Εἰς ἐξ αὐτῶν ἐντειχισμένους εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν μετρεῖ 0.95×0.72 μ.

καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ λίθοι τοῦ ναοῦ ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίου τινὸς προϋπάρξαν-
ἐκεῖ οἰκοδομήματος, ὅπερ διεδέχθη ὁ ναὸς τῆς Παναγίτσας, συνάγεται ὅχι
μόνον ἐξ ἐντειχισμένης κατὰ τὴν ἀνατολικήν του πλευρὰν ἐπιγραφῆς¹ ἀλλὰ
καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ πολλῶν λίθων σωζομένων ἀναθυρώσεων, τόρων συνδέσμων
καὶ γόμφων κλπ. Εἰς τοὺς ἀρμούς δὲ τῶν λίθων παρεμβάλλονται, χάριν ἐξι-
σώσεως, τῆς μεσολαβήσει παχέος κονιάματος ἐκ κορασανίου, ἐρυθροὶ πλίν-

Εἰκ. 3. Ἡ νοτιά ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίτσας πρὸ τῆς νεωτέρας ἐπισκευῆς.
(Φωτογρ. Λαμπάκη)

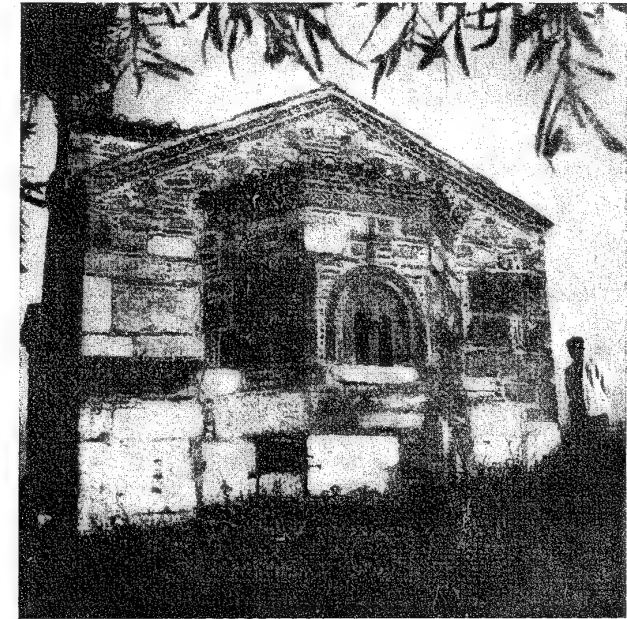
πάχους 0,035. Ποικίλλονται δ' ἀκόμη αἱ ἐξωτερικαὶ ὀψεῖς τοῦ ναοῦ καὶ διὰ
κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων κεραμίνων ἐπιγραφῶν καὶ δὴ καὶ διὰ σκυ-
φίων, στοιχείων, ἅτινα προσδίδουν εἰς αὐτὰς πολλὴν γραφικότητα, χρῶμα καὶ
ποικιλίαν καὶ εἶναι ἄξια λεπτομερεστέρας ἐξετάσεως.

Μαρμάρινα γλυπτὰ: Τοιαῦτα ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένα κυρίως ἐπὶ τῆς
δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς δυτικῆς εὐρίσκεται, δεξιᾷ
τῆς θύρας καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τῆς ἀποκεκρουμένου ἀριστερᾷ θω-
ράκιον, ἐξ ὑποκυάνου μαρμαροῦ ὕψους 0,82 καὶ μεγίστου σωζομένου μήκους
0,95. Τὸ θωράκιον τοῦτο εἰκονίζει ἐντὸς ταινιωτοῦ πλαισίου ἀνάγλυφον κύ-
κλον περιβάλλοντα ἰσοσκελῆ σταυρόν. Ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κύκλου ἐκφύονται

¹ Ἐδημοσιεύθη ἐν IG XI, 9, 276. (= Ἀρχ. Ἐφημ. 1892, 154 A. Wilhelm).

οἱ καὶ ἄλλοθεν γνωστοὶ κυματιστοὶ βλαστοί, οἱ καταλήγοντες εἰς κισσόφυλλα.
Ὑπεράνω ὅμως τῶν κισσοφύλλων δὲν ἐσχεδιάσθησαν ἐδῶ σταυροὶ ἀλλὰ
ρόδαξ ἐξάφυλλος. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ ὀριζοντία κεραία τοῦ ἐν τῷ κύκλῳ
σταυροῦ ἀπελαξεύθη. Λόγῳ τοῦ διακοσμητικοῦ τοῦ θέματος τὸ θωράκιον
πρέπει νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ
5^{ου} αἰῶνος.

Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ θωρακίου ἐντειχίσθη καὶ ταινία ἐκ λευκοῦ μαρ-

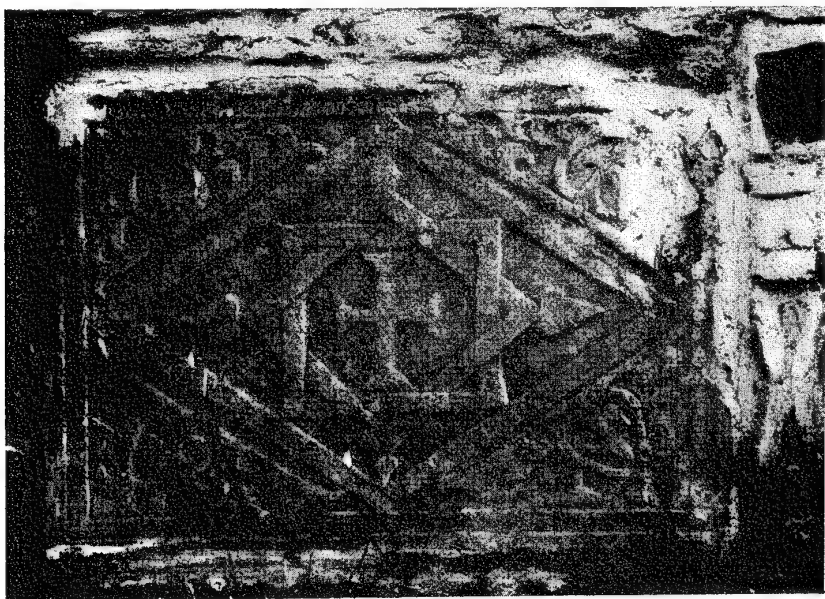
Εἰκ. 4. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίτσας.

μαροῦ, ὕψ. 0,14 μ., κοσμουμένη διὰ τοῦ ἐν εἰκόνι 6 εἰκονιζομένου διακοσμη-
τικοῦ θέματος, προερχομένη δ' ἐκ τινος παλαιοχριστιανικοῦ κοσμήτου.

Τέλος τρίτον μαρμάρινον γλυπτὸν, θωράκιον καὶ τοῦτο τέμπλου παλαιο-
χριστιανικῆς βασιλικῆς, διαστάσεων 0,85×1,23 μ., εἶναι ἐντειχισμένον δεξιᾷ
τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ. Πλαισιούμενον καὶ αὐτὸ διὰ ταινιῶν φέρει ἐντὸς
ἐγγεγραμμένον διπλοῦν, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον ρόμβον (εἰκ. 5) περιβάλλοντα
δύο διασταυρούμενα τετράγωνα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγγράφεται ἰσοσκελῆς
σταυρός. Αἱ γωνίαι τοῦ διαγωνίως τεθειμένου τετραγώνου καταλήγουν εἰς
κισσόφυλλα. Τέλος τὰ μεταξὺ τοῦ ρόμβου καὶ τοῦ ὀρθογωνίου καταλειπόμενα
τριγωνικά κενὰ πληροῦνται διὰ φυλλωτῶν κλάδων καὶ τριφύλλων ἐγγεγραμ-
μένων ἐντὸς καρδιοσχήμου περιβλήματος. Τὸ θέμα τῶν ρόμβων, τῶν συμπλε-

κομένων τετραγώνων καὶ τῶν τριφύλλων συναντᾶται συχνὰ καὶ εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια τέμπλων τοῦ 5^{ου} ἢ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος¹.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐντειχισμένων γλυπτῶν ὑπάρχει ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναοῦ καὶ μαρμάρινον, παλαιοχριστιανικόν, τεκτονικὸν κιονόκρανον, ὕψ. 0,26, πλευρᾶς ἄβακος 0,37 καὶ κάτω διαμέτρου 0,34 (εἰκ. 6). Ἐκάστη τῶν τεσσάρων γωνιῶν του κοσμεῖται δ' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου φύλλου καλάμου με-

Εἰκ. 5. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

ταξὺ δὲ τῶν φύλλων τούτων παρεμβάλλονται σταυροὶ ἄλλοι ἐλεύθεροι καὶ ἄλλοι ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς κύκλου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἶναι πιθανῶς τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰ., ἥτοι σύγχρονον περίπου πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων ἐνεκτισμένα θωράκια.

Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα: Ἐκτὸς τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες, ἀπλᾶ ἢ διπλᾶ, σχηματίζουνσι τὰ γείσα τῶν μακρῶν πλευρῶν, τῶν ἀετωμάτων καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς διακόσμησιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν καὶ τὰ ἐξῆς τέσσαρα εἶδη κεραμίνων κοσμημάτων.

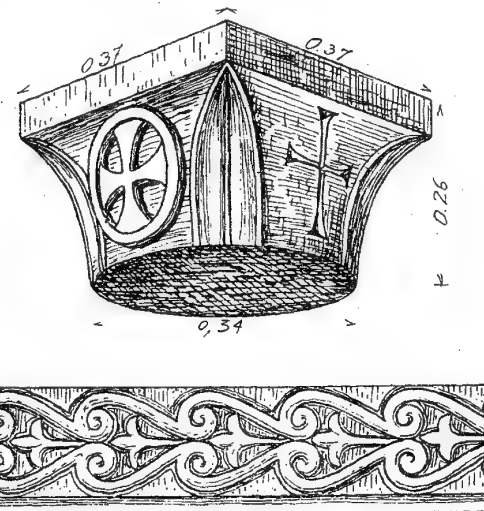
α) Κοσμήματα σχήματος ἀμυγδαλοῦ (εἰκ. 7). Ταῦτα φυτευθέντα τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος καὶ πλαισιωθέντα ἐκατέρωθεν

¹ Οὕτω πχ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτίον 1929 σ. 53 εἰκ. 59). Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ θέματος ὄρα Δ. Πάλλαν, BCH 1950, 223.

διὰ λεπτῶν πλίνθων (πάχους 0,025) περιβάλλουσι τὸ πώρινον λοξότμητον πλαίσιον τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 7).

β) Κόσμημα ἀποτελούμενον ἐκ ρόμβων, ἀπλῶν ἢ συνδυαζομένων πρὸς σχῆμα διπλοῦ πελέκεως (εἰκ. 7), ἐχρησιμοποιήθη πρὸς γέμισμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ κοσμοῦντος τὴν ὑπὲρ τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ ἐπιφάνειαν (εἰκ. 7).

γ) Κόσμημα ἐν σχήματι φύλλων δάφνης ἢ ψαροκοκκίου (εἰκ. 7). Τοῦτο

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον καὶ κοσμήτης.

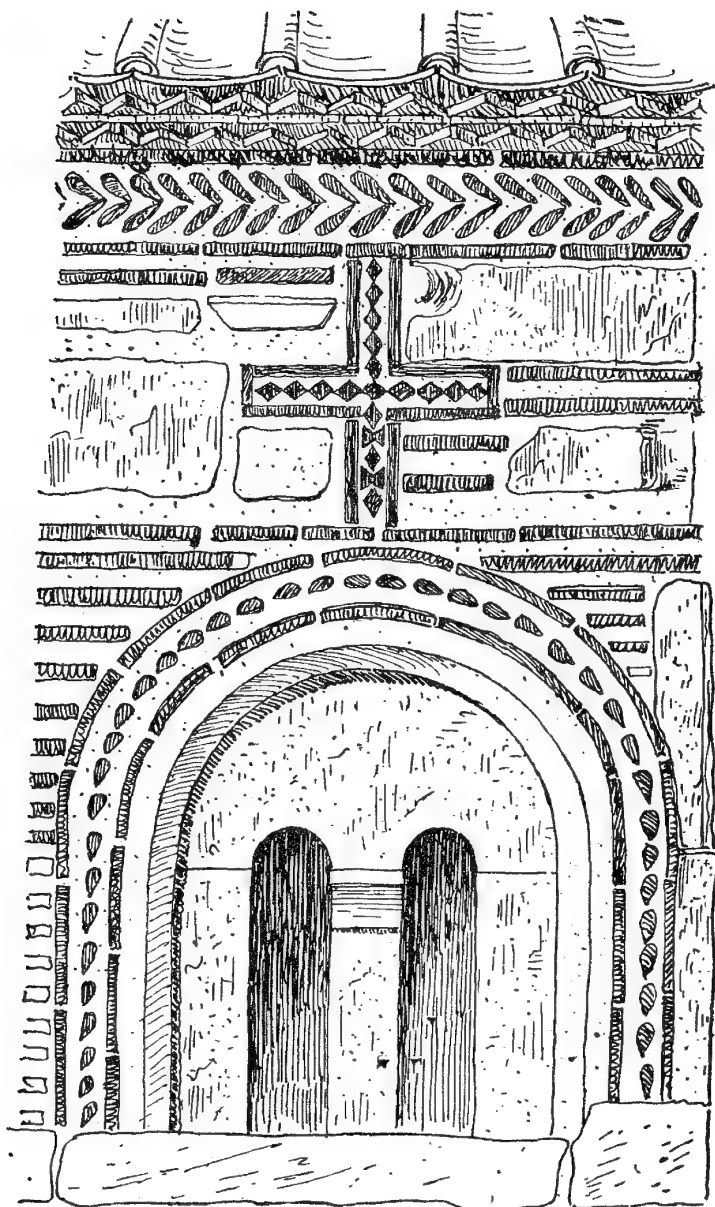
ἐχρησιμοποιήθη ὡς ζωφόρος (ὑψους 0,20) εὐθὺς κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 7).

δ) Κόσμημα ἐν σχήματι διπλοῦ βυζαντινοῦ ἔψιλον (δισέψιλον). Τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη 1) ὡς ζωφόρος κάτωθεν τοῦ γείσου τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ ἀετωματος 2) ὡς περίβλημα τοῦ πωρίνου τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας (εἰκ. 8) καὶ 3) ὡς γέμισμα τοῦ ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας ἰσοσκελοῦς σταυροῦ¹ (εἰκ. 8).

Κεραμίνη ἐπιγραφὴ. Ἐκατέρωθεν τοῦ δεξιᾶ τῆς νοτίας θύρας θωρακίου συνηρομολογήθη διὰ πλίνθων ἐπιγραφὴ συντεταγμένη στοιχηδὸν (εἰκ. 3), ἥτις δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ ἀναγνωσθῇ ΦΙΛΗΠΠΟΣ = Φιλήπου.

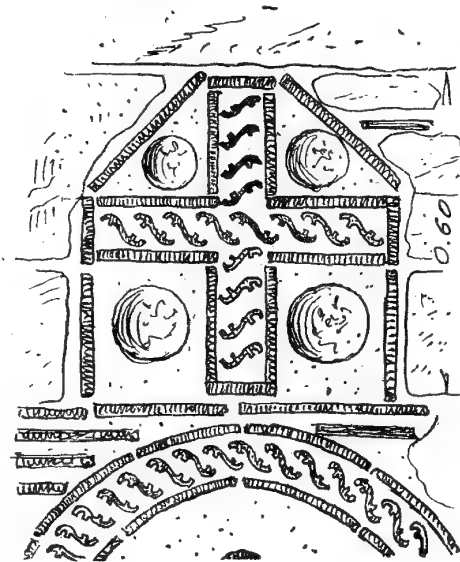
Σκυφία. Διακοσμητικὰ ἐν σχήματι ἀρχαίου σκύφου ἀγγεῖα, διαμέτρου 0,10—0,12 μ., ἦσαν ἐντειχισμένα καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ναοῦ, αὐξάνοντα μὲ τὸ στιλπνὸν κίτρινον καὶ κόκκινον γάνωμά των τὴν χρωματικὴν

¹ Πβλ. ὅμοιον διὸ δισέψιλον γεμισμένον σταυρὸν εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιᾶν τῶν Τρικάλων, 13ου αἰῶνος. (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 20 εἰκ. 9).

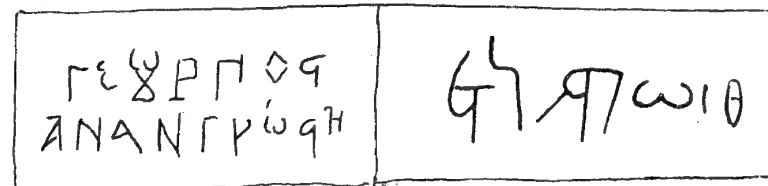
Εἰκ. 7. Κεράμια κοσμήματα τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίτσας.

ποικιλίαν τῶν ἐξωτερικῶν ὀψων. Δυστυχῶς ἐκ τῶν ἀγγείων αὐτῶν διατηροῦνται σήμερον μόνον, αἱ κοιλότητες τῆς ἐντειχίσεως, διασώζουσαι ποῦ καί ποῦ καὶ λείψανα τῶν σκυφίων. Οὕτω εἰς μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ὑπῆρχον εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τρία σκυφία διατεταγμένα ἐν τριγώνῳ, (εἰκ. 4), εἰς τὴν

Εἰκ. 8. Κεράμια κοσμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

νοτίαν τὰ σκυφία ἐτοποθετήθησαν ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν σταυροῦ (εἰκ. 8), εἰς τὴν βόρειον ἐτοποθετήθησαν ἐν τριγώνῳ ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας καὶ τέλος εἰς τὴν δυτικὴν

Εἰκ. 9. Χαράγματα ἐπὶ τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ.

τρία καθ' ὁριζόντιον γραμμὴν σκυφία ἐτέθησαν εἰς ὕψος 1.65 μ. ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτ. θύρας. Πλὴν ὅμως τῶν μικρῶν αὐτῶν ἀγγείων, ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν—ἥτις σημειωτέον ἦτο καὶ ἡ κυρία πλευρὰ προσπελάσεως τοῦ ναοῦ—εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ τριλόβου παραθύρου καὶ ἄλλο, πολὺ μεγαλύτερον, στρογγύλον πινάκιον, περιβαλλόμενον ὑπὸ πλιν-

θίνου πλαισίου. Τοῦ πινακίου τούτου ἡ κοιλότης, ὁρατὴ ἐπὶ παλαιᾷ φωτογραφίᾳ τοῦ Λαμπάκη (ἀριθμ. εὐρετηρίου 1674) (εἰκ. 3) ἐφράχθη ἀργότερον κατὰ γενομένην ὑπὸ τῶν περιοίκων ἐπισκευήν, καθ' ἣν συνεπληρώθη, ἐπὶ τῶν παλαιῶν εὐτυχῶς βάσεων καὶ ποδαρικών του, καὶ τὸ ὑπὲρ τὸ νότιον ἀέτωμα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ὑψούμενον ποτὲ κωδωνοστάσιον, οὗτινος αἱ βάσεις φαίνονται ὡσαύτως ἐπὶ τῆς μνημονευθείσης φωτογραφίας τοῦ Λαμπάκη (εἰκ. 3).

Χαράγματα. παρὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας ὑπάρχουσι, κατὰ τὰ ὑφαψίδια, τὰ ἐξῆς χαράγματα: Ἐπὶ τῆς δυτικῆς, ἐσωτερικῶς: *Γεωργιος Ἀναγνώστη* (εἰκ. 9). Ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἑρρίνου νῦ μεταξὺ τοῦ ἀνά καὶ τοῦ γνώστη. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν φαίνεται τόσον παλαιὰ—θα εἶναι πιθανῶς τῆς Τουρκοκρατίας—ὅσον ἡ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν τοῦ αὐτοῦ ὑπερθύρου χαραχθεῖσα, ἣν παρέχει ἐν πανομοιότητι ἡ εἰκὼν 9, καὶ ἣτις λέγει:

Ἐτ(ους) 5' ωιθ ἦτοι ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6819, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1310-11. Πρόκειται ἄρα γε περὶ τοῦ ἔτους κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἢ περὶ ἐνθυμήματος εὐλαβοῦς τινος προσκυνητοῦ ἐπισκεφθέντος αὐτὸν ἐν ἔτει 1310;

Χρονολογία κατασκευῆς. Ἄν κρίνωμεν ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα ἀντὶ πλινθίνων φέρουσι πώρινα τύμπανα καὶ πώρινα λοξότμητα πλαίσια, (εἰκ. 7) δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν θεωρήσωμεν ἀρχαιότερον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹. Ἀλλὰ καὶ ἡ συχνὴ χρῆσις τῶν δισέφυλων ἵποδηλοῖ 12^{ον} ἢ καὶ 13^{ον} αἰῶνα², μᾶλλον δὲ τὸν 13^{ον}, ἂν συνδυασθῇ καὶ πρὸς τὸ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον τοξωτὸν ὑπερθύρον τῆς νοτίας θύρας, ὅπερ θὰ κατεσκευάσθῃ οὕτω κατὰ φράγκικὴν³ πιθανῶς ἐπίδρασιν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας θύρας χαραχθεῖσα χρονολογία 1310-11, εἶναι πιθανώτερον ὅτι μᾶς παρέχει τὸν χρόνον τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου. Πάντως ἀποτελεῖ ἓνα *terminum ante quem*.

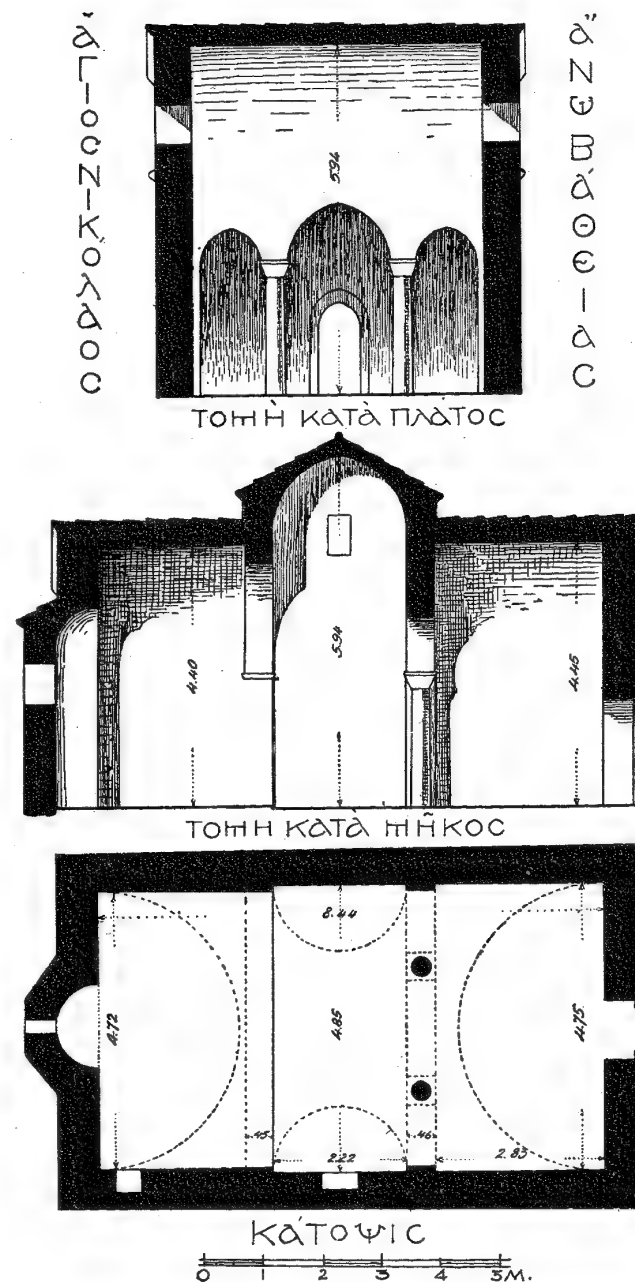
2. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΩ ΒΑΘΕΙΑΣ

Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς καὶ ἡμισείας περίπου ὥρας πρὸς τὰ βορειοανατολικά τῆς Ἀμαρύνθου, εὐρίσκεται ἐπὶ ὑψώματος καὶ ἐντὸς δροσολούστου, ὕλομνοῦς περιοχῆς ἐκ πλατάνων καὶ κυπαρίσσεων ἡ μικρὰ μονὴ τοῦ Ἀγ. Νικο-

¹ Πβλ. H. Megaw, Annual of the British School at Athens τ. XXXII σ. 123.

² Μέρμηκα Ἀργολίδος, Παρηγορήτισσα Ἀρτης κλπ.

³ Ὁλόκληρος ἡ Εὐβοία κατεῖχτο ὡς γνωστὸν καθ' ὅλον τὸν 13^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὧν ἠγήθησαν ὁ Φλαμανδὸς Ἰάκωβος d'Avesnes καὶ οἱ ἐκ Βερρώνης Λομβαρδοὶ ἱππῶται Dalle Carceri. πβλ. Miller-Λάμπρου, Ἱστορίαν τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1909-10 τ. Α' σ. 57 καὶ 70.

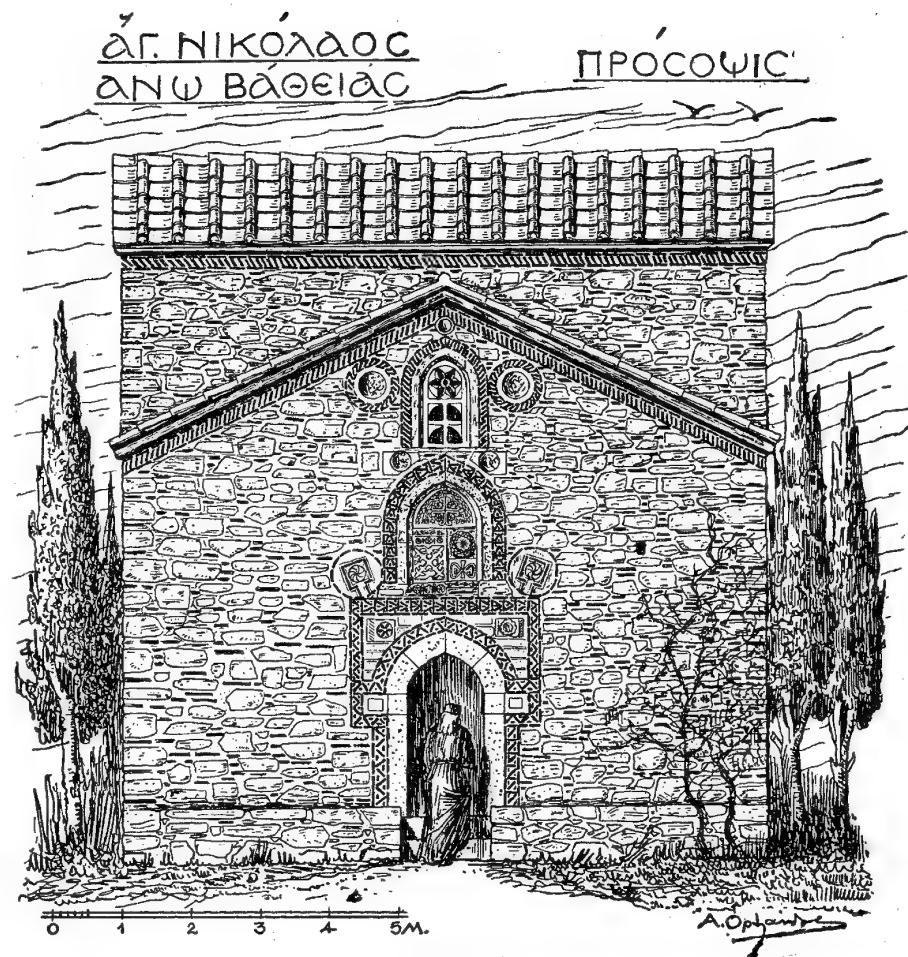
Εἰκ. 10. Κάτωψις καὶ τομαὶ ἁγ. Νικολάου Ἀνω Βάθειας.

λάου, ὀλίγον ἀπέχουσα τῆς παλαιᾶς Ἀνω Βάθειας. Ἡ σήμερον σχεδὸν ἐγκαταλειμμένη μονὴ αὕτη διατηρεῖ ἐξωτερικῶς ἀνέπαφον τὸ καθολικὸν τῆς, ὅπερ τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Τὸ καθολικὸν τοῦτο παρουσιάζει εἰς τὴν γενικὴν του διάταξιν τὸ σχέδιον μονοκλίτου σταυρεπιστέγου ναοῦ, τῆς Α, 1 κατηγορίας¹. Ἔχει δηλαδὴ καὶ αὐτὸ (εἰκ. 10) σχῆμα ὀρθογωνικόν, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.17×9.80 μ. πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἄψις τοῦ ἱεροῦ, τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ἀνοιγομένης εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 10). Τὸ ὀρθογώνιον αὐτὸ καλύπτεται ἅψ' ἐνὸς μὲν διὰ μιᾶς κατὰ μῆκος ἐλαφρῶς τεθλασμένης², κυλινδρικῆς καμάρας, διαμέτρου 4.75 καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 4.45 μ., ἅψ' ἐτέρου δὲ δι' ἄλλης κυλινδρικῆς καμάρας, πολὺ στενωτέρας, διαμέτρου 2.22 μ. καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 5.94, διακοπτούσης τὴν πρώτην εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς καὶ τοποθετημένης ὑψηλότερον. Ὁ τύπος αὐτὸς δὲν θὰ παρουσίαζε καμμίαν διαφορὰν ἀπὸ τὸν προηγουμένως ἐξετασθέντα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίτσας, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν συνήθη τύπον Α, 1, ἂν δὲν ἐνεφάνιζεν ἐν νέον στοιχεῖον μὴ σημειωθὲν μέχρι τοῦδε εἰς οὐδεμίαν τῶν παραλλαγῶν σταυρεπιστέγων. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐν τρίβηλον τύμπανον, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται ἐγκαρσίως κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ πρώτου (δυτικοῦ) τμήματος τῆς κατὰ μῆκος κυλινδρικῆς καμάρας (εἰκ. 10). Συνίσταται δὲ τὸ τρίβηλον τοῦτο ἐκ δύο ἀρραβδῶτων, μαρμαρίνων, κυλινδρικῶν κιόνων, διαμέτρου 0.34, στεφομένων ὑπὸ ἀπλῶν «τεκτονικῶν» ἥτοι κολουροπυραμιδοειδῶν κιονοκράνων, ὕψους 0.30, καὶ ὑποστηριζόντων τρία ὀξυκόρυφα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ δύο ἀπὸ τῶν τοίχων ἐλαφρῶς προβαλλουσῶν παραστάδων κενὰ (εἰκ. 10, ἄνω). Ἐκ τῶν τριῶν τόξων τοῦ τριβήλου τὸ μέσον εἶναι εὐρύτερον καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄκρων· διότι ἔχει ὄνοιγμα μὲν 1.67 μ., ἔναντι 1.03 μ. τῶν ἄκρων, ὕψος δ' ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 3.24 ἔναντι 2.83 μ. Αἱ παραστάδες ἐξέχουσai τοῦ τοίχου μόνον 0.08 ἔχουσι πλάτος ὅσον καὶ τὰ τόξα, 0.48 μ.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ παρεμβολὴ τοῦ τριβήλου ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τὸν ὠφέλιμον χῶρον, τὸν ὁποῖον καταλαμβάνουν οἱ κίονες· ἔχει ὅμως ὥς ἀντιστάθμισμα ἅψ' ἐνὸς μὲν ὅτι στηρίζεται καλύτερον ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἅψ' ἐτέρου δὲ ὅτι προσδίδει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μνημειωδεστέραν ὕψιν· διότι ὁ εἰσερχόμενος προσβλέπει τὸ ἱερὸν διὰ μέσου

¹ Ὅρα τὴν σημείωσιν 3 τῆς σελίδος 112.

² Εἰς τὴν κάτωψιν (εἰκ. 10) αἱ καμάραι ἐσημειώθησαν ἐκ παραδρομῆς ὥς ἡμικυκλικαί, ἐν ᾧ εἶναι πράγματι τεθλασμέναι, παρουσιάζουσαι εἰσέχουσιν εὐθείαν ἀκμὴν κατὰ τὴν κλεῖδα.

Εἰκ. 11. Ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

τῶν τριῶν καμαρῶν τοῦ τριβήλου¹. Ἀλλὰ καὶ τὴν κλίμακα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου διαπλάσσει τὸ τρίβηλον πλέον ἀνάλογον πρὸς τὰς διαστάσεις του. Ὅτι δ' ἡ παρεμβολὴ τοῦ τριβήλου ἔγινε μᾶλλον δι' αἰσθητικούς ἢ διὰ λόγους

¹ Σημειῶνω ἐνταῦθα, ὅτι ἐπιβίωσις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τριβήλου δὲν παρατηρεῖται μόνον εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς, ὥς π. χ. εἰς τὸν παρὰ τὸ Κορωπὶ ἀδημοσίευστον ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τὸν Ἀγ. Πέτρον παρὰ τὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρά ('Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀθηνᾶ ΛΕ (1923) σ. 182 εἰκ. 12) ἀλλὰ καὶ εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας, ἐξ ὧν ἀναφέρω προχείρως τὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου παρὰ τὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρά ('Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ἔ. ἄ. σ. 174 εἰκ. 6) καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγῶνος (Σωτηρίου Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1925 σ. 193 εἰκ. 8).

στερεότητα αποδεικνύει το γεγονός, ότι ο ανατολικός τοίχος της εγκαρσίας καμάρας υπεστηρίχθη απλώς δι' ἐνισχυτικής ζώνης κτισθείσης με πάχος 0.30 εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ανατολικοῦ τμήματος τῆς κατὰ μήκος καμάρας (εἰκ. 10, κατὰ μήκος τομή), καὶ ἡ ὁποία σβύνει εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας.

Ἄλλ' ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μόνον λόγῳ τοῦ ἐσωτερικοῦ τριβήλου του, ἀλλὰ καὶ ἔνεκα τῆς ἀφθόνου καὶ ἀξιολόγου κεραμίνης καὶ ἄλλης διακοσμήσεως τῆς τε προσόψεως αὐτοῦ καὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν του.

Ἄς θεωρήσωμεν ἐν πρώτοις τὴν πρόσοψιν. Αὕτη ἐκτισμένη διὰ πλακοειδῶν λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια πλίνθων, διατρυπᾶται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μιᾶς στενῆς (0.73) καὶ πολὺ χαμηλῆς (1.58) θύρας, ἣτις περιβάλλεται ἀπὸ πωρίνους σταθμοὺς καὶ πώρινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον σχηματιζόμενον διὰ τόξου ἑλαφρῶς διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 11). Τὸ πώρινον αὐτὸ πλαίσιον παρακολουθεῖται ἐξωτερικῶς ἀπὸ μίαν διακοσμητικὴν παρυφήν πλάτους 0.12 σχηματιζομένην ἀπὸ 2 σειρὰς λεπτῶν εὐθυγραμμίων πλίνθων (πάχ. 0.022) μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται εἰς σχῆμα ζίγκ-ζάγκ ἢ ἄλλο λοξαὶ πλίνθοι, εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ φυτεύονται μικρὰ τριγωνικὰ πλινθία (εἰκ. 11). Τὸ ὑπέρθυρον εἰδικῶς φέρει ἐξωτερικῶς πλὴν τῆς παρυφῆς καὶ πλατύτερον (1.82) ὀρθογώνιον πλαίσιον με δμοίαν περίπου καὶ ἡ παρυφή πλινθίνην διακόσμησιν (εἰκ. 11, 12) καὶ μεγάλους, (0.50) διαγωνίως τοποθετημένους πλινθίνους κύκλους κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 11) περιβάλλοντας τετράγωνα πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκονται πώρινοι, ἀνάγλυφοι πυροστρόβιλοι (εἰκ. 11). Εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου καὶ τῆς παρυφῆς τριγωνικὰ κενὰ ἐνετειχίσθησαν πώρινοι ἀνάγλυφοι ρόδακες, εἰς πολύφυλλος δεξιᾶ καὶ εἰς ἐξάφυλλος ἀριστερᾶ (εἰκ. 11).

Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ θυρώματος κατεσκευάσθη ἀβαθὴς διακοσμητικὴ κόγχη, πλάτους 1.18, με ὑπέρθυρον τόξον διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 12). Ὅπως δὲ ἡ θύρα οὕτω καὶ αὕτη περιβάλλεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ πωρίνου πλαισίου, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ πλινθίνης ζώνης, πλάτους 0.12, με πλινθίνα τεμάχια διατεταγμένα ἐν σχήματι χλ. Τὸ τύμπανον τῆς κόγχης πληροῦται διὰ πωρίνων ἀναγλύφων ροδάκων καὶ ἄλλων κοσμημάτων (εἰκ. 11, 12). Ἐκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τῆς κόγχης εἶναι ἐντειχισμένα δύο μικρασιατικὰ («ρόδια») πινάκια.

Τέλος ὑπεράνω τῆς κόγχης ἦτοι εὐθὺς κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος ἀνοίγεται παράθυρον περιβαλλόμενον καὶ αὐτὸ ὑπὸ ἐνὸς πωρίνου καὶ ἐνὸς πλινθίνου πλαισίου, τοῦ ὁποίου τὸ πώρινον τύμπανον διατρυπᾶται κάτω μὲν ὑπὸ σχήματος σταυροῦ ἄνω δὲ ὑπὸ ρόδακος (εἰκ. 11). Ἐκατέρωθεν τοῦ

παραθύρου ἦσαν ἐντειχισμένα δύο μεγάλα (0.36) πινάκια, (εἰκ. 11 καὶ 12) περιβαλλόμενα καὶ αὐτὰ ὑπὸ πλινθίνου τροχοειδοῦς πλαισίου (συνολικὴ διάμετρος 0.51-0.53).

Τὴν πρόσοψιν ὥς καὶ τὰς λοιπὰς πλευρὰς στέφει πώρινον, λοξότμητον

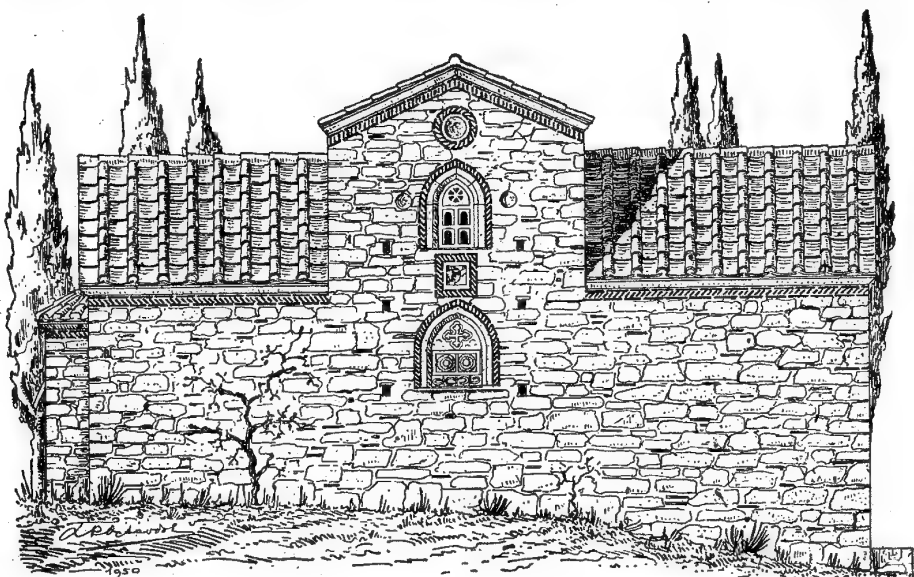
Εἰκ. 12. Τμήμα τῆς προσόψεως καὶ νοτία ὄψις τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

γεῖσον κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐτίθη, ἐν εἵδει ζωφόρου, πλινθίνη ταινία με λοξῶς τεθειμένα τεμάχια πλίνθων (εἰκ. 11).

Πλὴν δὲ τῆς προσόψεως καὶ αἱ μακραὶ πλευραὶ δὲν ἔμειναν ἀκόσμητοι μάλιστα δ' ἡ βόρειος (εἰκ. 13), ἣτις παρουσιάζει κάτω μὲν ἀβαθὴ κόγχην μετὰ τοξωτοῦ, διπλῆς καμπυλότητος ὑπέρθυρον, ὑπεράνω δ' αὐτῆς διακοσμητικὸν τετράγωνον. Ἐτι ἀνωτέρω ἀνοίγεται παράθυρον ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς προσόψεως, διαφέρον δὲ μόνον κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ φεγγίτου. Τέλος εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφήν τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει κυκλικὸν πινάκιον περικλειόμενον ἐντὸς τροχοειδοῦς, πλινθίνου περιβλήματος (διαμ. 0.55). Δύο ἄλλα μικρότερα (διαμ. 0.20) πινάκια εἶνε ἐντειχισμένα ἑκατέρωθεν τῶν γεννήσεων τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13).

Τὸ πώρινον τύμπανον τῆς κατωτάτης διακοσμητικῆς κόγχης πληροῦται δι' ἀναγλύφων σταυρῶν, πολυφύλλων ροδάκων καὶ ἄλλων κοσμημάτων. Τὸ ὀλικὸν πλάτος τῆς εἶναι 1.07, τὸ δὲ μέχρι τῆς κορυφῆς ὕψος τῆς 1.10 μ.

Τὸ ἐσωτερικόν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ἄλλοτε κατάγραφον, διατηρεῖ σήμερον ὀλίγας μόνον καὶ πολὺ ἁμαυρὰς τοιχογραφίας, διασώζει ὅμως εὐτυχῶς, ἂν καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα κατεστραμμένην, τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν,

Εἰκ. 13. Ἡ βόρειος ὄψις τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

ἣτις ἐγγράφη εἰς τὸν βόρειον τοῖχον, κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας. Ἴδου τὸ κείμενον αὐτῆς:

† Ἀνιστορήθει ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τοῦ ἐν Ἀ-
γίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ ἐν Μοίρις
τοῦ θαυματουργοῦ καὶ διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξό-
δου Δαβὴδ ἱερομονάχου καὶ καθειγουμένου κίρ
Νεοφύτου καὶ Παρθενίου ἱερομονάχου κιο[βίτου,]
καὶ τῶν [λοιπῶν] μοναχῶν καὶ παταίων· ἔτη δὲ ε. ρηθῆ 5
νο κὺρ Κίρηλος τῇ ἐκ
. τῇ βασιλῇδι τῶν πόλαιον
. κὺρ Ἰωάσαφ θίων
. ντον

Δυστυχῶς δὲν σώζεται ἡ σχετικὴ χρονολογία τῆς ἀνιστορήσεως. Δυνά-
μεθα ὅμως ἴσως νὰ βοηθηθῶμεν σχετικῶς ἐκ τῶν εἰς τὸν 7ον καὶ 8ον στίχον

διασωθεισῶν λέξεων κὺρ Ἰωάσαφ καὶ τῇ βασιλῇδι τῶν πόλαιον (=Κωνσταν-
τινουπόλει). Ἄν δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπό-
λεως Ἰωάσαφ, τότε ἡ ἀνιστορήσις τοῦ ναοῦ θὰ ἔγινε εἴτε ἐπὶ Ἰωάσαφ τοῦ
Α' τοῦ Κόκκα (1464-1466) εἴτε, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, ἐπὶ Ἰωάσαφ τοῦ Β',
τοῦ μεγαλοπρεποῦς (1555-1565).

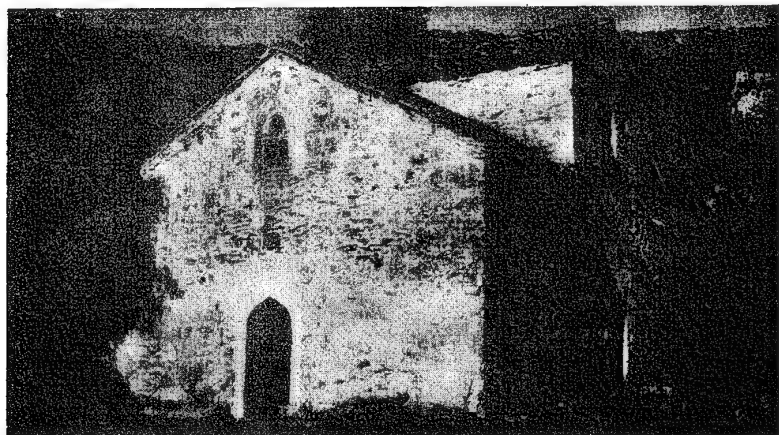
Πάντως καὶ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας καὶ τὰ διπλῆς καμπυλότητος
τόξα (τῆς θύρας, τῶν κογχῶν καὶ τῶν παραθύρων) καὶ οἱ πολυφύλλοι ἀνά-
γλυπτοι ροδάκες καὶ τὰ ἄφθονα μικρασιατικὰ πινάκια, αἵτινα ἐκόσμουσαν τὰς
ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας, μαρτυροῦσι σαφῶς, ὅτι πρόκειται περὶ κτίσματος τῶν
χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἐπιμελείας τῆς ἐκτελέσεως καὶ ἰδίᾳ
τῆς διακοσμήσεως, ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὸν 16ον αἰῶνα καὶ οὐχὶ τοὺς ὑστε-
ρωτέρους, ὅτε αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ἦσαν πτωχότεραι καὶ ὑφίσταντο
περισσότερους διωγμοὺς ὑπὸ τῶν Τούρκων δυναστῶν.

3. Ἡ ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ

Τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων (6.21×9.94) καὶ τοῦ αὐτοῦ μονοκλίτου
τύπου (Α, 1) πρὸς τὸν Ἀγ. Νικόλαον εἶναι καὶ τρίτος σταυρεπίστεγος ναὸς,
ὁ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (εἰκ. 14), κείμενος ἡμίσειαν περίπου ὥραν νοτίως τοῦ
Ἀγ. Νικολάου, ἐντὸς δενδροφύτου κλιτύος τῆς τοποθεσίας Ἀγλέφερος. Καλύ-
πτεται καὶ αὐτὸς διὰ μιᾶς κατὰ μῆκος, ἐλαφρῶς τεθλασμένης καμάρας, δια-
μέτρου 4.89 καὶ ὕψους 4.61 διακοπτομένης κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς
ὑπὸ ἄλλης στενωτέρας, ἐγκαρσίας, διαμέτρου 2.83 μ., τοποθετημένης ὑψηλό-
τερον. Ὅπως δ' ὁ Ἀγ. Νικόλαος, οὕτω καὶ ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ φέρει ἐσωτερι-
κῶς ἐγκαρσίον τριβήλον, ὅχι ὅμως ἐν μόνον, ὥς ὁ Ἀγ. Νικόλαος, ἀλλὰ δύο
(εἰκ. 15) τοποθετημένα ἀντιστοίχως κάτωθεν τῶν μακρῶν τοίχων τῆς ἐγκαρσίας
καμάρας. Φέρει δὲ πρὸς τοῦτοις ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ ἐνισχυτικὴν ζώνην εἰς
τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς κατὰ μῆκος καμάρας (εἰκ. 15). Οὕτω
βλέπων τις τὴν κάτοψιν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς νομίζει, ὅτι πρόκειται περὶ
τρικλίτου σταυρεπιστέγου ἢ τετρακλιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, ἐν ᾧ,
πραγματι, πρόκειται περὶ μονοκλίτου σταυρεπιστέγου μετὰ δύο ἐγκαρσίων
τριβήλων. Οἱ κίονες τῶν τριβήλων αὐτῶν εἶναι καὶ ἐδῶ μαρμαρίνοι καὶ ἀρρά-
βδωτοι, διαμ. 0.34, στέφονται δ' ὑπὸ ἀπλουστέρων, κυβοσχημῶν κιονοκρανῶν
στηριζόντων τὰ τρία τεθλασμένα τόξα τοῦ τριβήλου τὰ γεφυροῦντα τὰ μεταξὺ
τῶν κίωνων καὶ τῶν τοίχων κενά. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης τὰ μέσα ἀνοίγματα τῶν
τριβήλων εἶναι πλατύτερα τῶν ἄκρων (1.78: 1.23 μ.), τοῦτ' αὐτὸ δὲ συμβαίνει
καὶ διὰ τὸ ὕψος (3.20: 2.72 μ.). Παραστάδες ὅμως ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν εἰς
τοὺς τοίχους καὶ οὕτω τὰ τόξα δὲν σβύνουν τόσοσιν ὁργανικῶς ἐπὶ τῶν τοίχων.

Μεγάλῃ ἐπίσης ὁμοιότης ὑφίσταται καὶ ὥς πρὸς τὴν διακόσμησιν τῆς

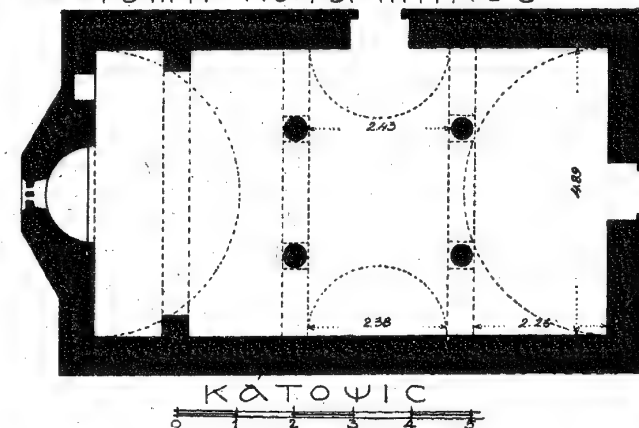
δι' ἄργων λίθων καὶ μικρῶν τεμαχίων πλινθῶν ἐκτισμένης προσόψεως. Οὕτω καὶ ἐδῶ ἢ ἐν τῷ μέσῳ θύρα περιβάλλεται πάλιν ὑπὸ πωρίνου ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνου ἐξωτερικῶς πλαισίου μετὰ δικέντρου τοξωτοῦ ὑπερθύρου καὶ εὐρυτέρου, ὀρθογωνίου, πλινθίνου πλαισίου, ὅπερ ὅμως ἐδῶ δὲν φέρει τοὺς διαγωνίως τοποθετημένους κύκλους τοῦ πλαισίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Δὲν λείπουσιν ὅμως καὶ ἐδῶ καὶ οἱ ἀνάγλυφοι ρόδακες—ἐξάφυλλος καὶ πολύφυλλ-

Εἰκ. 14. Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς, τοποθεσίας Ἀγλέφερος, ἀπὸ ΒΔ.

λος. Τουναντίον παρελείφθη ἐνταῦθα ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας διακοσμητικὴ κόγχη, ἀντικατασταθεῖσα ἐδῶ δι' ἄπλου κυκλικῷ, πλινθίνου κοσμήματος περιβάλλοντος μαρμαρίνον δίσκον φέροντα γεγλυμένον σταυρὸν εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τοῦ ὁποίου εἶναι λαξευμένα τὰ γνωστὰ ἀποκαλυπτικά στοιχεῖα Α καὶ Ω. Τέλος εὐθὺς κάτωθεν τῆς κορυφῆς τῆς δικλινοῦς στέγης ὑπάρχει καὶ ἐδῶ παραθύρον μὲ τόξα διπλῆς καμπυλότητος, περιβαλλόμενον ὑπὸ πωρίνου ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνου ἐξωτερικῶς πλαισίου καὶ φέρον ἐσωτερικῶς διάτρητον πώρινον τύμπανον μὲ σχέδια. Ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τούτου ὑπάρχουσι καὶ ἐδῶ ἐντειχισμένα δύο μεγάλα πινάκια (fayences) περιβαλλόμενα ὑπὸ τροχειδοῦς πλινθίνου κοσμήματος, τρίτον δὲ πινάκιον μικρότερον εὑρεται ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν κορυφὴν τοῦ παραθύρου.

Κάτωθεν τῶν κεκλιμένων γείσων τοῦ ἀετώματος τρέχει καὶ ἐδῶ ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὸν ἁγ. Νικόλαον διακοσμητικὴ ταινία, συνισταμένη ἐκ σειρᾶς λοξῶς τεθειμένων τεμαχίων πλινθῶν. Γενικῶς ἡ κεραμίνη διακόσμησης τοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς δὲν παρουσιάζει τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς τοῦ ἁγ. Νικολάου, τὴν ὁποίαν προφανῶς ἀντιγράφει, ὥς κάμνει καὶ διὰ τὰς διαστάσεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν, ἐνθα ὅμως, ὁ πρωτομαίστωρ τῆς ἡθέλησε νὰ νεωτερίσῃ διπλασιάζας τὸ τρίβηλον εἴτε χάριν συμμετρίας εἴτε

Εἰκ. 15. Κάτοψις καὶ τομαὶ ναοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς τοποθεσίας Ἀγλέφερος.

κατ' ἀπομίμησιν τῶν τετρακιονίων ἐγγεγραμμένων ναῶν μετὰ τρούλλου μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα χροεὶ τρούλλου ἐκτελεῖ ὁλόκληρος ἡ ἐγκαρσία καμάρια. Πάντως ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατὰ τινα ἔτη μεταγενεστέρᾳ τοῦ ἁγ. Νικολάου.

*
**

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων τριῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βάθειας καὶ δύο ἄλλοι μικρότεροι σταυρεπίστεγοι, κείμενοι ἐν περίπου χιλιόμετρον ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου, εἰς θέσιν Γεράνι ἢ Παλαιοχώρια, ἐπὶ βραχῶδους γλώσσης εἰσδυοῦσης εἰς τὴν θάλασσαν τοῦ Εὐβοϊκοῦ.

Οἱ δύο αὐτοὶ ναοί, ἀπέχοντες ἀλλήλων ἑκατοντάδα περίπου μέτρων, τιμῶνται ὁ μὲν εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὁ δὲ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ὁ πρῶτος ἔχει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 4,45×6,85, καὶ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, εἶναι δὲ προσανατολισμένος πρὸς βορρᾶν, προφανῶς λόγῳ τῆς φυσικῆς διαπλάσεως τῆς βραχῶδους γλώσσης, εἰς τὸ ἄκρον τῆς ὁποίας ὑφύεται. Ἡ ἐγκαρσία καμάρια του πίπτει περίπου εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους, εἶναι δὲ κατὰ 1.80 ὑψηλότερα τῆς κατὰ μῆκος (4.20-6.00).

Εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ ἱεροῦ στενὴν πλευρὰν εἰσόδου διατηροῦνται λείψανα τῶν γεννήσεων δύο τόξων ἐκ παρολίθου, ἅτινα θὰ ἐσχημάτιζον μὴ ὑπάρχον σήμερον προστώον.

Ὁ δεύτερος ναὸς (Μεταμορφώσεως), κείμενος Ν.Α. τοῦ πρώτου, εἶναι κανονικῶς προσανατολισμένος καὶ ἔχει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 5.30×8.05 καὶ τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ. Εἶναι ἐκτισμένος διὰ μεγάλων καὶ μικρῶν λίθων. Οἱ μεγάλοι θὰ ἐλήφθησαν πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου τινος κτηρίου τῆς Ἀμαρύνθου. Εἰς ἐξ αὐτῶν, ἐντειχισμένος εἰς τὴν πρόσοψιν, μετρεῖ 0,72×0,95. Ἡ ἐγκαρσία καμάρια του εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὸν δυτικὸν ἢ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (2.40-2.65), ἔχει δὲ ὕψος 4.80 ἥτοι κατὰ 1.40 μεγαλύτερον τῆς κατὰ μῆκος (3.40).

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν δύο ἀνωτέρω ναῶν δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ ἀκριβῶς. Πάντως θὰ εἶναι ἀμφότεροι μεταγενέστεροι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

ΤΟ ΠΑΡΑ ΤΟ ΑΛΙΒΕΡΙ ΜΕΤΟΧΙΟΝ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

Εἰς τὴν μεταξὺ Βάθειας καὶ Ἀλιβερίου μεσόγειον περιοχὴν ὠρθοῦτο, ἀκόμη μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, μεταξὺ ἄλλων σταυρεπιστέγων¹ καὶ τετρακιονίων² ναῶν καὶ εἰς μικρὸς, ἀλλὰ πολὺ παλαιὸς, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου. Πέριξ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοῦ ναοῦ, ὅστις ἐτύγγανε μετόχιον τῆς μεγάλης μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος³, συνεπήχθη ἀργότερον πρὸς Β. τοῦ Ἀλιβερίου ὁλόκληρον χωρίον, ὀνομασθὲν καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ναοῦ Ἁγίου Λουκάς. Δυστυχῶς τὸ σπουδαῖον αὐτὸ βυζαντινὸν μνημεῖον κατηδαφίσθη ἐκ θεμελίων τὸ 1874, ἵνα ἐπὶ τῆς θέσεώς του ἀνεγερθῇ ὁ σήμερον ὑφιστάμενος, ὀγκώδης καὶ ἀκαλαίσθητος ναὸς, ὅστις ἀπὸ τὸν παλαιὸν ἐκληρόνησε μόνον τὸ ὄνομα.

Ποῖον ἦτο τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ δὲν δυνάμεθα πλέον νὰ γνωρίζωμεν, λόγῳ τῆς παντελοῦς καταστροφῆς του. Τοῦτο μόνον ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω παρὰ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ 98ετοῦς (τὸ 1950) γέροντος Δημητρίου Λιμάξη: ὅτι ὁ παλαιὸς ναὸς, ἡμικυκλικὸς κατὰ τὸ 1874, «εἶχε κουμπὲν καὶ μέσα μαρμαρίνες κολῶνες». Δὲν εἶναι ἀπίθανον μία μαρμαρίνη ἰωνικὴ βάσις (ὑψ. 0.18 καὶ ἄνω διαμέτρου 0.408) καὶ ἐν μαρμαρίνον κορινθιακὸν κιονόκρανον, με 8 φύλλα ἀκάνθης κάτω καὶ 16 φύλλα καλάμου ἄνω (ὑψ. 0.32. κάτω διαμέτρου 0.235 καὶ πλευρᾶς ἄβρακος 0.40 μ.) νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν κιόνων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Τὰ δύο ταῦτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀναμφιβόλως ἐξ ἀρχαίου τινὸς ρωμαϊκοῦ ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, ἀλλὰ θὰ ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς συχνότατα ἄλλως τε ἐγένετο, καὶ εἰς τὸν βυζαντινὸν ναόν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει, ὅτι ὁ παλαιὸς ναὸς τοῦ Ὁσ. Λουκά θὰ εἶχε τὸ σχέδιον σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου, στηριζομένου ἐπὶ 2 ἢ 4 κιόνων.

Ἄν ὅμως ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως οὐδὲν ἄλλο περὶ τοῦ ναοῦ δυνά-

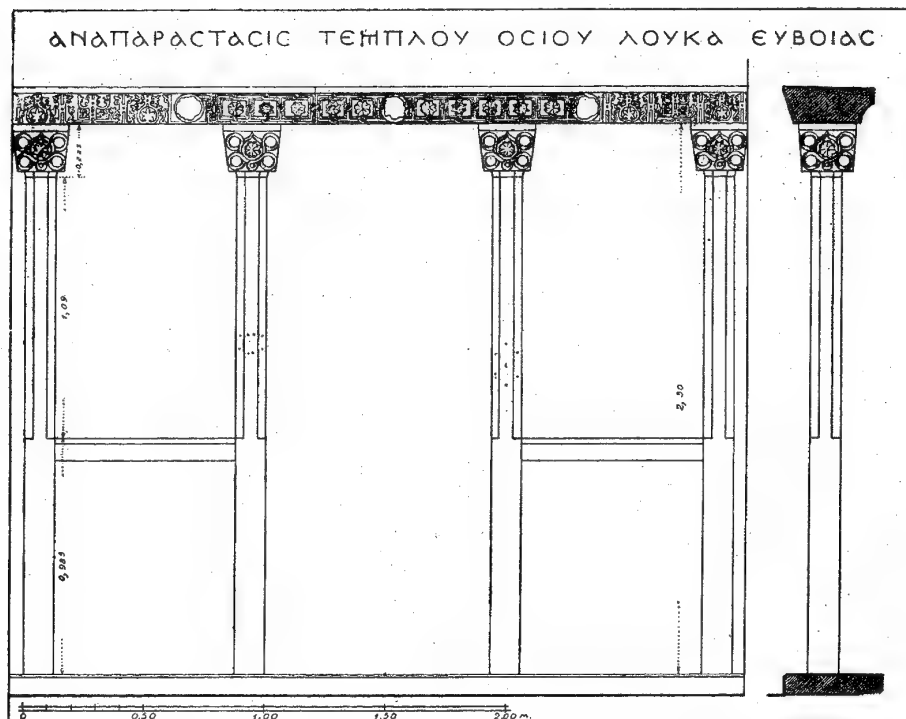
¹ Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ πλήρης ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, διαστάσεων 5.30×8.14 μ., κείμενος ³/₄ τῆς ὥρας ΒΑ τοῦ ἁγ. Λουκά.

² Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Νικολάου εἰς Κορακίς (διαστ. 7.07×9.02), τοῦ ὁποίου, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ κτίσας τὴν νέαν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγ. Λουκά Γ. Μήλιος, ἀφῆρεσε τοὺς ἐλλείποντας σήμερον δύο δυτικούς κίονας.

³ Γ. Κρέμου, Φωκικά τ. 2 σ. 240.

μεθα νὰ προσθέσωμεν ὅμως πολλὰ πληροφορούμεθα περὶ τοῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ διακόσμου καὶ τοῦ χρόνου τῆς κτίσεως αὐτοῦ ἐξ ἀναγλύφων τεμαχίων καὶ ἐπιγραφῶν, ἐντειχισμένων εἰς τε τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς παρειὰς τῆς νέας ἐκκλησίας καὶ τῶν περὶ κτισμάτων. Μὲ τούτων δ' ἀκριβῶς τὴν ἐξέτασιν θ' ἀσχοληθῶμεν ἀμέσως, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν γλυπτῶν¹.

Διακοσμητικὰ γλυπτὰ. Ἐκ τῶν μαρμαρίνων διακοσμητικῶν γλυπτῶν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἄλλα μὲν ἀπόκεινται ἐλεύθερα εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ,

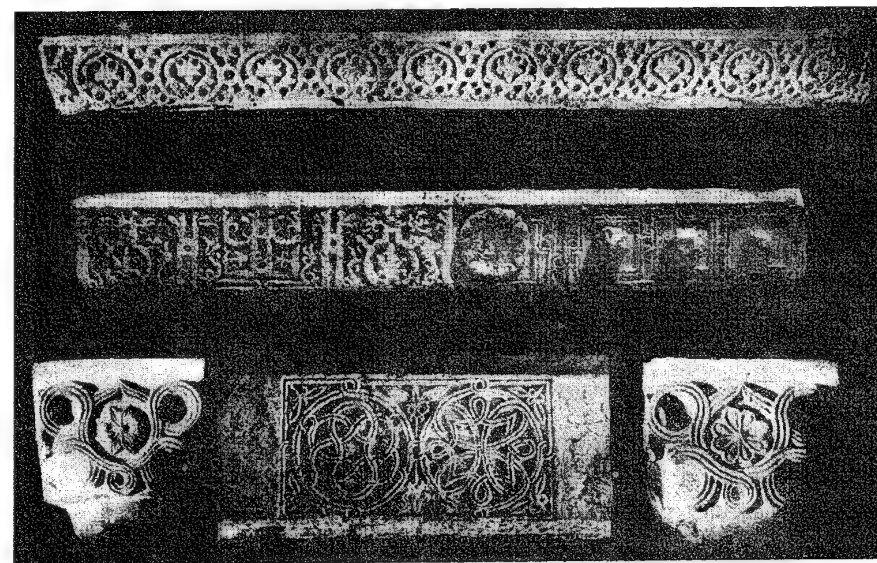
Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγ. Λουκά Εὐβοίας.

ἄλλα εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς αὐτοῦ ὄψεις — ἰδίᾳ τὴν δυτικὴν — ἄλλα εὐρίσκονται ἐσωτερικῶς παρὰ τὸν νάρθηκα καὶ τέλος ἄλλα εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς νέας ἐκκλησίας εὐρισκομένου ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου.

Ἐκ τῶν διακοσμητικῶν αὐτῶν γλυπτῶν τὰ πλεῖστα ἀνήκουσιν εἰς τὸ

¹ Τὰ γλυπτὰ τοῦ ἁγ. Λουκά εἶχον παρατηρηθῇ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1932 ὑπὸ τοῦ κ. Νικ. Καλογεροπούλου, ὅστις ὅμως δὲν τὰ περιέγραψεν εἰς τὴν συνοπτικὴν του ἐκθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐφημερίδα Ἑστία τῆς 10ης Σεπτ. 1932 (ἀρ. φύλλου 13458).

μαρμάρινον τέμπλον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον δύναται δι' αὐτῶν ν' ἀποκατασταθῇ σχεδὸν εἰς τὸ ἄρτιον. Πράγματι εἰς μὲν τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ εὐρίσκονται ἐντειχισμένοι ἐσωτερικῶς οἱ κιονίσκοι του, εἰς δὲ τὴν πρόσοψιν καὶ τὸ προαύλιον τεμάχια τῶν θωρακίων καὶ τοῦ ἐπιστυλίου. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι, ὧν διετηρήθησαν δύο (εἰκ. 1), ἀποτελοῦνται, ὡς συνήθως, κάτω μὲν ἐξ ἀκοσμήτων τετραγώνων πεσσῶν, ὕψους—0.985 μ. καὶ διατομῆς 0.125×0.125 μ., ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων, ὕψ. 1.09 μ. Τὸ μάρμαρόν των δὲν εἶναι ἐντελῶς λευκὸν ἀλλ' ὑπέρυθρον καὶ ἐνιαχοῦ ὑποκίανον. Ἄξιον σημειώ-

Εἰκ. 2. Ἄνω: ὑπέρυθρον μικρᾶς θύρας. Κάτω: ἐπιστύλια καὶ κιονόκρανα τοῦ τέμπλου.

σεως εἶναι, ὅτι τρεῖς συνεχόμεναι πλευραὶ τῶν ὀκταγωνικῶν κιονίσκων παρουσιάζουν, περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, κυκλικὰς ὁπὰς, προωρισμένας ἀναμφιβόλως διὰ τὴν προσήλωσιν μεταλλικῶν σταυρῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐγένετο συνηθέστατον, ἥδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς¹.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κορμούς τὰ ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου μαρμάρου κιονόκρανά των εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου· ἔχουσι δὲ ταῦτα σχῆμα κυβικόν, μὲ ἐλαφρὰν πρὸς τὰ κάτω μείωσιν (εἰκ. 2, κάτω) συνενούμενα πρὸς τὸν ὀκταγώνον κιονίσκον διὰ κοίλου, ὀκταγώνου ὑποτραχηλίου. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἄβα-

¹ Οὕτω π. χ. εἰς ἓνα τῶν ἀρραβδῶτων κορμῶν τῆς πεντακλίτου βασιλικῆς «Ἀλκίσονος», τῆς Νικοπόλεως, παρατηρεῖται σταυρόσχημον λάξευμα καὶ ὅπαι διὰ τὴν προσήλωσιν μεταλλικοῦ σταυροῦ.

κος τῶν κιονοκρανῶν μετρεῖ 0.238, τὸ δὲ ὀλικόν των ὕψος 0.225 μ. Κατὰ ταῦτα τὸ ὀλικὸν ὕψος κορμοῦ καὶ κιονοκρανίου ἦτο $-0.985+1.09+0.225=2.30$ μ. Αἱ τέσσαρες πλευραὶ τοῦ κιονοκρανίου διακοσμοῦνται διὰ συμπλέγματος διμερῶν ταινιῶν, αἵτινες κατὰ μὲν τὰς 4 γωνίας ἐκάστης πλευρᾶς, σχηματίζουν μεγάλους, ἰσχυρῶς διατρήτους κύκλους, κατὰ δὲ τὸ μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς ἓνα πέμπτον μικρότερον κόμβον. Τὸ κέντρον τοῦ ὅλου συμπλέγματος κατελάμβανεν ὀκτάφυλλος λίαν ἔξερτος ἢ καὶ κοῖλος ρόδαξ. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ κιονοκρανίου δὲν εἶναι νέος· τὸν ἐπανευρίσκομεν πράγματι μὲ ἑλαφρὰς παραλλαγὰς εἰς τε τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος¹ καὶ τὴν Ἀγ. Τριάδα τοῦ Κριεζώτη², ναοὺς ἀμφοτέρους τοῦ 11ου αἰῶνος.

Ἀπὸ τὰ ὑπεράνω τῶν κιόνων ἐπιστύλια διετηρήθησαν δύο τεμάχια· τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 2, ἐν τῷ μέσῳ) κεῖται πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ δεύτερον (εἰκ. 3) εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν ποδιὰν ἐνὸς τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ ἐπιστυλίων τέμπλου μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ τομὴ των, ἣτις παρουσιάζει ἔμπρὸς μὲν λοξὴν τμήσιν, ὀπίσω δ' ἐλάττωσιν τοῦ πάχους, ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις του καὶ ἰδίᾳ τὸ πλάτος τῆς κάτω πλευρᾶς του (0.28), ὅπερ ταιριάζει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ἄβακος τῶν κιονοκρανῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔβαιναν. Ἄν δὲ ὑπῆρχε καὶ σκιὰ ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου προελεύσεώς των, ταύτην διαλύει ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν³, ὑπαρξίς ἀναγλύφου κοσμήματος ἀπαρτιζομένου ἐκ δύο ἐφαπτομένων κύκλων πληρουμένων ἐσωτερικῶς διὰ λημνίσκων ἢ ἄλλων ποικιλοσχημῶν πλεγμάτων (εἰκ. 2, κάτω). Ὡς δὲ εἶναι γνωστόν, τοιαῦτα κοσμήματα ἐλαφεύοντο συνήθως εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα, ἅτινα ἦσαν ὀρατά, ἐπειδὴ δὲ ἐποποθετοῦντο ἐκεῖ εἰκόνες, ὥς ἀργότερον. Τὸ μῆκος τοῦ τεμαχίου τούτου εἶναι 1.26 μ. Ἡ προσοχία του κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ δύο εἰδῶν κοσμημάτων, ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν διὰ «ἡνθισμένων» κουφικῶν, ἐπιπεδογλύφως ἐργασμένων (εἰκ. 2), δεξιᾷ δὲ διὰ τετραγώνων σχημάτων συμπλεκόμενων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ζωηρῶς ἔξερτα ὀλόσωμα «κομβία». Τὰ δύο ταῦτα εἶδη τῆς διακοσμῆσεως χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ μεγάλου κυκλικοῦ διατρήτου «κομβίου», ὅπερ, λόγῳ τοῦ εὐθραύστου του, κατεστράφη (εἰκ. 2) δεικνύον μόνον τὴν ἐσωτερικὴν, ὀδρῶς ἐργασμένην, κοιλότητά του. Ὁμοίως ἀκριβῶς διαστάσεις ἦτοι ὕψος 0.157 καὶ πρὸ πάντων ὁμοίαν ἀκριβῶς διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ τὸ κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ νέου ναοῦ ἐντειχισμένον δεύτερον τεμάχιον ἐπιστυλίου, μήκους 1.83 μ. (εἰκ. 3). Φέρει δηλ. καὶ αὐτὸ δεξιᾷ μὲν τὴν ἐξ ἡνθι-

¹ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901, (πίν. 22).

² Ὁ ρ λ α ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ε' (1939 - 40) σ. 13 εἰκ. 10.

³ Διότι τοῦ δευτέρου ἡ κάτω ἐπιφάνεια δὲν φαίνεται, λόγῳ τῆς ἐντειχίσσεώς του

σμένων κουφικῶν (coufique fleuri) ἐπιπεδογλύφον διακόσμησιν, ἣν ἀκολουθεῖ τὸ μέγα διάτρητον «κομβίον» καὶ ἔπειτα σειρὰν τετραγώνων συνδεομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερα ὀλόσωμα (massifs) «κομβία». Ἐὰν τοποθετήσωμεν τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ἐπιστύλια τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ σύνολον ἀποβαίνει ἀπολύτως συμμετρικὸν ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν (εἰκ. 1). Πράγματι οὕτω εἰς τὰ δύο μὲν ἄκρα παρουσιάζεται ὁμοίον ἀκριβῶς καὶ ἰσόμεκες τὸ κουφικὸν κόσμημα, μεταξὺ δὲ παρεμβάλλονται τρία ἐν ὅλῳ μεγάλα διάτρητα κομβία, ὧν ἕκαστον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἄλλου διὰ πέντε τετραγώνων, περικλειόντων μικρότερα ὀλόσωμα κομβία. Τὸ ἄθροισμα τῶν μηκῶν τῶν 2 ἐπιστυλίων εἶναι 3.09 μ.

Εἰκ. 3. Ἐτερον τεμάχιον ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

τόση ἄρα πρέπει νὰ ἦτο καὶ ἡ διάμετρος τῆς μέσης ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ ἄκρον τῆς ὁποίας ἦτο τοποθετημένον τὸ τέμπλον. Δοθείσης δὲ τῆς διαμέτρου ταύτης προκύπτει, ὅτι καὶ ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου ἦτο τρία περίπου μέτρα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸν τῶν κιονίσκων, ἡ θέσις τοῦ ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου κοσμήματος (εἰκ. 2, κάτω) ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν τέσσαρας ἐν συνόλῳ κιονίσκους, ἥτοι δύο ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο κατὰ τ' ἄκρα. Τέλος ἀπὸ τὰ κλειόντα κάτω τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων κενὰ θωράκια ἐν εἶναι ἐντειχισμένον ὑψηλὰ εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ μὴ ἦτο ἀπρόσιτον εἰς καταμέτρησιν. Κατ' ἐκτίμησιν αἱ διαστάσεις του εἶναι 1.00×0.75, αἵτινες ταιριάζουν πρὸς τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων κενά. Τὸ θωράκιον λοιπὸν αὐτὸ παρουσιάζει ἔμπρὸς ρόμβον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου, περιβάλλοντα δὲ μέγαν πολύφυλλον ρόδακα. Τὰ μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου καὶ τοῦ ρόμβου καταλειπόμενα τρίγωνα πληροῦσιν ἄνω μὲν πτηνά, ἀπὸ τοῦ ράμφους τῶν ὁποίων κρέμονται φύλλαμα, κάτω δὲ ρόδακες ἐξάφυλλοι καὶ παρ' αὐτοὺς πτηνάρια.

Πλὴν τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου εὐρίσκονται εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐντειχισμένοι δύο λοξόμητοι ταινίαὶ ὕψους 0.09 μ. Ἀμφότεραι κοσμοῦνται δι' ὥραιον ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος ἐκ πολλαπλῶς ἀναδιπλουμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 2, ἄνω). Τὸ μῆκος τῆς μὲν ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐντειχισμένης ταινίας εἶναι 1.03 μ. τῆς δ' ἐν τῷ ἐσωτερικῷ 0.965. Εἰς τὸ ἔτερον τῶν ἄκρων τοῦ κοσμήματος ὑπάρχει ἀνάγλυφος γρύψ. Τὰ δύο ταῦτα τεμάχια προέρχονται πιθανώτατα ἐξ ὑπερθύρων ἐσωτερικῶν θυρῶν—ὡς αἱ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἄγουσαι τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῆς Γοργοε-

πηκόου¹—ή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος² ἢ καὶ ἐκ ποδεῶν παραθύρων.

Τόσον τὰ διακοσμητικὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ λεπτοτάτη καὶ ἐπιμελὴς ἐργασία τῶν γλυπτῶν τάσσουσιν αὐτὰ ἀσφαλῶς εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ἡ μεγάλη ὁμοιότης των πρὸς τὰ ἀντίστοιχα μέλη τοῦ τέμπλου τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἤδη ὑπ' ἄλλων³ ἐξενεχθεῖσαν γνώμην, ὅτι τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας μιμοῦνται ἢ καὶ εἶναι ἔργα τῶν ἰδίων τεχνιτῶν, οἵτινες ἐλάξευσαν καὶ τὸ τέμπλον τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Εὐβοίας τοῦ 11^{ου} αἰ. παρατηροῦνται τὰ αὐτὰ θέματα (δρᾷ ἀνωτέρω σ. 134) καὶ ἡ αὐτὴ λίαν ἐπιμελὴς ἐργασία, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ παραδοχὴ τῆς ἀντιγραφῆς των ἐκ τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ. Οἱ πλάνητες βυζαντινοὶ λιθοξόοι θὰ ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν ὠρισμένον ἀριθμὸν προτύπων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπρομηθεύοντο συνήθως ἐκ τῆς πρωτεύουσας, ταῦτα δὲ θὰ ἐφήρμοζον ἀναλόγως εἰς τοὺς διαφόρους ναοὺς, οὓς ἐκαλοῦντο νὰ διακοσμήσουν.

Ἐν ἄλλο γλυπτὸν μὲ διακόσμησιν συγγενῇ πρὸς τὴν τῶν ἐπιστυλίων εὐρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς νέας ἐκκλησίας. Εἶναι δὲ τοῦτο στενόμενης, ὀρθογώνιον θωράκιον (εἰκ. 4), διαστάσεων 0.30×0.935⁴ μ., προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν⁵ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Ὡς διακόσμησιν φέρει τὸ θωράκιον τοῦτο κάτω μὲν, ἐγγεγραμμένα ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, τρία

Εἰκ. 4. Θωράκιον τέμπλου.

ἐπάλληλα τετράγωνα σχηματιζόμενα διὰ τριμεροῦς ταινίας καὶ συμπλεκόμενα

¹ K. Michel-A. Struck, Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, Ath. Mitt. 1906 λιν. XX καὶ σ. 286.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ε' (1948-49) σ. 70 εἰκ. 21 μὲ τὸ αὐτὸ καὶ ἐνταῦθα κόσμημα.

³ Ν. Καλογερόπουλος, ἐνθ' ἀνωτέρω.

⁴ Τὸ πάχος του, λόγφ τῆς ἐντειχίσεως δὲν δύναται νὰ μετρηθῇ.

⁵ Τοιαῦτα στενόμενης θωράκια συναντῶμεν συχνὰ ὡς τέμπλα βυζαντινῶν ναῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Λοκρίδος (Ὁρλάνδος, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 5 (1929) σ. 365 εἰκ. 16) τὴν Ἀγ. Τριάδα τοῦ Κριεζώτου παρὰ τὰ Ψαχνὰ (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Ε' σ. 14 εἰκ. 11) κλπ.

διὰ κόμβων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ περιβάλλον πλάσιον. Εἰς ἕκαστον τῶν τετραγώνων εἶναι ἐγγεγραμμένος κύκλος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμένον κόσμημα καὶ δὴ εἰς μὲν τὸν κάτω ρόδαξ εἰς δὲ τὸν μέσον σταυρὸς καὶ εἰς τὸν ἄνω τετράφυλλον (εἰκ. 4). Τὸ σύμπλεγμα τῶν τριῶν τετραγώνων στέφεται ἄνω ὑπὸ ταινίας, 0.165 μ., κοσμουμένης διὰ πυκνοῦ, ἐπίπεδογλύφου κουφικοῦ «ἡνθισμένου» κοσμήματος, ἀναλόγου πρὸς τὸ τῶν ἐπιστυλίων. Λόγφ τῆς ἐπιμελοῦς ἐργασίας του καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ θεμάτων τὸ θωράκιον ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα.

Εἰκ. 5. Πεσσίσχοι τέμπλου.

Πλὴν τῶν περιγραφέντων γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα, ὡς εἵπομεν, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς τὸν παλαιὸν Ὁσ. Λουκᾶν, ὑπάρχουσι καὶ τινα ἄλλα προερχόμενα ἐξ ἄλλων βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς καὶ χρησιμοποιηθέντα ἐκ νέου ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἴτε εἰς τὴν νέαν ἐκκλησίαν εἴτε εἰς τὸν κατὰ τὰ τέλη τῆς τουρκοκρατίας ἀνεγερθέντα ναὸν τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, τὸν κείμενον εὐθὺς ὀπισθεν τοῦ ἱεροῦ τοῦ νέου Ἀγ. Λουκᾶ. Ἐν τούτων εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον πλευρᾷ τῆς νέας ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ δὲ τὸ κάτω τμήμα τετραγώνου πεσσίσχου τέμπλου, διαστάσεων 0.14×0.14 καὶ μεγίστου σωζομένου μήκους 0.54 (εἰκ. 5 δεξιᾷ). Ὁ πεσσίσχος οὗτος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐξετασθέντας τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ, ἔχει τὴν ἐξωτερικὴν του ἐπιφάνειαν κατὰ κόσμον ἐκ διπλοῦ κυματιστοῦ ἑλικοφύλλου, εἰργασμένου ἐπίπεδογλύφως, εἰς δὲ τὸ ἄνω του μέρος φέρει ἐγγράρακτον τὸν διπλοῦν σταυρὸν τῆς σταυσταυρώσεως καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν συντετηγμένην ἐπιγραφὴν IC—X.

Ἄλλος πάλιν πεσσίσκος τέμπλου, μὲ πολὺ μεγαλύτερον πλάτος πλευρᾶς (0.197) σωζόμενος εἰς μήκος 0.435 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς του, (εἰκ. 5 ἀριστερῶ) ἀποτελεῖ σήμερον τμήμα τῆς παραστάδος τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Φέρει καὶ αὐτὸς εἰς τὴν προσθίαν του ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ κύκλων συμπλεκομένων πρὸς ἐλικόφυλλα καὶ περιβαλλόντων ἄλλου μὲν ἀγκιστρωτὸν σταυρὸν ἄλλου δὲ δύο διασταυρούμενα ἰσοσκελῆ τρίγωνα (εἰκ. 5 ἀριστερῶ). Εἰς τὸ ἄνω του μέρος ἐλαξεύθη καὶ ἐδῶ,

Εἰκ. 6. Γλυπτὸν ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν Δ. θύραν τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου.

ἐντὸς ἡμικυκλίου, σταυρὸς μετὰ φύλλων ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ IC-XC (Ἰησοῦς Χριστός).

Τέλος ὡς ὑπέρθυρον τῆς αὐτῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἐτοποθετήθη κατὰ τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, τὸ παραπλευρῶς εἰκονιζόμενον ἀρίστης ἐργασίας καὶ συνθέσεως μαρμάρινον βυζαντινὸν ἀνάγλυφον (εἰκ. 6). Τὸ κύριον θέμα του ἀποτελεῖ ὁ ἐν τῷ μέσῳ μέγας σταυρὸς, ὅστις βαίνει ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἐκφύεται ἀνὰ εἰς ἐλικοειδῶς ἀνελισσόμενος, φυλλοφόρος βλαστός, ἐν ᾧ τὰ δύο ἄνω κενὰ διαμερίσματα κοσμοῦσιν ἑξέργοι ρόδακες. Χάριν μεγαλυτέρας ἐξάρσεώς του ὁ σταυρὸς ἐτοποθετήθη κάτωθεν ζωηρῶς ἐξέργου, ἡμικυκλικοῦ τόξου, κοιλοκύρτου διατομῆς, ὅπερ ἐστηρίχθη ἐκατέρωθεν ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, φερόντων ἐν

τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των τὰς καὶ ἄλλοθεν γνωστὰς συνδετικὰς ταινίας (ἄμματα). Ἡ ὅλη σύνθεσις, κλείεται ἄνω ὀρθογωνιζομένη δι' ὀριζοντίου λοξοτμήτου γείσου.

Ἰδιαίτερος λεπτὴ καὶ προσεκτικὴ εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν κιονοκρανῶν, τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου καὶ τοῦ ὀριζοντίου γείσου δι' ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων, ἐγγραφομένων ἐντὸς ἡμιελλειψοειδῶν τοξυλλίων. Τὸ ἐξωρράχιον μάλιστα τοῦ ἡμικυκλίου κοσμεῖται προσθέτως καὶ δι' ὠραίου ἀστραγάλου (εἰκ. 6).

Ποῖος ἦτο ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τοῦ εὐμεγέθους αὐτοῦ γλυπτοῦ δὲν γνωρίζω. Πάντως ἡ ἐργασία του καὶ πρὸ πάντων ἡ κλίμαξ τῆς διακοσμῆσεώς του μὲ προάγουσι νὰ τὸ τοποθετήσω μᾶλλον εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα.

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Αἱ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ ἐντειχισμέναι μαρμάριναι ἐπιγραφαὶ εἶναι τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν, αἱ πλεῖσται δ' ἐλλειπεῖς. Τρεῖς ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1880, ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Μ. Ὀσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος Γ. Κρέμου¹, ὅστις ὁμῶς δὲν εἶδεν αὐτὰς αὐτοπροσώπως, ἀλλὰ παρέλαβε τὸ κείμενόν των ἐκ σημειώσεως εὐρισκομένης, ὡς λέγει, «μεταξὺ τῶν ἐγγράφων» τῆς μονῆς Ὀσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος. Φέρει δ' ἡ σημείωσις αὕτη τὴν ἐξῆς ἐπικεφαλίδα: «Τὰ εὐρεθέντα ἐπιγράμματα εἰς τὸν ποτε περικαλλῆ ναὸν τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ τοῦ ἐν τῇ ὁμωνύμῳ κόμῃ τῇ ἐν τῇ νήσῳ Εὐρίπῳ» (= Εὐβοίᾳ). Περαιτέρω ἡ «σημείωσις» παραθέτει τὸ κείμενον τριῶν ἐκ τῶν καὶ σήμερον σωζομένων ἐπιγραφῶν, ἀναγράφουσα καὶ τὴν θέσιν, ἣν ἐκάστη ἐξ αὐτῶν κατεῖχεν εἰς τὸν παλαιὸν ναόν. Προσθέτει δὲ μάλιστα ἡ σημείωσις καὶ τὸ κείμενον δύο ἄλλων, μὴ σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν, ἐν ᾧ περιέργως δὲν ἀναφέρει ἄλλην ἐπιγραφὴν, ἐντειχισμένην σήμερον εἰς τὸν νέον ναόν, ἥς τὸ κείμενον παρέχομεν κατωτέρω.

Κατὰ ταῦτα ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐκ τοῦ παλαιοῦ Ἁγ. Λουκᾶ ἐπιγραφῶν ἀνέρχεται εἰς 6, ἅς καὶ θὰ ἐξετάσωμεν.

Ἐκ τῶν δύο μὴ σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν, ἡ μία, ἔμμετρος προφανῶς, εὐρίσκετο, κατὰ τὴν «σημείωσιν» ἐπὶ τῆς ἱερᾶς τραπεζῆς. Ἰδοὺ τὸ κείμενον αὐτῆς, ὡς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Κρέμου

«..... ουκᾶ τοῦ παμμάκαρος τοῦ πλ Ἀγίου
μέμνησο πρὸς κύριον τοῦ σοῦ ποιμνίου»

¹ Φωκικά, Ἀθῆναι 1880 τ. Β' σ. 240.

Ἡ δευτέρα εἶναι χαραγμένη «ἐπὶ τῆς προσαυλίου μονολίθου φλοιᾶς» καὶ εἶχεν ὡς ἐξῆς:

.... ΙΣΑΙΟΒΩΜΟΝ
ΟΣΕΣ' Ι' ΑΙΑΕΙ
(Εἰκασία Κρέμου)
Ἰσα Ἰώβω μοναχῷ
ὅς ἔσται αεὶ*

Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου χαραγμένη ἐπιγραφή αὐτῇ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν χριστιανικὸν ναόν, πολλῶ δὲ μᾶλλον πρὸς μοναχὸν τινα Ἰώβ(ον)! Ἀφορᾷ ἀπλῶς εἰς τὴν ἰδρυσιν ἀρχαίου βωμοῦ, καὶ εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἐκτοτε ἐξηφανίσθη, ἀφοῦ δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ Corpus τῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν τῆς Εὐβοίας.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ὑπολοίπους τρεῖς ἐπιγραφὰς τῆς «σημειώσεως» δηλ. τὰς καὶ σήμερον σωζόμενας, ἐξ αὐτῶν δύο μὲν ἦσαν ἐντειχισμέναι εἰς τὴν «ἐξωθεν τοῦ βήματος κυκλοφέρειαν», ἡ δὲ τρίτη «εἰς τὰ ἐγκρηνίσματα».

Ὁ Κρέμος δὲν χρονολογεῖ δυστυχῶς τὴν «σημείωσιν», εἶναι ὅμως πρόδηλον, ὅτι αὕτη εἶναι προγενεστέρη τῆς οἰκοδομῆς τοῦ νέου Ἀγ. Λουκά, ἥτοι τοῦ 1874. Μᾶς εἶναι πάντως πολὺτιμος διότι μᾶς παρέχει ἐμμέσως καὶ τινὰς πληροφορίας, περὶ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Οὕτω ἐν πρώτοις χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς «περικαλλή», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑποδεικνύει ἐν μέρει καὶ ἡ ἐξετασθεῖσα λαμπρὰ αὐτοῦ γλυπτικὴ διακόσμησις. Ἐπειτα ἀναφέρει, ὅτι δύο ἐκ τῶν σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν ἦσαν ἐντειχισμέναι, «εἰς τὴν ἐξωθεν τοῦ βήματος κυκλοφέρειαν» τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Ἐχων τις ὑπ' ὄψιν τὴν λέξιν «κυκλοφέρειαν» θὰ ἠδύνατο νὰ συναγάγῃ, ὅτι ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἦτο ἡμικυκλική· ἐπεὶ δὲ ὁμοῦς ἀμφότεραι αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι χαραγμέναι ἐπὶ εὐθυγραμμῶν καὶ οὐχὶ καμπύλων μαρμάρων, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν «κυκλοφέρειαν» αἱ δηλοῦσαι τὴν ὁμοιάζουσαν ἐξωτερικῶς¹ πρὸς ἡμικύκλιον τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ, οἷα συνηθίζετο εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τοῦ 11^{ου} ἰδίᾳ αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. Εἶναι δ' ἀμφότεραι αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται σύγχρονοι πρὸς τὸν παλαιὸν ναόν, ἀναφερόμεναι εἰς αὐτὸν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσ. Λουκά τῆς Φωκίδος, ὡς ἐδέχθησαν ὁ τε κ. Ν. Καλογερόπουλος² καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Χριστόφ. Ζώνας³. Συχνάκις

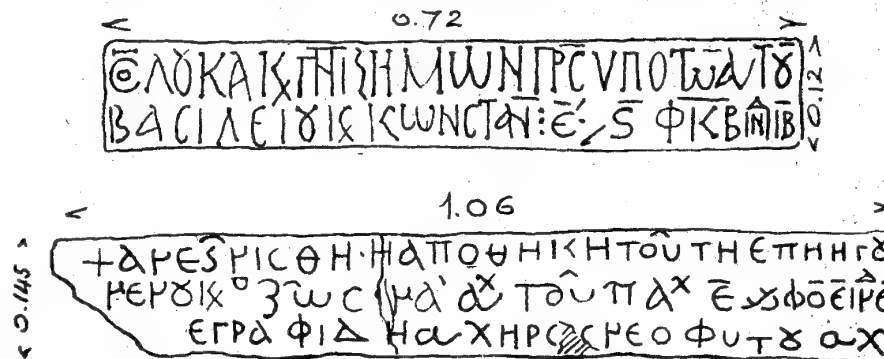
¹ Ἐφημερίς Ἑστία τῆς 10ης Σεπτεμβρίου 1932 (ἀρ. φύλλου 13458).

² Βίος καὶ Πολιτεία... τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λουκά τοῦ Νέου, ἐν Ἀθήναις [1935] σ. 74.

³ Ἀτόπως καθ' ἡμᾶς δέχεται ὁ Ζώνας (ἐ.δ. σ. 71), ὅτι αἱ ὑπ' ὄψιν ἐπιγραφαὶ εὐρίσκοντο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ ἴσως ἀνωθεν τῆς ὠραίας πύλης. Αἱ μαρμάριναι κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐντειχίζοντο κατὰ κανόνα εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους. Ὅρα σχετικῶς τὴν ἐπομένην σημείωσιν.

ἄλλως τε κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐντειχίζοντο εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν ναῶν¹ εἴτε κατὰ τὴν πρόσοψιν αὐτῶν εἴτε καὶ παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τῶν. Τέλος ἡ πληροφορία τῆς «σημειώσεως», ὅτι ἡ 4η ἐπιγραφή εὐρίσκετο εἰς τὰ «ἐγκρηνίσματα» ἐπικυρώνει τὰς πληροφορίας τῶν γερόντων τοῦ χωρίου Ἀγ. Λουκά, ὅτι ὁ παλαιὸς ναός, ἦτο ἤδη ἐν μέρει ἡρειπωμένος², ἐκτὸς ἂν πρόκειται περὶ κρημισμένων βοηθητικῶν τοῦ ναοῦ ἢ ἄλλων γειτονικῶν κτισμάτων.

Ἀς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κειμένου τῶν τεσσάρων σωζομένων ἐπιγραφῶν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς σπουδαιότερας, τῆς ὑπ' ἀρ. 1 (εἰκ. 7). Αὕτη

Εἰκ. 7. Πανομοιότυπα τῶν ὑπ' ἀριθμ. 1 καὶ 2 ἐπιγραφῶν.

χαραγμένη ἐπὶ ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ προδήλως ἐλλειπῆς ἐκατέρωθεν, ἔχει διαστάσεις 0.72x0.12 (εἰκ. 7). Τὸ κείμενόν της ἐδημοσιεύθη, ὡς εἵπομεν, τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Κρέμου τὸ 1880, ἔπειτα δέ, τὸ 1932, ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Καλογεροπούλου³ μετὰ πανομοιότυπου αὐτῆς καὶ τέλος τὸ 1935 ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Χριστοφύρου Ζώνας⁴. Ἴδου πῶς μεταγράφεται τὸ μετὰ πολλῶν συντηρήσεων ἐν λόγῳ κείμενόν της:

.... Ὁσ(ίου) Λουκά κ(αὶ) πν(ευμα)τικ(οῦ) ἡμῶν π(α)τρ(ὸ)ς ὑπὸ τῶν αὐτοῦ...
... Βασιλεῖον κ(αὶ) Κωνσταντ(ίνου) ἔ(τους) ΦΚΒ' ἰνδ(ικτιῶνος) ιβ'

Τὸ ἐν τέλει ἀναγραφόμενον ἔτος σφκβ' μετεγγραφή ὑπὸ τοῦ συντάξαντος τὴν «σημείωσιν» ἐσφαλμένως διότι τὸ σαφέστατον ἀρχικὸν τῆς χρονολογίας γράμμα

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὸν ναὸν τῆς Σκριπιδῆς (J. Strzygowski, Byz. Zeitschr. 3, (1893) σ. 7-9, Μαρ. Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σκ. 37-39), τὸν ἐν Ἀθήναις ναὸν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Συγγόπουλος, Εὐρετήριο Μουσαιοῦ μνημείων τ. Β' σ. 73), τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκίων (Diehl-Le Tournieu-Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 σ. 153) κλπ.

² Ὅρα ἀνωτέρω σ. 131 καὶ Χριστ. Ζώνας ἐ.δ. σ. 72.

³ Ἐφημ. «Ἑστία» τῆς 10ης Σεπτεμβρίου 1932 ἀρ. φύλλου 13458.

⁴ Βίος ὁσ. Λουκά σ. 72.

Ἦ εξέλαβεν οὗτος ὡς Ζ', ἐντεῦθεν ὡς ἔτος κτίσεως τοῦ ναοῦ προέκυψε τὸ 1514, ἐν ᾧ τὸ πραγματικὸν εἶναι 1014. Ἐσφαλμένην ἐπίσης ἀντέγραψεν ἡ «σημείωσις» καὶ τὴν Ἰνδικτιῶνα (β) ἀντὶ τῆς πραγματικῆς ιβ'. Τὴν ὁρθὴν ἀνάγνωσιν παρέσχε πρῶτος ὁ κ. Ν. Καλογερόπουλος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ ἀρχιμ. Χρ. Ζώνας. Διαφωνῶ ὅμως πρὸς τὸν πρῶτον σχετικῶς πρὸς τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα συνήγαγεν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, πρὸς τινὰ τῶν ὁποίων ἄλλως τε διεφώνησεν ἤδη καὶ ὁ Χρυστ. Ζώνας. Ἴδου δὲ ποῖα εἶναι τὰ συμπεράσματα ταῦτα: 1) «Ὅτι οἱ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενοι Βασίλειος καὶ Κωνσταντίνος εἶναι οἱ κτήτορες τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ Εὐβοίας καὶ διὰ λόγῳ τῆς χρονολογίας 1014, ἣν φέρει ἡ ἐπιγραφή—αὐτοὶ οὗτοι οἱ συναυτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου Βασίλειος ὁ Β' ὁ Βουλγαροκτόνος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Κωνσταντίνος ὁ Η'». 2) «Ὅτι τὸν Ὁσ. Λουκᾶν Εὐβοίας ἔκτισεν ὁ Βουλγαροκτόνος τὸ 1014 ἐπέτειον τῆς μάχης τοῦ Σπερχειοῦ, καθ' ἣν ἐνίκησε τοὺς Βουλγάρους καὶ 3) ὅτι «οἱ αὐτοὶ συναυτοκράτορες ἔκτισαν κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, καὶ ἀλλαχοῦ ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁσίου Λουκᾶ», ὁ δὲ ναὸς οὗτος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ καθολικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐλικῶνος περιωνύμου μονῆς.

Τὰ συμπεράσματα τοῦ κ. Καλογεροπούλου—ἰδίᾳ δὲ τὸ τελευταῖον—ἐδέχθη καὶ προσεπάθησε νὰ στηρίξῃ δι' ἰδίων σκέψεων καὶ ἐπιχειρημάτων καὶ ὁ τέως γυμνασιάρχης καὶ ἤδη μακαρίτης Ι. Α. Γιαννοῦτος¹. Οὗτος συνεδύασε τὰ ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς παρεχόμενα στοιχεῖα πρὸς δύο πηγὰς, ἀναφερομένας ὑπὸ τοῦ Κρέμου², ἀλλὰ θεωρουμένας ὑπ' ἐκείνου ὡς ἀναξιόπιστους. Κατὰ τὰς ἐν λόγῳ πηγὰς τὸν ναὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος ἔκτισεν ὁ πατὴρ Βασιλείου τοῦ Β' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Η', Ρωμανὸς ὁ Β' «ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν ἅγιον (Λουκᾶν) διὰ τὴν προφητείαν, ἣν οὗτος 20 ἔτη πρὸ τῆς ἀνακτίσεως τῆς Κρήτης προεῖπεν, εἰπὼν: Ρωμανὸς Κρήτην χειροῦται, οὐχ' οὗτος (δηλ. ὁ Α', ὁ Λακαπηνὸς) ἀλλ' ἕτερος (δηλ. ὁ Β')». Τὸν ναὸν λοιπὸν τῆς Φωκίδος, κατὰ τὸν Γιαννοῦτσον, θὰ ἤρχισε μὲν Ρωμανὸς ὁ Β', θὰ ἐσυνέχισε δὲ καὶ ἐπεράτωσε, μετὰ τινὰς διακοπὰς, ὁ υἱὸς του Βασίλειος ὁ Β' ὁ Βουλγαροκτόνος, ὅστις, μιμούμενος τὸ παράδειγμα τοῦ πατρὸς του, θὰ ἔκτισε, μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου τοῦ Η', καὶ τὸν παρὰ τὸ Ἀλιβέρι περικαλλῆ ναὸν τοῦ προστάτου τῆς οἰκογενείας αὐτῶν Ὁσ. Λουκᾶ.

Τρία ἔτη ἀργότερον, ἤτοι τὸ 1935, ὁ Χριστόφορος Ζώνας, ἐκδόσας νεοελληνικὴν μετάφρασιν τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Νέου, ἐσχολίασεν ἐν τέλει καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφὴν καὶ κατέληξε δι' ἄλλων σκέψεων εἰς ὁ συμπέρασμα καὶ ὁ Γιαννοῦτσος, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ὁσ. Λουκᾶς τῆς Φωκίδος θὰ

¹ Ἐφημερίς Πρωΐα τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1933. Ἀριθμ. φύλλου 2515.

² Φωκικά τ. Α' σ. ιβ'—ιζ' ὑπὸ στοιχεῖα Ἦ «περίληψις ἐπιτακτικῆ» καὶ ζ' «ἱστορικὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ».

ἐπερατώθη ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου «μετὰ τὴν τελικὴν νίκην, ἣν ἐπέτυχε τὸ 1014, παρὰ τὰ στενὰ τῆς Κρέσνας¹, κατὰ τοῦ τρομεροῦ ἀντιπάλου του, ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ». «Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν ὁσιον Λουκᾶν τῆς Εὐβοίας ὁ Ζώνας διερωτᾶται δικαίως (σ. 72) τί ἱστορικὸν γεγονὸς συνέβη εἰς τὸν χρόνον αὐτόν, ἵνα ἰδρῦσωσιν οἱ δύο συναυτοκράτορες ναὸν καὶ διὰ περικαλλῆ; Ἐὰν ἤθελον νὰ διαιωνίσωσι τὴν μάχην τοῦ Σπερχειοῦ ἢ τοῦ Δεμίρ Ἰσσάρ ὥφειλον νὰ ἰδρῦσωσι τοῦτον εἰς τὸ Ζητοῦνι (Λαμίαν) ἢ εἰς Δεμίρ Ἰσσάρ ἢ εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ ὅπουδῆποτε ἄλλου, οὐχὶ ὅμως ἐνταῦθα». Καὶ προσθέτει (σ. 72) «αἱ ἐπιγραφαὶ δὲν μᾶς λέγουν περὶ αὐτοκράτορων Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου πᾶσα δὲ συμπλήρωσις αὐτῶν εἶναι βεβιασμένη καὶ αὐθαίρετος». Καταλήγει δ' ἐν τέλει ὁ Ζώνας εἰς τὴν ἐξῆς γνώμην (σ. 73). ὅτι «ὁ καταρρεῦσας ναὸς, ἐξ οὗ ἐλήφθησαν αἱ ἐν λόγῳ ἐπιγραφαί, ἦτο ἵδρυμα τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰῶνος ὑπὸ ἀποίκων μοναχῶν τῆς μονῆς Ὁσ. Λουκᾶ (Φωκίδος). Οἱ μοναχοὶ οὗτοι ἐγκαθιστάμενοι κατὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς μεγάλης μονῆς εἰς διάφορα μέρη «ἵδρυσαν ἐνταῦθα (παρὰ τὸ Ἀλιβέρι) τὸν ἱερὸν ναὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ, τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν πατρὸς, θεωρήσαντες αὐτὸν ὡς συνέχειαν τοῦ ἐν τῷ Στειρίῳ ἀρχικοῦ του ναοῦ, τοῦ ἰδρυθέντος ὑπὸ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου ἐν ἔτει 1014. Ὡστε, κατὰ τὸν Ζώναν, τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μας ἀναγραφόμενον ἔτος 1014 ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸ ἐν Εὐβοίᾳ μετόχιον, ἀλλ' εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τοῦ ὁσίου, τοῦ ἐν Φωκίδι «καὶ ἔγραψαν τοῦτο ἵνα δώσωσι μεῖζονα (sic) κύρος εἰς τὴν νέαν ταύτην μοναχικὴν ἀποικίαν». «Ἐὰν ὅμως» λέγει περαιτέρω (σ. 74), «ἡ ἐπιγραφή ἀφορᾷ τὴν ἵδρυσιν τοῦ παρὰ τὸ Ἀλιβέριον ναοῦ, τότε ὑπὸ τὰ ὀνόματα Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου δεόν νὰ θεωρηθῶσιν οἱ γλύπται, οἵτινες ἐφιλοτέχνησαν τὸν γλυπτικὸν διάκοσμον τοῦ παλαιοῦ Ἀγ. Λουκᾶ».

Κατὰ τὴν γνώμην μου 1ον) ἡ ἐξεταζομένη ἐπιγραφή δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν μονὴν Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος ἀλλ' εἰς τὸ ἐν Εὐβοίᾳ ὁμώνυμον μετόχιον αὐτῆς· διότι οὐδαμῶθεν προκύπτει σχέσις τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς πρὸς τὴν μεγάλην μονήν. 2ον) Ἡ χρονολογία 1014, ἣν παρέχει ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή, ἀφορᾷ εἰς τὴν κτίσιν τοῦ ἐν Εὐβοίᾳ μετοχίου, ἀφ' οὗ πρὸς ταύτην ἄριστα συμβιβάζονται καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ τεχντροπία καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ ἀνωτέρω ἐξετασθέντος γλυπτικοῦ διακόσμου. Ὡς δὲ ἤδη ἐλέχθη (σ. 134) ὁ διάκοσμος οὗτος μιμεῖται ἐν πολλοῖς τὸν τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ² τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ

¹ Τὸ ἔτος 1014 συμπίπτει πράγματι πρὸς τὸ ἔτος τῆς κατὰ τῶν Βουλγάρων νίκης τοῦ Βασιλείου παρὰ τὴν Κρέσαν (Δεμίρ Ἰσσάρ, τὸ Κλειδίον τῶν Βυζαντικῶν) καὶ οὐχὶ τοῦ Σπερχειοῦ, ὡς ἔγραψεν ὁ κ. Καλογερόπουλος. Ἡ μάχη τοῦ Σπερχειοῦ ἐκερδήθη τὸ 996 ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανῶ. Πρβλ. Κωνστ. Ἀμάντου, Ἱστορ. Βυζαντινοῦ Κράτους τ. 2 (1947) σ. 174.

² Ὁ Ζώνας (ἐ. ἀ. σ. 74) γράφει, ὅτι τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας «ὁμοιάζουν σχεδὸν ὅλα πρὸς τὰ γλυπτὰ τοῦ ἐτέρου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ».

της Φωκίδος, ἴσως δὲ μάλιστα νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τεχνίτας. Τούτου τεθέντος ὁ ναὸς τῆς Φωκίδος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατ' ὀλίγα μόνον ἔτη προγενέστερος τοῦ τῆς Εὐβοίας (περὶ τὸ 1010), καὶ δύναται ἐπομένως νὰ θεωρηθῇ ὡς περατωθεὶς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου. ὅν οἱ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενοι Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ μετοχίου τῆς Εὐβοίας οὐχὶ ὅμως ἀπαραιτήτως καὶ οἱ συναυτοκράτορες, υἱοὶ τοῦ Ρωμανοῦ· διότι ἐὰν ἦσαν ἐκεῖνοι θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνόματά των νὰ συνοδεύωνται ἢ ὑπὸ τοῦ τίτλου των ἢ ὑπὸ ἐγκωμιαστικοῦ τινος ἐπιθέτου, ἐν ᾧ τοῦναντίον ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς ἀπλῶς πνευματικὰ τέκνα τοῦ ὁσ. Λουκά. Θὰ πρόκειται λοιπὸν μᾶλλον περὶ μοναχῶν, ἀποίκων τῆς μεγάλης μονῆς, παρὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Γιαννούτσου, προσπαθήσαντος ν' ἀποδείξῃ τοὺς δύο συναυτοκράτορας πνευματικὰ τέκνα τοῦ ὁσ. Λουκά. Οὕτε δὲ καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν—μόνον λόγῳ τῆς συμπτώσεως τοῦ ἔτους—ὅτι τὸ ἐν Εὐβοίᾳ μετόχιον ἐκτίσθη εἰς ἀνάμνησιν τοῦ παρὰ τὴν Κρέσαναν (γρ. Κλειδίον) νίκης τοῦ Βασιλείου. Ὁ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι κτισθεὶς νέος ναὸς τοῦ ὁσ. Λουκά ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐν ἐπὶ πλεόν δεῖγμα τοῦ μεγάλου σεβασμοῦ, τοῦ ὁποῖου ἀπέλαυνεν ὁ ὁσιος Λουκάς καὶ ἐν ὧσ' ἔζη καὶ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ σύμπαντος τοῦ λαοῦ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ τῶν φοιτητῶν καὶ διαδόχων του.

Ἐπιγραφή 2. (εἰκ. 7). Αὕτη, διαστάσεων 1,06×0,145 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένη εἰς τὸ παραθύρον τῆς προθέσεως τοῦ νέου ναοῦ. Ὅταν ἐχαράχθη θὰ εἶχεν ἐντειχισθῇ ἐπὶ ἀποθήκης τινὸς τοῦ μετοχίου(;) τοῦ ὁσ. Λουκά· διότι εἰς ἀνακαίνισιν ἀποθήκης ἀναφέρεται. Ἴδου τὸ κείμενον αὐτῆς ἐν μεταγραφῇ:

† Ἀνεκ(αι)νίσθη ἡ ἀποθήκη τούτη ἐπὶ ἡγουμένου Κ(υροῦ)

Ζωσιμᾶ [καὶ] αχ (=μοναχοῦ) τοῦ Παχ(ωμίου) ἔ(τους) 5' φοέ ἰνδ(ικτιῶνος) ε'

Ἐργάρι διὰ χηρὸς Νεοφύτου αχ' (=μοναχοῦ)

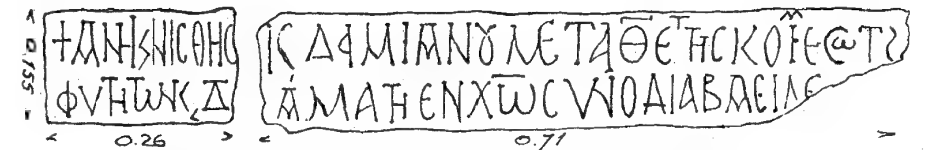
Συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ χρονολογίαν, ἡ ἀνακαίνισις τῆς ἀποθήκης ἔγινε κατὰ τὸ ἔτος 5' φοέ ἡτοι 6575 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ὅπερ συμπίπτει πράγματι πρὸς 5' ἰνδ(ικτιῶνα), ἀντιστοιχεῖ δὲ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ ἔτος 1067. Τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Καλογερόπουλος (ἔ.δ) οὗτος ὅμως, μὴ ἀντιληφθεὶς ὅτι ἡ χρονολογία ἀνεγράφετο εἰς τὸν 2ον στίχον, ἐξέλαβεν ὡς τοιαύτην τὸ ἐν τέλει αχ (=μοναχοῦ), ὅπερ ἀνέγνωσε 1600.

Ἐπιγραφή 3 (εἰκ. 8). Τὸ ἐπίσης κολοβὸν τοῦτο τεμάχιον, διαστάσεων 0,26×0,155 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον ἀντιστρόφως εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ νέου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Λουκά, ἐνσυνεχία

(Φωκίδος), τοῦ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου, ὅστις εἶναι πολὺ μεταγενέστερος τοῦ καθολικοῦ ναοῦ. Ταῦτα εἶναι ἐσφαλμένα· τὰ γλυπτά μας ὁμοιάζουν πρὸς τὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς μεγάλης μονῆς καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ τῆς Παναγίας.

πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπιγραφὴν. Ὡς δηλοῖ ὁ προτεταγμένος τοῦ κειμένου σταυρὸς (εἰκ. 8) τὸ τεμάχιον τοῦτο ἀπετέλει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ κείμενόν του συμπληρωμένον ἔχει ὡς ἑξῆς:

† Ἀνηκ(αι)νίσθη ὁ [θεῖος ναὸς τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκά ὑπὸ τῶν αὐτοῦ
φωτητῶν κ(αι) δ[ιακόνων]

Εἰκ. 8. Πανομοιώτυπα τῶν ὑπ' ἀριθμ. 3 καὶ 4 ἐπιγραφῶν.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀνακαίνισεως ναοῦ τινος βεβαίως, ὅστις λόγῳ τῆς ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ λέξεως *φωτητῶν* (=φοιτητῶν, μαθητῶν) θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ τοῦ ὁσ. Λουκά τῆς Εὐβοίας.

Ἐπιγραφή 4 (εἰκ. 8). Ἡ κολοβὴ αὕτη ἐπιγραφή, διαστάσεων 0,71×0,16 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένη εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου τῆς προθέσεως τοῦ νέου ναοῦ: Τὸ κείμενόν της, συμπληρωμένον, ἔχει οὕτω:

... κ(αι) Δαμιανοῦ μετὰ θ' ἔτ(η) τῆς κοιμῆ(σ)εως τ[οῦ] ...
... ἅμα τῇ ἐν Χ(ριστῷ) συνοδίᾳ Βασιλε[ίου] καὶ Κωνσταντίνου ...

Ἐπειδὴ ὁ 2ος στίχος ὁμιλεῖ περὶ «ἐν Χριστῷ συνοδίας» συνεπλήρωσα τὸ περαιτέρω κατὰ τὸ ἡμῖς σωζόμενον ὄνομα εἰς Βασιλε[ίου] προσθέσας εἰς αὐτὸ καὶ τὸ τοῦ ἑτέρου τῶν δύο κητόρων μοναχῶν τοῦ μετοχίου, Κωνσταντίνου.

Ἡ λέξις κοίμησις (=θάνατος) ἀναφέρεται συχνὰ εἰς μοναχοὺς. Θὰ πρέπει λοιπὸν πιθανῶς νὰ συμπληρώσωμεν τὸν 1ον στίχον ὡς ἑξῆς: τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκά(;)]. Τὶ ὅμως συνέβη 9 ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁσίου Λουκά ἡτοι τὸ 962, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν².

¹ Ἐν τέλει τοῦ δευτέρου στίχου συνεπλήρωσα οὐχὶ δ[ιαδόχων], ὡς ὁ Κρέμος (ἔ.δ) καὶ ὁ Ζώνας (ἔ.δ), ἀλλὰ δ[ιακόνων], συμφώνως πρὸς ὁμοίαν φράσιν—*φωιτητῆς καὶ διάκονος*—εὐρισκομένην ἐν τε τῷ βίῳ τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τοῦ νέου (L. Petit, Vie et office de St Euthyme le Jeune, Paris 1904 σ. 33) καὶ ἄλλαχού.

² Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν φίλον διευθυντὴν τοῦ λιγνιτωρυχείου Ἀλιβερίου μηχανικὸν κ. Ἀνδρέαν Καρατζᾶν διὰ τὴν μεγάλην βοήθειαν, τὴν ὁποίαν μοι παρέσχεν εἰς τὴν μελέτην τῶν ναῶν Ἀνω Βάθειας καὶ τῶν γλυπτῶν Ἀγ. Λουκά. Ἡ φωτογράφησις τῶν τελευταίων τούτων θὰ μοι ἦτο ἀδύνατος ἄνευ τῶν ἱκρυωμάτων, τὰ ὁποῖα πρὸς χάριν μου παρήγγειλε νὰ κατασκευασθοῦν ὁ κ. Καρατζᾶς.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΜΟΝΗΣ ΠΕΡΙΣΤΕΡΩΝ

Ἀπὸ τὸν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Βασιλείου¹ συνταχθέντα βίον² τοῦ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 9ου αἰῶνος ἐν Ὀλύμπῳ τῆς Βιθυνίας,

¹ Ὁ βιογράφος τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τοῦ Νέου, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Βασιλείος, ἐξ Ἀθηνῶν ἔλκων τὸ γένος, διήλθε μακρὰ ἔτη πλησίον τοῦ ἁγίου, μετὰ δὲ τὸν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 898 ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ πρεσβύτου ἐξηκολούθησε νὰ εὐρίσκεται ἐν ἐπαφῇ πρὸς τε τὰ πρόσωπα, ἅτινα ἐγνώρισαν τὸν ἅγιον καὶ πρὸς τὰ μέρη, εἰς τὰ ὅποια διήλθε τὸν βίον του ὁ διδάσκαλός του. Δὲν πρέπει δ' ὁ Βασιλείος οὗτος νὰ συγχέεται πρὸς ἄλλον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Βασιλείον, δράσαντα περὶ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος, ὅστις δὲν ὑπῆρχε πλέον ὅταν ὁ Εὐθύμιος κατεσκεύαζε τὰ μεγάλα μοναστηριακά του ἔργα. Ὅρα σχετικῶς Louis Petit, *Echos d' Orient* IV (1903) σ. 218 καὶ Ἀλέξανδρον Λαυριώτην, *Ἐκκλησ. Ἀλήθεια* VI [1897] σ. 373-76, ἀριθ. 46. Σημειωτέον, ὅτι ὁ ἡμέτερος Βασιλείος δὲν περιλαμβάνεται μὲν εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἀλεξούδη (Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως 1890 ἀρ. 6369), περιέχεται ὅμως εἰς τὸν τοῦ O. Tafrali, (*Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919 σ. 279) συνταχθέντα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μελετῶν τοῦ Petit.

² Ὁ βίος τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τοῦ Νέου διεσώθη εἰς δύο παλαιὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀγ. Ὅρους καὶ εἰς ἓν νεώτερον ἀντίγραφον αὐτῶν. Ἐκ τῶν παλαιῶν τὸ μὲν (τοῦ 13ου ἴσως αἰῶνος, μεμβράνινον) ἀπόκειται ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς Λαύρας (Δ, 78 φ. 142^v-163^v), τὸ δὲ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μ. Βατοπεδίου (χάρτινον, ἀριθ. 546 φ. 139^r-169^v) καὶ εἶναι τοῦ ἔτους 1422. Τέλος τὸ νεώτερον, ἀντίγραφον τοῦ 19ου αἰῶνος, εὐρίσκεται εἰς τὴν Ρωσικὴν μονὴν τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος (Κωδ. 207 φ. 1^r-32. Πβλ. καὶ Sp. Lambros, *Catalogue* II σ. 329). Τὴν ὑπαρξίν τοῦ βίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου ἐσημείωσε πρῶτος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐν τῷ *Συναξαριστῇ* του (τ. 1, Ζάκυνθος 1868 σ. 153) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Κ. Δουκάκης, (*Μ. Συναξαριστὴς τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου*, Ἀθήναι 1895 σ. 179). Χωρὶα τινὰ τοῦ βίου ἀφορῶντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀγ. Ὅρους ἐδημοσίευσεν ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν Ἀθῶν μονῆς τοῦ Ἀγ. Παύλου Σωφρόνιος Καλλιγῆς (Ἀθωνιάς, Σμύρνη 1868, σ. 22-25) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ ἄλλοτε ἐπίσκοπος Σάνθης Διον. Πίσσης (Περιγραφικὴ ἱστορία Ἀγ. Ὅρους Ἀθῶν, Θεσσαλονίκη 1870 σ. 21-23) ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Πορφύριος Οὐσπένσκι ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ* τοῦ Ἀθῶν, (*Vostok christianskij Istoria Athona* τ. III Κίεβον 1877 σ. 23-34). Ὅλιγα ἐπίσης ἀποσπάσματα ἐδημοσίευσαν ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος Λαυριώτης (*Ἐκκλησ. Ἀλήθεια* τ. XV [1895] σ. 205-206 καὶ τ. XVI [1897] σ. 373-75) καὶ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (*Byz. Zeitschr.* VIII [1899] σ. 659-660). Ἀλλὰ τὸν πλήρη βίον μετὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου, συνοδευόμενον καὶ ὑπὸ κριτικοῦ ὑπομνήματος, ἐδη-

ῥαθη, Περιστεραῖς καὶ ἀλλαχοῦ ἀσκήσαντος ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου, μανθάνομεν, ὅτι ὁ ἐπ' ἀρετῇ διαβόητος οὗτος ἀσκητής, ὁ «τὸν Θεὸν ὁρᾶν ἠξιώμενος, θεὸν ἀντιβλῶν καὶ μόνος μόνῳ προσομιλῶν» ἐδέχθη ἐν Ἀθῶν εὐρισκόμενος, τὴν ἐξῆς θείαν ἀποκάλυψιν: «Εὐθύμιε ἀπελθε ἐν τῇ Θεσσαλονικίᾳ μητροπόλει καὶ ἐν τοῖς ἀνατολικωτέροις τοῦ ἁσπεως ὄρεσιν κορυφὴν ἐπιζητήσας πηγὴν ὕδατος ἔχουσιν (Περιστεραῖς ὄνομα τῷ τόπῳ)· ἐκεῖ εὐρήσεις τοῦ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου τὸ τέμενος, πάλαι μὲν φιλοκάλως οἰκοδομηθέν, νυνὶ δὲ ἐρειπωθὲν καὶ εἰς μάνδραν προβάτων ὑπηρετεῖν τοῖς κατέχουσιν, καὶ τοῦτο ἀνακαθάρας ψυχῶν ἀπέργασαι φροντιστήριον»¹.

Τὴν ἐντολὴν ταύτην ἄνωθεν λαβὼν ὁ Εὐθύμιος ἐγκαταλείπει τὰς ἀκρωρεῖας τοῦ Ἀθῶν καὶ παραλαβὼν μετ' αὐτοῦ συνοδοιπόρους τὸν Ἰγνάτιον καὶ τὸν Εὐφραῖμ ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας τὸν ὑπεδέχθησαν ὡς ἐξ οὐρανοῦ ἐπιδημήσαντα ἄγγελον. Ἐρωτήσας δὲ καὶ πληροφορηθεὶς παρὰ τῶν γνωρίζοντων, ποῖος ἦτο ὁ τόπος ὁ καλούμενος Περιστεραὶ καὶ μαθὼν καὶ χρησιμοποιήσας ὁδηγούς, «τῷ ὄρει ἀναβιβάζεται καὶ τῇ πηγῇ πλησιάσας εὐθὺς ἐπέγνῳ τὰ τῆς ἀποκαλύψεως σύμβολα καὶ ὡς τὴν μάνδραν οὖσαν ἐν τῷ ναῷ ἐπικατελάβετο»². Στενάξας δὲ διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὗρε τὸν παλαιὸν ναόν, παρώτρυνε καὶ ἄλλους καὶ ἤρχισε μετ' αὐτῶν τὸ ἔργον τῆς καθάρσεως. Καὶ ἰδοὺ μετ' ὀλίγον ἐφανερώθη ἡ κόγχη τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ ἡ ὅλη θέσις αὐτοῦ. Θαυμάσαντες δὲ οἱ περιεστῶτες διὰ τὴν ἐπαλήθευσιν τῆς προρρήσεως αὐτοῦ, δι' ἰδίων ἐξόδων «τοῦ ἁγίου πρεσβύτου σπουδῇ τὸν ἱερὸν τῷ ἀποστόλῳ οἶκον ἀνεδείμαντο»³ καὶ προσκεκολλημένους εἰς αὐτὸν ᾠκοδόμησαν δύο ναῖσκους τοῦ ἁγ. Προδρόμου καὶ τοῦ Εὐθυμίου. Ἀλλὰ ἡ ὅλη οἰκοδομὴ δὲν ἐγένετο ἄνευ πόνων «δαίμωνων τῷ ἔργῳ ἐπιφθορησάντων»⁴. Οὗτοι παντοιοτρόπως ἠμπόδιζον τὴν πρόοδον τοῦ ἔργου οὐ μόνον διὰ λόγων ἀλλὰ καὶ διὰ λίθων ἀποτρέποντες τοὺς βοηθοῦντας εἰς τὴν ἀνεγερσιν τοῦ ναοῦ. Ἐφθασαν δὲ μάλιστα καὶ εἰς τὸ σημεῖον νὰ περιστρέψωσι τὰ ξύλα τῆς οἰκοδομῆς διὰ νὰ πέσῃ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν σκαλώσεων ὁ τεχνίτης. Ἀλλοτε πάλιν, ὅταν πλέον ἡ οἰκοδομὴ ἐπλησίαζε πρὸς τὸ τέμας της, κατὰ τὸ μεσονύκτιον, ὅτε ὅλοι ἐκοιμῶντο, οἱ δαίμονες ἐπισείσαντες τὸ ἀριστερὸν κλίτος τοῦ οἰκοδομήματος ἐκρήμνισαν αὐτὸ μέχρι τοῦ ἐδάφους. Ἀλλ' ὅταν μὲ τὸν ζῆλον τοῦ λαοῦ καὶ τὰς παραινήσεις τοῦ ἁγίου πρεσβύτου τὸ καταπεσόν

μοσίευσεν πρῶτος ὁ ἄλλοτε ἀρχιεπίσκοπος τῶν ἐν Ἑλλάδι καθολικῶν Louis Petit (*Vie et office de St Euthyme le Jeune* [Bibliothèque Hagiographique orientale N° 5 Paris 1904 καὶ ἐν *Revue de l'art chrétien* III [1903] σ. 168-205). Ὁ βίος τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου ἐξεδόθη καὶ ῥωσιστὶ τῷ 1890 ἐν τῷ Afonskij Paterik II, Μόσχα, σ. 265-286, ἐκ τῆς ρωσικῆς δὲ μεταφράσεως παρέλαβον τὸν βίον τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου οἱ συντάκται τῶν Petits Bollandistes (τ. 12, ἐν Παρισίοις 1876, σ. 350-356).

¹ Βίος Ἀγ. Εὐθυμίου L. Petit, ἔ.δ. σ. 38, 21-26.

² Βίος ἔ.δ. σ. 39,

³ Βίος ἔ.δ. σ. 39₂₄.

⁴ ἔ.δ. σ. 39₂₄.

κλίτος ἀνεκτίσθη φιλοκάλως, οἱ δαίμονες ἀποκαμόντες, μετέφερον τὴν δρᾶσιν των ἐπὶ τὸν Εὐθύμιον, ἀπειλοῦντες αὐτὸν καὶ διατάσσοντες νὰ φύγῃ ἐκ Περιστερῶν· ἀλλ' ἐκεῖνος, ἀνένδοτος, ἐπετίμησεν αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐδήλωσεν, ὅτι θὰ ἔμεινεν ἐκεῖ μέχρι θανάτου¹. Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ δαίμονες ἀνεβόησαν μεγάλως καὶ ἀναγνώρισαντες τὴν ἡττιαν των ἀπεχώρησαν. Οὕτως «ἀκωλύτως δὲ τὸ ναὸς ἀποπληροῦται καὶ ἡ μονὴ ταῖς τοῦ ἁγίου πρεσβείαις ἀνίσταται κατὰ τὸ εἶδος» (= 6379) ἔτος Ἰνδ. ε',² ἥτοι τὸ ἀπὸ Χριστοῦ 870/71.

Ὁ βιογράφος τονίζει περαιτέρω (σ. 41) ἰδιαίτερος, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη μὲ 3 ἢ 4 μόνον ἐργάτας καὶ ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Εὐθύμιος «ἐκίνει λίθους καὶ μόνος ἐπετίθει τῷ οἰκοδομήματι ἥδη ὑψωθέντι» (σ. 41₁₇) καὶ μάλιστα τόσον μεγάλους λίθους, οἷους μόλις δύο ἢ καὶ τρεῖς ἰσχυροὶ ἄνδρες θὰ ἠδύναντο νὰ σηκώσουν. Ὁ αὐτὸς δὲ ἅγιος δὲν ἀπηξίωνε καὶ νὰ μεταφέρῃ ὕδωρ εἰς τοὺς ἀδελφοὺς καὶ νὰ ἐπιτελῇ τὴν διακονίαν τοῦ μαγειρείου.

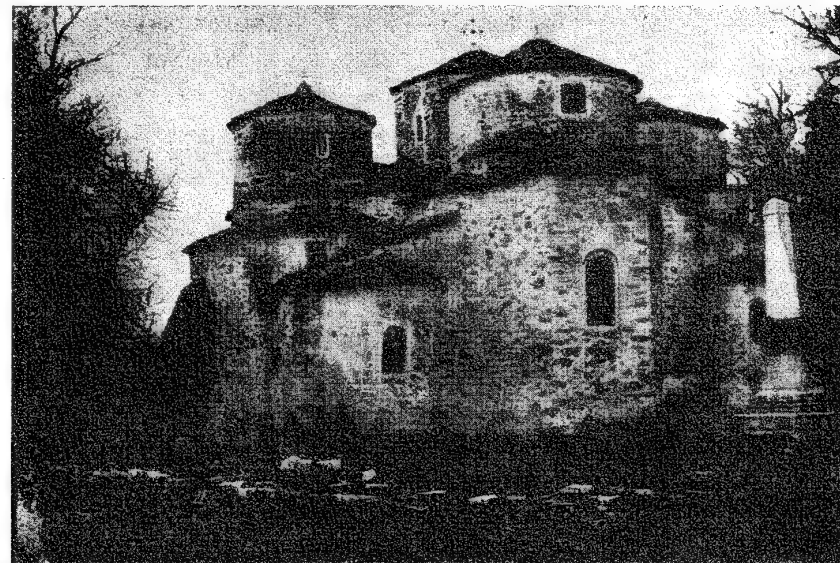
Ἀμα δὲ τῇ περατώσει τῶν κτηρίων πολλοὶ εὐσεβεῖς προσέφεραν εἰς τὴν μονὴν ἄλλος μὲν χρυσόν, ἄλλος δ' ἄργυρον, ἄλλοι δὲ χαλκὸν καὶ σίδηρον καὶ λειτουργικὰ σκεύη, ἀκόμη δὲ καὶ τροφάς, σῖτον καὶ ὕσπρια καὶ οἶνον καὶ ἔλαιον καὶ ζῶα διάφορα διὰ τοὺς ἐργάτας. Οἱ περισσότεροι δ' ἐξ αὐτῶν μετὰ τὴν περάτωσιν τοῦ ἔργου «καὶ ἐπιπλά σηρικὰ καὶ σκεύη ἱερὰ προσεκόμισαν» (σ. 43₁₇). Ἄλλοι πάλιν ἀφιέρωσαν εἰς τὴν μονὴν γαίας, ἀγροὺς καὶ ἀμπελώνας καὶ ἀγέλας βοσκημάτων πρὸς διατροφήν τῶν μοναχῶν.

Ἀφ' οὗ δ' ἐπὶ δέκα τέσσαρα ὅλα ἔτη, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 870 μέχρι τοῦ 884, ἐποίμανεν ὁ ἅγιος τὸ ποίμνιον τῶν Περιστερῶν ἀνευρέθη τέλος ὑπὸ τῶν συγγενῶν του, τοὺς ὁποίους ἀπὸ ἡλικίας 18 ἐτῶν ἥτοι ἐπὶ 42 ὅλα ἔτη εἶχεν ἐγκαταλείψει. Προσκαλέσας δ' αὐτοὺς καὶ ἀγοράσας οἰκόπεδον ἱδρυσεν καὶ διὰ τὰς γυναῖκας μοναστήριον. Εἰς δὲ τοὺς ἄνδρας παρέδωκε τὴν διοίκησιν τῆς ἀνδρῶας μονῆς. Ἀμφοτέρων δὲ τῶν μονῶν τὰ ἐγκαίνια ἐτέλεσε, προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Εὐθυμίου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Μεθόδιος. Ὁ δ' Εὐθύμιος διορίσας ἡγουμένους τῶν μονῶν, τῆς μὲν ἀνδρῶας τὸν ἑγγονόν του Μεθόδιον, τῆς δὲ γυναικείας τὴν ἑγγονήν του Εὐφημίαν «καὶ τὴν περὶ αὐτῶν μέριμναν ὥσπερ ἀποφορτισάμενος» (σ. 48₂₂) ἀνῆλθεν ἐκ νέου εἰς τὸν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην στῦλον, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ παλαιότερον εἶχεν ἀνέλθει. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖ δὲν τὸν ἄφηνον ἡσυχον τὰ πλήθη τῶν πιστῶν ἀνεχώρησε καὶ πάλιν εἰς τὰς ἀκρωτείας τοῦ Ἁθῶ. Μετ' ὀλίγα δ' ἔτη ἀπέθανεν εἰς τὴν Ἱερὰν νῆσον τὴν 14^{ην} Ὀκτωβρίου 898, εἰς ἡλικίαν 74 ἐτῶν (πρβ. L. Petit, Vie et office σ. 48-51, ὁ αὐτὸς Echos d'Orient IV [1900-1901] 218-221 σποράδην, Kirsop Lake, The early days of monasticism on Mount Athos, Oxford, 1909 σ. 51-52, Ἀλέξανδρος Λαυριώτης Viz. Vrem. V

¹ ἔ.δ. σ. 41₂.

² ἔ.δ. σ. 41₆.

(1898), 485-86). Τὸ δὲ λείψανόν του μετακομισθὲν εἰς Θεσσαλονίκην ὑπὸ 2 μοναχῶν ἐτάφη ἐν πομπῇ τὴν 13^{ην} Ἰανουαρίου τοῦ 899 (Petit, Vie σ. 49, 23). Εἰς μνήμην δὲ τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου εἶναι ἀφιερωμένον καὶ τὸ κατὰ τὴν

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τῆς Μονῆς Περιστερῶν ἀπὸ Ν.Α.

Ν.Α. γωνίαν τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ μεγάλου ναοῦ τοῦ ἁγ. Δημητρίου παρεκκλήσιον.

Ἀλλ' αἱ περὶ τῆς μονῆς Περιστερῶν εἰδήσεις δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὸν μνημονευθέντα βίον τοῦ Ἁγίου. Εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὁρους, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, διεσώθησαν καὶ τὰ κάτωθι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἑγγραφα, τὰ ὁποῖα μνημονεύουν τὴν μονὴν Περιστερῶν.

1) Πωλητήριον τῆς 14^{ης} Μαρτίου 897¹. Διὰ τοῦτου ἡ Γεωργία, χήρα τοῦ Δημητρίου, οἱ υἱοὶ της καὶ ἡ κόρη της πωλοῦσιν εἰς τὸν Εὐθύμιον, ἡγούμενον τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἀνδρέου Περιστερῶν², ἀγροὺς κειμένους εἰς τὰ ἀνα-

¹ G. Rouillard-P. Collomp, Actes de Lavra I (897-1178) Paris 1937. Acte N° I σ. 61-4.— πρβ. καὶ G. Rouillard, Note prosopographique et chronologique, Byzantion VIII (1933) σ. 107 ἔ.

² σ. 2 στ. 11... Εὐθύμιον τὸν ευλάβεστάτων (μον)αχ(όν) καὶ ἡγούμενον τῆς εὐαγεστα(ης) βασιλικῆς μον(ῆς) του ἁγίου πάνευφ(ή)μου ἀποστ(ο)λ(ου) Ἀνδρέου τῶν Πε(ρι)στερ(ῶν)...

τολικά μέρη τῆς Θεσσαλονίκης¹. Σημειωτέον, ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου τῶν Περιστερῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἐγγράφου τούτου, ὡς καὶ τοῦ ἐπομένου, ὡς βασιλική.

2) Πωλητήριον τοῦ Αὐγούστου 941². Διὰ τούτου ὁ Θωμᾶς, βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος, ἀσκηγῆτης, ἐπόπτης καὶ ἀναγραφεὺς Θεσσαλονίκης³, κατὰ πρόσταγμα τῶν αὐτοκρατόρων Ρωμανοῦ τοῦ Α' τοῦ Λακαπηνοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ Ζ', τοῦ Πορφυρογεννήτου, Στεφάνου καὶ Κωνσταντίνου, πωλεῖ εἰς τὴν μονὴν Ἀγ. Ἀνδρέου ἐν Περιστεραῖς, ἀντιπροσωπευομένην ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Εὐθυμίου⁴, 1800 μοδίους γῆς, τῆς λεγομένης κλασματικῆς, κειμένης εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Παλλήνης ἢ Κασσάνδρας. Περιέργως τὸ ἔγγραφον ὑπογράφει μόνος ὁ Θωμᾶς. Ἀντίγραφον τῆς πράξεως τοῦ Θωμᾶ, εὐρισκόμενον εἰς κώδικα τοῦ 18ου αἰῶνος ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης⁵. Ὁ εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω ἔγγραφα ἀναφερόμενος ἡγούμενος Περιστερῶν Εὐθύμιος δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς μονῆς ἅγιος, ὡς εἶκασαν ὅ τε Ἀλέξανδρος Λαυριώτης⁶ καὶ ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης⁷, διότι οὗτος εἶχεν ἀποθάνει, ὡς εἶδομεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 898. Θὰ εἶναι λοιπὸν ἄλλος τις, ὁμώνυμος, ὅστις φαίνεται ὅτι ἡγουμένευσε μέχρι τοῦ 943, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐγγράφου, ἐκτὸς ἂν ὁ ἐκάστοτε χειροτονούμενος ἡγούμενος Περιστερῶν ἐλάμβανε τὸ ὄνομα τοῦ ἰδρυτοῦ, ὁπότε θὰ πρόκειται περὶ πλείονων Εὐθυμίων.

3) Ἐγγραφον τῆς 2 Αὐγούστου τοῦ 943⁸. Δυνάμει προστάγματος τῶν βασιλέων ὁ Κατακαλῶν, πρωτοσπαθᾶριος καὶ στρατηγὸς Θεσσαλονίκης, δρίζει τὰ ὅρια τῶν γαιῶν μεταξὺ τοῦ Ἀγ. Ὁρους καὶ τῶν κατοίκων Ἱερισοῦ, ἐπὶ

¹ Τὰ χωράφια ἔκειντο (στ. 14) «εἰς τὸ χωρίον τῶν Δραγοβουνιῶν»... (στ. 15-16) ἐν τοῖς ἀνατολικοῖς μέρεσι ταύτης τῆς θεοφυλάκτου ἡμῶν πόλεως (Θεσσαλονίκης).

² Actes de Lavra N° 3 σ. 7-9 G. Rouillard, Byzantion VIII (1933) σ. 107-116.

³ Στ. 8 «Θωμᾶς βασιλικὸς (πρωτο)σπαθᾶριος ἀσκηγῆτης».

⁴ Στ. 10 «διέπρασα ὑμῖν Εὐθυμιον μοναχὸν καὶ ἡγουμένον τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου εἰς ἐπονυμιον τῶν Περιστερῶν εἰς προ[ό]σωπον τῆς αὐτῆς εὐαγγελιστῆς βασιλικῆς μονῆς γῆν κειμένην ὑπὸ μὲν τὴν τοποθεσίαν τῶν Λευκῶν συν τοῦ Ποσίδιου [καὶ] τῶν Κορακίων μοδίων χιλίων ὀκτακοσίων»...

⁵ Ἑλληνικά τ. 2 (1929) σ. 372, β', ἐνθα ἀτόπως ὁ Εὐστρατιάδης ἀπέδωκεν εἰς τὸν Θωμᾶν τὸ ἐπώνυμον Κάσπαξ. Τὴν παρανόγησιν ταύτην διώρθωσεν ἡ G. Rouillard ἐν Byzantion VIII (1933) σ. 113.

⁶ Viz. Vrem. V (1898) σ. 487.

⁷ Ἑλληνικά 2 (1929) σ. 375.

⁸ Actes de Lavra N° 5 σ. 11-12. Πρβ. καὶ Ἀλέξανδρον Λαυριώτην Vizantiskij Vremennik V (1898) σ. 485 καὶ Dölger, Regesten I. 504. Ὁ Λαυριώτης προσέθεσεν ἐν τέλει εἰς τὰς ὑπογραφάς: «† Εὐθύμιος μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Περιστερῶν καὶ οἱ λοιποί».

παρουσία διαφόρων προσώπων, πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν¹, ἐν οἷς καὶ ὁ Εὐθύμιος, ἡγούμενος τῆς Μ. Περιστερῶν².

4) Εἰς χρυσόβουλλον τοῦ 964 (:) ³ ἀναφέρεται, ὅτι ἡ μονὴ Ἀγ. Ἀνδρέου ἢ Περιστερῶν μετὰ τῶν Τζεχλιάνων καὶ 100 ζευγαριῶν (χωρικῶν) θὰ ὑπάγεται ἐφεξῆς εἰς τὴν Μονὴν Λαύρας. Τοῦτ' αὐτὸ γράφεται καὶ εἰς τὸ Τυπικὸν τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου⁴, ὡς καὶ εἰς τὸν Βίον τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου. Καὶ τὸ μὲν Τυπικὸν δρίζει (119₂₅), πλὴν ἄλλων, καὶ ὅτι «ὁ εὐλαβέστατος μοναχὸς καὶ καθηγούμενος τῆς μονῆς Περιστερῶν ἦτοι τοῦ ἁγίου καὶ κορυφαίου τῶν ἱερῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου, Στέφανος» θὰ «ἄρχῃ τῆς τοιαύτης μονῆς καὶ θὰ μένῃ ἀδιάσειστος καὶ ἀλογάριστος ἐν πάσῃ αὐτοῦ τῇ ζωῇ». (119₃₃) ἐπειδὴ «καὶ τὴν ἀρμόζουσαν ὑποταγὴν ἐπεδείξατο καὶ βελτιώσεως πολλὰς καὶ μεγίστας ἐν τῇ μονῇ πεποιηκέναι φαίνεται (120₃), ἐν ᾧ προηγουμένως «τὰ τῆς καταστάσεως ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ πάντῃ κατημέληται παρὰ τῶν προηγησάμενων, ἐκ τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ ἀδιαφορία πολλὴ καὶ ἀμελία κατέχονται ἅπαντες οἱ τῆς μονῆς μοναχοὶ (120₁₅₋₁₇). Ἀναφέρεται ἐπίσης (120₁₀) ὅτι ὁ Στέφανος θὰ μνημονεύεται εἰς τὰς λειτουργίας ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων τῆς Λαύρας καὶ ζῶν καὶ μετὰ θάνατον καὶ ὅτι ὁ διάδοχος αὐτοῦ εἰς τὴν ἡγουμενείαν δὲν θὰ ἐκλέγεται ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Μ. Περιστερῶν ἀλλὰ «παρὰ τοῦ τῆς Λαύρας προεσπιτώτος» (120₁₄).

Εἰς δὲ τὸν Βίον τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς «τῆς οἰκείας φροντίζων μονῆς (δηλαδὴ τῆς Λαύρας) ἐξέθετο τῷ πατρὶ χρυσοβούλλιον⁵, ἐπιβραβεῦον τῇ μονῇ σολέμνιον, ποσότητα διακοσίων τεσσαράκοντα τεσσάρων νομισμάτων καὶ εἰς ἐπίδοσιν προσετίθει αὐτῷ καὶ τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ μονήν, ἡ μέγα παρ' αὐτοῖς ἐστὶ καὶ ὀνομάζεται μοναστήριον»⁶. Καὶ ναὶ μὲν, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ἡ Μ. Περιστερῶν⁷ εἶχεν ὑπαχθῇ εἰς τὴν Λαύραν τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ἀλλ' ὅμως δὲν εὐρίσκεται «ἐν Θεσσαλονίκῃ», ὡς λέγει ὁ Βίος. Ἰσως λοιπὸν ὁ Βίος νὰ ἐννοῇ τὴν περὶ τὸν παρὰ τὴν Θεσσαλονικὴν στύλον, ἐν ᾧ εἶχεν ἀσκητεύσει ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος (δρα σ. 148) συμπηχθεῖσαν πιθα-

¹ Σελ. 11 στ. 10... συμπαρόντων ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ δαιωτάτου ἐπισκόπου Ἐρκούλων.

² Σελ. 11 στ. 15 ἐξ... «Εὐθυμίου μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Περιστερῶν... κλπ.

³ Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden I, 1924, σ. 91.

⁴ Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 119₂, καὶ ἐν τῇ Διαιτυπώσει, αὐτόθι σ. 124₂.

⁵ Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ συχνάκις ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ἐν τῷ Τυπικῷ (MEYER ἔ.δ. σ. 106 ἐξ.) καὶ τῇ Διαιτυπώσει (MEYER, σ. 124 καὶ 125) ἀναφερομένου χρυσοβούλλου.

⁶ Vita Athanasii [= Vie de St Athanase l'Athonite] ἔκδ. L. Petit ἐν Analecta Bollandiana 25 (1906), 47,3.

⁷ Actes de Lavra. Acte 53 σ. 146-149.

νῶς μονήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται πιθανῶς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 ἔγγραφο τῆς Μ. Λαύρας (δρα κατωτέρω σημ. 4).

Τέλος 7) ἔγγραφο τοῦ Μαΐου τοῦ 1109, ἀναφέρει ἀπλῶς προάστεια τῶν Περιστερῶν καὶ τῶν Τζεχλιάνων, τῶν ὁποίων ὁ φόρος (τέλος) χαρίζονται εἰς τὴν μονὴν τῆς Λαύρας¹.

Ἄλλας εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς Περιστερῶν δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνεύρω εἶναι ὅμως πιθανώτατον, ὅτι ἡ μονὴ ἢ ὁ ναὸς τῆς θὰ ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους, ἀνεκδότους κώδικας τοῦ Ἀγ. Ὁρους.

Καὶ ἡδη ἄς ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς μονῆς. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειώσω, ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ βίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου παρεχόμεναι πληροφορίαι συμπέπτουσι κατὰ γράμμα πρὸς τὰ πράγματα. Ὁ σήμερον εἰς ἀπόστασιν τριάκοντα καὶ πλέον² χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, βορείως τοῦ χωρίου Βασιλικῶν, σχεδὸν ἀκέραιος ἀκόμη σωζόμενος παλαιὸς ναὸς³ εὗρεται ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Θεσσαλονίκης αὐχμηρῶν ὄρεων καὶ δὴ σχεδὸν εἰς τὴν κορυφὴν των (ὕψόμετρον 700). Τιμᾶται πάντοτε εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου, παρὰ δὲ τὸ ἱερόν του ἀναβλύζει ἡ «πλουσία πηγὴ ὕδατος», ἣν ἀναφέρει ὁ βίος τοῦ ἁγίου (38₂₁). Ἡ πηγὴ αὕτη διαχέει τὰ νάματά της ἀνὰ τὸ πτωχὸν χωρίον τῆς Περιστερᾶς⁴, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται νοτιῶς τοῦ ναοῦ ἐπὶ τῆς κλιτύος. Ἐκ τῶν δύο ὅμως ἄλλων ναῶν καὶ τῆς μονῆς, ἡ μᾶλλον τῶν μονῶν, τὰς ὁποίας ἴδρυσεν ὁ Εὐθύμιος, οὐδὲν ἔχνος πλέον διασώζεται.

Πρῶτος, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἐπεσήμανε τὸν ναὸν τῆς Περι-

¹ Εἰς ἔγγραφο τῆς Μ. Λαύρας (Actes ἀριθ. 18 σ. 50-52) τοῦ Φεβρουαρίου 1016(;) περιλαμβάνον συμφωνίαν μεταξὺ δύο ἡγουμένων ἀναφέρεται «*Ἀριστόβουλος μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου*», δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ τῆς ἐν Περιστεραῖς ἢ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου. Τὸ ἔγγραφο ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἑλληνικά 2 (1929) σ. 341.

² Ἐσφαλμένως ἀναγράφει ὁ K. F. Kinch (Festkrift til J. L. Ussing σ. 144) ὡς ἀπόστασιν τῶν Περιστερῶν ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης 20 μόνον χιλιόμετρα.

³ Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ὑπέστη μεταγενεστέρως τὰς ἐξῆς ἀλλοιώσεις: α) προσετέθη εἰς αὐτὸν δυτικῶς ἐπιπροσθετος ὀρθογώνιος νάρθηξ πλάτους ἴσου περίπου πρὸς τὸ τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ β) ἵνα ἐπικοινωνήσῃ ὁ νάρθηξ οὗτος πρὸς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἠνοίχθησαν διὰ δυνάμιτιδος (!) πρὸς τριακονταετίας περίπου, ἀνὰ μία θύρα εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐκατέρου τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ γ) χάριν ἀσφαλείας ἐκτίσθησαν ἐξωτερικῶς ἀντηρίδες τινές.

⁴ Τὸ χωρίον ὀνομάζεται σήμερον Περιστερά, εἰς τὸν βίον ὅμως τοῦ Ἀγίου καὶ τὰ ἄλλα παλαιὰ ἔγγραφα ὁ τόπος ὀνομάζεται πάντοτε Περιστεραὶ καὶ ἡ μονὴ «τῶν Περιστερῶν». Τὸ χωρίον θὰ συνεπήχθη ὑπὸ παροίκων τῆς πολαιᾶς μονῆς, οἱ δὲ κάτοικοι του διηγοῦνται, ὅτι ἐπὶ τινος πρὸς ἀνατολὰς τοῦ χωρίου ὑψώματος ὑπῆρχε ποτὲ μονή, ἀναμφιβόλως ἡ γυναικεία. Σήμερον εἰς τὴν θέσιν τῆς μονῆς ὀρθοῦται μόνον εἰς σταυρός.

στερᾶς ὁ Ρῶσος Πορφύριος Οὐσπένσκι¹, ὅστις, περιγράφας αὐτὸν συντόμως, παρέθεσε καὶ σχέδιον τῆς κατόψεως αὐτοῦ ὡς καὶ ξυλογραφίαν τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἀπ' ἀνατολῶν ἀπόψεως. Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος K. F. Kinch², συνέγραψε προσωρινήν, ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ³, περιγραφὴν τοῦ ναοῦ, ἐπιφυλαχθεὶς νὰ πραγματευθῇ περὶ αὐτοῦ ἐκτενέστερον, πρᾶγμα ὅμως, τὸ ὁποῖον δὲν ἔκαμε μέχρι σήμερον. Ὁ Kinch ἐδημοσίευσεν ἀκριβεστέραν κάτοψιν τοῦ ναοῦ⁴ παρέσχε δὲ καὶ μίαν φωτογραφίαν τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Δὲν παρέσχεν ὅμως καὶ τὰς τόσον χρησίμους κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομὰς αὐτοῦ ὡς καὶ ἄλλας ἀρχιτεκτονικὰς καὶ οἰκοδομικὰς λεπτομερείας. Εἰς τούτων δὲ τῶν κενῶν τῆς διατριβῆς τοῦ Δανοῦ ἀρχαιολόγου τὴν πλήρωσιν ὡς καὶ τὴν πληρεστέραν ἐξακρίβωσιν τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς, ἣν ἡδη ἐξέθεσα, ἀποσκοπεῖ ἡ παρούσα μελέτη, συνταχθεῖσα κατόπιν ἐπιτοπίου μεταβάσεώς μου κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1951, καθ' ἣν ἐπεχείρησα καὶ νέας λεπτομερεῖς καταμετρήσεις τοῦ σημαντικοῦ τούτου μνημείου τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ Δρος κ. Εὐσταθίου Στίκα.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς — δηλαδή ὁ ἄνευ τοῦ μεταγενεστέρως προστεθέντος ὀρθογωνίου νάρθηκος καὶ τῶν προσφάτων προσθηκῶν καὶ ἀλλοιώσεων, τὰς ὁποίας ἀνέφερα ἥδη εἰς τὴν σημείωσιν 6 τῆς σελίδος 151 — εἶναι ἐκτισμένος διὰ κοινῶν, πρασίνων σχιστολίθων καὶ σκληροτάτου ὑδραυλικοῦ κονιάματος ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων. Μόνον οἱ τρούλλοι κατεσκευάσθησαν ἐξ ἐλαφρῶν πωρολίθων (νερόπετρες) (εἰκ. 2).

Ἡ κάτοψις του (εἰκ. 3) ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πολὺπλοκος, ὅμως εἶναι ἀπλῇ, εὐσύνοπτος καὶ καλῶς ὀργανωμένη. Τὸν κύριον πυρηνὰ τῆς ἀποτελεῖ μέγα τετράγωνον διαμέρισμα, καλυπτόμενον διὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων κιόνων. Ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ διαμερίσματος τούτου ἀνοίγεται ἀνὰ μία κόγχη, σχήματος τριφυλλοῦ, καλυπτομένη ὡσαύτως διὰ τρούλλου. Πρόκειται λοιπὸν περὶ τετρακόγχου ἥτοι σταυρικοῦ πεν-

¹ Porph. Ouspenski, Putešestvie v Meteorskie Monastiri (= Ἀποδημία εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων) Πετρούπολις 1896 σ. 41. Ἡ ἀποψις τοῦ ναοῦ εἰς τὴν σ. 40.

² Festkrift til J. L. Ussing, København 1900 σ. 144-155. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν διευθυντὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Åker Åkerström, ὅστις εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ μεταφράσῃ εἰς τὴν γερμανικὴν τὸ ἀνωτέρω εἰς δανικὴν γλῶσσαν γεγραμμένον ἄρθρον τοῦ Kinch.

³ Byz. Zeitschr. 1902 σ. 663.

⁴ Τὴν κάτοψιν τοῦ Kinch ἐδημοσίευσεν περαιτέρω ὁ Strzygowski (Die Baukunst der Armenier und Europa τ. II, Wien 1918, σ. 854 εἰκ. 810).

τατρούλλου ναοῦ, με ταύτην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς μέγροι τοῦδε γνωστοὺς τετρακόγγους¹ ἢ σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ ναοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ τέσσαρες κόγχαι ἦτοι τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ ἦσαν ἐξωτερικῶς ἐλεύθερα, συμφώνως πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, ἐδῶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη—δηλαδὴ ἡ ἐκτελοῦσα χρῆν ἱεροῦ—φέρει προσκεκολλημένα ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἐπιμήκη ὀρθο-

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν ἀπὸ Β.Α.

γώνια, καμαροσκέπαστα διαμερίσματα—πρόθεσιν καὶ διακονικὸν—ἄτινα, καταλήγοντα πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας, συγκοινωνοῦσι διὰ θυρῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν μετὰ τοῦ κυρίως βήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς προσθήκης ὅμως τῶν δύο

¹ Ναὸς Ἀγ. Γεωργίου Λουκισίων Βοιωτίας (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 168 εἰκ. 2), Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὐρετήριο μνημείων, τεύχ. 2 σ. 79 εἰκ. 72), Ναοὶ Ρόδου: Ἀγ. Νικόλαος Διμυλίας (Φουντουκλὶ) (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ' (1948) σ. 101, εἰκ. 87), Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου (Ὁρλάνδος, ἑ.δ. τ. Γ' (1948) σ. 104 εἰκ. 91), Χουρμυλὶ Μεδρεσέ (Ὁρλάνδος, ἑ.δ. τ. Γ' (1948) σ. 105 εἰκ. 92), Stanjevo Π. Σερβίας (Starinar 1950 σ. 205 εἰκ. 54), Μογυλιώτισσα (Μουχλιώτισσα) Κωνσταντινουπόλεως (1261). (N. Brunov, Byzant.-Neugr. Jahrbücher τ. VI [1927-28] σ. 515 εἰκ. 6), ὁπόθεν καὶ ἡ ἐνταῦθα παρεχόμενη κάτοψις (εἰκ. 6,Α).

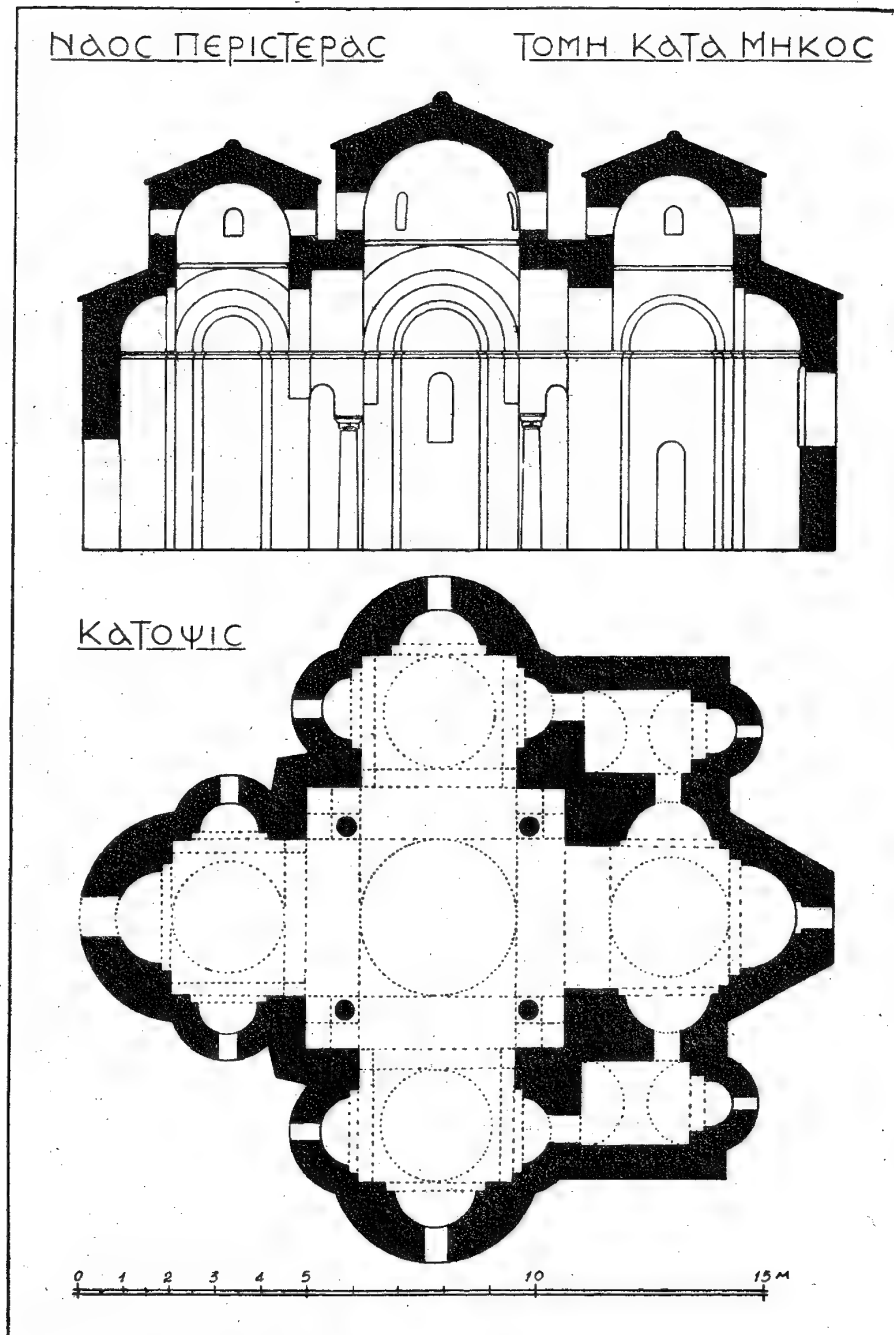
τούτων διαμερισμάτων τὸ ἱερὸν ἔλαβε πλέον τὴν ὀρθογώνιον μορφήν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει συνήθως τὸ ἱερὸν τῶν μεσοβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ἐτονίσθη δὲ μάλιστα ἐδῶ καὶ ἐξακρηγίσθη ἀκόμη περισσότερον ἡ μεσοβυζαντινὴ μορφή ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ τριπλεύρου σχήματος, ὅπερ ἐδόθη ἐξωτερικῶς εἰς τὴν μέσσην κόγχην—ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας κόγχας, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς καμπυλόπλευροι—ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς μεγαλυτέρας τῶν ἄλλων ἐσοχῆς τῆς καὶ τοῦ μεγαλυτέρου βάθους τῶν πλαγίων κογχῶν τοῦ τριφύλλου τῆς (εἰκ. 3). Ἡ χάριν μεγαλυτέρας ἐξάρσεως τοῦ ἱεροῦ γενομένη μεγέθυνσις αὕτη τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ ναοῦ ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον αὐτῆς ὅχι μόνον εἰς τὸν ἀντίστοιχον ἀνατολικὸν τροῦλλον, ὅστις κατεσκευάσθη μεγαλύτερος τῶν τῶν ἄλλων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ μήκος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὅστις τώρα ἔπαυσε πλέον νὰ εἶναι ἰσοσκελὴς, ἐπειδὴ τὸ ἀνατολικὸν του σκέλος ἀπέβη κατὰ ἐν περίπου μέτρον μακρότερον τῶν ἄλλων. Κατὰ ταῦτα ὁ προκείμενος ναὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κράμα παλαιοχριστιανικοῦ περικέντρου κτηρίου (τετράκογχος ἢ σταυρικὸς πεντάτρολλος) καὶ μεσοβυζαντινοῦ τριμεροῦς ὀρθογωνίου ἱεροῦ μετὰ τριπλεύρου ἐξεχούσης ἀψίδος.

Ἄν ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὴν κάτοψιν του καὶ τὸν τρόπον τῆς καλύψεως τῶν διαφόρων αὐτῆς μερῶν, θὰ παρατηρήσωμεν 1) ὅτι εἰς ἐκάστην τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀπόστασιν ἐποθετήθη ἀνὰ εἰς μαρμαρίνος κίων μετ' ἰωνικοῦ κιονοκράνου, δημιουργηθέντος οὕτω ἐσωτερικῶς ἑνὸς τετρακιδίου ἐπὶ τοῦ ὁποίου, τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων ἀβαθῶν κυλινδρικών θόλων, ἐστηρίχθη ὁ κεντρικὸς ὀκτάγωνος τροῦλλος, μεγαλύτερος καὶ ὑψηλότερος πάντων τῶν ἄλλων (εἰκ. 1, 2 καὶ 3).

Διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν κίωνων αὐτῶν, συναπτομένων διὰ μικρῶν τοξυλλίων πρὸς τὰ τοιχώματα τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 3) διελύθη ὁ βαρὺς ὄγκος τῶν ὀλοσώμων (κτιστῶν) στηριγμάτων, ἅτινα τώρα περιεβλήθησαν δι' ἀτμοσφαίρας.

2) Ἐκαστον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ διεμορφώθη, ὡς εἴπομεν, οὐχὶ ὡς ἀπλῇ ἡμικυκλικῇ κόγχῃ, ὡς εἰς τὰ μέγροι τοῦδε γνωστὰ τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, ἀλλὰ ὡς κόγχῃ τριφύλλου, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ τρία φύλλα δὲν εἶναι ἴσα, τοῦ μέσου ὄντος πολὺ μεγαλυτέρου καὶ βαθυτέρου τῶν πλαγίων. Ὡς δὲ βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως, τὸ πλάτος, δηλαδὴ τὸ ἄνοιγμα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον εἶναι εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς (Βόρειον, Δυτικὴν καὶ Νοτίαν)¹ πολὺ μεγαλύτερον τοῦ βάθους των. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσαι καλύπτονται διὰ τροῦλλου,

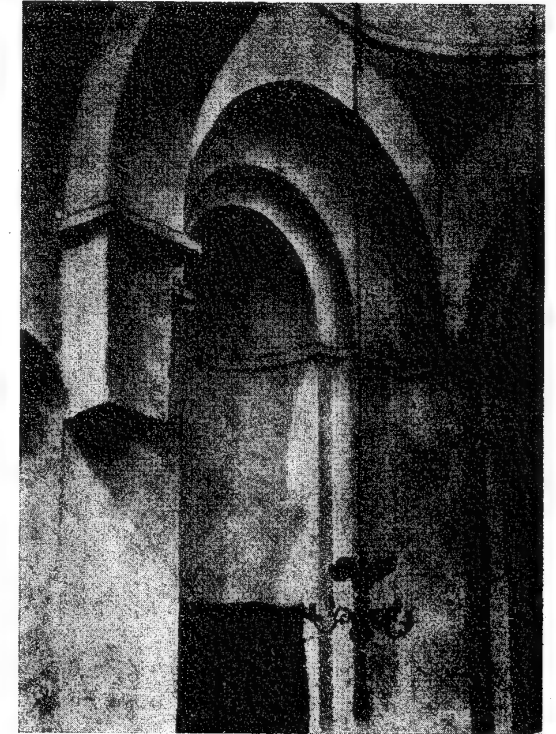
¹ Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὁ πρὸ τῆς κόγχης χώρος εἶναι τετράγωνος.

Εικ. 3. Κάτοψις και κατά μήκος τομή του ναού των Περιστερών.

ἵνα καταστή δυνατὴ ἡ στήριξις τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου των παρέσθῃ ἀνάγκη ἀφ' ἑνὸς μὲν κατασκευῆς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων κατὰ τὰ πλάγια (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὀρθογωνίου τομῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης κατὰ τὴν πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον βλέπουσαν πλευρὰν τῶν κογχῶν. Εἶναι δ' ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ἡ ἐνισχυτικὴ αὕτη ζώνη δὲν ἤχθη ἕως κάτω, δηλ. μέχρι τοῦ δαπέδου, ἀλλ' ἐσταμάτησε 1 μέτρον κάτωθεν τῶν διὰ τοῦ ὀριζοντίου πετρίνου κοσμήτου σημειουμένων γεννήσεων αὐτῆς (εἰκ. 4). Ἡ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως οὐχὶ λίαν ἀξιόσυστατος λύσις αὕτη ἐγένετο προφανῶς πρὸς τὸν σκοπὸν αὐξήσεως τοῦ ὠφελίμου χώρου καὶ δὴ εἰς τὰς τρεῖς κόγχας μόνον· διότι εἰς τὴν τοῦ ἱεροῦ δὲν κατασκευάσθη ἐνισχυτικὴ ζώνη¹.

Διὰ τῶν πέριξ αὐτοῦ διατεταγμένων τριφύλλων κογχῶν, ὁ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τρούλλον χώρος ὅχι μόνον διευρύνεται ἀλλὰ καὶ τὰ ὄρια του ὀπισθοχωροῦν ἀκόμη περισσότερον ἕνεκα τῶν μικροτέρων πλευρικῶν τόξων καὶ κογχῶν, αἱ ὁποῖαι διαρθρώνουσι τὴν περιφέρειάν του ὅλον ἐν μικροτέραν καὶ ἀποσβεννυμένην. Μὲ τὰς πολλαπλᾶς κόγχας καὶ τὰς βαθμιδωτὰς ἀρθρώσεις των κατηργήθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αἱ μεγάλοι ἐπίπεδοι ἐπιφάνειαι τῶν

Εικ. 4. Ναος Περιστερών. Ἀποψις τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ τὴν «κρεμαμένην» ἐνισχυτικὴν ζώνην.

¹ Τόσον παράδοξος μοῦ ἐφάνη ἀρχικῶς ὁ μετεωρισμὸς αὐτὸς τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, ὥστε ὑπέθεσα ὅτι τὸ κάτω της μέρος θ' ἀπεκόπη μεταγενεστέρως. Ἐν τούτοις ἡ ἐξέτασις ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ διακοπὴ ἐγένετο ἀρχικῶς· διότι ὁ κατώτατος λίθος ὧλων τῶν τόξων ἔχει κατασκευασθῇ μὲ μεγάλας διαστάσεις, εἰσχωρεῖ δὲ εἰς τὸ σῶμα τοῦ τοίχου ἐν εἰδὲι προβόλου. Δὲν εἶναι ἄλλως τε ἀγνωστοὶ τοιοῦτου εἶδους ἀνηγρίδες «κρεμάμεναι» ἐνισχυτικαὶ ζῶναι εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα. Οὕτω π.χ. συναντῶμεν τοιαύτας εἰς τὴν Παναγίαν Μογουλιώτισσαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (A. van Millingen, *Byzantine churches in C/pel* σ. 274 εἰκ. 94).

τοιχών, τὰς ὁποίας βλέπομεν συνήθως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς ἐπομένως καὶ τὰ ὅρια τοῦ χώρου δὲν εἶναι πλέον σαφῶς καθωρισμένα. Ἐν δ' ἀκόμη στρώμα χώρου ἐδημιουργήθη καὶ διὰ τούτου: ὅτι τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον τόξα εἶναι ὑψηλότερα τῶν τόξων τῶν μεγάλων κογχῶν (εἰκ. 3). Δι' ὧν αὐτῶν τῶν διατάξεων ὁ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ θεατοῦ χώρος διαπλατύνεται πρὸς τ' ἄνω ἔπειτα δ' ἀποκτᾷ καὶ ἀνάτασιν διὰ τῶν τρούλλων.

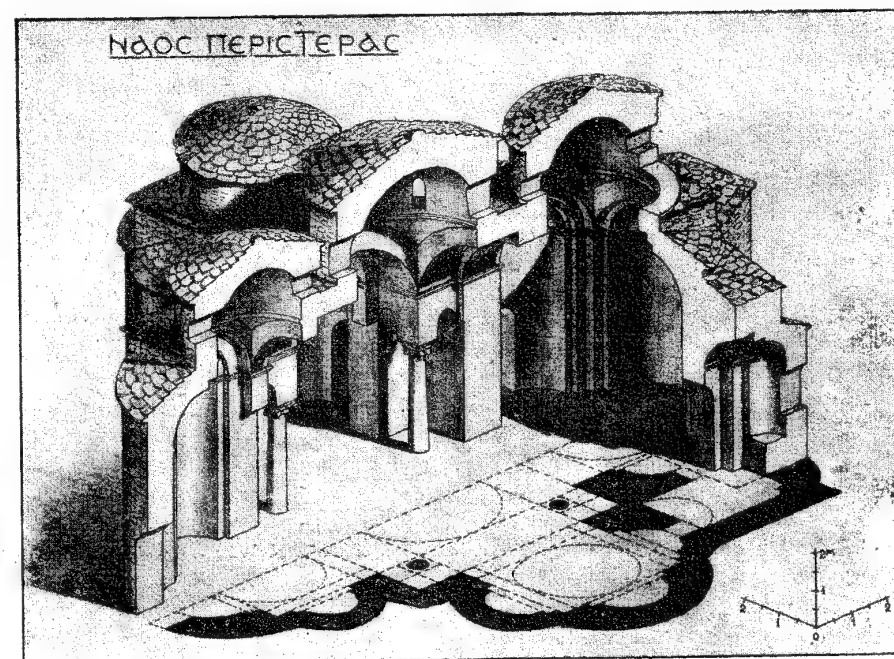
Ἡ πλουσία καὶ σύνθετος ἐσωτερικὴ ἐποικοδομὴ τοῦ χώρου ἀντικατοπτρίζεται καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπου ὄχι μόνον αἱ καμπυλόπλευροι κόγχαι καὶ οἱ τροῦλλοι διαγράφονται πλαστικῶς ἀλλὰ καὶ πολλαὶ ἐπικαλύψεις δημιουργοῦνται προσδίδουσαι εἰς τὸ σύνολον ἓνα λίαν κεκινημένον καὶ γραφικὸν ὅμα χαρακτήρα (εἰκ. 2).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Περιστερῶν ἡ περὶ τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα φειδώ. Οὕτως ὁ ὅλος ναὸς εἶναι προσιτὸς διὰ μιᾶς καὶ μόνης θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὴν μέσην κόγχην τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐν ᾧ ἂφ' ἑτέρου ἐκ τῶν τεσσάρων κογχῶν τοῦ ναοῦ μόνον ἡ τοῦ ἱεροῦ ἔφερεν ἐπὶ τῆς μέσης αὐτῆς πλευρᾶς ἐν δίλοβον (:) παράθυρον, ἀνὰ ἐν δὲ μικρὸν καὶ αἱ κόγχαι τῶν παραβημάτων. Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ τροῦλλοι, οἵτινες, σημειωτέον, εἶναι πάντες — συμφῶνως πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν — κυλινδρικοὶ (ἐξαιρέσει τοῦ κεντρικοῦ, ὅστις κατεσκευάσθη ὀκτάγωνος), φέρουσιν ὀλίγα μόνον καὶ μικρὰ παράθυρα (εἰκ. 3). Οὕτω τὸ φῶς συγκεντροῦται εἰς τὸ μέσον ἐκάστου διαμερίσματος καὶ τονίζει τὸν κατακόρυφον ἄξονά του. Ἄν ὑπῆρχον μεγάλα παράθυρα εἰς τὰς κόγχας, τότε τὸ δι' αὐτῶν εἰσερχόμενον φῶς θὰ κατήργει τὴν συγκεντρωτικὴν ἐνέργειαν τῶν κοίλων τοιχωμάτων τῶν κογχῶν. Διὰ μόνου τοῦ ἐκ τῶν ἄνω φωτισμοῦ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἀποκτᾷ ἐν ὑποβλητικὸν ἡμίφως (εἰκ. 4 καὶ 5).

Ὁ σταυρικὸς καὶ πεντάτρονυλλος ναὸς τῶν Περιστερῶν ἔρχεται νὰ προσθέσῃ ἐν ἀκόμῃ εἰς τὰ ὀλίγα παραδείγματα σταυρικῶν ναῶν φερόντων τροῦλλους κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν του καὶ ἔφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων κεραιῶν του. Προσθῆτε ὅμως ταυτοχρόνως καὶ ἐν ἀκόμῃ παράδειγμα — καὶ μάλιστα ἐκ τῶν συνθετωτέρων — εἰς τοὺς ὀλίγους μεσοβυζαντινοὺς τετρακόγχους ναοὺς, οἵτινες συνεχίζουν τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν¹.

¹ Τὰ παλαιότερα τετράκογχα κτήρια — μαρτύρια ἢ βαπτιστήρια — ἀκολουθοῦντα τὰ πρότυπα ρωμαϊκῶν μαισσωλείων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὧν πλεῖστα ἀντεγράφησαν ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἔχουσι τὰς κόγχας αὐτῶν ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ἐν ᾧ ἀργότερον ἄλλαι μὲν τῶν κογχῶν διατηροῦσι τὸ πατροπαράδοτον καμπύλον σχῆδιον, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὰ τοῦ 9ου αἰ. δαλματικὰ τετράκογχα τοῦ Nin καὶ τοῦ Muc (E. Duggve, Dalmatinske Centralbygninger, Tidskrift för Konstvetenskap XVII, τευχ. I, Lund 1933, σ. 5 πίν. 1 ἀριθμοὶ 8 καὶ 9) καὶ τὰ τῆς Γαλλίας (Montmajour D. Boniver, Der Zentralraum, Stuttgart

Ἄλλ' ὁ συνδυασμὸς τοῦ τετρακόγχου πρὸς τριμερῆς (βυζαντινὸν) ἱερόν, τὸν ὁποῖον ἐπίσης παρουσιάζει ὁ ναὸς τῶν Περιστερῶν, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι εἶδημα τοῦ μαΐστορος τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου· διότι ὅμοια σχέδια — τετρακόγχου μετὰ τριμεροῦς ὀρθογωνίου ἱεροῦ — συναντῶνται, ἤδη ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος

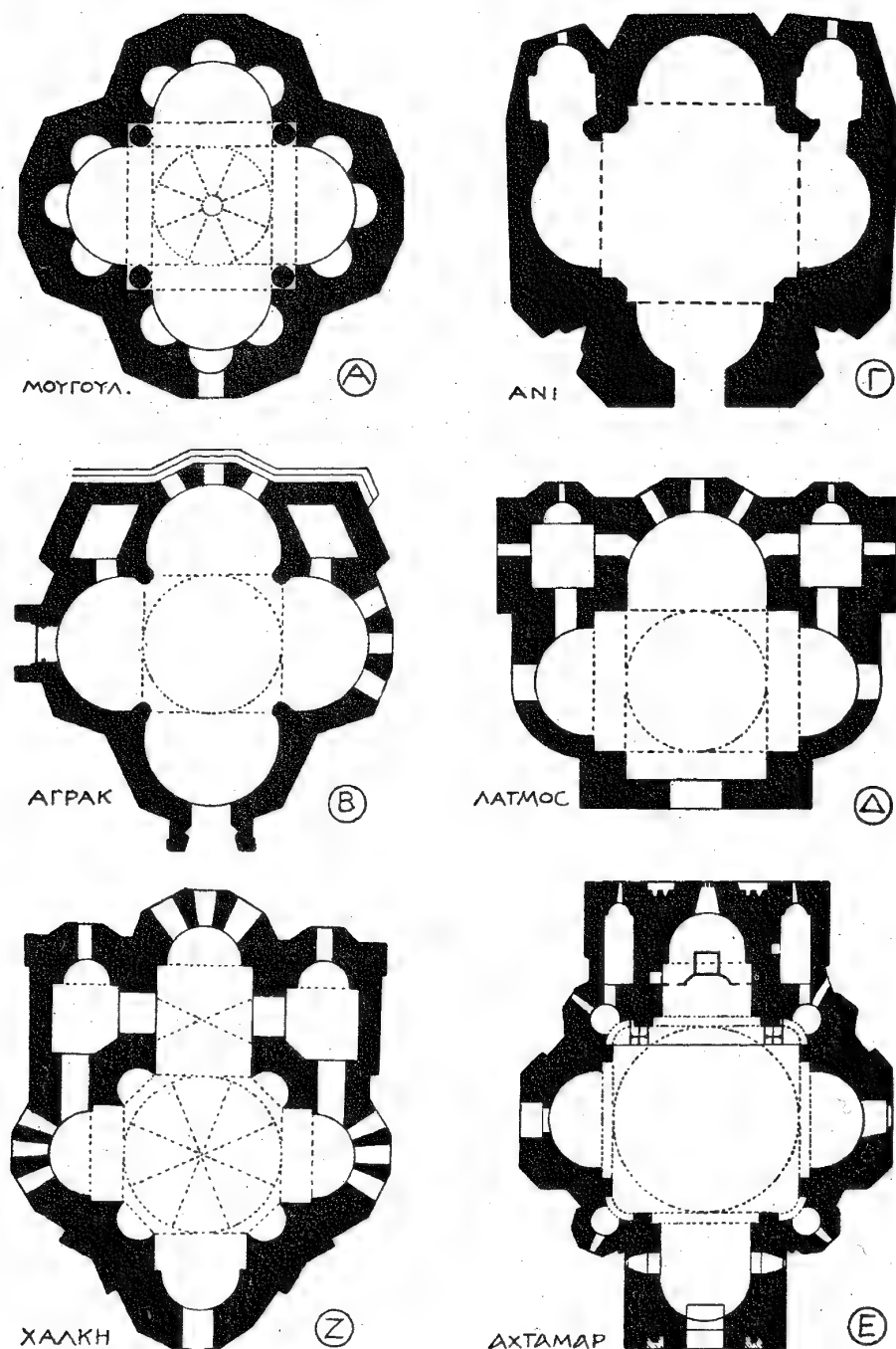

Εἰκ. 5. Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν.

ἢ ἴσως καὶ πρότερον, εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας καὶ τοῦ Καυκάσου ἀλλὰ καὶ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς ζώνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτως ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ Καυκάσῳ τὸ εὐρίσκομεν εἰς τοὺς ναοὺς: 1) τοῦ Ἀγρὰκ¹ (7ου αἰ.) (εἰκ. 6,β),

1937 6.50 εἰκ. 7) πρβ. καὶ Λεψανοθήκην Ἀκυϊσγράνου (10ου αἰ.) (A. Grabar, Martyrium, πίν. LXVI), ἄλλαι δὲ πάλιν ἀποβαίνουνσι τριπλευροὶ (Χερσὼν Boniver, Der Zentralraum σ. 52 εἰκ. 8, Ἀγ. Ἀπόστολοι Σολάκη Boniver ἔ.δ. σ. 87 εἰκ. 28, Ἀγ. Γεώργιος Λουκισίων Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ., τ. Γ' [1937] σ. 168 εἰκ. 2), Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου, Φουντουκλί καὶ Χουρμαλί-Μεδρεσέ Ρόδου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. 5' 1948 εἰκ. 87, 91, 92), Stanjevo Π. Σερβίας, (Starinar 1950 σ. 205 εἰκ. 54) ἢ πεντάπλευροι (Χερσὼν, ἔ.δ., Παναγία Μογυλιώτισσα Κ]πόλεως (εἰκ. 6,α) Brunov, Byz.-Neogr. Jahrb. VI [1927-28] σ. 515 εἰκ. 6).

¹ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 σ. 102 εἰκ. 95, A. Khatchatrian, L'architecture arménienne, Paris 1941, σ. 76 εἰκ. 21.

Εικ. 6. Παραδείγματα τετρακόγων ναών μετά τριμερούς ιερού.

2) τοῦ Ἀχταμάρ¹ (10ου αἰ.) (εἰκ. 6,ε) καὶ 3) τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Ἀνι² (11ου αἰ.) (εἰκ. 6,γ), εἰς Μ. Ἀσίαν ἐν Λάτρφ³ (Λάτμφ) (εἰκ. 6,δ) καὶ τέλος παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Καμαριώτισσαν τῆς νήσου Χάλκης⁴ (14ου αἰ.) (εἰκ. 6,ζ). Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἡ σύνθεσις τριμερούς, ὀρθογωνίου ἱεροῦ πρὸς ἐλεύθερον σταυρὸν δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἄγνωστος κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, ὥς ἀποδεικνύει ὁ Ἅγ. Δημήτριος τοῦ παρὰ τὴν Αἰδηψὸν χωρίου Ἅγιος, περὶ τοῦ ὁποίου θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρῳ ἄρθρῳ.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν (εἰκ. 7) ἀποτελεῖ κρᾶμα παλαιοχριστιανικῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν στοιχείων. Πράγματι ἐὰν ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ αὐτὸ τὰ δύο ἐκ λειτουργικῶν λόγων προστεθέντα πρωτοβυζαντινὰ στοιχεῖα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὸ ὑπόλοιπον ἀπαβαίνει ἐν ἄγνῳς περικεντρον παλαιοχριστιανικὸν μνημεῖον, ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἐνὸς κεντρικοῦ τετραγώνου καλυπτομένου διὰ τρούλλου καὶ ἐκ τεσσάρων κογχῶν ἀνοιγομένων ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένων ἐπίσης διὰ τρούλλων κατὰ τι μικροτέρων καὶ χαμηλοτέρων τοῦ κεντρικοῦ. Τοιοῦτον ὅμως ἀκριβῶς τύπον κατόψεως καὶ ἐν μέρει τομῆς παρέχουσι καὶ σταυρόσημα μανυσσολεῖα τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ταῦτα ἀντὶ διὰ τρούλλων ἐκαλύπτοντο διὰ χαμηλῶν σφαιρικῶν θόλων ἢ καὶ διὰ σταυροθολίων. Ὡς παραδείγματα προσάγω δύο σχέδια τοιούτων μανυσσολεῖων, ἅτινα μᾶς διέσωσεν ὁ Montano⁵ (εἰκ. 8). Εἰς τὸ

¹ Strzygowski, ἔ.δ. σ. 82 εἰκ. 67, Khatchatrian, ἔ.δ. σ. 83 εἰκ. 42.

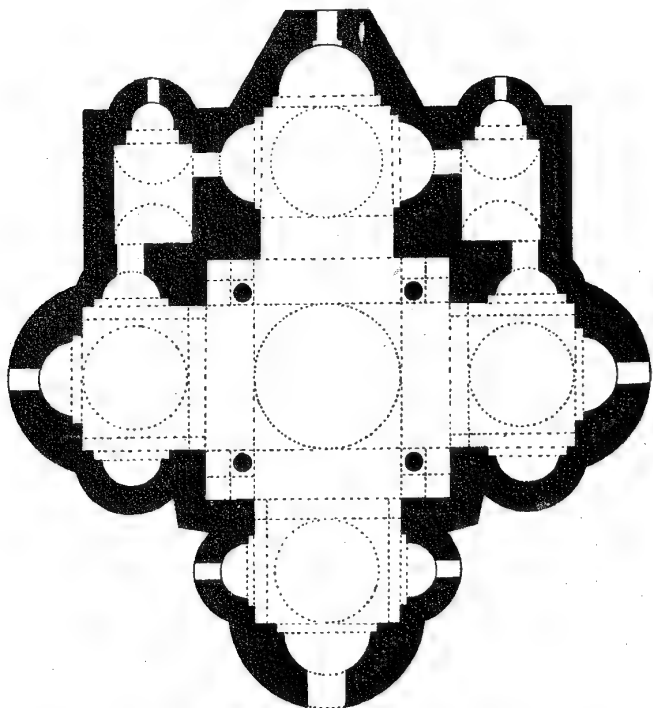
² Strzygowski, ἔ.δ. σ. 104 εἰκ. 97, Khatchatrian, ἔ.δ. σ. 84 εἰκ. 52.

³ Th. Wiegand, Milet III, Berlin 1913, εἰκ. 81.

⁴ N. Brunov, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τ. VI (1927-28) σ. 510 εἰκ. 1. Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην θὰ ἤδύνατο νὰ ὑπαχθῇ καὶ ὁ ἐν Mastara τῆς Ἀρμενίας ναὸς (7ου αἰ.) D. Boniver, Der Zentralraum, Stuttgart 1937, σ. 46 εἰκ. 4.

⁵ Εἶναι εὐτόχημα, ὅτι πλείονες ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀναγεννήσεως ἐπεδόθησαν εἰς τὴν σχεδιάσιν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν μνημείων ὥς π.χ. ὁ Seb. Serlio (Scamozzi, Tutte l'opere d'architettura di Seb. Serlio), ὁ Montano (Scelta di varii tempieetti antichi καὶ Raccolta de tempieetti e sepolcri disegnati dall' antico), ὁ Bramantino (Mongeri, Le rovine di Roma al principio del secolo XVI), ὁ Giuliano da Sangallo (Hülse, Il libro di Giuliano da Sangallo), τοῦ ὁποίου τὰ σχέδια διέσωσεν ὁ ὑπ' ἀρ. 4424 Βαβερινὸς κώδιξ τοῦ Βατικανοῦ. Τὰ δύο ἐνταῦθα παρεχόμενα σχέδια τοῦ Montano περιέχονται εἰς τοὺς ὑπ' ἀρ. 31 καὶ 45 πίνακας τῆς Raccolta de tempieetti e sepolcri disegnati dall' antico.

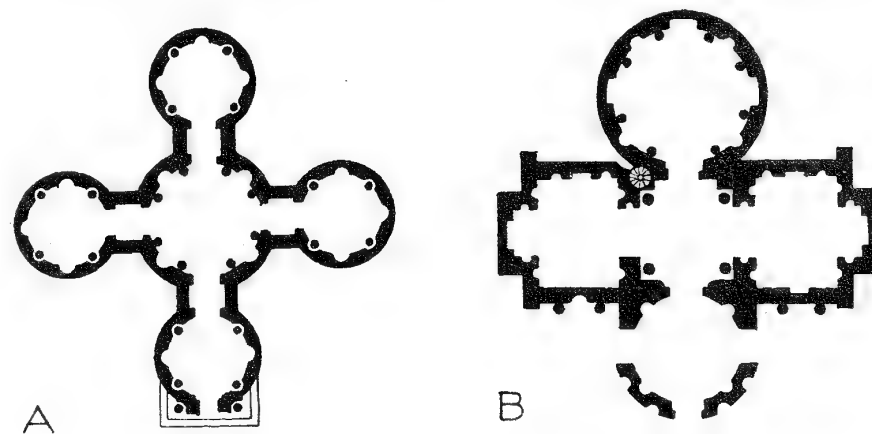
πρώτον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 8,Α) ἐκ κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου φέροντος εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας του ἀνὰ ἓνα κίονα—ὡς ἐν Περιστεραῖς—ἀναχωροῦν σταυροειδῶς δύο κυκλικά καὶ δύο ὀρθογώνια σκέλη. Εἰς τὸ δεύτερον (εἰκ. 8,Β) ὁ κεντρικὸς χώρος εἶναι κυκλικός, κυκλικὰ δ' ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη

Εἰκ. 7. Ἡ κάτοψις τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου τῶν Περιστερῶν.

τοῦ σταυροῦ. Θὰ ἐκαλύπτετο ἐπομένως διὰ 5 ἡμισφαιρικῶν θόλων σταυροειδῶς διατεταγμένων, ἐξ ὧν ὁ μέσος ἦτο μεγαλύτερος τῶν ἄλλων. Συγγενῆ σχέδια ρωμαϊκῶν μαυσωλείων, παρουσιάζοντα κεντρικὸν τετράγωνον, εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται ὀρθογώνια σκέλη, σχηματίζοντα σταυρόν, μᾶς παρέχουν καὶ πάλιν ὁ Scamozzi¹ καὶ ὁ Mongeri². Ἐκ τούτων τὸ μὲν ὑπὸ στοιχεῖον Γ (εἰκ. 9) ἔχει τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐξωτερικῶς ἐλεύθερα, τὸ δὲ ὑπὸ στοιχεῖον Δ (εἰκ. 9) ἐγγράφει τὸ ὅλον σχῆμα ἐντὸς ὀκταγώνου. Χαρακτηριστικὴ καὶ εἰς τὰ δύο παραδείγματα εἶναι ἡ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου παρουσία κίωνων. Οὗτοι, ὡς

γνωρίζομεν ἐκ σωζομένων ρωμαϊκῶν μνημείων, ἄλλοτε μὲν ἐστήριζον, τῇ μεσολαβήσει θριγκοῦ, τὰς γεννήσεις θόλων ἰδίᾳ σταυροθολίων, ὡς π.χ. εἰς τὰς Θέρμας τοῦ Καρακάλλα¹, ἄλλοτε δὲ πάλιν ἦσαν ἀπλῶς διακοσμητικοὶ ἢ ἐστήριζαν τόξα, ἰδίᾳ ὅταν ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὰς γωνίας ὀκταγώνων

Εἰκ. 8. Κατόψεις ρωμαϊκῶν κτηρίων κατὰ τὸν Montano.

ἢ κυκλοτερῶν κτηρίων ὡς π.χ. εἰς τὸ μαυσωλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῃ² καὶ τὰς ἐν Ῥώμῃ Θέρμας τοῦ Διοκλητιανοῦ³.

Τὸ Ρωμαϊκὸν τοῦτο σύστημα τῶν παρὰ τοὺς τοίχους τοποθετουμένων κίωνων παρέλαβε καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ἰδίᾳ ἡ τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Παλαιστίνης χρησιμοποίησα αὐτό, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ τῶν βασιλικῶν⁴ καὶ εἰς βαπτιστήρια⁵. Ὅχι δὲ μόνον τοὺς κίονας ἀλλὰ καὶ τὸ σταυρόσχημον μετὰ κεντρικοῦ τετραγώνου σχέδιον ἐφήρμοσεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη εἰδικῶς εἰς μαρτύρια ἢτοι πάλιν εἰς κτήρια σχε-

¹ J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905, σ. 710 εἰκ. 779.

² B. Hébrard, Le palais de Dioclétien à Spalato, Paris 1911, σ. 29. J. Durm ἔ.δ. σ. 773 εἰκ. 857.

³ J. Durm, ἔ.δ. σ. 712 εἰκ. 781.

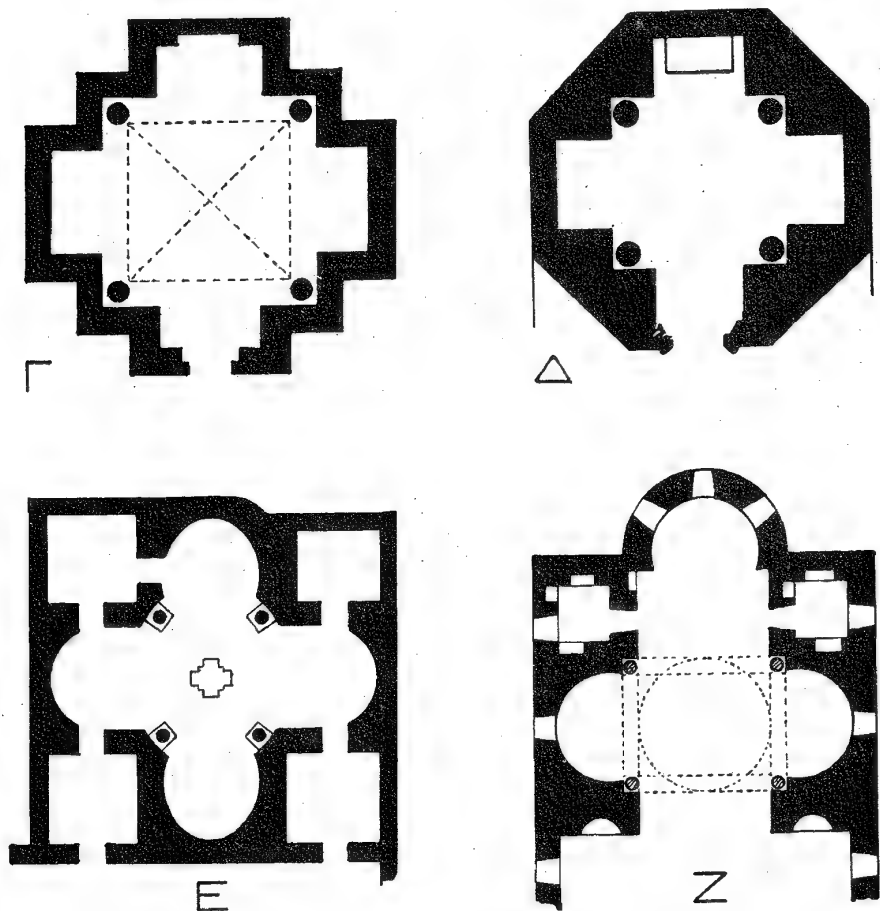
Βασιλικαὶ Τύνιδος Dar-el-kous (Gauckler, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. V) κλπ.

⁵ Βαπτιστήρια Μιλήτου (Th. Wiegand, Sitzungsber. der kgl. Akad. der Wiss. 1911, V. Schultze, Altchr. Städte Kleinasien II, σ. 176 εἰκ. 62), Κῶ (Α. Ὁρλάνδος, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τοῦ 1928 σ. 441), Ἀγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (Kaufmann, Hand. chr. Arch.² εἰκ. 100), Fréjus Προβηγκίας (J. Formigé, Remarques diverses sur les baptistères de Provence, Paris 1940, πίν. VII), Ραβέννας, Βαπτιστήριον Ὁρθοδόξων (G. Rivoira, Orig. arch. Lombarda, Milano 1908, εἰκ. 40), Σάλωνος (Zeiller, Orig. chrét. de la Dalmatie, 1906, πίν. III) κλπ.

¹ Tutte l'opere d'architettura di S. Serlio πίν. 63.

² Le rovine di Roma al principio del secolo XVI, πίν. 41.

τικά πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν καὶ εἰδικῶς τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως¹ (μαρτύρια). Ὡραῖον παράδειγμα τοιούτου μαρτυρίου μετὰ κεντρικοῦ χώρου φέροντος τέσσαρας κίονας διαγωνίως τοποθετημένους καὶ τέσσαρας ἡμικυ-

Εἰκ. 9. Κατόψεις τετρακόγχων ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων μετὰ 4 κίονων κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου.

κλικὰς κόγχας σταυροειδῶς διατεταγμένας ἀλλ' ἐγγεγραμμένας ἐντὸς τετραγώνου εὐρέθη εἰς τὸ χωρίον Τσαριτσὶν Γκράδ (= Πρώτη Ἰουστινιανή) τῆς Π. Σερβίας κείμενον ὀλίγα χιλιόμετρα νοτιῶς τῆς Νύσσης (Nich). Τὸ μαρτύριον τοῦτο² (εἰκ. 9Ε), ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν διασωθέντων κιονοκρανῶν τῶν

¹ Ὅρα περὶ τούτων τὴν ἐκτενὴ καὶ ἐμπεριστατωμένην πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ Α. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques*, Paris 1943.

² Fr. Mesesnel, *Starinar* τοῦ 1938 σ. 182 εἰκ. 4.

κίωνων τοῦ πρέπει νὰ ἀνάγεται εἰς τὸν 5^{ον} μ.Χ. αἰῶνα. Ὁμοίαν σταυρικὴν διάταξιν μὲ 4 κίονας εἰς τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου παρέχει καὶ ὁ περὶ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} αἰ. κτισθεὶς ναὸς τοῦ Ἀγ. Θεοδοσίου παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα¹ (εἰκ. 9,Ζ).

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τὸ σχῆμα τοῦ σταυρικοῦ μαρτυρίου ἐγενικεύθη ἐφαρμοσθὲν ὄχι μόνον εἰς μικρὰ ἀλλὰ καὶ εἰς μεγάλης κλίμακος μανσσωλεῖα (μαρτύρια), ἅτινα καὶ ἐφωδιάσθησαν διὰ τρούλλων κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν σκελῶν. Τοιαῦτα μνημειώδη μαρτύρια ὑπῆρξαν ὁ ὑπεράνω τοῦ τάφου τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Ἰσαποστόλου Ἀγ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ καταστραφεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων καὶ ὁ ἐν Ἐφέσῳ ὑπεράνω τοῦ τάφου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου κατασκευασθεὶς ναὸς, ὅστις κατὰ τοῦτο διέφερε τοῦ πρώτου, ὅτι ἀντὶ πέντε τρούλλων ἔφερεν ἕξ, λόγῳ προσθήκης ἑνὸς εἰσέτι ὑπὲρ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, ὅπερ οὕτω ἀπέβη μακρότερον τῶν ἄλλων. Ὁμοίαν διάταξιν τρούλλων πρὸς τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους παρουσιάζει καὶ ὁ μιμούμενος προφανῶς τὰ 2 ἀνωτέρω παραδείγματα ναὸς τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ὅστις ἀνεκτίσθη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα². Τοῦτον δὲ πάλιν ἀργότερον (12^{ον} αἰ.), ἐμιμήθη ὁ ἐν Périgneux τῆς Ν. Γαλλίας ναὸς τοῦ Ἀγ. Front καὶ ἔτι ἀργότερον ὁ Ἀγ. Ἀντώνιος τῆς Παδοῦης (Padova). Μακρινὴν δ' ἀπήχουν τοῦ πεντατρούλλου εἰς τὸν Βορρᾶν παρέχει καὶ ὁ περὶ τὸ 1170 ἀνεγερθεὶς ναὸς τοῦ Kallundborg ἐν Δανίᾳ, ὅστις ὅμως ἀντὶ τρούλλων ἐμφανίζει πέντε πύργους εἰς τε τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν³.

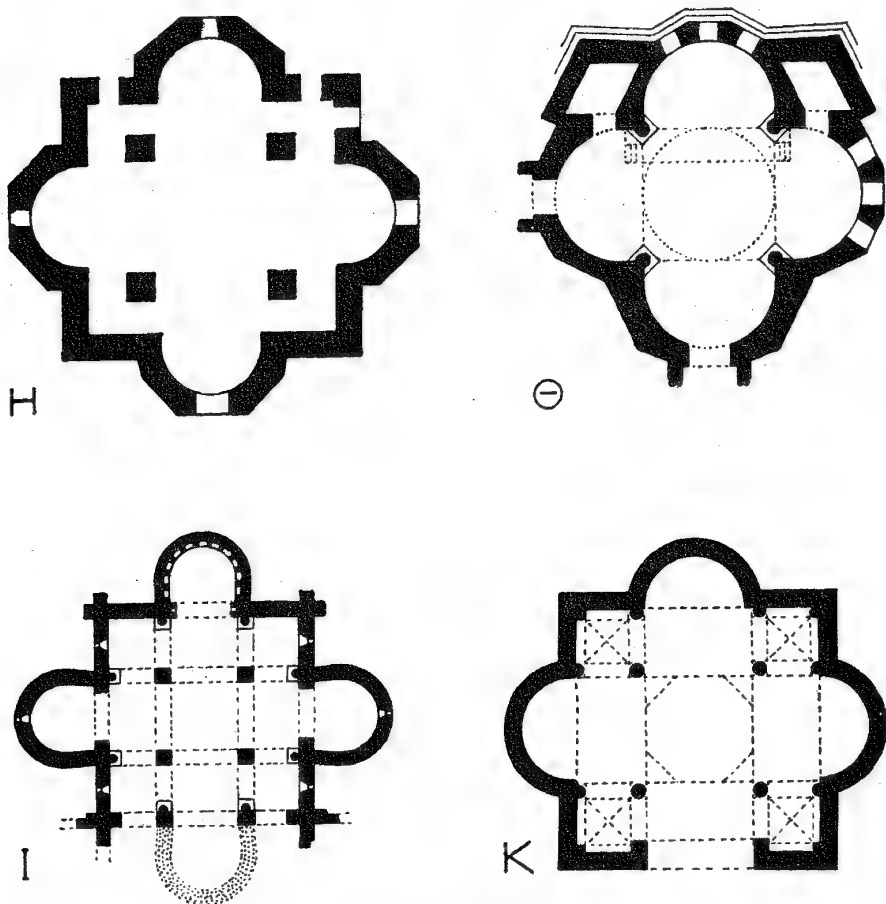
Ἄλλ' ὁ μετ' ὀρθογωνίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ πεντάτρούλλος ναὸς ἔχει μὲν κοινὰ πρὸς τὸν τῶν Περιστερῶν τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν σταυροειδῆ διάταξιν τῶν τρούλλων, ὥς πρὸς τὴν κάτοψιν ὅμως δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὸν τύπον τῶν Περιστερῶν. Περισσότερον συγγενεὶς ὥς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο παρουσιάζονται ἄλλοι ναοὶ τῆς 1^{ης} μ.Χ. χιλιετηρίδος, φέροντες ἀνὰ μίαν κόγχην ἀνοιγομένην ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου. Ἡ κόγχη ὅμως αὕτη δὲν καλύπτεται πλέον διὰ τρούλλου—ὡς ἐν Περιστεραῖς—ἀλλὰ διὰ τεταρτοσφαιρίου. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν χαρακτηριστικοὶ εἶναι

¹ E. Weigand, *Das Theodosios Kloster*, Byz. Zeitschr. 23 (1914-1919) σ. 176 εἰκ. 2.

² M. Clemmensen-Vilh. Lorenzen, *Kallundborg Kirke*, Κοπεγχάγη καὶ Λονδῖνον 1922, πίν. 1.

³ Πλὴν τῶν πεντατρούλλων ναῶν σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ ἔχομεν, κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα, καὶ παραδείγματα πεντατρούλλων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων φερόντων δὲ τοὺς τρούλλους ἐπὶ τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Ὡς τοιαῦτα ἀναφέρω τὰ τῆς Κύπρου: Περιστερώνας καὶ Γεροσκήπου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθήναι 1935, σ. 15 εἰκ. 10 καὶ σ. 17 εἰκ. 11)—καὶ τῆς Κρήτης: Κουνάβι Πεδιάδος (G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta II*, εἰκ. 241).

τέσσαρες ἦτοι 1ον ὃ ἐν Bagaran τῆς Ἀρμενίας¹ (7ου αἰ.) (εἰκ. 10,η) μὲ τέσσαρας πεσσούς στηρίζοντας τὸν κεντρικὸν τροῦλλον καὶ τοποθετημένους εἰς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου, 2ον ὃ ἐν Ἀγρὰκ τῆς Ἀρ-

Εἰκ. 10. Κατόψεις τετρακόγχων ναῶν τοῦ 2ου ἡμίσεος τῆς πρώτης χιλιετηρίδος μετὰ 4 κίονων ἐν τῷ κεντρικῷ τετραγώνῳ.

μενίας ναός² (7ου αἰ.) (εἰκ. 10,θ), ὅστις φέρει εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον τέσσαρας διαγωνίως—ὡς ἐν Τσαριτσὶν Γκράδ—τοποθετημένους κίονας ἀλλὰ καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴν πρόθεσιν καὶ διακονικόν, 3ον ὃ περὶ τὸ 800 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοδούλου κτισθεὶς ναὸς τοῦ Germigny-les-Près παρὰ τὴν

¹ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 94.

² Strzygowski, ἔ.δ. σ. 102 εἰκ. 95.

Orléans (εἰκ. 10,ι), ὅστις ὁμῶς φέρει ἀντὶ κεντρικοῦ τροῦλλου πύργον στηριζόμενον ἐπὶ τῶν τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων ἥτοι τὴν μορφήν ἐκείνην τοῦ τροῦλλου, ἣν ἐφήρμοξεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη τῆς Δύσεως¹ καὶ 4ον ὃ σχεδὸν σύγχρονος πρὸς τὸν ναὸν τῶν Περιστερῶν ναὸς τοῦ Ἀγ. Σατύρου ἐν Μιλάνῳ (εἰκ. 10,κ) ἀνεγερθεὶς τὸ 876².

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν παρατιθεμένων κατόψεων τὰ ἐν τῷ βασικῷ τετραγώνῳ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ κεντρικοῦ τροῦλλου ἔχουσι πλέον ἱκανῶς ἀπομακρυνθῆ τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου, δημιουργηθέντων οὕτω τεσσάρων μικρῶν γωνιαίων διαμερισμάτων. Οὕτω ἡ κάτοψις των ἀποβαίνει πλέον ὁμοία πρὸς τὴν τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν μετὰ τροῦλλου τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς ὅλα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα κυριαρχεῖ πλέον τὸ κεντρικὸν τετράγωνον, ἐν ᾧ τοῦναντίον αἱ κόγχαι ἀποκτῶσιν ὀλονὲν δευτερεύουσαν σημασίαν. Ἀντιθέτως ὃ τὸ 871 κτισθεὶς ναὸς τῶν Περιστερῶν διατηρῶν ἀκόμη τὸ παλαιὸν σχῆμα τοῦ μετὰ τεσσάρων κίονων πλησίον εἰς τὰς γωνίας τετραγώνου ἀρχαῖζει καὶ κατὰ τοῦτο ἀλλὰ καὶ διότι ἔχει ἀκόμη τὰς κόγχας μεγάλας καὶ καλυπτομένας διὰ τροῦλλου. Ἀρχαῖζει δ' ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον τῶν κογχῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι τριφύλλον, ὅλον δηλαδὴ ἐφημερόσθη μόνον εἰς ρωμαϊκὰ κτήρια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ὡς π.χ. τὸ παρὰ Montano, Raccolta κλπ. πίν. 23 εἰκονιζόμενον³.

¹ Μουσσωλεῖον Galla Placidia, ἐν Ραβέννα, Μουσσωλεῖον Βερόνας κ.λ.π. Ὅρα σχετικῶς Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ζ' (1951) σ. 48 καὶ εἰκ. 40.

² Εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα θὰ ἡδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Leonardo da Vinci σχεδιαζόμενον τετράκογχον μετὰ 4 ἐσωτερικῶν στηριγμάτων καὶ κεντρικοῦ τροῦλλου κτήριο τοῦ χειρογράφου Ashburnham φύλλ. 3.

³ Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι τριφύλλον κογχῶν καὶ μάλιστα διατεταγμένων περὶ κεντρικοῦ τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου χώρου, καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον καὶ ἐν Περιστεραῖς, ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ Bramante διὰ τὸ σχέδιον τοῦ Ἀγ. Πέτρου τῆς Ρώμης, ὅπερ μᾶς διεσώθη ἐπὶ περγαμνῆς διατηρουμένης εἰς τὰ Uffizi τῆς Φλωρεντίας. Εἰκόνα τοῦ σχεδίου τούτου παρέχει ὁ Strzygowski, ἐν Baukunst der Armenier τ. II σ. 869, εἰκ. 821.

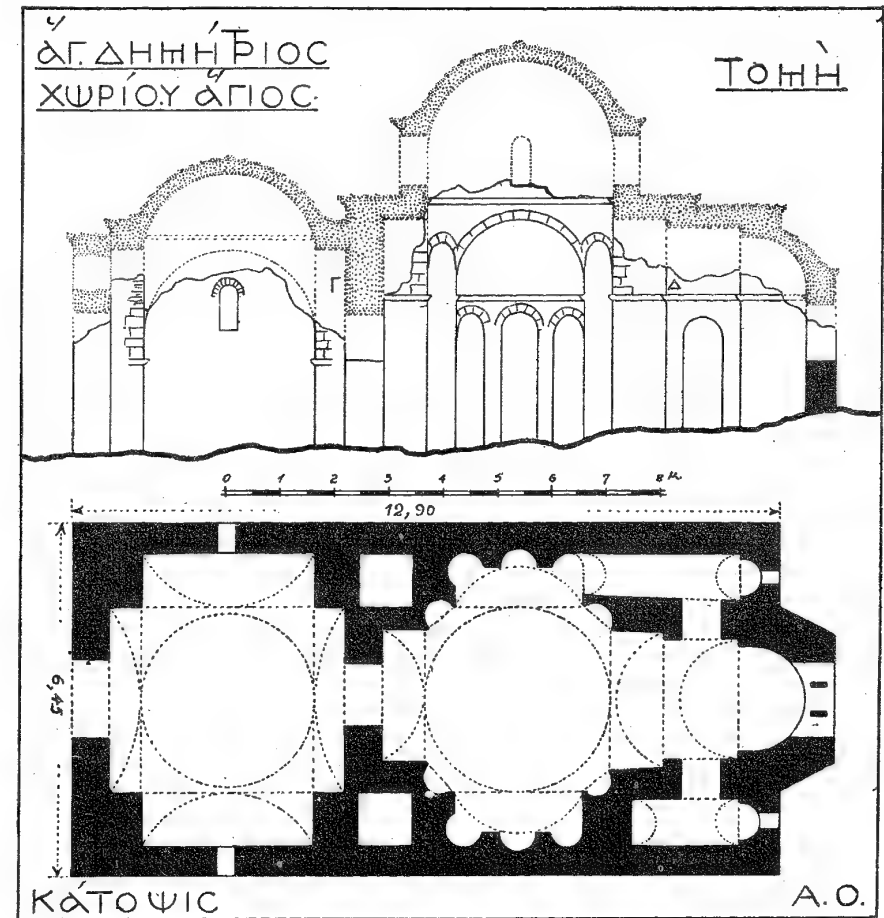
Ο ΠΑΡΑ ΤΟ ΧΩΡΙΟΝ «ΑΓΙΟΣ», ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Εἰς ἀπόστασιν τετάρτου περίπου τῆς ὥρας νοτίως τοῦ χωρίου «Ἅγιος» κειμένου πρὸς βορρᾶν τῆς Αἰδηψοῦ, εὐρίσκεται, ἡρειπωμένος κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον, ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Δημητρίου. Ὁ ναὸς οὗτος εἶχεν ἤδη πρὸ πενήκοντα καὶ τεσσάρων ἐτῶν (1897) ἐπισημανθῆ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη, ὅστις μάλιστα παρέσχε καὶ τὴν κάτοψιν αὐτοῦ¹. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κάτοψις αὕτη—ἥτις, σημειωτέον, δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη καὶ τινων σφαλμάτων—δὲν συνωδεύετο ὑπὸ τομῆς οὔτε δὲ καὶ ὁ σχεδιάσας αὐτὴν ἐδήλωσεν ἐπ' αὐτῆς τὰ καλύπτοντα στοιχεῖα ἥτοι τοὺς θόλους, ἐξ ὧν θὰ ἠδύνατό της νὰ συμπεράνῃ περὶ τῆς μορφῆς τῆς ἀνωδομῆς, τὸ μνημεῖον παρέμενεν ἀσαφές, ἡ δὲ κάτοψις του ἐπιστημονικῶς ἀνεκμετάλλευτος.

Περιοδεύσας κατὰ τὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1951 τὴν βόρειον Εὐβοίαν ἐπεσκέφθην καὶ τὸν ἐν λόγῳ ναόν, διεπίστωσα δὲ μετὰ λύπης, ὅτι ἡ κατάστασις του εἶναι πολὺ χειροτέρα ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν εὗρεν ὁ Λαμπάκης· διότι ἐν ᾧ τότε ἐσώζετο ἀκόμη ὁ κεντρικὸς τοῦ τρούλλου—ὡς ἄλλωστε βεβαιούσι καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωρίου—σήμερον ἐλάχιστον μόνον τμήμα τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου τούτου σώζεται, ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὴν παρατιθεμένην τομὴν τοῦ μνημείου, τὴν ὁποίαν, μετὰ νέας κατόψεως, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ἐσχεδίασα (εἰκ. 1). Μεγάλῃ εἶναι ἰδίᾳ ἡ φθορά, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ ναὸς λόγῳ τῆς πρὸ τινων ἐτῶν ἀμέσως πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ ἀνεγέρσεως νέας, ἀπειροκάλλου ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, χάριν τῆς ὁποίας ἀνηλεῶς ἀπεσπάρσθησαν λαξευτοὶ λίθοι τῆς παλαιᾶς, ἐγκαταλειφθείσης πλέον τελείως, μὲ τὸ ἐσωτερικὸν της γέμον βάτων καὶ ἀκανθῶν.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 1) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.45×12.90 μ., ἥτοι μὲ ἀναλογίας πλατύς πρὸς μήκος ἀκριβῶς 1:2. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς περιελάμβανε τρεῖς μεγάλας διαιρέσεις ἥτοι α) νάρθηκα εὐρύχωρον, μήκους 5.22 καὶ πλάτους 3.15, καλυπτόμενον ὑπὸ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων ἀβαθῶν,

σταυροειδῶς τοποθετημένων, καμαρῶν καὶ πιθανῶς τυφλοῦ τρούλλου β) κυρίως ναόν, μείγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου καὶ ὀκταγωνικοῦ καὶ γ) τριμερὲς ἱερόν, μὲ εὐρὺ κύριον βῆμα ἐν τῷ μέσῳ καὶ μὲ δύο ἐκατέρωθεν

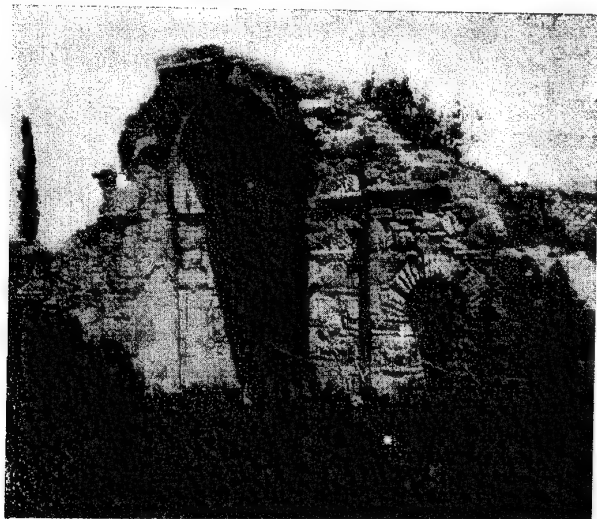
Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον «Ἅγιος» τῆς Αἰδηψοῦ.

αὐτοῦ στενομήκη παραβήματα (πρόθεσιν πρὸς βορρᾶν καὶ διακονικὸν πρὸς νότον) καλυπτόμενα ὑπὸ χαμηλῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ τούτων διαιρέσεων τοῦ ἱεροῦ μόνον ἡ μέση εἶχε τὴν κόγχην ἐξέχουσαν τοῦ ὀρθογωνίου καὶ διαμορφωμένην ἐξωτερικῶς εἰς σχῆμα τρίπλευρον, ἐν ᾧ τῶν παραβημάτων αἱ κόγχαι κατεσκευάσθησαν ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 1). Ὡς δ' ἐκ σωζομένων ἰχνῶν συνάγεται ἡ μὲν μέση κόγχη διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὀλικοῦ πλατύς 1.60 μ.,

¹ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σ. 20 εἰκ. 22 καὶ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρείας Γ' (1903) σ. 58 εἰκ. 11.

αἱ δὲ πλάγαι ὑπὸ στενῶν (0.30) μονολόβων. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ τῶν παραβημάτων, τὰ ὁποῖα συνεκινῶνουν ἀμφότερα πρὸς τὸ μέσον βῆμα διὰ χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν ἀνοίγματος 0.73 μ. (εἰκ. 1), μόνον ἡ πρό-θεσις συνεκινῶνει καὶ πρὸς τὸν κυρίως ναόν, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ διακονικόν, ὡς ἐσφαλμένως ἐσημειώθη εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Λαμπάκη.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὗτος παρουσιάζει μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ σχῆμα ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μετὰ

Εἰκ. 2. Ἐσωτερικὴ ἀποψὶς τοῦ βορείου ἐγκαρσίου κλίτους τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

τροῦλλον, πράγματι ὁμως δὲν εἶναι ἀγνῶς τοιοῦτος¹ διότι ἡ διάμετρος τοῦ καλύπτοντος αὐτὸν τροῦλλον δὲν ἰσοῦται πρὸς τὸ πλάτος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ νάρθηκος, ἀλλ' εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα αὐτοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ τροῦλλος δὲν βαίνει ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ' ἐπὶ ὀκταγώνου βάσεως· ἀνήκει ἐπομένως ὁ κυρίως ναὸς μᾶλλον εἰς τὸν ὀκταγωνικὸν τύπον μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς γνωστοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς¹ ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ ὀκτῶ σημείων ἀποτελούντων τὰς κορυφὰς ἑνὸς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον κανονικοῦ, ἥτοι ἰσοπλεύρου, ὀκταγώνου, ἐνταῦθα τὰ ἐν λόγῳ σημεία δὲν ἀποτελοῦσιν ἰσοπλευρὸν ὀκτάγωνον ἀλλὰ μᾶλλον τετράγωνον μὲ ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας ἥτοι ἐν ψευδοκτάγωνον. Δὲν εἶναι δ' αὕτη μόνον ἡ ἀπόκλισις τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀλλὰ καὶ ἄλλαι. Οὕτω π.χ. αἱ

¹ Ὅσιος Λουκάς, Σωτείρα Λυκοδήμου, Νέα Μονὴ Χίου, Χριστιάνου, Λαφνί, Ἁγ. Σοφία Μονεμβασίας, Ἁγ. Νικόλαος στὰ Καμπιά, Ἁγ. Θεόδωροι Μυστρᾶ, κλπ.

μικραὶ πλευραὶ τοῦ ὀκταγώνου ἀντὶ νὰ καλύπτονται διὰ τῶν γνωστῶν ἡμι-γωνίων διαμορφοῦνται ἐνταῦθα ὡς ἡμικύλινδροι φθάνοντες κάτω μὲν μέχρι τοῦ ἐδάφους, ἀπολήγοντες δ' ἄνω εἰς τεταρτοσφαίρια—οἷα συναντῶμεν εἰς ρωμαϊκὰ κτήρια—ἐκτελοῦντα δὲ ἐδῶ χρὴ ἡμιγωνίων, μὲ ταύτην ὁμως τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ κλεῖς τοῦ μετωπικοῦ των τόξου δὲν φθάνει εἰς τὸ ὕψος τῶν

Εἰκ. 3. Ἐσωτερικὴ ἀποψὶς τῆς Β.Δ. γωνιαίας κόγχης καὶ τῆς μετὰ τεταρτοσφαιρίου Β. κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

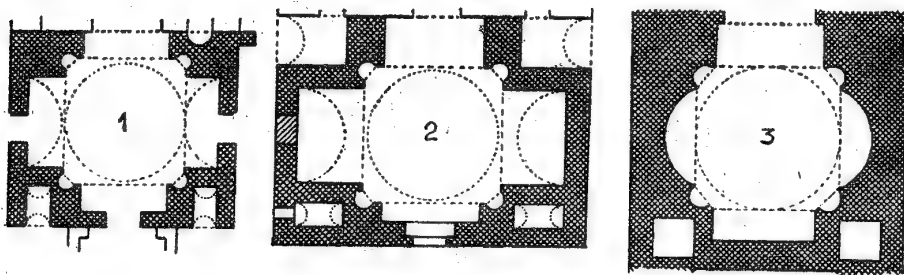
κλειδῶν τῶν τόξων μετώπου τῶν καλυπτόντων τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θόλων—ὡς γίνεται εἰς τοὺς ἀγνῶς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς—ἀλλ' εὗρίσκεται κατὰ 0.65 μ. χαμηλότερον ἐκεῖνων. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι, ὅτι ἀντὶ τῶν ὀκτῶ λοφίων, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τοὺς κανονικοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς, ἔχομεν ἐνταῦθα μόνον τέσσαρα—ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς—ταῦτα ὁμως πεπλα-τυσμένα, οἷα ἀκριβῶς μᾶς ἐμφανίζονται εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἀρτης¹, ὑπεράνω τῶν μικρῶν τόξων, τὰ ὁποῖα ἐνώνουν εἰς τὸ ἄνω των μέρος, τὰ συστήματα τῶν ἐπαλλήλων κιόνων—στηριγμάτων τοῦ τροῦλλου τῆς.

Ἄλλη ἐπίσης ἀπόκλισις τοῦ ναοῦ μας ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ ὀκταγώνου εἶναι, ὅτι αἱ τρεῖς διαιρέσεις τοῦ ἱεροῦ δὲν ἐκβάλλουν πᾶσαι εἰς τὸ ὑπὸ τὸν

¹ Ἁγ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 εἰκ. 22, 24, 29, 32 κλπ.

τρούλλον κεντρικὸν διαμέρισμα ἀλλὰ μόνον τὸ κυρίως βῆμα ἐν ᾧ ἡ πρόθεσις εἰσδύει εἰς τὸ βόρειον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ διακονικὸν οὐδόλως ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον νότιον ἐγκάρσιον σκέλος. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἀνωτέρω διάταξις ὁμοία περίπου πρὸς τὴν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρουλλοῦ ναῶν.

Ἄλλ' ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς παρουσιάζει καὶ ἄλλας εἰσέτι ἰδιορρυθμίας. Οὕτω ἐν ᾧ τὰ κατὰ μῆκος σκέλη τοῦ σταυροῦ (ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν) καλύπτονται διὰ κυλινδρικών θόλων, τὰ ἐγκάρσια (βόρειον καὶ νότιον) στεγάζονται

Εἰκ. 4. Ὁρίζονται τομαὶ ψευδοκταγώνων ναῶν 1) Ζωοδόχου Πηγῆς, ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνας. 2) Νάρθηκος Πόρτα - Παναγίας Τρικκάλων. 3) Ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον «Ἁγίος» τῆς Αἰδηψοῦ.

διὰ τμημάτων σφαίρας, κατὰ τι μικροτέρων τοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 2 καὶ 4,3) τῶν ὁποίων τὰ τόξα μετώπου ἔχουσι τὰς κλεῖδας ἰσοῦψεῖς πρὸς τὰς τῶν κυλινδρικών θόλων. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἐγκάρσια σκέλη εἶναι, εἰς τὸ ἰσόγειον ὀρθογώνια ἢ εἰς τὸ ἡμικύκλιον τῆς καλυπτοῦσης αὐτὰ σφαίρας μετάβασις γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον, καθ' ὃν καὶ τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος ἦτοι διὰ δύο ἑφ' ἑκάστου σκέλους γωνιαίων ἡμικυλινδρικών κογχῶν, καλυπτομένων διὰ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 1). Εἰς τὰς δύο δὲ ταύτας γωνιαίας κόγχας τῶν σκελῶν προστίθεται ἐνταῦθα καὶ τρίτη εἰς τὸ μέσον ἑκατέρας τῶν ἑξω πλευρῶν τοῦ σκέλους. Αἱ ἑξ δ' αὗται κόγχαι τηροῦνται βεβαίως πᾶσαι κάτω τῆς διὰ πωρίνου κοσμήτου σημειουμένης γεννήσεως τῶν τε κυλινδρικών καὶ τῶν σφαιρικών θόλων.

Ἡ περιγραφεῖσα μετὰ τεσσάρων μικρῶν καὶ χαμηλῶν ἡμικυλινδρικών κογχῶν κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν ἀπαντᾷ μόνον ἐνταῦθα. Τὴν ἐσημείωσα ἤδη εἰς δύο ἄλλα παραδείγματα δημοσιευθέντα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦτο, ἀνήκοντα δ' ἀμφοτέρω εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἦτοι α) εἰς τὸν ναόμορφον νάρθηκα τῆς Πόρτα Παναγίας τῶν Τρικκάλων¹ (εἰκ. 4, 2) καὶ 2^{ον} εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ ῥει-

πωθέντος καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι βυζαντινῆς μονῆς κτισθέντα ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς¹ (εἰκ. 4, 1). Ἄλλ' ἐνῶ εἰς τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν εἰς τὸ Εὐβοϊκὸν τὰ ἐγκάρσια σκέλη στεγάζονται διὰ τεταρτοσφαιρίων. Τὸν αὐτὸν ὁμοῦς τύπον ναοῦ συναντῶμεν καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἦτοι α) εἰς τὴν παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν νῆσον Χάλκην (14^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 4) καὶ β) εἰς τρία παραδείγματα τῆς Ἀρμενίας, ἐξ ὧν ἓν, τὸ τοῦ Βαράκ² (εἰκ. 5, 3), ἀνάγεται εἰς τὸν 8^{ον} αἰῶνα, τὰ δὲ ἄλλα ἦτοι τοῦ Ἀχταμάρ (εἰκ. 5, 1) καὶ πάλιν τοῦ Βαράκ (εἰκ. 5, 2) εἰς τὸν 10^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ἢ ἐν λόγῳ διάταξις νὰ ἔλκη τὴν καταγωγὴν τῆς ἐξ Ἀρμενίας, ἀφ' οὗ ἐκεῖ εὐρίσκονται τὰ πρωιμώτερα παραδείγματα.

Ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐξελλαδικῶν παραδειγμάτων τοῦ ἐξεταζομένου τύπου περισσοτέραν ὁμοιότητα πρὸς τὸν ναὸν τῆς Εὐβοίας παρουσιάζουσι δύο: τὸ παλαιότερον καθολικὸν τῆς μονῆς Βαράκ τῆς Ἀρμενίας (8^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 3) καὶ ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς τῆς Παναγίας (14^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 4). Ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ διὰ διεισδύσεων πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἐγκάρσια κλίτη, ἐν ᾧ εἰς τὰ δύο ἄλλα ἀρμενικὰ παραδείγματα ἦτοι τοῦ Ἀχταμάρ (10^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 1) καὶ τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ τῆς μονῆς Βαράκ (11^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 2), ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐν λόγῳ μερῶν γίνεται μέσῳ τῶν μικρῶν γωνιαίων κογχῶν (B.A. καὶ N.A.) ἦτοι κατὰ τρόπον πολὺ στενόχωρον. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα, ὅτι εἰς μὲν τὸν παλαιότερον ναὸν τοῦ Βαράκ (εἰκ. 5, 3) δὲν κατεσκευάσθησαν γωνιαῖαι κόγχαι, ἐν ᾧ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χάλκης ὑπάρχουσι, ἔχουσι δὲ σχῆμα ἡμικυκλικόν, ὡς εἰς τὸν ναὸν τοῦ «Ἁγίου» καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἐλλαδικὰ παραδείγματα (εἰκ. 4) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρμενικὰ παραδείγματα (Ἀχταμάρ καὶ νεωτέρου Βαράκ), ὅπου αἱ εἰρημέναι γωνιαῖαι κόγχαι ἔχουσι σχῆμα κλειστὸν καὶ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου κυκλικόν. Κατὰ ταῦτα, ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Εὐβοίας παρουσιάζει διπλὴν συγγένειαν πρὸς τὸν τῆς Χάλκης, ἔστω καὶ ἂν διαφέρει ἐκείνου κατὰ τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἐλεύθερος τετράκογχος.

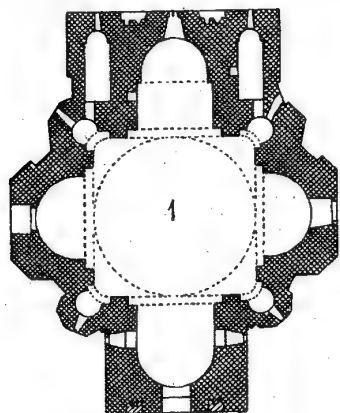
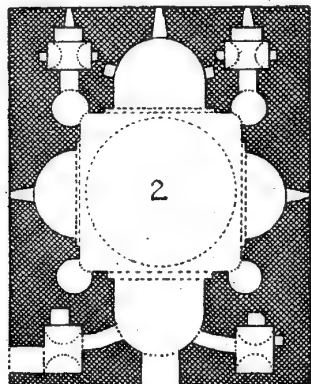
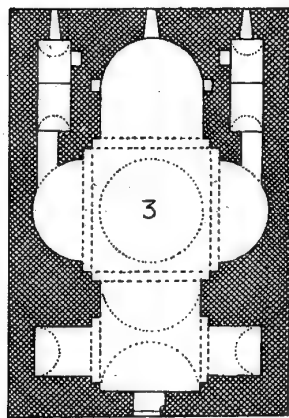
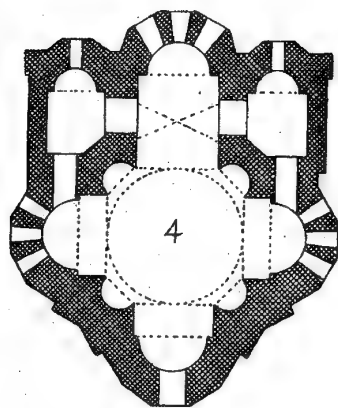
Χρονολογία κατασκευῆς. Στερούμενοι οἰασθήποτε ἱστορικῆς εἰδήσεως περὶ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν τοὺς χρόνους κατασκευῆς αὐτοῦ στηριζόμενοι μόνον ἐπὶ τεχνικῶν κριτηρίων, καὶ διὰ πρῶτον ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοδομίας του. Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων καὶ μέχρις ὕψους 1.75 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους δι' ἀκανονίστων πλακοειδῶν, φαιῶν καὶ ὑποπρασίνων πετρῶν

¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α' (1935) σ. 163 εἰκ. 2.

² J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, τ. I σ. 83 εἰκ. 68.

¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α' (1935) σ. 12 εἰκ. 3.

και πλίνθων πάχους 0,025 παρεμβалλομένων ὁριζοντίως εἰς τὰ κενά, εἴτε ἀπλῶν, εἴτε ἐπαλλήλων (εἰκ. 6). Αἱ γωνίαι τοῦ ἐξ ἀκανονίστων λίθων βάθρου

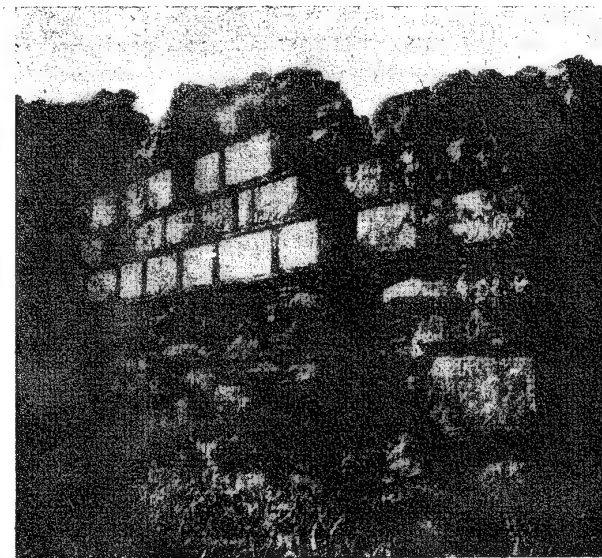
ΑΧΤΑΜΑΡ (10^{ος})Μ. ΒΑΡΑΚ (11^{ος})Μ. ΒΑΡΑΚ (8^{ος})ΧΑΛΚΗ (14^{ος})

Εἰκ. 5. Ναοὶ μετὰ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ γωνιαίων κογχῶν.

τούτου ἐνισχύοντο διὰ μεγάλων, ἀλυσσοειδῶς πεπλεγμένων λίθων (διαστάσεων 0,55×0,60, 0,47×0,28, 0,60×0,26 κλπ.), ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 6.

Τὸ πρὸς τὰ ἄνω ὄριον τοῦ βάθρου ἐσχημάτιζε συνεχῆς ὀδοντωτὴ ταινία, πλάτους 0,125 μ., ἣτις περιέζωνε τὸ κτήριον κατὰ τε τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ τὴν στενὴν πλευρὰν τῆς προσόψεως. Ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταύτης ταινίας ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀπέβαινε ἰσόδομος καὶ πλινθοπερικλείστος (εἰκ. 6 καὶ 7). Ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐκ κανονικῶν, ἀρίστης ἐργασίας, λαξευτῶν παρολίθων

ὑψους 0,24 μέχρι 0,30 μ. καὶ μήκους ἐκάστου λίθου ποικίλλοντος ἀπὸ 0,36 μέχρι 0,42 μ. Μεταξὺ τῶν παρολίθων τούτων παρενεβάλλοντο, ὁριζοντίως καὶ κατακορύφως, ἀνὰ μία σειρὰ πλίνθων πάχους 0,025 μ. Τοιοῦτοι δόμοι διατηροῦνται πέντε κατὰ μέγιστον ὄριον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν, ἐνιαχοῦ δὲ

Εἰκ. 6. Ἡ Β.Δ. γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

μόνον δύο, τῶν ὑπολοίπων ἀνηλεῶς ἀποτερισθέντων πρὸς οἰκοδομὴν τῆς νέας ἐκκλησίας.

Τὸ περιγραφέν σύστημα τοιχοδομίας — κάτω δι' ἀκανονίστων καὶ ἄνω διὰ κανονικῶν λαξευτῶν λίθων — ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ἀρίστην ἐργασίαν τῶν λίθων καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸ μικρὸν πάχος τῶν πλίνθων (0,025) ἰδιάζει εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 12^{ου} κυρίως αἰῶνος. Τὸ εὐρίσκομεν πράγματι ἐφηρμοσμένον εἰς τὴν Ὁμορφὴν Ἐκκλησίαν παρὰ τὰς Ἀθήνας¹ χρονολογούμενην ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος².

Εἰς τὸν αὐτὸν 12^{ον} αἰῶνα ὁδηγεῖ ἡμᾶς καὶ ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις παρολίθων διὰ τὰ μέτωπα τῶν ἐσωτερικῶν κυλινδρικών καὶ σφαιρικῶν θόλων (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ παράθυρα, ἐξ αὐτῶν διετηρήθη ἀνέπαφον μόνον τὸ μονόλοβον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, περιβαλλόμενον κατὰ τὸ ἡμι-

¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ὁμορφὴ ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 7 εἰκ. 6.

² H. M e g a w, Annual of the British School XXXII σ. 130.

κυκλικόν του τμήμα διὰ πλινθίνης ταινίας πλάτους 0.18. Ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν περισωθέντων λειψάνων τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι τοῦτο ἦτο πιθανώτατα τρίλοβον· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ὀλικὸν πλάτος του εἶναι σχετικῶς μέγα (1.60 μ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ περισώθησαν δύο μαρμαρίνοι κιονίσκοι του, ὕψους 0.75 μ. καὶ τομῆς ὀρθογωνίου

Εἰκ. 7. Ἡ Β.Α. γωνία τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

(0.10×0.20) μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας, χρησιμεύοντες σήμερον ὡς στηρίγματα τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς τοῦ παραπλεύρως ἀνεγερθέντος νέου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἀνήκοντες ὅμως ἄλλοτε εἰς τὰ χωρίσματα τοῦ παραθύρου ὡς μ' ἐβεβαίωνε χωρικὸς τοῦ γειτονικοῦ χωρίου, ὅστις τὰ ἐπρόφθασεν ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των. Ἐνεθυμεῖτο δὲ μάλιστα σαφῶς ὁ αὐτὸς χωρικὸς καὶ τὰ πῶρινα «καμαρολίθια» τοῦ παραθύρου. Ἡ τελευταία αὕτη πληροφορία εἶναι σπουδαία· διότι λοβοὶ ἐκτισμένοι οὐχὶ διὰ πλινθίων ἀλλὰ διὰ λίθων εἶναι χαρακτηριστικοὶ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. Ἐκ πάντων λοιπὸν τῶν εἰρημένων στοιχείων συνάγεται ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Ἄν δ' ἀφ' ἑτέρου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ Εὐβοία κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ ὅτι κατὰ τὴν φραγκικὴν κατοχὴν δὲν εἶναι πολλὴ πιθανὸν νὰ κατεσκευάσθησαν μεγάλοι ναοί, ὡς ὁ ἐξεταζόμενος καὶ μὲ τόσον ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν, θὰ πρέπει νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν κτίσιν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐντὸς τοῦ 12^{ου} μ.Χ. αἰ. Θετικώτερον

ἴσως χρονολογικὸν συμπέρασμα θὰ ἠδύναντο νὰ μᾶς παράσχουν αἱ ὑπὸ τοῦ Λαμπάκη¹ πάλαι παρατηρηθεῖσαι ἐντὸς τῶν μικρῶν κογχῶν τῶν ἐγκαρσίων κλιτῶν τοιχογραφίαι στρατιωτικῶν καὶ ἄλλων ἀγίων, πλὴν δυστυχῶς αὗται ἔχουσι σήμερον τελείως ἀφανισθῆ ἀπομεινάντων μόνον λειψάνων τινῶν τοῦ ἐξ ἀσβέστου ὑποστρώματός των.

Πρὶν ἢ κλείσω τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω, ὅτι οἱ δύο κατὰ τὴν Β.Α. καὶ τὴν Ν.Α. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ μικροὶ (1.00×1.00 μ.) τετράγωνοι, κενοὶ χώροι (εἰκ. 1), τοὺς ὁποίους ὁ Λαμπάκης², ἐθεώρησεν ὡς «κρύπτας τῶν κειμηλίων τοῦ ναοῦ» δὲν δύνανται νὰ ἦσαν κρύπται· διότι οὐδεμίαν ἔχουσι προσπέλασιν, οὔτε ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ οὔτε ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Προέκυψαν λοιπὸν ἀπλῶς κατὰ τὴν οἰκοδομήν, ὅτε δὲν τοὺς ἐγέμισαν, προφανῶς χάριν οἰκονομίας ὕλικου³. Ἐκαλύπτοντο δ' οἱ χώροι οὗτοι διὰ χαμηλῶν κυλινδρικών καμαρῶν, βαινουσῶν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., τῶν ὁποίων καὶ σφῆζονται εἰσέτι αἱ γεννήσεις. Αἱ καμάραι δ' αὗται θὰ ἐστήριζον μικράς, μονοκλινεῖς στέγας, ἀντιστοιχούσας καθ' ὕψος πρὸς τὰς στέγας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

Ἡ αὕτη περίπτωσις ἄλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα, παρουσιάσθη καὶ κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς γωνίας τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 1), αἵτινες ὅμως κατεσκευάσθησαν πλήρεις, ἥτοι ἄνευ ἐσωτερικοῦ κενοῦ, ὡς αἱ πρῶται, χάριν μεγαλυτέρας ἀντοχῆς τῶν ἐλευθέρων τούτων γωνιῶν εἰς τὰς ὠθήσεις τῶν καμαρῶν.

Σημειῶνω ἐν τέλει ὅτι ἡ χορῆσις τρούλλου ὑπὲρ τε τὸν νάρθηκα καὶ τὸν κυρίως ναὸν εἶναι συχνὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν⁴.

¹ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Γ' (1903) σ. 57.

² Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Γ' (1903) σ. 57.

³ Ἀνάλογα παραδείγματα ἐξ ὁλοκλήρου ἢ μερικοῦ γεμίματος τῶν ἀκραίων διαμερισμάτων βυζαντινῶν ναῶν καταλέγω προχείρως τὰ ἑξῆς: Πλατανίτη Ἀργολίδος (Α. Struck, Ath. Mitt. 34 [1909] σ. 192 εἰκ. 1), Ἀγ. Γεωργίου καὶ Ἀγ. Ἰωάννου, παραλαυρίων τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνας (Ὁρλάνδος· Ἀρχ. τῶν Βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος Ε' [1939-40] εἰκ. 60 καὶ 62), Ἀγ. Παντελεήμονος Νερέζ, Π. Σεβρίας (V. Ivanova, Godičnik Μουσείου Σόφιας, Σόφια 1926, σ. 512 εἰκ. 333), Μπογιάνας Βουλγαρίας (Α. Grabar, L'église de Boïana, Σόφια 1924, πίν. 1) κλπ.

⁴ Ἀναφέρω προχείρως τὸ τετράκογχον καθολικὸν τῆς ἐν Β. Μακεδονίᾳ Μονῆς τῆς Ἐλεούσης (11^{ου} αἰ.) (V. Ivanova, Godičnik κλπ. σ. 540 εἰκ. 350 καὶ σ. 541 εἰκ. 351) καὶ πολλὰς ἐκκλησίας τῆς Ρουμανίας ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ ἑξῆς· πρβ. N. Jorga - G. Balș, L'art roumain, Paris 1922, σποράδην.

Η 'ΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ ΣΑΝΤΟΡΗΝΗΣ

<ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΓΩΝΙΑΣ>

Α'. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Εἰς μίαν ἀπόκοσμον τοποθεσίαν τῆς Σαντορήνης παρὰ τοὺς Β. πρόποδας τοῦ ὄρους τοῦ Προφήτου Ἡλία καὶ τὸ χωρίον Μέσα Γωνιά, εὐρίσκεται, τυλιγμένη εἰς μίαν ἀπέραντον σιωπὴν, παλαιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία τιμωμένη εἰς ὄνομα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, γνωστὴ δὲ καθ' ὅλην τὴν νῆσον ὑπὸ τ' ὄνομα Ἱπισκοπὴ ἢ Κυρὰ τῆς Ἱπισκοπῆς¹ ἢ καὶ Παναγία τῆς Γωνιάς². Ἡ ἐκκλησία αὕτη διατελέσασα ἄλλοτε ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Σαντορήνης, ἐξέπτεσε σήμερον εἰς ἀπλοῦν ἐξωκλήσιον, ὅπερ ἐν τούτοις δὲν ἔπαυσε ν' ἀπολαμβάνη βαθυτάτου σεβασμοῦ παρὰ τῶν φιλοθρήσκων κατοίκων ὁλοκλήρου τῆς νήσου, πανοικει συρρέοντων εἰς τὴν κατὰ τὴν 15ῃν Αὐγούστου τελουμένην πανήγυριν αὐτοῦ.

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο διὰ τὰ ἐν αὐτῷ λείψανα τέχνης βυζαντινὸν μνημεῖον ἔμεινε μέχρι σήμερον τελείως ἄγνωστον εἰς τοὺς νεωτέρους μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, μηδ' αὐτοῦ τοῦ πολυταξιδευμένου Λαμπάκη ἐξαιρουμένου³. Ἀλλὰ καὶ οἱ παλαιότεροι ἐπισκέπται καὶ λόγιοι περιηγηταὶ τῆς Σαντορήνης⁴ — πλὴν τοῦ Coronelli — τελείως ἐπίσης τὸ ἠγνόησαν, ἐνῶ μνημονεύουν ἄλλας παλαιὰς τῆς νήσου ἐκκλησίας, μόνον δὲ παλαιοὶ τινες καθολικοὶ κληρικοὶ τῆς Σαντορήνης, ὡς ὁ Ἰησουΐτης ἄββας François Richard⁵ (1642-1657), ἡ ἀποστολικοὶ ἐπισκέπται αὐτῆς, ὡς ὁ

¹ Ἡ ὀνομασία ἐν χρήσει ἤδη τὸ 1696 V. Coronelli, Isolario, Descrittione... di tutte le isole τ. II τοῦ Atlante Veneto, Venetia 1696, σ. 245.

² Ὅρα κατωτέρω σ. 183 σημ. 1.

³ Καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Hiller von Gärtringen, ὅστις τόσας ἄλλας ἐκκλησίας τῆς νήσου ἀναφέρει καὶ τινες μάλιστα καὶ ἀπεικονίζει εἰς τὸ τρίτομον περὶ τῆς ἀρχαίας Θήρας σύγγραμμα αὐτοῦ, οὐδεμίαν σχεδὸν σημασίαν ἔδωκεν εἰς τὴν οὐχὶ πολὺ μακρὰν τῶν ἀνασκαφῶν του εὐρισκομένην Ἱπισκοπὴν, ἀπ' οὗ τρεῖς μόνον γραμμάς τοῦ κειμένου του ἀφίερωσεν εἰς αὐτὴν (Thera, τ. III, Berlin 1904, σ. 197).

⁴ Crusius (1584), Porcacchi di Castiglione (1620), De Thévenot (1666), Spon-Wheler (1678), D'O Dapper (1688), Pitton de Tournefort (1717), Choiseul-Gouffier (1782), Olivier (1794;), Sonnini (1801), L. Ross (1840), Fiedler (1841), Lacroix (1853), κλπ.

⁵ P. François Richard C. J., Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Santo Brini, isle de l'Archipel, depuis l'établissement des Pères de la Compagnie de Jésus en icelle κλπ., Paris MDCLVII (=1657), σ. 31-32.

Bernardo (1652), ὁ Giustiniani (1701) καὶ ὁ de Stefani (1757) — ἀνεδιαμφισβητοῦντες τὴν κατοχὴν αὐτῆς ὑπὲρ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας — ἀναφέρουσι τὴν Ἱπισκοπὴν εἰς τὰς πρὸς τὴν προΐσταμένην τῶν ἀρχὴν ἐκθέσεις τῶν, ἃς ἐδημοσίευσεν τὸ 1941 ὁ καθηγητὴς G. Hofmann¹. Ὁ Giustiniani

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Ἱπισκοπῆς ἀπὸ Ν.Δ. ὡς εἶχε τὸ 1928.

μάλιστα παρέχει καὶ ἀληθῆ «ἐκφρασιν» τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ, πολύτιμον διὰ τινὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας περιέχει.

Ἐσχάτως ἐν τούτοις φιλοστορέ² τινες καὶ καλλιτέχναι³, κάτοικοι ἢ ἐπισκέπται τῆς νήσου, περιέλαβον εἰς τὰ περὶ Σαντορήνης γενικὰ βιβλία τῶν ἡ λευκώματα καὶ τινὰς ἰσχνὰς περὶ τῆς τέχνης τοῦ ναοῦ πληροφορίας ἢ φωτογραφίας τοῦ γραφικωτάτου ὄντως ἐξωτερικοῦ τῆς (εἰκ. 1), αὗται δὲ κυρίως

¹ G. Hofmann, Vescovadi cattolici della Grecia V. Thera (Santorino) = Orientalia Christiana Analecta No 130, Roma 1941. Ἡ ἐκθεσις τοῦ Bernardo εἰς σ. 56-71 τοῦ Giustiniani εἰς σ. 80-106 καὶ ἡ τοῦ De Stefani εἰς σ. 110-122.

² Zacharias Durazzo-Morosini, Santorin, die phantastische Insel, Berlin 1936, σ. 78. — Ἰω. Χ. Δελένδρας, Οἱ καθολικοὶ τῆς Σαντορήνης, Ἀθήναι 1949, σ. 159.

³ Holdt-v. Hofmannstal-Bossert, Griechenland, Berlin 1923, πίν. 28 z, ὅθεν καὶ ἡμετέρα εἰκὼν 1. Περβ. καὶ τὰς παρὰ Μιχ. Δανέζη, Σαντορίνη σ. 134, 142, 173, εἰκόνας.

μέ ὠδήγησαν πέρυσι πρὸς τὸ μαγευτικὸν καὶ ἰδιότυπον νησί τῆς Σαντορήνης. Ἄλλ' ἂν περὶ τῆς τέχνης τοῦ ναοῦ οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν μέχρι σήμερον, ὅμως περὶ τῆς ἱστορίας του — ἰδίᾳ δὲ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας — εἴμεθα πληρέστερον πληροφορημένοι χάρις εἰς τὰς μελέτας, τὰς ὁποίας, στήριζόμενοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων καθολικῶν κληρικῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων πηγῶν, συνέγραψαν παλαιότερον μὲν ὁ ἱστοριοδίφης Περικλῆς Ζερλέντης¹ καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Δανιὴλ Δεναξῆς², ἐσχάτως δὲ ὁ καθηγητὴς G. Hofmann³. Ἴδον δὲ πῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰρημένων πληροφοριῶν καὶ ἄλλων στοιχείων, δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν τὴν ἐν λόγῳ ἱστορίαν:

Ὁ νῦν ὑφιστάμενος ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἰδρύθη, πιθανῶς ὡς καθολικὸν μονῆς, ὑπὸ Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ⁴. Τοῦτο δὲν συνάγεται μόνον «ἐκ τῆς παραδόσεως», ὡς γράφει ὁ ἀββᾶς Richard⁵, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς

¹ Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς Α' (1918) σ. 275 ἐ.—Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων (Ἐρμούπολις 1913-1922) τ. Α' σ. 42-45.

² Ἐκκλησιαστικὸς ὁδηγὸς τῶν ἐν Θήρᾳ καὶ Θηρασίᾳ ναῶν, Ἀθῆναι 1927, τοῦ αὐτοῦ: Ἡ ἱερὰ Μητρόπολις Θήρας. Οἱ σεβασμ. ἐπίσκοποι καὶ πανιερώτατοι μητροπολίται αὐτῆς (1592-1931), Ἀθῆναι 1933, ὁ αὐτὸς ἐν Μ.χ. Ἀ. Δανέξη, Σαντορίνη, 1939-40, σ. 133-134.

³ Vescovadi cattolici della Grecia V, Thera (Santorino) = Orientalia Christiana Analecta N° 130, Roma 1941.

⁴ Ὁ φιλόθηρος αὐτὸς αὐτοκράτωρ εὐηργέτησε καὶ δύο ἄλλας ἀκόμη νησιωτικὰς μονὰς: τὴν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου καὶ τὴν τῆς Χοζοβιώτισσος τῆς Ἀμοργοῦ, τὸ περὶ τῆς πρώτης τῶν ὁποίων χρυσόβουλλον περιεσώθη (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata Medii aevi, τ. VI, Βιέννη 1890, σ. 44). Περὶ δὲ τῆς δευτέρας ὑπάρχει μόνον σχετικὴ παλαιὰ παράδοσις (Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Lyon 1717, σ. 280. Βογιατζίδης, Ἀμοργός, Ἀθῆναι 1919, σ. 19), ἀφ' οὗ τὸ παρὰ Miklosich-Müller, ἐ.δ. τ. V σ. 258 χρυσόβουλλον τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἀπεδείχθη πλαστὸν ὑπὸ τοῦ Σακελλίωτος, (Δ.Ι.Ε.Ε. II, σ. 269). Σημειώσω δ' ἐνταῦθα, ὅτι, κατ' ἄλλην παράδοσιν ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Giustiniani (παρὰ Hofmann σ. 95), τὸν ναὸν ἔκτισε καὶ ἐπροίκισε διὰ κτημάτων ἀξίας 4000 ρεαλίων ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου [Εἰρήνη] κατὰ τινα μετὰβασις αὐτῆς εἰς Σαντορήνην, ὅπου καὶ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ἐν τούτοις ἡ παράδοσις αὕτη δὲν εὐσταθεῖ· διότι ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη ἀπέθανεν, ὡς γνωστόν, καὶ ἐτάφη ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τοῦ Ἀλεξίου ἄλλως τε τὸ ὄνομα ὡς κτήτορος ἐμνημονεύετο ἀνέκαθεν καὶ μνημονεύεται εἰσέτι ὑπὸ τῶν ἱερουργούντων ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ ἱερέων καὶ ἀρχιερέων. Ἡ παράδοσις θὰ προῆλθε πιθανώτατα ἐκ συμφυρμού πρὸς ἄλλην, ἀνυπόστατον καὶ αὐτὴν, παράδοσιν, καθ' ἣν ἡ βασιλόπου μάρτυς Ἀγ. Εἰρήνη ἐξωρίσθη εἰς τινα σκόπελον κείμενον 5 ἢ 6 μίλια Ν.Δ. τῆς Σαντορήνης (Abbé Pégues, Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin, Paris 1842, σ. 100). Ἡ Ἀγία Εἰρήνη ἄλλως τε θεωρεῖται ὡς προστάτις τῆς νήσου, ὡς δ' ἀναφέρει καὶ ὁ Pégues (ἐ.δ. σ. 100) δέκα ἕως δώδεκα ἐκκλησίαι τῆς Σαντορήνης εἶναι εἰς αὐτὴν ἀφιερωμέναι.

⁵ Relation de ce qui c'est passé κλπ. σ. 31.

εὐρισκομένης ἄλλοτε ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος. Τὴν ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴν ἀναφέρει ὁ Giustiniani¹ (1701), ὅστις μάλιστα καὶ παρεμβάλλει τὸ ἑλληνικὸν κείμενον αὐτῆς εἰς τὴν ἰταλιστὶ συντεταγμένην ἔκθεσιν αὐτοῦ. Ἔλεγε λοιπὸν ἡ μὴ σφωζομένη πλέον σήμερον ἐπιγραφὴ αὕτη: Ἀλέξιος ἐν χῶ (= Χριστῷ) τῷ Θῷ (= Θεῷ) αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Κομνηνὸς καὶ πιστὸς βασιλεὺς. Προσθέτει δὲ μάλιστα ὁ Giustiniani, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ συνωδεύετο καὶ ὑπὸ χρονολογίας, ἣν ὅμως ἐσφαλμένως ἀνέγνωσεν ὁ ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης ὡς 685 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ὁ Ἀλέξιος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1081 μέχρι τοῦ 1118².

Ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν κτίσιν του παρέμεινεν ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς εἰς χεῖρας τῶν ὀρθοδόξων³. Ὅτε ὅμως Φράγκοι τῆς 4ης Σταυροφορίας κατέλαβον τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἡ δὲ Σαντορήνη⁴ παρεδόθη τὸ 1207 ὑπὸ τοῦ Ἐνετοῦ πορθητοῦ τοῦ ἀρχιπελάγους Μάρκου Σανούδου εἰς τὸν συμπατριώτην αὐτοῦ Ἰάκωβον Barozzi di S. Moisé, οἱ κατακτηταὶ δὲν

¹ Παρὰ Hofmann, ἐ.δ. σ. 94-95.

² Πῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἔτος 685 ὅπερ παρέχει ὁ Giustiniani; Νομίζω ἐκ τῆς ἀγνοίας του ὅτι ἡ χρονολογία ἦτο γεγραμμένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ θὰ ἤρχιζε δι' ἐνός Σ'. ὅπερ ὁ ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐρμηνεύσῃ, ἠρξέσθῃ δ' εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ἀπόδοσιν τῶν τριῶν τελευταίων στοιχείων δηλ. τῶν ΧΠΕ=685 ἅτινα ἐξέλαβεν ὡς δηλοῦντα τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος. Ἐὰν ὅμως ἀποκαταστήσωμεν ἡμεῖς τὸ ἐλλεῖπον ἀρχικὸν Σ' τὸ ἔτος ἀποβαίνει ΣΧΠΕ ἢτοι 6685 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως 1077. Τὸ 1077 ὅμως δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀνέλθει εἰς τὸν θρόνον Ἀλέξιος ὁ Α'. Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ τελικὸν στοιχεῖον δὲν ἦτο Ε ἀλλὰ Θ' ὅπερ, ἐφθαρμένον ἴσως κατὰ τὸ ἥμισυ, ἐξέλαβεν ὁ Giustiniani ὡς Ε. Ἀποκαθιστῶντες λοιπὸν ἀντὶ τοῦ Ε τὸ γράμμα Θ λαμβάνομεν ὡς χρόνον ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1081 ἢτοι τὸ ἔτος ἀναρρήσεως Ἀλεξίου τοῦ Α'.

³ Χαρακτηριστικὸν τῆς κατὰ τὸν 12ον αἰ. διαμονῆς βυζαντινῶν ἐν Ἐπισκοπῇ εἶναι τὸ κατὰ τὸ 1910 γενόμενον παρὰ τὴν Ἐπισκοπὴν εὖρημα 449 ἀποκρυβέντων χαλκῶν, σκυφατῶν βυζαντινῶν νομισμάτων, ὅπερ, ἀγορασθὲν ὑπὸ τοῦ Hiller von Gärtringen ἐδωρήθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω νομισμάτων 43 εἶναι Ἰωάννου τοῦ Β' τοῦ Κομνηνοῦ (1118-1143), 206 Μανουὴλ τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1180), 83 Ἰσαακίου τοῦ Β' τοῦ Ἀγγέλου (1185-1195) καὶ 10 Ἀλεξίου τοῦ Γ' τοῦ Κομνηνοῦ (1195-1203). Ὅρα σχετικῶς Κ. Μ. Κωνσταντόπουλον, ἐν Διεθν. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχ. XV (1913) σ. 71-72.

⁴ Σημειώσω ἐνταῦθα, ὅτι τὸ ὄνομα Σαντορήνη δὲν ἐδόθη εἰς τὴν νήσον ὡς πιστεύεται (Abbé Pégues, Hist. et phénomènes du volcan ... de Santorin σ. 98.—W. Miller, Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετὰφρ. Σπ. Λάμπρου I 68) μετὰ τὴν ἐνετικὴν κατάκτησιν ἀλλὰ προῦπήρχεν αὐτῆς· διότι ὁ Ἀραβ γεωγράφος Ἐδρὶσῆ ἐπισκεφθεὶς ἐντολῇ τοῦ ῥηγὸς τῆς Σικελίας Ρογήρου τοῦ Β' τὴν Μεσόγειον καὶ γράψας περὶ τῶν νήσων αὐτῆς ἐν ἔτει 1153, ὀνομάζει τὴν Θήραν Σαντορήνην βλ. La géographie d'Edrisi, traduite de l'arabe en français d'après les manuscrits de la Bibliothèque du Roi ... par Amedée Jaubert, Paris 1837-1841, τόμ. Β' σ. 27. Τὸ εἰς τὰς ἑλληνικὰς νήσους ἀναφερόμενον μέρος τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως ἀνεδημοσιεύθη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Ἀντ. Μηλιαράκη ἐν Ἐπετ. Παρνασσού 3 (1899) σ. 83 ἐξ.

εφεύθησαν της Ἐπισκοπῆς ἀλλά, ἐκδιώξαντες ἐξ αὐτῆς τὸν ὁρθόδοξον ἐπίσκοπον, κατέλαβον διὰ τῆς βίας τὸν ναὸν καὶ ἐνεθρόνισαν εἰς αὐτὸν Λατῖνον ἐπίσκοπον. Κατέλαβον δ' ἐπίσης οἱ Φράγκοι καὶ ὅλην τὴν μεγάλην ἀκίνητον περιουσίαν τοῦ ναοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἐπροίκισαν τὴν τότε συσταθεῖσαν λατινικὴν ἐπισκοπὴν Σαντορήνης¹.

Εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων κληρικῶν παρέμεινεν ἡ Ἐπισκοπὴ ἐπὶ 330 συναπτὰ ἔτη ἕτοι μέχρι τοῦ 1537, ὅτε τὴν νῆσον κατέλαβον οἱ Τοῦρκοι. Ἐποφελήθentes τῆς διοικητικῆς ταύτης ἀλλαγῆς οἱ ὁρθόδοξοι κάτοικοι καὶ κληρικοὶ τῆς Σαντορήνης ἐνήργησαν καὶ ἐπέτυχον παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅπως ἀνασυσταθῇ ἡ βία σχολάζουσα ὁρθόδοξος ἐπισκοπὴ Θήρας, ἣτις μάλιστα καὶ προήχθη ἀργότερον (πρὸ τοῦ 1597) εἰς ἀρχιεπισκοπὴν Σαντορήνης². Τούτου δὲ γενομένου οἱ ὁρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου κατέλαβον ἐκ νέου τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ παρέδωσαν αὐτόν, μεθ' ὧν τῶν «ἐπισκοπιανῶν χωραφίων», εἰς τὸν ὁρθόδοξον ἐπίσκοπον, πρᾶγμα, ὅπερ προεκάλεσε σφοδρὰς καὶ μακροχρονίους ἐριδας μεταξὺ τῶν ὁρθοδόξων καὶ τῶν «κατολίκων» κατοίκων καὶ κληρικῶν τῆς νήσου περὶ τῆς κυριότητος τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτημάτων του. Αἱ ἐριδες δ' αὗται κατέπαυσαν μόνον, ὅτε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἐπεμβάσει τοῦ παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας μαρκησίου di Castel Nuono ἀπεφάσισε, χάριν τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀγάπης τῶν κατοίκων τῆς νήσου, νὰ μοιράσῃ εἰς δύο ἴσα μέρη τὰ κτήματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἑκατέρω δὲ τῶν ἐπισκοπῶν νὰ λάβῃ τὸ ἡμισυ αὐτῶν διὰ τὴν συντήρησίν της. Ἐγένετο δὲ τοῦτο διὰ γραμμάτων τῶν Πατριαρχῶν Νεοφύτου (1612) καὶ Ἰδία Τιμοθέου (1613, 1614, 1615) καὶ διὰ πράξεως τοῦ «καντζελλαρίου Μιχαὴλ Γ΄»³. Τότε ἐπίσης ἐκανονίσθη καὶ πῶς θὰ ἐγένετο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς ἡ λειτουργία. Συνεφωνήθη δηλαδὴ ὅτι τὸν μὲν ἐσπερινὸν τῆς κυρίας εορτῆς (15 Αὐγούστου) θὰ ἔψαλλον πρῶτοι οἱ Λατῖνοι τὴν δὲ λειτουργίαν θὰ ἐτέλουν πρῶτοι οἱ Ὁρθόδοξοι καὶ εἴτα οἱ Λατῖνοι. Καὶ κατὰ τὰς ἄλλας δὲ ἡμέρας θὰ ἡδύναντο νὰ λειτουργοῦν οἱ καθολικοὶ, πάντοτε ὅμως οὐχὶ ἐπὶ τῆς κυρίας ἀγ. Τραπέζης τοῦ ναοῦ ἀλλ' εἰς δύο

¹ Τὰ ὀνόματα τῶν λατίνων ἐπισκόπων τῆς Σαντορήνης τοῦ 13ου μ.Χ. αἰῶνος παραμένουσιν ἀκόμη σχεδὸν ἐντελῶς ἄγνωστα, ἐν ᾧ τὰ τῶν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. μέχρι τοῦ 1642 περιέχονται εἰς τοὺς 4 μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντας τόμους τοῦ ἔργου τῶν C. Eubel-P. Gauchet, *Hierarchia Medii Aevi*, Münster i. W., 1914-1935. Κατάλογον λατίνων ἐπισκόπων τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 1579 μέχρι τοῦ 1687 παρέχει καὶ ὁ V. Coronelli, ἔ.δ. σ. 245-6 Ἀφ' ἐτέρου τὴν ἱεραρχικὴν τάξιν τῆς ὁρθοδόξου ἐπισκοπῆς Θήρας καὶ εἴτα ἀρχιεπισκοπῆς καὶ μητροπόλεως Σαντορήνης, ἀνέγραψεν ὁ Π. Ζερλέντης (Ἱστορ. ἐρευναι περὶ τὰς ἐκκλ. τῶν νήσων, Ἐρμούπολις 1913, τ. Α' σ. 42-45).

² Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ Ἐρευναι τ. Α' σ. 43.

³ Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἐδημοσίευσεν ὁ Π. Ζερλέντης ἐν Νησιωτικῇ Ἐπετηρίδι Τ. Α' (1918), σ. 279-283 καὶ ὁ G. Hofmann, ἐν *Vescovadi cattolici* κλπ. σ. 48-52.

μικρὰ παρεκκλήσια ἐφωδιασμένα μὲ δύο μικρὰς λατινικὰς ἀγίας Τραπέζας⁴.

Ἐν τούτοις μετ' ὀλίγον νέαι πάλιν ἐριδες ἀναφύησαν μεταξὺ ὁρθοδόξων καὶ καθολικῶν, ἐπειδὴ οἱ ὁρθόδοξοι ἠξίωσαν νὰ ψάλλουν αὐτοὶ πρῶτοι καὶ τὸν ἐσπερινόν⁵. Ἐπειδὴ δ' οἱ Λατῖνοι ἀντέστησαν εἰς τοῦτο ἐπῆλθε σύρραξις, τῆς ὁποίας μετέσχον καὶ ἔνοπλοι ὁρθόδοξοι χωρικοὶ «κατὰ προτροπὴν» ὡς λέγει ὁ Giustiniani⁶, τοῦ Ἑλληνος ἐπισκόπου Παρθενίου. Εὐρεθέντες δ' οἱ καθολικοὶ πρὸ τῆς ἐνόπλου βίας ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσουν⁷. Ἐξηκολούθουν ὅμως, πάντοτε, νὰ λειτουργοῦν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ νὰ ἔχωσι τὰ αὐτὰ καὶ οἱ ὁρθόδοξοι ἐπὶ τοῦ ναοῦ δικαιώματα οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νὰ προκαλῶσιν ἐριδας πρὸς αὐτούς⁸, μέχρι τοῦ ἔτους 1768, ὁπότε οἱ Καθολικοὶ κατεδικάσθησαν ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης διὰ σουλτανικοῦ φερμανίου νὰ ἐγκαταλίπωσιν ὁριστικῶς τὸν ναόν. Ἐκράτησαν ἐν τούτοις οἱ Λατῖνοι πολλὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα ἀνήκοντα διοικητικῶς εἰς τὸν ναόν, εὗρισκόμενα δὲ εἰς διάφορα χωρία τῆς νήσου καὶ ὀνομαζόμενα πατριμονικά. Ἐκ τῶν εἰσοδημάτων δὲ τῶν λοιπῶν

¹ Bernardo (1652) (παρὰ Hofmann, ἔ.δ. σ. 57): «due capellette insieme con i loro altarini latini». Χαρακτηριστικὰ τοῦ μεγάλου μεταξὺ ὁρθοδόξων καὶ καθολικῶν θρησκευτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ αὐτὸς ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης Bernardo (παρὰ Hofmann, ἔ.δ. σ. 18). Κατὰ τοῦτον ὁ ἐλληνορθόδοξος ἐπίσκοπος καὶ οἱ ἱερεῖς του ἐβοήθουν τὸν πολιτικὸν ἀρχηγὸν τῆς νήσου Λαγκαδαν εἰς τὴν κατὰ τῶν καθολικῶν ἀντίδρασίν του, εὗρισκον δὲ μάλιστα καὶ ἀφορμὰς, ἵνα διαδώσουν εἰς τὴν νῆσον μετὰ τοῦ Λαγκαδά, τὴν λατρείαν Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ εορτάζοντες τὴν μνήμην του μὲ περισσοτέραν ἢ ἄλλοτε ἐπισημότητα, καὶ δὴ εἰς τὸν κοινὸν εἰς τοὺς Ἑλληνας ὁρθοδόξους καὶ τοὺς Λατίνους ναὸν ἦτοι τὴν Κυρὰν τῆς Ἐπισκοπῆς Γωνιάς (Madonna del Vescovado di Gonia). Ἀντιδρῶν εἰς τοὺς ὁρθοδόξους Ἱησοῦσις πατὴρ (πιθανώτατα ὁ Richard) ἀπήγγειλεν ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Κυρᾶς προσευχὴν εἰς τὴν Παναγίαν, παρακαλέσας αὐτὴν νὰ τὸν τιμωρήσῃ ἂν κατὰ τὰ 5 ἔτη τῆς ἀποστολῆς του ἐκήρυξεν ἐσφαλμένα καὶ ἰδίᾳ ἂν «κακῶς καὶ ἀδίκως ἀνεθεμάτισεν τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν καὶ Μάρκον τὸν Ἐφέσου» (τὸν Εὐγενικόν) ἦτοι τοὺς γνωστὸς προμάχους τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἀντιταχθέντας ὁρθοδόξους ἱεράρχας, οὓς ἀνεθεμάτισεν ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία.

² Giustiniani παρὰ Hofmann σ. 95.

³ Giustiniani (1701) παρὰ Hofmann, ἔ.δ. σ. 20 καὶ 95.

⁴ Ἐκθ. de Stefani (1757) παρὰ Hofmann, ἔ.δ. σ. 117.

⁵ Περὶ πασῶν τῶν ἀνωτέρω ἐνεργειῶν ὡς καὶ περὶ τοῦ χωρισμοῦ τῶν κτημάτων τοῦ ναοῦ ἱκανὰ ἔχουσι καταχωρισθῇ εἰς τὸν σφζόμενον Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Θήρας, ὅστις ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1592 λήγει τὸ 1829 μὲ διακοπὴν τῶν καταχωρίσεων ὑπὸ τινων ἀρχιερέων ἦτοι ἀπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἰωακείμ (1529) μέχρι τοῦ Ζαχαρίου Γύξη (1710). Περιλαμβάνει δ' ἐπίσης ὁ ἀνωτέρω κώδιξ καὶ τὰ πατριαρχικά καὶ ἀρχιερατικά γράμματα ὡς καὶ τὰ τουρκικὰ φερμάνια περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τῶν κτημάτων του, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Ζερλέντης εἰς τὸ πόνημα αὐτοῦ: Οἱ ἐπίσκοποι Σαντορήνης 1592-1814 καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς Ἐπισκοπῆς Θήρας Παναγιά τῆς Γωνιάς. Πβλ. καὶ Δαν. Δεναξάν, Ἡ ἱερὰ μητρόπολις Θήρας. Οἱ σεβ. Ἐπίσκοποι καὶ Πανιερ. μητροπολίται αὐτῆς (1592-1931).

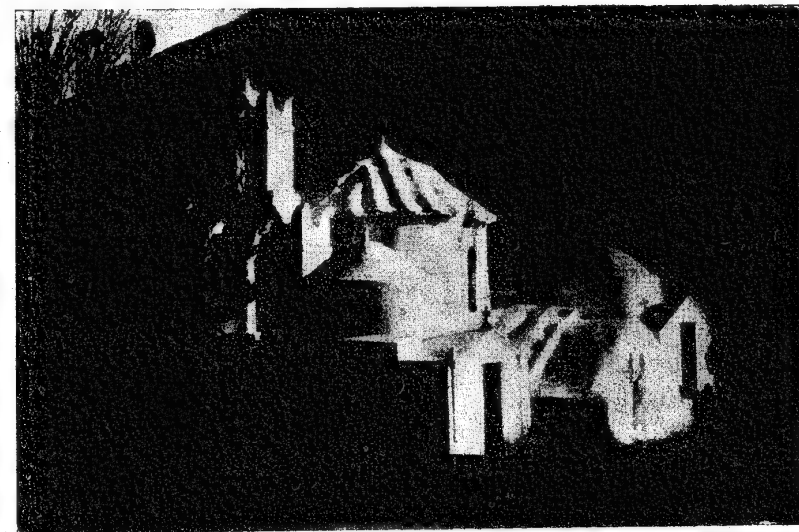
κτημάτων του ναού, ἅτινα παρέλαβεν ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος, συντηρεῖτο καὶ ἐπεσκευάζετο ὁ ναός, συντηρεῖτο δ' ἐπίσης καὶ ὁ τακτικὸς ἐφημέριος αὐτοῦ καὶ ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ γραφείου του. Ἐκ τῶν αὐτῶν δ' εἰσοδημάτων ἐκτίσθησαν ἐπίσης τὸ 1758 ἔξωθεν τῆς Κοινότητος Πύργου Καλλι-στῆς, ἐντὸς κτημάτων τῆς Ἐπισκοπῆς, ὑπὸ τοῦ τότε ἐπισκόπου Θήρας Διονυσίου, δύο ναοί, ὁ μὲν εἰς μικρὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων ὡς εὐκτήριον, ὁ δὲ ἄλλος, μεγαλύτερος καὶ τρισὺπόστατος, τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ὡς μετόχιον τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς.

Τὰ πράγματα παρέμειναν οὕτω μέχρι τοῦ ἐπισκόπου Ζαχαρίου Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἄνδρου. Θανόντος ὅμως τούτου τὸ 1844 ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπηλλοτριώσε τὴν κτηματικὴν περιουσίαν τῆς Ἐπισκοπῆς ἐνοικιάζουσα αὐτὴν ἀντὶ 10.000 δραχ. ἐτησίως. Ἐτι ἀργότερον (1881) τὰ ἀνωτέρω κτήματα αὐτῆς, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, κατέλαβε καὶ ἐκαρπούτο τὸ Δημόσιον, ἐξεποιήθησαν διὰ δημοπρασίας ἀντὶ τιμήματος 160.000 δραχμῶν, ἀφεθέντων μόνον 40 στρεμμάτων διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἐφημερίου καὶ διὰ τὰ ἔξοδα τῶν πανηγύρεων. Πλὴν ὅμως καὶ ταῦτα ἐξεποιήθησαν τὸ 1902. Οὕτω ὁ ἄλλοτε πλουσιώτατος ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπεγυμνώθη τελείως ὅλης τῆς περιουσίας του ἀκόμη δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἀγρῶν, ἐφ' ὧν ἐθιμελιούτο ὁ περίβολος αὐτοῦ, παραμεινάσης μόνον τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἐν τῇ μέσῳ αὐτῆς σεβασμίου ναοῦ, ὅστις διαρρέει καὶ ὁλονὲν καταρρέει.

Β' Ἡ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς δὲν διατηρεῖ ἀμετάβλητον οὔτε τὴν ἐξωτερικὴν του ὄψιν, οὔτε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν, τὴν ὁποῖαν ἔλαβεν ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Οὕτω αἱ μὲν ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων του, ἐπιχρισθεῖσαι διὰ τοῦ τόσον συνήθους εἰς τὰ σπίτια καὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐκτυφλωτικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, ὅχι μόνον ἔχασαν τὸν παλαιόν, σιτόχρονον τόνον τῶν ἀλλὰ καὶ μᾶς ἐστέρησαν τὴν γνῶσιν τοῦ συστήματος τοιχοδομίας των, τὸ ὁποῖον ἀπεκρύβη παν-ελῶς. Ἐπεξετάθη δὲ μάλιστα ἡ μανία τῆς ἀσβεστοχρίσεως καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς μεγάλας, ἐρυθρὰς κεράμους, δι' ὧν καλύπτεται ὁ τρουῖλος καὶ οἱ θόλοι του (εἰκ. 2)—μοναδικὸν παράδειγμα διὰ τὴν νήσον—ἀκόμη δέ, ὅπερ καὶ τὸ χειρότερον, καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τοῦ ἐσωτερικοῦ, τῶν ὁποίων ἐκάλυψε τὰς λαμπρὰς ἀγιογραφίας, πλὴν ὀλίγων, ἐσχάτως ἀποκαλυφθειῶν, μερίμνη τοῦ μακαρίτου ἐπιμελητοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀρχιμανδριτοῦ Δεναξᾶ. Ἀφ' ἐτέρου καὶ ἡ ὅλη ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ ἡλλοιώθη κατὰ καιροὺς διὰ προσθηκῶν καὶ ἄλλων μεταβολῶν. Οὕτω π.χ. τὸ κατὰ τὴν Β.Α. αὐτοῦ γωνίαν θολωτὸν ὀρθογώνιον διαμέρισμα (διαστ. 2.45×4.90 μ.), ὅπερ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ ἱερὸν διὰ θύρας (εἰκ. 3), εἶναι μεταγενέστερον πρόσ-

κτισμα. Μεταγενέστερα δ' ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὀρθούμενον κωδωνοστάσιον καὶ ἡ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένη ὑπαίθριος κλῖμαξ (εἰκ. 3) ἡ ἀνάγουσα εἰς τὸ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα, νεώτερον ὁμοίως, δῶμα (εἰκ. 1). Νεώτερα δ' ὡσαύτως εἶναι καὶ τὰ τετράγωνα μετὰ τυφλῶν ἡμισφαιρικῶν τρουλλίσκων διαμερίσματα τῆς Ν.Α. καὶ

Εἰκ. 2. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ Β.Α.

τῆς Β.Α. γωνίας, ὧν πάλιν αἱ προεκτάσεις (εἰκ. 1 καὶ 2) κατεσκευάσθησαν μόλις πρὸ πεντηκονταετίας, χάριν μετατροπῆς τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων εἰς παρεκκλήσια, τιμώμενα εἰς μνήμην τὸ μὲν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τὸ δὲ τοῦ Προφήτου Δανιήλ. Πάντως τὰ μετὰ τρουλλίσκου διαμερίσματα ὑφίσταντο ἤδη τὸ 1701· διότι ταῦτα βεβαίως ὑπονοεῖ καὶ χαρακτηρίζει ὡς κατηχούμενα ἡ γυναικωνίτην ἐν τῇ ἐκθέσει του τοῦ 1701 ὁ Giustiniani¹ λέγων: «sopra via la chiesa vi sono diverse cattecumene che servivano per separatione del sesso femineo». Ἄγνωστος ἐπίσης παραμένει καὶ ὁ χρόνος κατασκευῆς τοῦ παρὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν τοῦ ναοῦ ὀρθογωνίου, καμαροσκεποῦς προσκτίσματος².

¹ Παρὰ Hofmann, ἔ.δ. σ. 95.

² Ὁ Δαν. Δεναξᾶς ἀναφέρει, ὅτι ἐπὶ τουρκοκρατίας οἱ Λατῖνοι εἶχον ποτὲ πείσει, ἐν Κριῶ τῆς Πάρου, τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον ν' ἀνεγείρουν ἰδικόν των παρεκκλήσιον παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ ὅτι οὗτος ἔδωκε μὲν κατ' ἀρχὰς τὴν συναίνεσιν αὐτοῦ, εἰτα ὅμως τὴν ἀνεκάλεσε. Μήπως τὸ ἐν λόγῳ πρόσκτισμα ἀντιπροσωπεύει τὸ ζητηθὲν φραγκικὸν παρεκκλήσιον; Πάντως ἐν αὐτῷ οὔτε τοιχογραφία ὑπάρχουσιν ἀλλ' οὔτε καὶ κόγχη ἱεροῦ.

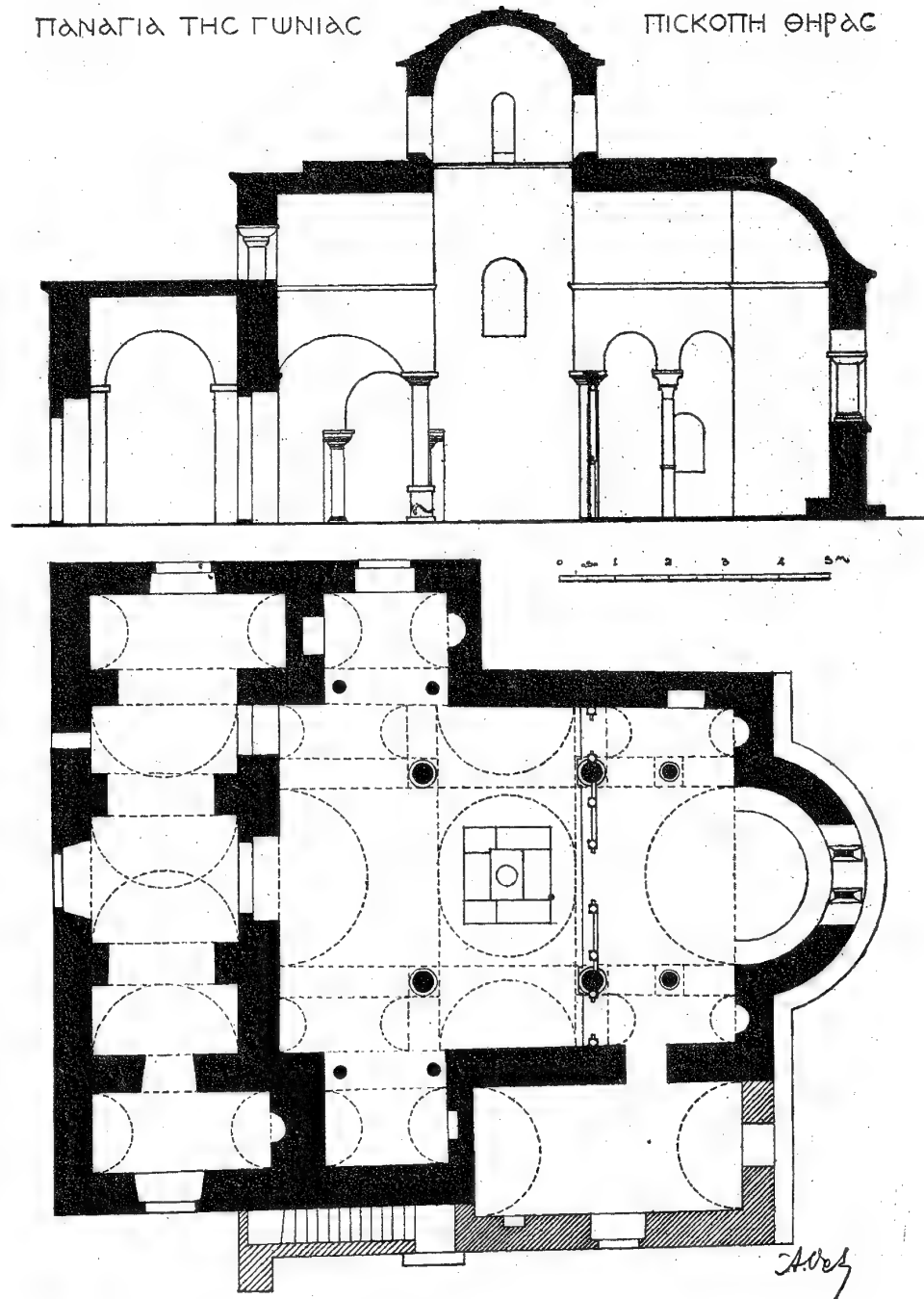
Ἐς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ καθ' αὐτὸ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς εἰκόνης 3 ἢ κάτοψις τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὸ σχῆμα ἐνὸς ἀντεστραμμένου ταῦ, τοῦ ὁποῦ ἡ μὲν κάθετος κεραία ἀποτελεῖ τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ, ἡ δὲ ὀριζοντία τὸν νάρθηκα. Πλήν ὅμως τῶν δύο θεμελιωδῶν τούτων μερῶν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα καὶ δύο ὀρθογώνια πτερυγία ἢ παρεκκλήσια, ἀνοίγοντα πρὸς τὸν ναὸν δι' ἐνὸς εἵδους τριβήλου καὶ τοποθετημένα κατὰ τὰς γωνίας τῆς συναντήσεως τῆς καθέτου πρὸς τὴν ὀριζοντίαν κεραίαν τοῦ ταῦ.

Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι τοῦ τύπου τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, μετὰ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων κίωνων. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι αἱ φέρουσαι τὸν τροῦλλον τέσσαρες καμάραι δὲν ἔχουσι πᾶσαι τὴν αὐτὴν διάμετρον ἄλλ' αἱ μὲν ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς βαίνουσαι εἶναι εὐρύτεραι (3.22 μ.) αἱ δ' ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον στενότεραι (2.47). Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ κατὰ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν προκύπτον σχῆμα δὲν εἶναι, ὥς συνήθως, τετράγωνον ἄλλ' ὀρθογώνιον καὶ ἐπομένως καὶ ἡ εἰς αὐτὸ ἐγγεγραμμένη βάσις τοῦ τρούλλου δὲν προκύπτει κυκλικὴ ἄλλ' ἑλλειψοειδής. Καὶ ναὶ μὲν ἔχομεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ἐλαφρῶς ἑλλειψοειδεῖς τροῦλλους ἄλλ' ἐνταῦθα, ὥς θὰ ἴδωμεν, ἡ ἀπὸ τοῦ κυκλικοῦ σχήματος ἰσχυρὰ ἀπὸκλίσις ὀφείλεται εἰς ἄλλην αἰτίαν. Ἐν πράγματι παρατηρήσωμεν προσεκτικῶς τὴν κάτοψιν θὰ ἴδωμεν, ὅτι τὸ μέσον κλίτος τοῦ ναοῦ δὲν καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μικράν, τρίπλευρον ἐξωτερικῶς ἀψίδα ἱεροῦ—οἷα συνηθίζετο εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος—ἄλλ' εἰς μεγάλην, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα—οἷαν συνήθως ἔχουσιν αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ—ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένην. ἐν κατόψει καὶ φέρουσιν ἐσωτερικῶς ὁμόκεντρον πεζοῦλλιον (πλάτους 0.48 καὶ ὕψους 0.30) ἐν εἵδει συνθρόνου. Θὰ παρατηρήσωμεν δ' ἐπίσης περαιτέρω ὅτι ἡ μεγάλη αὕτη ἀψίς (διαμέτρου 3.30 μ.) διατρυπᾶται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μεγάλου τριλόβου παραθύρου (εἰκ. 4), ἔχοντος τοὺς λοβοὺς ἰσοῦς καὶ χωρίζομένους διὰ μαρμαρίνων ἀμφικιονίσκων, στεφομένων ἀπὸ τὰ συνήθη παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα ἥτοι τὰ μετ' ἐσχηματοποιημένον καὶ κατὰ τὰς ἄνω γωνίας ἀνακαμπτομένου φύλλου ἀκάνθης¹. Τοιοῦτου ὅμως τύπου παράθυρα ἰδιάζουσι κατ' ἐξοχὴν εἰς ἀψίδας παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι προϋπῆρξεν ἐνταῦθα παλαιοχριστιανικὴ τις βασιλική, τῆς ὁποίας, καταστραφείσης ἐν μέρει, ὁ ἐπὶ Ἀλεξίου κτισθεὶς ναὸς ἐχρησιμοποίησεν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ὅχι δὲ μόνον αὐτὴν ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἅτινα πρέπει νὰ εἶναι παλαιοχριστιανικά, ἂφ' οὗ τὰ εἰς αὐτὰ ἀντιστοιχοῦντα τμήματα ἦτοι ἡ πρόθεσις

¹ Ὅρα παραδείγματα τοιοῦτων κιονίσκων καὶ κιονοκράνων ἐκ Ρόδου ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1948) σ. 14 εἰκ. 8, ὁμοίως ἐκ Λέσβου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 8 εἰκ. 4 καὶ ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ' (1937) σ. 121 εἰκ. 6 κλπ.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΓΩΝΙΑΣ

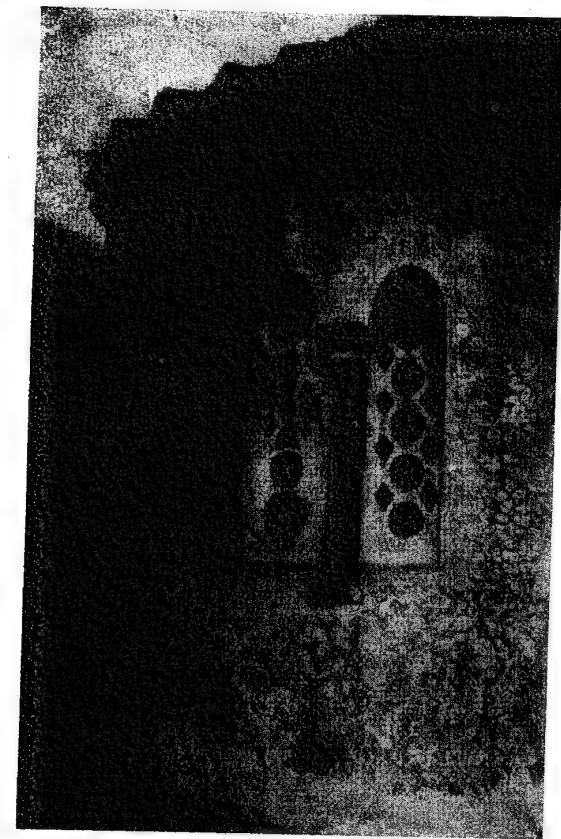
ΠΙΣΚΟΠΗ ΘΗΡΑΣ

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς.

καὶ τὸ διακονικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀλεξίου, δὲν φέρουσιν, ὡς συνήθως, ἐξεχούσας κόγχας, ἀλλ' εἶναι εὐθύγραμμα, ὡς δηλαδή ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Ἀλλ' αἱ περὶ προϋπάρξεως παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἀποδείξεις δὲν περιορίζονται ἕως ἐδῶ. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει μεταξὺ τῶν βασταζόντων τὸν τρούλλον κίωνων καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος, ἥτοι τοῦ ἀνατολικοῦ, ἀντὶ τοίχων — οὓς βλέπομεν συνήθως κατὰ τὴν θέσιν ταύτην εἰς τοὺς μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς νὰ χωρίζουν τὸ κυρίως ἱερόν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ — ἔχομεν ἐδῶ παρεμβалλόμενον ἀνὰ ἓνα ἑκατέρωθεν κίονα, τὰ δὲ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ φέροντος τὸν τρούλλον κίονος ἀφ' ἑτέρου κενά, γεφυρούμενα δι' ὑπερψωμένων ἡμικυκλικῶν τόξων.

Ἐχομεν λοιπὸν ἐδῶ προφανῶς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν κινοστοιχιῶν μιᾶς τρικλίτου βασιλικῆς καὶ δὴ τοῦ 6ου ἢ 7ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύεται ὅχι τόσο ἀπὸ τὰ εἰρημένα ὑπερψωμένα

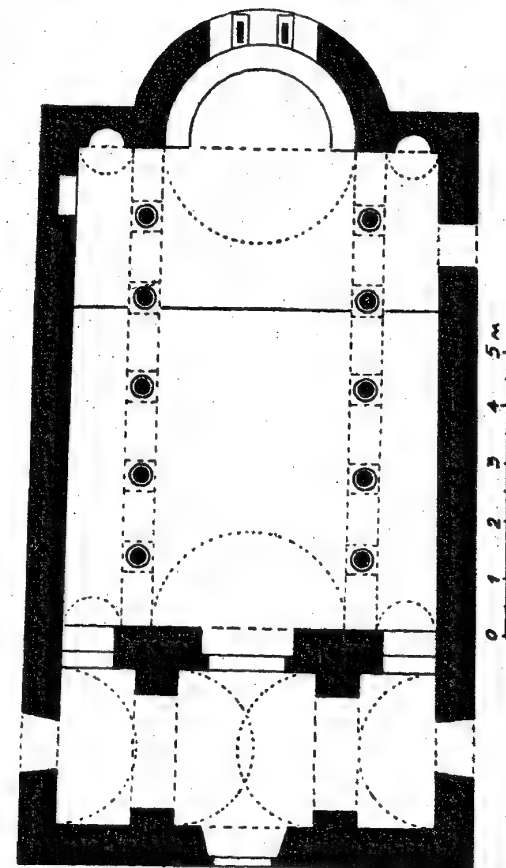

Εἰκ. 4. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.

ἡμικυκλικά τόξα, ὅσον ἀπὸ τὸ «τεκτονικόν» κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον στέφει τὸν νότιον ἐκ τῶν δύο κίωνων (εἰκ. 6) καὶ τὸ ὁποῖον καὶ λόγῳ τῆς μορφῆς του καὶ λόγῳ τῆς διακοσμήσεώς του καὶ λόγῳ ἀκόμη τῆς ἐλάχιστα πλαστικῆς τεχνικῆς του ἐπεξεργασίας ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ εἰς τὸν 7ον.

Ἐὰν ἀφ' ἑτέρου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ ἄξων τῶν δύο δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου ἀπέχει τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ὅσον ἀκριβῶς καὶ ὁ ἄξων τῶν ἀνατολικῶν στηριγμάτων ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν α) ὅτι ὁ σημερινὸς τοῖχος, ὁ χωρίζων τὸν νάρθηκα

ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, εἶναι ὁ παλαιοχριστιανικὸς καὶ β) ὅτι μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου θὰ παρενεβάλλετο ἀνὰ εἰς κίον, ὅπως δηλαδή καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα. Οἱ κίονες δ' οὗτοι θὰ ἀφηρέθησαν ὅχι ὅταν ἡ βασιλικὴ μετετράπη εἰς τρούλλωτόν ναόν, ἀλλ' ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὁπότε τὰ δύο τόξα, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε ἐγεφύρωνον τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου ἀφ' ἑτέρου κενὰ ἀντικατεστάθησαν δι' ἑνὸς μόνο καὶ δὴ χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 3), ἥτοι διὰ μιᾶς ἀσθενοῦς μορφῆς τόξου ἐξ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ διὰ χαμηλωμένου ὅμως τόξου ἀντικατάστασις αὕτη εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ τῆς προϋπάρξεως τῶν κυλινδρικών ὀροφῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, τῶν ὁποίων τὸ χαμηλὸν ὕψος δὲν ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴν ἡμικυκλικῶν τόξων. Τέλος διὰ ν' ἀποκαταστήσωμεν ὁλόκληρον τὸ σχέδιον τῆς ἀρχικῆς θολωτῆς βασιλικῆς θὰ πρέπει νὰ προσθέσωμεν μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων ἀνὰ ἓνα κίονα, ὡς ἡ εἰκὼν 5 δεικνύει. Οὕτως ὁ ὅλικός ἀριθμὸς τῶν κίωνων τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀνήρχετο εἰς 10, ἀριθμὸν συνήθη εἰς μικροτέρας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς¹. Πάντως καὶ οἱ σήμερον ὡς στηρίγματα τοῦ τρούλλου χρησιμεύοντες κίονες δὲν εἶναι οἱ παλαιοί, ἐπεὶ εἶναι, κατ' ἀνάγκην, παχύτεροι τῶν ἄλλων, ἀφ' οὗ αὐτοὶ θὰ ἐδέχοντο ὅλον τὸ βάρος καὶ τὰς ὠθήσεις τῶν ὑπερθεν καμαρῶν καὶ τοῦ τρούλλου. Κατέχουσιν ὅμως τὰς θέσεις τῶν παλαιῶν καὶ

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς θολωτῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

¹ Οὕτω 10 ἐν ὅλῳ κίονας εἶχον αἱ βασιλικαί: Γλυφάδας, Ἐλευσίνας, Καλυβίων Κουβαρά, Τούμπας Θεσσαλονίκης, Ὀλυμπίας κλπ.

είναι κατεσκευασμένοι, ὥς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομικῶν μελῶν, οἶον βάσεων, κιονοκράνων, ἀκόμη δὲ καὶ στρογγύλων βωμῶν μετὰ βουκρανίων καὶ ἐγκάρπων (εἰκ. 3), ὁμοίους τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε παλαιότερον μὲν ὁ Choiseul Gouffier¹, ἀργότερον δ' ὁ Hiller von Gärtringen².

Ἵνα περᾶνωμεν τὸν περὶ τοῦ κυρίως ναοῦ λόγον θ' ἀναφέρωμεν, ὅτι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα αὐτοῦ καλύπτονται διὰ κυλινδρικών θόλων. Τοῦτο βεβαίως ξενίζει κατ' ἀρχὰς τὸν μελετητὴν· διότι προκειμένου περὶ ναοῦ κτισθέντος διὰ βασιλικῆς χορηγίας θ' ἀνέμενέ τις ἐνταῦθα σταυροθόλια ἢ φουρνικά. Τοιαῦτα ὅμως, δὲν κατεσκευάσθησαν ἀκριβῶς διότι προὔπηρχον αἱ κτισταὶ καμάραι τῆς θολωτῆς βασιλικῆς τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος.

Γ' Ο ΓΑΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ σπουδαιότερον λείψανον ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ «τεκτονικόν» κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον στέφει τὸν πρῶτον ἐξ ἀνατολῶν κίονα τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἤδη ἐν παρόδῳ. Τώρα θὰ τὸ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον. Τὸ μὲ σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἐχούσης ὅμως τὰς πλευρὰς ὄχι ἐπιπέδους ἀλλ' ἐλαφρῶς κυρτάς, κιονόκρανον τοῦτο (εἰκ. 6) ἄνω μὲν καταλήγει εἰς ἐπίπεδον ταινίαν, πλάτους 0.045, κάτω δὲ συσφίγγεται ὑπὸ σπείρας κοσμουμένης διὰ σειρᾶς φύλλων δάφνης. Τὸ ὅλικόν του ὕψος εἶναι 0.285, αἱ δὲ κατὰ τὴν ταινίαν διαστάσεις του 0,44×0,44. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρόστυπος διακόσμησίς του, διὰ διασταυρουμένων, τεθλασμένων, διμερῶν ταινιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ρόμβοι καὶ τρίγωνα. Ἐκ τούτων οἱ μὲν ρόμβοι πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης, τὰ δὲ τρίγωνα διὰ τριφύλλων. Τόσον ὥς πρὸς τὴν γενικὴν «τεκτονικὴν» μορφήν, ὅσον καὶ ὥς πρὸς τὴν διὰ σταυρωτῶν τεθλασμένων ταινιῶν διακόσμησιν αὐτοῦ τὸ ἐξεταζόμενον κιονόκρανον συγγενεῖ πρὸς ἄλλα κιονόκρανα τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰῶνος. Διαφέρει ὅμως ἐκείνων ὥς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν πληρούντων τοὺς ρόμβους καὶ τὰ τρίγωνα ἀνθεμίων. Οὕτω εἰς ἓν συγγενὲς κιονόκρανον τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου³ καθὼς καὶ εἰς ἄλλο τῆς Ἀλύσεως τῆς Ἱερουσαλήμ⁴, τὰ ἀνθέμια εἶναι διάτρητα ἥτοι μὲ τὴν λεγομένην τεχνικὴν τῆς φωτοσκιώσεως. Τοῦναντίον εἰς δύο ἄλλα ἀνατολικά

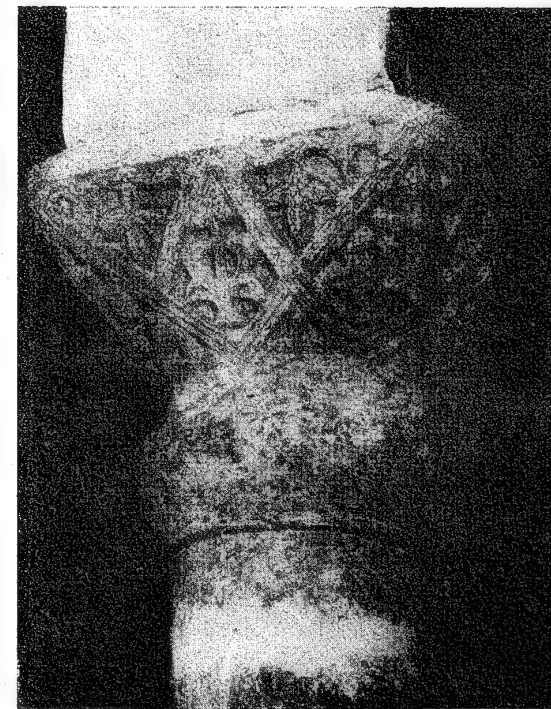
¹ Voyage pittoresque de la Grèce, τ. I, Paris 1782, πίν. 19.

² Thera III, Berlin 1904, σ. 27 εἰκ. 15 καὶ σ. 108 εἰκ. 87. Εἰς τοιοῦτος βωμὸς εὐρίσκεται καὶ εἰς τὸ μουσεῖον τῶν Φηρῶν.

³ Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 51.

⁴ Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, πίν. 39 εἰκ. 653.

παραδείγματα ἐξ Urfa¹ καὶ Βαγδάτης², τὰ φυλλώματα εἶναι μὲν ἀνάγλυφα διατηροῦσιν ὅμως ποιὰν τινὰ πλαστικότητα καὶ δροσιάν, ἐν ᾧ εἰς τὸ τῆς Ἐπισκοπῆς ἡ ἐργασία τῶν εἶναι ἄτονος καὶ πλαδαρά, δι' ὃ καὶ θὰ πρέπει τὸ

Εἰκ. 6. Κιονόκρατον τοῦ νοτίου κίονος τοῦ ἱεροῦ.

κιονόκρανόν μας νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6ου ἢ πιθανώτερον ἀπὸ τοῦ 7ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἄλλα κιονόκρανα τῶν κίωνων τοῦ ναοῦ ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐξ ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ληφθέντων προφανῶς ἐκ τῆς ἡρειπωμένης πλέον ἐπὶ Ἀλεξίου ἀρχαίας Θήρας (Μέσα Βουνό). Οὕτω π.χ. τὰ δύο ἐκ κυανίζοντος λευκοφλεβοῦς μαρμάρου ἀνατολικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου ἔχουσι τοὺς μὲν στρογγύλους κορμούς αὐτῶν ἀρραβδῶτους καὶ βαίνοντας ἐπὶ ἀντεστραμμένων δωρικῶν κιονοκράνων, ὥς κιονόκρανα δ' αὐτῶν ἀντεστραμμένας κυματοφόρους βάσεις, ὅμοιαι τῶν ὁποίων ἀπόκεινται εἰσέτι πρὸ τῆς «βασιλικῆς στοᾶς», τῆς ἀρχαίας Θήρας. Ἄλλα πάλιν κιονόκρανα

¹ Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, σ. 119 εἰκ. 89.

² Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917, εἰκ. 163.

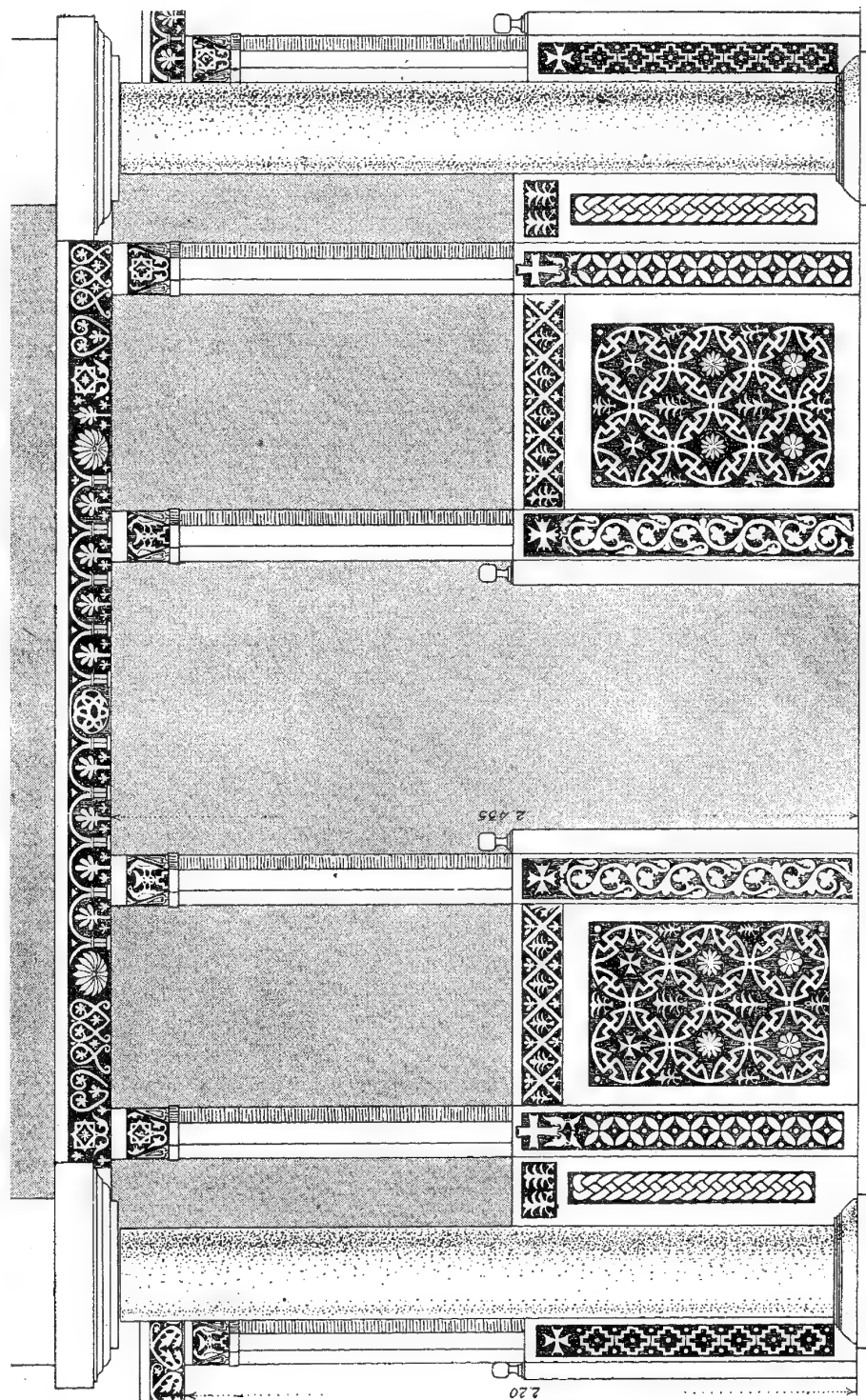
συνετέθησαν ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὑστερορρωμαϊκῶν ἢ παλαιοχριστιανικῶν κορινθιαζόντων ἢ μετὰ φύλλων καλάμου κιονοκράνων (εἰκ. 7). Σώζεται ἐπίσης καὶ τεμάχιον παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου, ἐνεκτισμένον σήμερον εἰς

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον τοῦ βορείου τοῦ κίονος τοῦ ἱεροῦ.

τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰκονίζον, ἐν μέσῳ διατεμνομένων κύκλων, μικρὸν ἰσοσκελῆ ἀγκυρωτὸν σταυρὸν (εἰκ. 9, κάτω δεξιὰ). Σωζόμεναι διαστάσεις του 0.56×0.44 μ.

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἐν μόνον στενόμενης γλυπτὸν διεσώθη χρησιμοποιηθὲν ὡς ὑφαντίδιον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο (εἰκ. 9) ἀριστερᾷ μὲν περιορῶντήριον μὲ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παγώνια σπεύδοντα νὰ πίνουν τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς, δεξιᾷ δὲ ζῶον (λέοντα;) βαῖνον πρὸς δεξιὰ, μὲ τὴν οὐρὰν ἠνωρθωμένην ὑπὲρ τὴν ῥάχιν καιστρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν. Τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἡ παράστασις, εἶναι ἀνώμαλον, ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι θὰ ἦτο ποτὲ πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης, ἥτις σήμερον ἔχει ἀποπέσει.

Εἰκ. 8. Τὸ μέσον τμήμα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τῆς Ἐπισκοπῆς.

Ἄλλα τὸ σημαντικώτερον γλυπτικὸν ἔργον τῆς βυζαντινῆς Ἐπισκοπῆς ἀποτελεῖ τὸ μαρμαρίνον αὐτῆς τέμπλον, ὅπερ εὐτυχῶς διετηρήθη ἀκέραιον διὰ μέσου τόσων αἰώνων. Τὸ τέμπλον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐλαφρὸν ἐγκάρσιον διάφραγμα χωρίζον τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, τοποθετημένον δὲ μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου (εἰκ. 8) καὶ προεκτεινόμενον ἐκατέρωθεν, εἰς τὰ πλάγια κλίτη, μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3).

Ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως τὸ ἐξεταζόμενον τέμπλον οὐδόλως διαφέρει τῶν γνωστῶν τέμπλων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Βαῖνον ἐπὶ χαμηλοῦ

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφον βυζαντινὸν ὑφαψίδιον.

(0.05) στυλοβάτου ἐκ κυανοῦ μετὰ λευκῶν φλεβῶν μαρμάρου, κοσμουμένου ἐξωτερικῶς μὲ σπειραν (εἰκ. 8 καὶ 11), φέρει κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμήμα τέσσαρα κατακόρυφα, μονοκόμματα στηρίγματα, κατὰ δὲ τ' ἄκρα ἀνὰ δύο (εἰκ. 10). Τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τὰ στηρίγματα εἶναι τοποθετημένα οὕτως, ὥστε τὸ μέσον μετακλίνει (0.96) νὰ εἶναι εὐρύτερον τῶν πλαγίων (0.66—0.71), ἵνα σχηματισθῇ εὐρύτερα ἢ Ὡραία Πύλη. Ἀποτελοῦνται δὲ τὰ στηρίγματα κάτω μὲν ἐκ τετραγώνων πεσίσκων πλευρᾶς 0.165 καὶ ὕψους 1.13 μ. ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων ὕψους 1.305. Οἱ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου ἀνοίγματος πεσίσκοι φέρουσι συμφυεῖς δύο ἰσοῦψεῖς πρὸς αὐτοὺς καὶ λεπτοὺς (0.07×0.088) παραστάτας ἀπολήγοντας ἄνω εἰς σφαιρικὰς λαβὰς ἢ μῆλα. Οἱ δύο δ' αὐτοὶ παραστάται ἐχρησίμευον ὡς στηρίγματα τοῦ διφύλλου, ξυλίνου βημοθύρου, ὅπερ ἔκλειε τὴν Ὡραίαν Πύλην, ἀλλὰ τὸ ὅποιον δυστυχῶς δὲν περιεσώθη.

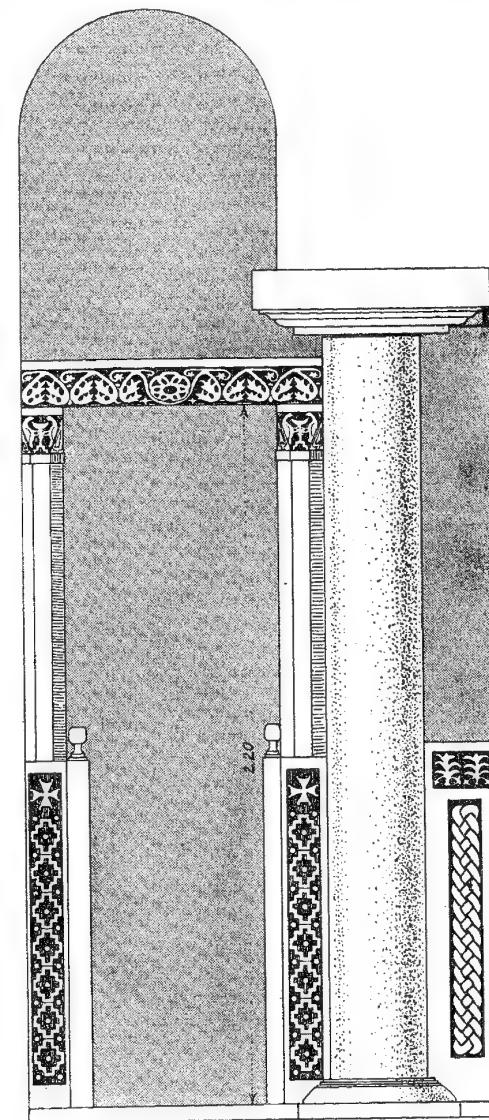
Μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων καὶ τῶν κίωνων τοῦ τρούλλου καταλείπεται κενὸν 0.24 μ., ὑπὲρ δὲ τοὺς κιονίσκους εἶναι τοποθετημένον ἐλαφρὸν, λοξόμητον ἐπιστύλιον, ὕψους 0.18 μ. καὶ ἐξοχῆς 0.16 μ. μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν τῆς ἄνω ἐπιφανείας του πρὸς τὰ ὀπίσω (εἰκ. 11, ἀριστερᾷ). Χάριν δὲ τῆς ἰσορροπίας αὐτοῦ τὸ ἐπιστύλιον κρέμαται καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν κατὰ 0.12 (εἰκ. 11).

Τὰ μεταξὺ τῶν πεσίσκων κενὰ—πλὴν φυσικὰ τοῦ μεσαίου—ὡς καὶ τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων πεσίσκων καὶ τοῦ κορμοῦ τῶν κίωνων ὑπολειπόμενα δια-

στήματα, ἐφράσσοντο διὰ μαρμαρίνων θωρακίων, πάχους 0.10 μ. καὶ ὕψους 0.97. Στέφονται δὲ τὰ θωράκια ταῦτα ἄνω ὑπὸ λοξομήτου ταινίας ὕψους 0.13 μ. καὶ ἐξοχῆς 0.06 μ.

Τῶν πλαγίων κλιτῶν τὸ τέμπλον εἶναι χαμηλότερον τοῦ μέσου· διότι ἐνῶ τοῦτο φθάνει μέχρι τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κιονοκράνου τῶν μεγάλων κίωνων ἥτοι εἰς ὕψος 2.665 μ., τὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔχει ἐν ὅλῳ ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 2.385 μ. Εἰς τὰ πλάγια κλίτη ἐπίσης τὰ στηρίγματα τοῦ τέμπλου προσκολλῶνται ἐπὶ τοῦ μέσου κίονος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἐξωτερικοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἀφ' ἑτέρου (εἰκ. 10). Ἀποτελοῦνται δὲ καὶ αὐτὰ κάτω μὲν ἐκ πεσίσκων ἰσοῦψῶν περιπόου (1.09) πρὸς τοὺς τοῦ μέσου κλίτους, ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων, χαμηλοτέρων ὅμως τῶν τοῦ μέσου κλίτους (ὕψ. 1.11 μ.). Καὶ ἐνταῦθα δ' οἱ πεσίσκοι φέρουσι πρὸς τὰ πλάγια συμφυεῖς λεπτοὺς, ὀρθογωνίους παραστάτας μὲ μηλοειδεῖς λαβὰς, οἱ ὅποιοι καταλείπουσιν ἐλεύθερον ἀνοίγμα μόνον 0.545 μ. ἐν ᾧ τὸ ἐλεύθερον ἀνοίγμα τῆς Ὡραίας Πύλης εἶναι 0.80 μ. Ὡσαύτως τὸ λοξόμητον ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι χαμηλότερον τοῦ τοῦ μέσου κλίτους (0.135).

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διακοσμήσεως τοῦ τέμπλου. Ὡς πρὸς ταύτην τὸ τέμπλον τῆς Ἐπισκοπῆς ἀποτελεῖ ἐν τῶν σπανίων παραδειγμάτων τέμ-

Εἰκ. 10. Τὸ τέμπλον τῶν πλαγίων κλιτῶν (προθέσεως)

“Ὅσον δ’ ἀφορᾷ τὴν διακόσμησιν τοῦ τέμπλου τῶν ἁγίων κλιτῶν, αὕτη εἰς μὲν τοὺς πεσίσκους συνίσταται ἐξ ὠραίου γεωμετρικοῦ κοσμήματος εἰλημμένου προφανῶς ἐξ ὑφαντῶν προτύπων, εἰς δὲ τὸ ἐπιστύλιον διαφέρει· διότι ἐν ᾧ εἰς τὴν πρόθεσιν παρουσιάζει θέματα καρδιοσχημα πληρούμενα διὰ φύλων ἀκάνθης, εἰς τὸ διακονικὸν ἐμφανίζει τὰ αὐτὰ καὶ τὸ μέσον τμήμα τοξύλλια (εἰκ. 10).

Δ’ Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἢ καὶ ἀργότερον ἀκόμη αἱ πάλαι ποτὲ κοσμοῦσαι ἐσωτερικῶς τὸν ναὸν τοιχογραφίαι ἐκαλύφθησαν δι’ ἀσβέστου. Πρὸ τινων ἐν τούτοις ἐτῶν ὁ μακαρίτης ἀρχιμανδρίτης Δαν. Δεναξᾶς ἐπεμελήθη τοῦ καθαρισμοῦ μερικῶν ἀγιογραφιῶν. Οὕτω χάρις εἰς τὸν εἰρημένον φιλάρχαιον κληρικὸν δύνатаί τις σήμερον νὰ ἴδῃ ἐξαιρετοὺς τοιχογραφίας ἱεραρχῶν — Κυρίλλου, Ἀθανασίου — καὶ μαρτύρων ἁγίων — Σαμωνᾶ, Γουρίου κλπ. — εἰς τὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρουύλλου καὶ τοῦ νοτίου ἢ τοῦ βορείου τοίχου κενά, ὁσίους ἀσκητὰς — Εὐθύμιον, Ἀντώνιον, Νικηφόρον — εἰς τὸ ἐσωρράχιον τῆς εἰσόδου τοῦ περυγίου καὶ εἰς τὸ ὀπισθεν αὐτοῦ τοίχωμα, πολυπροσώπους συνθέσεις — Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου, Κοίμησιν Προδρόμου, Ἰασιν τυφλοῦ, Ἰασιν τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου — εἰς τὰς χαμηλὰς καμάρας τοῦ Ν.Δ. καὶ τοῦ Β.Δ. γωνιαίου διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ — μεγάλας τῆς Ἐκκλησίας ἐορτάς — Κοίμησιν Θεοτόκου, Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, Ἀνάστασιν — εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα (Νοτίου καὶ Δυτικοῦ) τοῦ νοτίου περυγίου, Παναγίαν τύπου Βλαχερντισσῆς καὶ Χριστὸν μεταξὺ τῶν Ἀγίων Νικολάου καὶ Ἐπιφανίου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα τοῦ νοτίου περυγίου καὶ τέλος εἰς τὸ νοτίως τοῦ νάρθηκος ὀρθογώνιον διαμέρισμα, ὅπερ ἄλλοτε μὲν ἐχρησίμευεν ὡς νότιος προθάλαμος τοῦ ναοῦ, σήμερον δὲ μετεβλήθη εἰς ἀποθήκην, τὴν Βάπτισιν μὲν εἰς τὸ ἀνατολικόν του τοίχωμα, προτομὴν δὲ βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος εἰς τὸ βάθος τοξωτῆς κόγχης, ἀνοιγομένης ὑπὲρ τὴν θύραν, δι’ ἧς ἄλλοτε συνεκοινῶνει ὁ προθάλαμος πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ἀς ἐξετάσωμεν κατ’ ἀρχὰς τὰς μεμονωμένας μορφὰς τῶν ἁγίων καὶ δὴ:

1) Ὁ ἐπὶ τῆς ἀνत्यγος τοῦ μικροῦ νοτίου τόξου Ἁγ. Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας (εἰκ. 13) φέρων φελόνιον καὶ ὠμοφόριον μετὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κλειστόν, ἐσταχωμένον λιθοποίκιλτον εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἥτοι διὰ συνενώσεως τοῦ ἀντίχειρος πρὸς τὸν τέταρτον δάκτυλον. Τὴν πυκνὴν μέλαιναν κόμην τοῦ ἐνουμένην παρὰ τὰ μόλις διαφαινόμενα ὦτα πρὸς τὸ ἐπίσης μέλαν καὶ σφηνοειδὲς γένειον, καλύπτει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν

Εἰκ. 13. Ὁ Ἁγ. Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας.

Εικ. 15. Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς.

ἱεράρχην τοῦτον τρουλλωτὸν πλεκτὸν κάλυμμα¹. Ἄν καὶ ἡ ὅλη μορφή ἴσεται κατενώπιον, ὅμως οἱ μεγάλοι, ἄμυγδαλωτοί, μέλανες ὀφθαλμοί, ἀνοιγόμενοι κάτω ἀπὸ ἰσχυρῶς καμπυλουμένας ὀφρῦς δὲν ἀτενίζουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφονται πρὸς τ' ἀριστερά. Εἰς τὸ μὲ κάποιαν μελαγχολικὴν ἔκφρασιν πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου κυριαρχεῖ μελιχρὸς τόνος, χωρὶς πλαστικότητα, ψιμνυθιάς ἢ πρασίνας σκιάς. Ὁ φωτοστέφανος ἔχει χρῶμα ὥχρας, τὸ δὲ περίγραμμά του εἶναι βαθέως καστανόν. Ἀντίκωτος πρὸς τὸν Ἅγιον Κύριλλον εἰκονίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ νοτίου τόξου ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, οὗτινος ὅμως σήμερον μόνον ἡ ἐπιγραφή διακρίνεται² (εἰκ. 13).

2) Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς (εἰκ. 14) εἰκονίζεται μὲ πλουσίαν βυζαντινὴν στολὴν ἣτοι ἐσωτερικὸν ἀνοιχτόχρωμον χιτῶνα, ἔχοντα κατὰ κόσμον ταινίαν πρὸ τοῦ στήθους, καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα, ἣτις, πορπουμένη ἀριστερᾷ διὰ φίβλας, πίπτει κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν ἔμπρὸς κατὰ δὲ τὸ ἄλλο ἥμισυ ὀπισθεν τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Εἰς τὸ ἔμπροσθεν φύλλον τῆς διὰ τετραγώνων μετὰ σταυρῶν κοσμουμένης σκοτεινοχρώμου χλαμύδος διακρίνεται, ἐπερραμμένον, ἀνοικτοῦ τόνου ταβλίον,

Εικ. 14. Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς.

¹ Πβλ. εἰκόνας του ἐν Ὁσ. Λουκά (Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece εἰκ. 29), Μ. Χελανδαρίου (Millet, Athos. Les peintures πίν. 63 εἰκ. 4), ναῶ Ρεῆ τῆς Σερβίας (Izvestija Βουλγαρικοῦ Ἰνστ. VI σ. 290), Θεολόγῳ Ὑμηττοῦ (Τοιχογραφία ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ πίν. 18) κλπ.

² Περιγράμματα ἄλλων ἱεραρχῶν διαφαίνονται ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα καὶ εἰς τὰ τέσσαρα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων τοῦ ναοῦ κενά.

κοσμούμενον διὰ χιαστοῦ μετὰ σταυρῶν κοσμήματος, δηλωτικὸν δὲ τοῦ ἀνωτέρου ἀξιώματος τοῦ κατόχου του¹. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς

Εἰκ. 16. Ὁ ἅγ. Γουρίας.

τῆς σαρκὸς εἶναι σαυμον σχεδὸν χωρὶς πλάσιμον καὶ ἄνευ ψιμυθιῶν καὶ

αὐτοῦ χειρὸς τὸν λεπτὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος τῆς πίστεως, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν του χεῖρα ἔχει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ὄρειδές, νεανικόν του πρόσωπον (εἰκ. 15) πλαισιώνεται κάτω μὲν ἀπὸ ἐλαφρόν, ξανθὸν καὶ διχαλωτὸν γένειον², ἄνω δὲ ἀπὸ τὴν μέχρι τῶν ὠτων κατερχομένην πυκνὴν κόμην, ἥτις καὶ ἀποκρύπτει κατὰ τὸ ἥμισυ τὰ ὦτα. Λεπταί, κασταναὶ πινελλὶαι δηλώνουν τὰς ἐπὶ τοῦ μετώπου πιπτούσας ἄκρας τρίχας τῆς κόμης, ἄλλαι δὲ πάλιν τὰς τρίχας τοῦ γενείου. Οἱ κάτω ἀπὸ ἰσχυρῶς καμπύλας ὀφρὺς ἀνοιγόμενοι μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά. Ἡ εὐθεῖα ρίς μὲ τοὺς κάπως ἐξωγκωμένους ρῶθωνάς της καταλήγει εἰς βραχὺν μύστακα μὲ νύμφην. Ὁ γενικὸς τόνος

¹ Ὁμοίαν μετὰ χλαμύδος στολὴν φορεῖ ὁ ἅγ. Σαμωνᾶς καὶ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα του τῆς Μονῆς Δαφνίου πβλ. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 132 καὶ E. Diez-O. Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge-Mass. 1931, εἰκ. 79. Εἰς τοιχογραφίαν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Γεωργίου τῆς ἐν ἁγ. Ὁρει Μονῆς τοῦ ἁγ. Παύλου ὁ ἅγ. Σαμωνᾶς εἰκονίζεται πάλιν μὲ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς ἐν τῷ μέσῳ, ὑψώνει ὅμως τὴν κρατοῦσαν τὸν σταυρὸν δεξιὰν ἄνω τοῦ ὤμου, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθευμένην (G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures, πίν. 189, 4).

² Συνήθως ὁ ἅγ. Σαμωνᾶς εἰκονίζεται μὲ περισσότερον μακρὸν γένειον ἢ ἐνταῦθα, ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνὶ (Millet, ἔ.α.) καὶ εἰς τὴν φορητὴν εἰκόνα τῆς Παλαιολογίνης, ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ τοῦ Μ. Μετεώρου (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 10 [1926] σ. 45).

σκιῶν πρασίνων. Δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς εἶναι γεγραμμένον διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζου βάθους στοιχηδὸν τὸ ὄνομα Σαμωνᾶς.

3) Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ ὁ ἅγ. Σαμωνᾶς τόξου εἰκονίζεται, συμμετρικῶς, ἄλλος, γεροντότερος ἅγιος (εἰκ. 16), ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ συμμαρτυρήσας μετὰ τοῦ Σαμωνᾶ ἁγ. Γουρίας διότι οὗτος εἰκονίζεται συνήθως πρεσβύτερος τοῦ Σαμωνᾶ¹, τοῦ τρίτου ἐκ τῶν συμμαρτυρησάντων ἁγ. Ἀβίβου ἀποδιδόμενου πάντοτε ὡς νεανίου. Φορεῖ δὲ καὶ ὁ Γουρίας πλουσίαν βυζαντινὴν στολὴν (εἰκ. 16), μὲ χιτῶνα κοσμούμενον εἰς τὸ ἄνω μέρος διὰ πλατείας παρυφῆς μὲ κεντητὰ ἐλικοφύλλα καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα μονόχρωμον, πορπουμένην παρὰ τὸν δεξιὸν του ὤμον καὶ καταπίπτουσαν κατὰ τὸ ἥμισυ ὀπισθεν τοῦ αὐτοῦ ὤμου, ἐν ᾧ τὸ ἐμπροσθεν καταπίπτον φύλλον αὐτῆς φέρει ἐπερραμμένον ταβλίον μετὰ χιαστοῦ κοσμήματος, ἐν ᾧ σταυροί. Ἡ στάσις τοῦ ἁγίου Γουρίου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ἁγ. Σαμωνᾶ· κρατεῖ δηλ. καὶ αὐτὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ πρόσωπόν του (εἰκ. 17) πλαισιώνεται κάτω μὲν ἀπὸ στρογγύλον, ψαρρὸν γένειον, τοῦ ὁποῖου αἱ ὀλίγαι μέλαιναι τρίχες δηλοῦνται διὰ λεπτογραμμῶν μαύρων πινελλιῶν, ἄνω δὲ ἀπὸ τὴν μέχρι τῶν ὠτων καταπίπτουσαν ἐσχηματοποιημένην κόμην. Αὕτη πρὸ μὲν τοῦ μετώπου διαμορφοῦται εἰς 6 σφαιροειδῆ σωματῖα, οἷονεὶ κατσαρῆς ἀφέλειες, παρὰ δὲ τὰ ὦτα παρουσιάζει ριπιδιοειδῶς διατεταγμένας πινελλίας. Οἱ ὀφθαλμοὶ του βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά, τὰ δὲ ὦτα μόλις διαφαίνονται ὑπὸ τὴν κόμην. Γενικῶς ἡ κεφαλὴ αὕτη παρουσιάζει ζωγραφικὴν ἐξαιρετικῆς ποιότητος.

Δύο μεμονωμένοι ἀσκηταὶ ἅγιοι εἰκονίζονται ἀντίνωτοι καὶ εἰς τὸ ἐσωρράχιον τοῦ τόξου εἰσόδου ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ νότιον πτερύγιον. Ὁ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου τούτου ἁγ. Εὐθύμιος (εἰκ. 18), ἐνδεδυμένος τὸ ἀπέριττον, μονόχρωμον, μοναχικὸν ῥάσον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην κατακορύφως πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένη λευκὴ κόμη του, χωριζομένη εἰς τὸ μέσον, διαγράφει ὑπὲρ τὸ μέτωπον δύο ὠραίας, συμμετρικάς, κοιλοκύρτους καμπύλας, μεθ' ὃ κατέρχεται, καλύπτουσα ἔξ ὀλοκλήρου τὰ ὦτα, ἵνα συνενωθῇ πρὸς τὸν μακρότατον, διχαλωτὸν καὶ σφηνοειδῆ λευκὸν πώγωνα. Οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ του, ἥρεμοι καὶ προῶι βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά.

¹ Πβλ. π.χ. τὰς εἰκόνας του ἐν Δαφνίῳ (Millet, Daphni σ. 132-Diez-Demus Byz. mos. in Greece εἰκ. 79), εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Παλαιολογίνης (Ξυγγόπουλος, Α.Δ. 10 [1926] σ. 45), εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 456 κώδικα τῆς Μ. Βατοπεδίου (Weitzmann, Byz. Buchmalerei πίν. XXVI, 141), εἰς Ἑλμαλὲ Κιλησὲ τῆς Καππαδοκίας (G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1932, τ. I, σ. 486 καὶ πίν. 117, 3) κλπ.

Τοῦ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ἐσωρραχίου εἰκονιζομένου ἁγίου σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφή *Ἅγιος Μακάριος*, κάτωθεν δ' ἐπὶ τῆς παραστάδος ἐκφραστικωτάτη καὶ πλήρης ζωῆς κεφαλὴ ἄλλου ἁγίου (εἰκ. 19) μὲ διαπεραστικούς ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνοιγομένους κάτω ἀπὸ καμαρωτάς, ἐλαφρῶς συνεσπασμένας ὀφρῦς. Ἡ λευκὴ κόμη ὀλίγον μόνον διαφαίνεται ὑπὸ τὸ μέλαν, πολυγωνικὸν κουκούλλιον. Τὸ ἰσχνὸν καὶ ρυτιδωμένον πρόσωπόν του πλαισιούμενον ἀπὸ τὸ βραχὺ λευκὸν γένειον μαρτυρεῖ ἀσκητὴν ἰσχυρᾶς θελήσεως, πιθανώτατα αὐτὸν τὸν αὐστηρὸν ἰδρυτὴν τοῦ μοναχικοῦ βίου Ἁγ. Ἀντώνιον.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ διὰ πολλῶν, παραλλήλων, λευκῶν γραμμῶν παράστασις τῶν τριχῶν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου.

Ἄλλοι μεμονωμένοι ἀσκηταὶ ἅγιοι εἰκονίζονται ὁλόσωμοι καὶ εἰς τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ τόξον τῆς εἰσόδου βόρειον τοίχωμα τοῦ πτερυγίου. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρὸς ἀνατολὰς εἶναι, κατὰ τὴν συνοδεύουσαν αὐτὸν ἐπιγραφὴν, ὁ Ἁγ. Νικηφόρος, ὁ δὲ πρὸς δυσμὰς παραμένει ἄγνωστος, ἀποσβεσθείσης τῆς ἐπιγραφῆς του. Ἴσως νὰ εἰκονίζῃ τὸν Ἁγ. Θεοδόσιον.

Ὁ ἀμύσταξ καὶ ἀγένειος Ἅγιος Νικηφόρος (εἰκ. 20), ἱστάμενος κατὰ μέτωπον, φέρει ἐρριμμένον ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοχρώμου στιχαρίου του τὸ μοναχικὸν ράσον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ μετὰ κοκκιδωτῶν σταυρῶν κεκοσμημένον ἐπιτραχήλιον. Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς μακροδακτύλου δεξιᾶς χειρὸς του τὴν κορυφὴν εἰλητοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ ἐνδύματος, τὴν βάσιν του. Τὸ εὐτραφές του πρόσωπον πλαισιοῦται ἄνω ὑπὸ τῆς λευκαζούσης, ἰσχυρῶς ἐσηματοποιημένης κόγχης του, ἥτις καταλήγει ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς 6 σφαιροειδῆ σωματῖα (μποῦκλες) ὅμοια πρὸς τὰ τῆς κόμης τοῦ Ἁγ. Γουρία (εἰκ. 17). Οἱ ὀφθαλμοί, ὡς συνήθως, δὲν προσβλέπουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφονται πρὸς τ' ἀριστερά. Τὰ ὦτα ἔχουσι τόσον σχηματοποιηθῇ, ὥστε κατήντησαν μᾶλλον γεωμετρικὰ κοσμήματα. Αἱ τρίχες τῆς κόμης ἐδηλώθησαν μὲ μικρὰς παραλήλους πινελιάς.

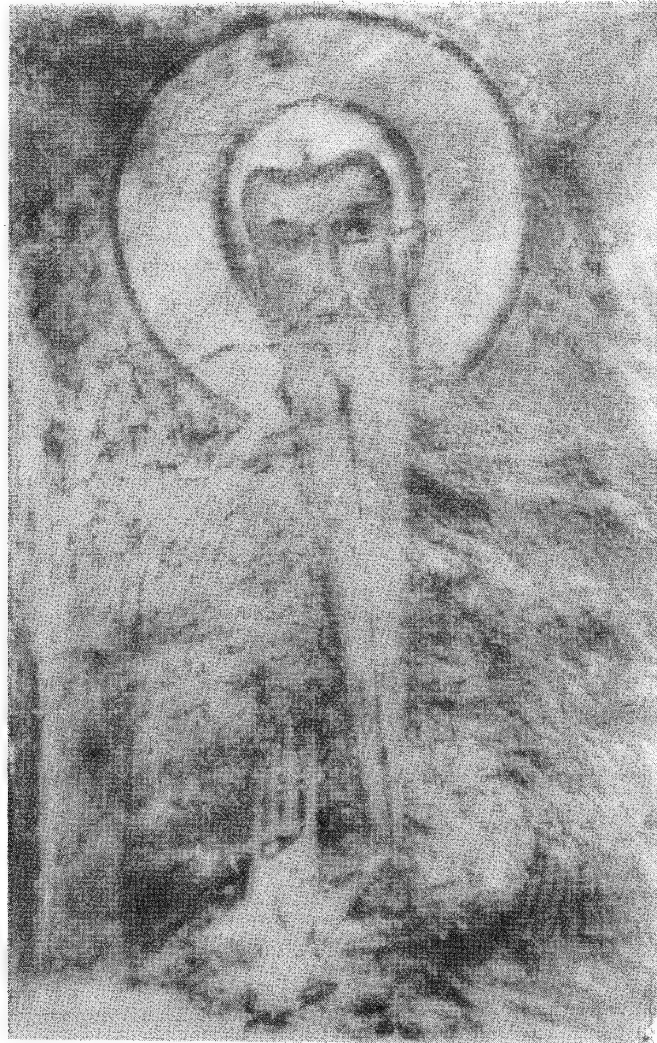
Ὁ δὲ συμμετρικῶς πρὸς τὸν Ἁγ. Νικηφόρον εἰκονιζόμενος πρὸς Δυσμὰς ἄγνωστος ἀσκητὴς (εἰκ. 21) ἀποδίδεται γέρον, μὲ πρόσωπον μελαψὸν εὐρισκόμενον εἰς ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λευκὴν κόμην καὶ τὸ ἐπίσης λευκὸν ἀλλὰ βραχὺ καὶ εἰς ὀξὺ ἀπολῆγον γένειον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ εἰς μὴ ἀπόληξιν τῆς κόμης ἐπὶ τοῦ μετώπου, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ καὶ Ἑλπίος ὁ Ρωμαῖος¹. Ὁ ἅγιος φορεῖ τὴν αὐτὴν καὶ ὁ Νικηφόρος ἀσκητικὴν στολὴν κρατεῖ δ' ἐπίσης διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητὸν δεδεμένον διὰ μηρίνθου (σπάγγου) ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Αἱ πτυχαὶ τοῦ ἐνδύματος πίπτουν βαρεῖαι πρὸς τὰ κάτω, μαρτυροῦσαι τὴν χονδρὰν ὑφὴν του.

Ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ νοτίου πτερυγίου διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος

Εἰκ. 17. Ὁ Ἁγ. Γουρία. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς.

¹ Πβλ. τὴν περὶ τοῦ Προφήτου Μαλαχίου περιγραφὴν παρὰ Μ. Χατζηδάκη ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΔ' (1938) σ. 410 «ὡς μὲν τὴν τρίχων ἔχων».

Εἰκ. 18. Ὁ Ἅγ. Εὐθύμιος.

ζώνας. Ἐκ τούτων τὴν ἄνω καταλαμβάνει μεγάλη προτομή τῆς Παναγίας εἰκονιζομένης κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης ἥτοι δεομένης καὶ ἐχούσης πρὸ τοῦ στήθους τῆς «λαιμίν» τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ ἐν μεταλλίῳ (εἰκ. 22). Τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ ἐπὶ δικτυωτοῦ σταυροῦ προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ διατηρεῖται

Εἰκ. 22. Ὁ ἐν μεταλλίῳ νεαρὸς Χριστός.

καλῶς (εἰκ. 22). Παρουσιάζει δ' ἡ κεφαλὴ αὕτη κανονικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ παχουλὰ μάγουλα μὲ τονικὴν διαβάθμισιν προσδίδουσιν στρογγυλότητα καὶ ὄγκον. Ἡ ἐσχηματοποιημένη κόμη καταπίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων εἰς δύο συμμετρικοὺς πλοκάμους. Οἱ ὀφθαλμοὶ βλέπουσι πάλιν λοξά. Τὸ παιδίον Ἰησοῦς εἰκονίζεται εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς μὴ εἰκονιζομένης ἀριστερᾶς ἐκράτει εἰλητόν, τοῦ ὁποίου διαφαίνεται μόνον τὸ ἄνω ἄκρον.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης ὁ Χριστὸς κατὰ μέτωπον, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἅγ. Νικόλαος, δεξιᾷ δὲ ὁ Ἅγ. Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Κύπρου (εἰκ. 23). Οἱ δύο ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἐστραμμένοι κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ Ἰησοῦν, εἰς στάσιν δεήσεως, τὰς κεφαλὰς ὅμως καὶ τὸ βλέμμα στρέφουσι πρὸς τὰ ἔμπροσ. Δυστυχῶς καὶ τῶν τριῶν μορφῶν διετηρήθη μόνον τὸ ἄνω ἡμισυ. Ὁ Χριστὸς, φέρων τὴν ἐπιγραφὴν ὁ παντοκράτωρ, εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, φορῶν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ μὲ βραχύ, διχαλωτὸν γένειον, οἱ δὲ δύο ἱεράρχαι

είναι ένδεδυμένοι φελόνια λευκά, έφ' όν ώμοφόρια μετά μεγάλων, μελανών σταυρών. Ίδιαιτέρας προσοχής άξία διά την άπλότητα αλλά και την δύναμιν της έκφράσεως είναι ή κεφαλή τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 24), μέ την ώραίαν καμπύλην τοῦ κρανίου, την εἰς σχῆμα μῦ πρό τοῦ μετώπου διαμορφωμένην κόμην, τὰ ἰσχυρῶς έσχηματοποιημένα ὦτα καὶ τὸ βραχὺ καμπύλον γένειον

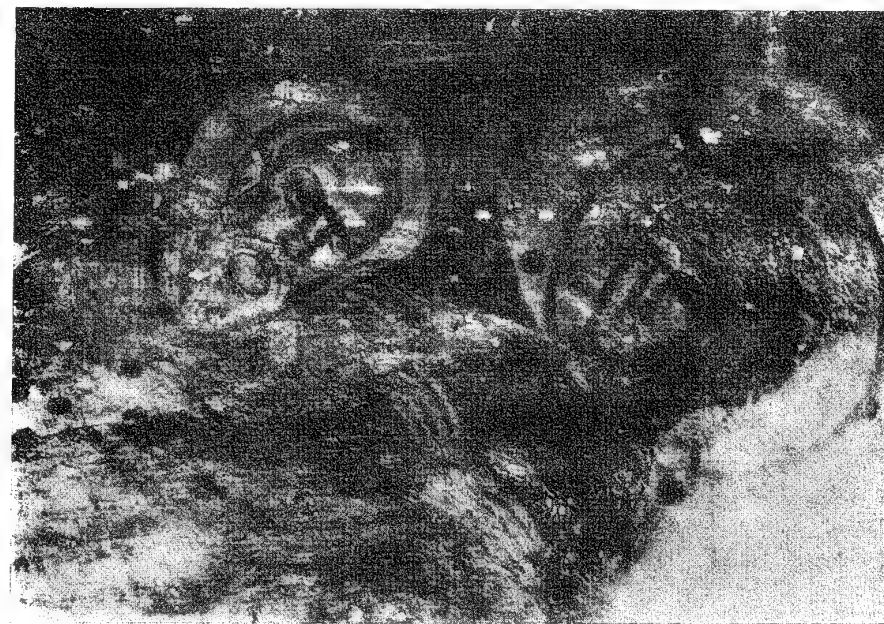

Εἰκ. 23. Ἄνω ὁ νεαρός Χριστός τῆς Βλαχερνιτίσσης—Κάτω ὁ Χριστός παντοκράτωρ μεταξύ τῶν Ἁγίων Νικολάου καὶ Ἐπιφανίου.

περικλειόμενον ὑπὸ τοῦ μελανοῦ περιγράμματος, ὅπερ εἰς συνεχῇ γραμμὴν περιβάλλει ὁλόκληρον τὴν κεφαλὴν. Πολλαί, μικραί, λευκαὶ πινελ্লাὶ ὑποδηλοῦν τὰς τρίχας τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης.

Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου νοτίου τοιχώματος τοῦ πτερυγίου, ὅπερ διατρύπεται καὶ ὑπὸ μονολόβου τοξωτοῦ παραθύρου παρεστάθη ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 25). Ἡ Παναγία εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης, τῆς ὁποίας ἔδῳ τὸ μαξιλάριον καὶ ἡ σινδὼν κοσμοῦνται διὰ κυκλικῶν κοσμημάτων (βούλλες). Ἐν ᾧ ὅμως εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως ἡ κεφαλή της τοποθετεῖται κατὰ κανόνα πρὸς τ' ἄριστερά, ἐνταῦθα εὐρίσκεται πρὸς τὰ δεξιὰ, ἵσως ἵνα τὸ ὅλον σῶμά της διευθύνεται πρὸς ἀνατολάς. Ἐπίσης, λόγῳ τῆς ἐνταῦθα ὑπάρξεως τοῦ παραθύρου, ὁ συνήθως κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς συνθέσεως ἱστάμενος Χριστός, μετετέθη ἔδῳ πρὸς τ' ἄρι-

στερά. Κρατεῖ δ' ὡς συνήθως ὁ Σωτὴρ δι' ἄμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας συμβολίζον βρέφος, ὅπερ ἐτοιμάζεται νὰ παραλάβῃ ὁ ἐξ ἄριστερῶν καθιπτάμενος ἄγγελος, μέ τὰς κάτωθεν τοῦ στικτοῦ ἱματίου τεθειμένας χεῖράς του. Ὡς πᾶσις τοῦ Χριστοῦ μορφὴ εἰκονίσθη δεξιὰ ἐπίσκοπος, φέρων ὁμοφόριον κοσμούμενον διὰ μεγάλων, μελανῶν σταυρῶν καὶ

Εἰκ. 26. Λεπτομέρεια τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ἔχων ἄμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας πρὸ τοῦ στήθους μέ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω καὶ τοὺς ἀντίχειρας ἠνωμένους. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου, Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πρώτου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων. Ὅπισθεν τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου εἰκονίσθη, κεκλιμένος πρὸς τὸ στήθος της, ἀπόστολος, πιθανώτατα ὁ ἡγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς Ἰωάννης (εἰκ. 26), ἐν ᾧ οἱ δέκα λοιποὶ ἀπόστολοι — ὁ Θωμᾶς, ὡς γνωστόν, ἀπουσίαζε — κατανεμημένοι εἰς δύο ὁμάδας ἀνὰ πέντε, ἴστανται εἰς διάφορα ἐπίπεδα, ἐπικαλυπτόμενοι ἐν μέρει, ἐκατέρωθεν τῆς κλίνης. Καὶ τῆς μὲν πρὸς τ' ἄριστερά ὁμάδος ἐπὶ κεφαλῇς εἰκονίσθη ὁ μελανότριξ καὶ ἀναφαλαντίας Παῦλος, κλίνων πρὸς τὴν κλίνην καὶ ἐπιθέτων τὴν ἄριστεράν του χεῖρα ἐπὶ τῶν ποδῶν τῆς Παναγίας, τῆς δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ σγουρομάλλης καὶ λευκότριξ Πέτρος. Οἱ λοιποὶ Ἀπόστολοι, ὧν εἰς δεξιᾷ ἁγένειος — πιθανώτατα ὁ Φίλιππος (εἰκ. 28) — εἰκονίσθησαν μέ λευκά

ἱμάτια καὶ χιτῶνας εἰς στάσεις καὶ χειρονομίας θλίψεως, διαφοροποιημένας (εἰκ. 26). Τέλος ὡς πᾶρισον τοῦ ἀγγέλου στοιχεῖον εἰκονίσθη δεξιᾷ εἰς τὸ βάθος ἡ οἰκία τῆς Σιών, ὑψηλὸν οἰκοδόμημα μὲ μικρὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα φέρον ἄνω τετράγωνον πύργον καὶ εἰδὸς τι τρούλλου (εἰκ. 25).

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς χρωματικούς τόνους τῆς συνθέσεως σημειώσω, ὅτι ὁ μὲν γενικὸς κάμπος τῆς (fondo) εἶναι βαθυγάλαξος, οἱ δὲ φωτοστέφανοι τῶν μορφῶν ἔχουν χρῶμα ὥχρας ἢ ἀνοικτῆς ὄμπρας μὲ περιφέρειαν βαθέως κασιανήν. Εἰς τὰ πρόσωπα γενικῶς κυριαρχεῖ χρῶμα μελὶ πρὸς τὸ framboise, μὲ πολὺ ἐλαφρὸν πλάσιμον καὶ μὲ σκοτεινόχρωμον πάντοτε περίγραμμα. Αἱ στρογγύλαι κόραι τῶν ὀφθαλμῶν εἶναι μελαναί. Τῆς Παναγίας τὸ ἔνδυμα εἶναι βαθυγάλαξον τοῦ δὲ Χριστοῦ ὁ μὲν χιτῶν ἔχει χρῶμα μελὶ πρὸς τὸ saumon καὶ τὸ ἱμάτιον βαθυγάλαξον μὲ πτυχὰς καὶ περίγραμμα τοῦ αὐτοῦ μὲν χρώματος ἀλλ' εἰς σκοτεινότερον τόνον. Τὰ ἱμάτια τῶν Ἀποστόλων εἶναι ἀνοικτόχρωμα μὲ βαθέως κασιανὰ περιγράμματα (ψημένη ὄμπρα).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς εἰκόνος ὅλαι αἱ κεφαλαὶ παρουσιάζουσι τὴν αὐτὴν καὶ αἱ ἤδη ἐξετασθεῖσαι σχηματοποιήσιν τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης, τὴν αὐτὴν διὰ λευκῶν ἢ μελανῶν παραλλήλων γραμμῶν δήλωσιν τῶν τοιχῶν, τὰ αὐτὰ ζωηρὰ περιγράμματα, τὸ αὐτὸ ἐλαφρὸν πλάσιμον, τὴν αὐτὴν τέλος ἀπουσίαν πρασίνων σκιῶν ἢ ψιμνυθιῶν. Παρὰ τὴν λιτότητα τῆς ἐκτελέσεως τῶν καταφανῆς εἶναι ἡ δύναμις τῆς ἐκφράσεως τῶν περισσοτέρων προσώπων, ἰδίᾳ τοῦ Παύλου, τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Πέτρου, αὐτόχρημα δ' ἀρχαῖον τὸ κάλλος τῆς μορφῆς τῆς νεκρᾶς Παναγίας.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ πτερυγίου παρεστάθησαν εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας, ἄνω μὲν τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, κάτω δὲ ἡ Ἀνάστασις. Ἡ ἄνω παράστασις ἡλλοιώθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὑπὸ ἀδαοῦς ζωγράφου, ὅστις παρεμόρφωσε τελείως τὴν μορφήν τῆς διαγωνίως κατακεκλιμένης Ἀγ. Ἀννης. Μόνον τὸ κάτω ἀριστερῶν εἰκονιζόμενον λουτρὸν τοῦ νεογνοῦ (εἰκ. 27) διετηρήθη εὐτυχῶς ἄθικτον, ἐμφανίζον τὸ γυμνὸν θῆλυ βρέφος ἐμβαπτισμένον κατὰ τὸ ἥμισυ ἐντὸς λεκάνης μετὰ ποδὸς καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς τὴν μαῖαν ἡμίγυμνον καὶ μίαν τῶν ὑπηρετριῶν, τὴν μὲν δοκιμάζουσαν διὰ τῆς χειρὸς τὴν θερμότητα τοῦ ὕδατος τοῦ λουτροῦ, τὴν δὲ χύνουσαν δι' ἀγγείου ζεστὸν ὕδωρ. Διακρίνονται ἐπίσης δεξιᾷ καὶ τὰ κάτω ἄκρα δύο γυναικείων μορφῶν, ἐστραμμένων πρὸς τὴν κατακεκλιμένην Ἀγ. Ἀνναν. Ταῦτα θ' ἀνήκουν πιθανῶς εἰς τὰς συνήθως εἰκονιζόμενας φίλας τῆς τὰς φερούσας δῶρα ἢ εἰς θεραπαινίδας κρατούσας ριπίδια, οἷας βλέπομεν εἰς τὸ Δαφνὶ καὶ ἀλλαχοῦ περιποιουμένας τὴν λεχῶ.

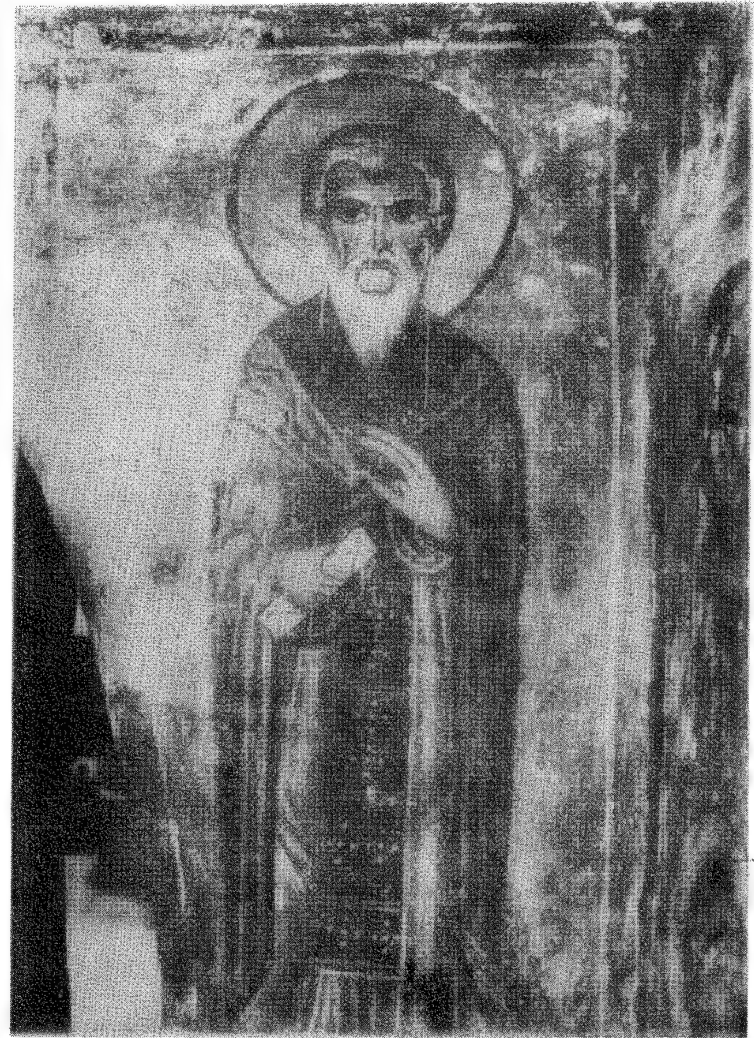
Ἀξία πολλῆς προσοχῆς εἶναι ἡ κάτωθεν τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου εἰκονιζόμενη Τοῦ Χ(ριστοῦ) Ἀνάστασις (εἰκ. 29), ἐνθα ὁ Σωτὴρ εἰκονίζεται περίπου ἐν τῷ μέσῳ, βαίνων πρὸς τ' ἀριστερά, ἀλλ' εἰς κλίμακα πολὺ μεγαλυτέραν τῶν λοιπῶν προσώπων τῆς συνθέσεως, χάριν ἐξάρσεως. Καὶ διὰ μὲν τῆς

Εἰκ. 19. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου (ι).

Εἰκ. 20. Ὁ Ἅγ. Νικήφορος.

Εἰκ. 21. Ἀσκητής (Ἅγ. Θεοδόσιος ;)

Εἰκ. 24. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

δεξιᾶς χειρὸς Του κρατεῖ ὁ Χριστὸς τὸν μέγαν, διπλοῦν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεγείρει τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τοῦ τάφου. Ὁπισθεν τοῦ πρωτοπλάστου εἰκονίζεται ἡ Εὐὰ τείνουσα πρὸς τὸν Σωτῆρα ἰκέτιδας τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένες χεῖράς της (εἰκ. 31). Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὐᾶς, ἥτοι εἰς δεύτερον ἐπίπεδον εἰκονίζονται ἀντιστοίχως ὁ Προδρόμος, ἐστραμμένος πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ εὐλογῶν καὶ παρ' αὐτὸν γεροντικὴ μορφή

Εἰκ. 27. Ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου.

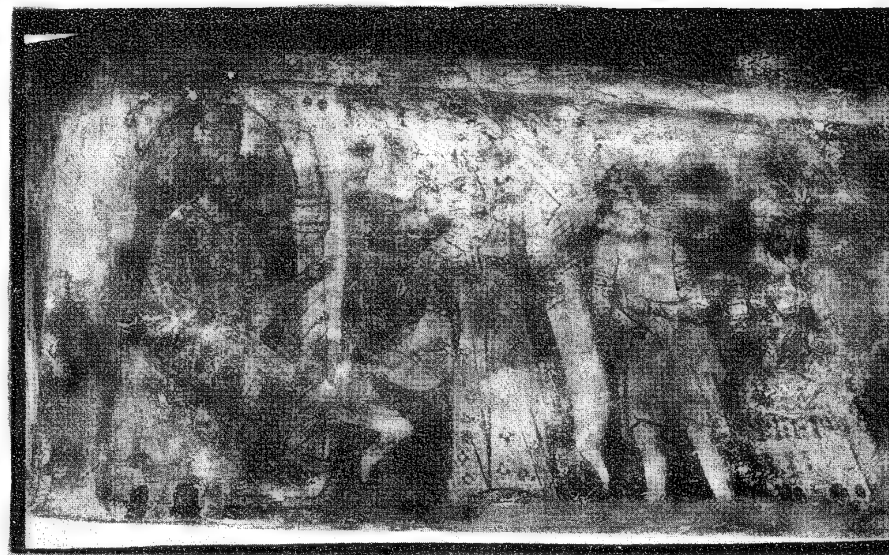
μετὰ φωτοστεφάνου, ἀναμφιβόλως ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου Προφῆτης Ζαχαρίας¹. Τέλος ἀριστερᾶς τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζονται, κατὰ τὸ ἥμισυ κεχωσμένοι ἐντὸς σαρκοφάγων, ἐστραμμένοι δὲ πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ μὲ τὰς χεῖρας εἰς στάσιν δεήσεως οἱ προφητάναντες Δαυὶδ καὶ ὁ νεαρὸς Σολομὼν. Δυστυχῶς οἱ πόδες τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ κάτω μέρη τῶν σαρκοφάγων εἶναι ἐφθαρμένα, οὕτω δ' ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ παρουσιάζεται μὲ κολοβάς ἀναλογίας. Ἐλλείπει ἄλλως τε καὶ ὁ παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Χριστοῦ ἀλυσόδετος ἄδης, ὡς καὶ αἱ συντριβεῖσαι πύλαι αὐτοῦ μὲ τὰ κλεῖδρα καὶ τοὺς μοχλοὺς διεσκορπισμένους.

¹ Εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις τῆς Ἀναστάσεως ὁ Προδρόμος εἰκονίζεται συνήθως μόνος, ἀπὸ τοῦ 15ου ὡς αἰῶνος καὶ ἐξῆς τὸν συνοδεύουν ὁ Ζαχαρίας καὶ ἄλλοι: Καθολικὸν Λαύρας (Millet, Athos. Les peintures, πίν. 129,1), Μ. Διονυσίου (Millet, ἔ.δ. πίν. 197,1), Μ. Δοχειαρίου (Millet, ἔ.δ. πίν. 223,1) κλπ.

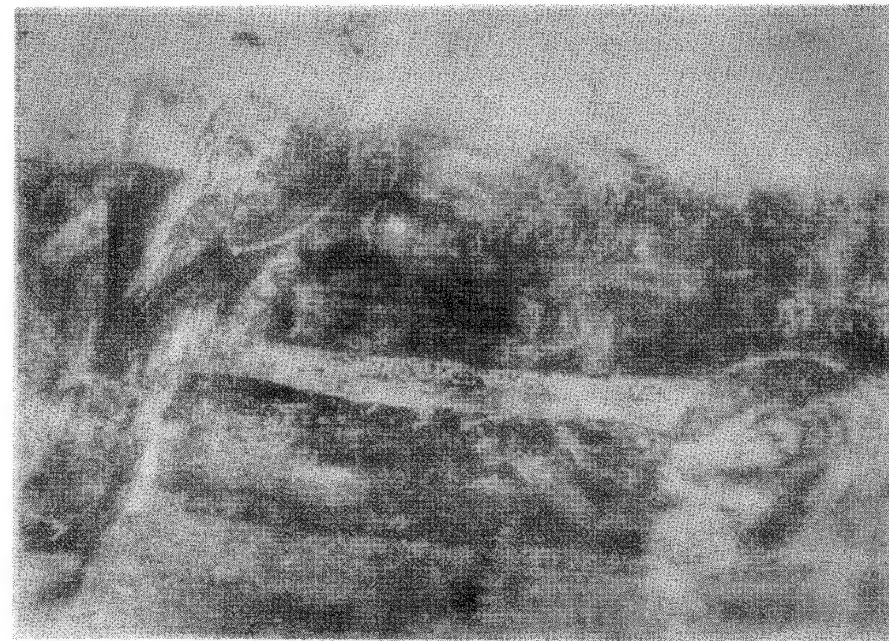
Παρά την πρὸς τ' ἀριστερὰ κίνησίν του ὁ Χριστὸς στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἔμπροσ, χωρὶς ὅμως οἱ ὀφθαλμοὶ του νὰ προσβλέπουν τὸν θεατὴν. Ἡ ἐπὶ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ Κυρίου (εἰκ. 30) παρουσιάζει ἐντελῶς συριακὸν χαρακτῆρα μὲ τὴν μέλαιναν, εἰς πλοκάμους ἐπὶ τῶν ὤμων καταπίπτουσαν κόμην, τὸ βραχὺ μέλαν γένειον, τοὺς μεγάλους, μέλανας ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν καμπύλην ῥῖνα.

Πρὸς τὴν αὐστηράν, μελαγχροινὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Χριστοῦ ζωηράν ἀντίθεσιν κάμνει ἡ ἀνοιχτόχρωμος ἐνδυμασία του ἥτοι ὁ ἀνοιχτοπράσινος χιτὼν καὶ τὸ saumon ἱμάτιον μὲ τὰς λευκάς φωτεινὰς τῶν πτυχῶν γραμμὰς. Τὴν ἰδίαν χρωματικὴν ἀντίθεσιν κάμνει καὶ ἡ πρόσχαρη ἐνδυμασία τοῦ Ἀδάμ —χιτὼν saumon μὲ ἀνοιχτοπράσινον ἱμάτιον— πρὸς τὸ σκοτεινόχρωμον μαφόριον, τὸ ὁποῖον καλύπτει ἀπὸ κεφαλῆς τὴν Εὐάν. Εἰς τοῦ Προδρόμου ὅμως καὶ τοῦ Ζαχαρίου τὰ ἐνδύματα ἐπενέβη μεταγενέστερος ζωγράφος σχεδιάσας διὰ μελανοῦ χρώματος πτυχὰς ἀνευ ἐκφραστικῆς γραμμῆς, οἷαν παρουσιάζουν, παρ' ὅλην τὴν συμβατικότητα τῶν, αἱ πτυχὰι τοῦ ἱματίου τοῦ Χριστοῦ. Ἰδιαιτέρως σημειώσω τὴν γλυκεῖαν ἐκφρασιν τῶν κεφαλῶν τῶν δύο προφητανάκτων, αἵτινες ἀντιγράφουν προφανῶς καλὰ πρότυπα τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης τῆς πρωτευούσης.

Ὁ κυλινδρικός θόλος, ὅστις καλύπτει τὸ Ν.Α. διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ, διαιρεῖται, διὰ ταινίας ἐξωγραφημένης κατὰ μῆκος τῆς κλειδός του, εἰς δύο ἡμίση, ἐκάτερον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει σκηνὰς σχετικὰς πρὸς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Προδρόμον. Οὕτως ἐπὶ τοῦ Β. ἡμίσεος εἰκονίζεται τὸ *Σινπόσιον* τοῦ Ἡρώδου, οὐχὶ ὅμως κατὰ τὸν συνήθη τρόπον, ἥτοι μὲ τὴν σχετικὴν τράπεζαν ἐν τῷ μέσῳ ἔφ' ἧς διάφορα φαγητὰ καὶ πέριξ αὐτῆς μεγιστᾶνας καὶ χιλιάρχους (Μάρκ. Γ' 21) ἀλλὰ μὲ τέσσαρα εἰς παράταξιν πρόσωπα κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν: Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερόν, κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ 2 κινόνων μὲ ἐλικοειδεῖς ραβδώσεις, κάθηται ἐπὶ θρόνου ὁ Ἡρόδης (εἰκ. 32) φορῶν βραχὺν χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ μανιάκην καὶ ὑψηλόν, φουσκωτὸν κάλυμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ὁ μὲ ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ εἰκονιζόμενος γενειοφόρος τετράρχης τῆς Γαλιλαίας (Λουκ. Γ', 1) κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ποτήριον (:) δεικνύει διὰ τῆς προτεταμένης ἀριστερᾶς γυναῖκα ἱσταμένην πρὸ αὐτοῦ (εἰκ. 32) ἐνδεδυμένην δὲ ποδήρη στικτὸν χιτῶνα μὲ πλατείας χειρίδας, αἱ ὁποῖαι ἐκτείνονται κυματισταὶ πολὺ πέραν τῶν ἄκρων χειρῶν. Αἱ μακრაὶ καὶ πλατεῖαι αὗται χειρίδες, χαρακτηριστικαί, ὡς γνωστόν, τῶν βυζαντινῶν χορευτριῶν, καθιστῶσι προφανές, ὅτι ἡ πρὸ τοῦ Ἡρώδου γυνὴ εἶναι ἡ Σαλώμη. Κρατεῖ ἄλλως τε αὕτη διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κεκαμμένης πρὸς τ' ἄνω ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τῆς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου ἐπὶ δίσκου. Τὸ πρόσωπον τῆς γυναικὸς ὡς καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου εἶναι δυστυχῶς ἐφθαρμένον. Εὐθὺς παρὰ τὴν Σαλώμην καὶ μὲ ἐλαφρὰν στροφὴν πρὸς τὸν Ἡρώδην, ἵσταται νεαρὰ ἀνδρική μορφή φέρουσα βραχύν, χειριδωτὸν χιτῶνα, ἔχουσα δὲ τὰς χεῖρας κενὰς πρὸ τοῦ στήθους

Εἰκ. 32. Τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου.

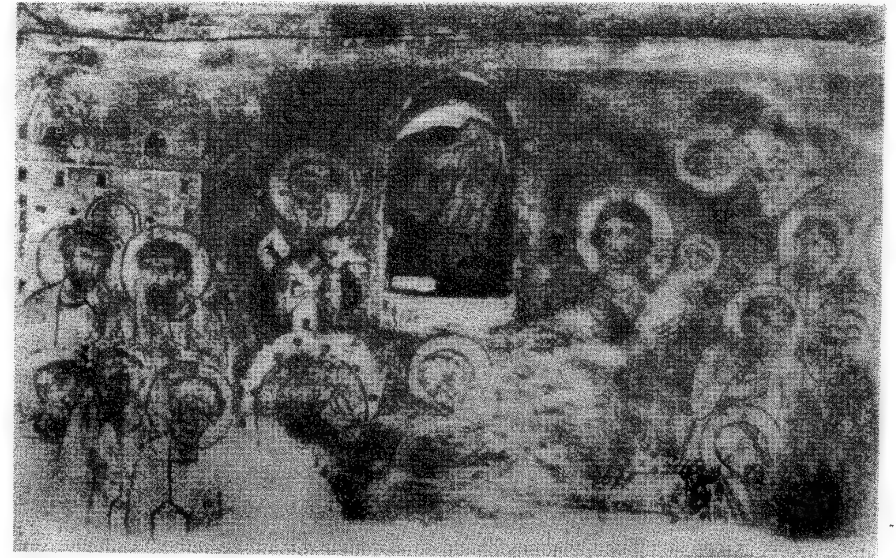
Εἰκ. 33. Ἡ Κοίμησις Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Εἰκ 34. Ἡ ἰασις τοῦ τυφλοῦ.

Εἰκ. 35. Ἡ ἐν τῷ νοτίῳ προθαλάμῳ τοιχογραφία τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ.

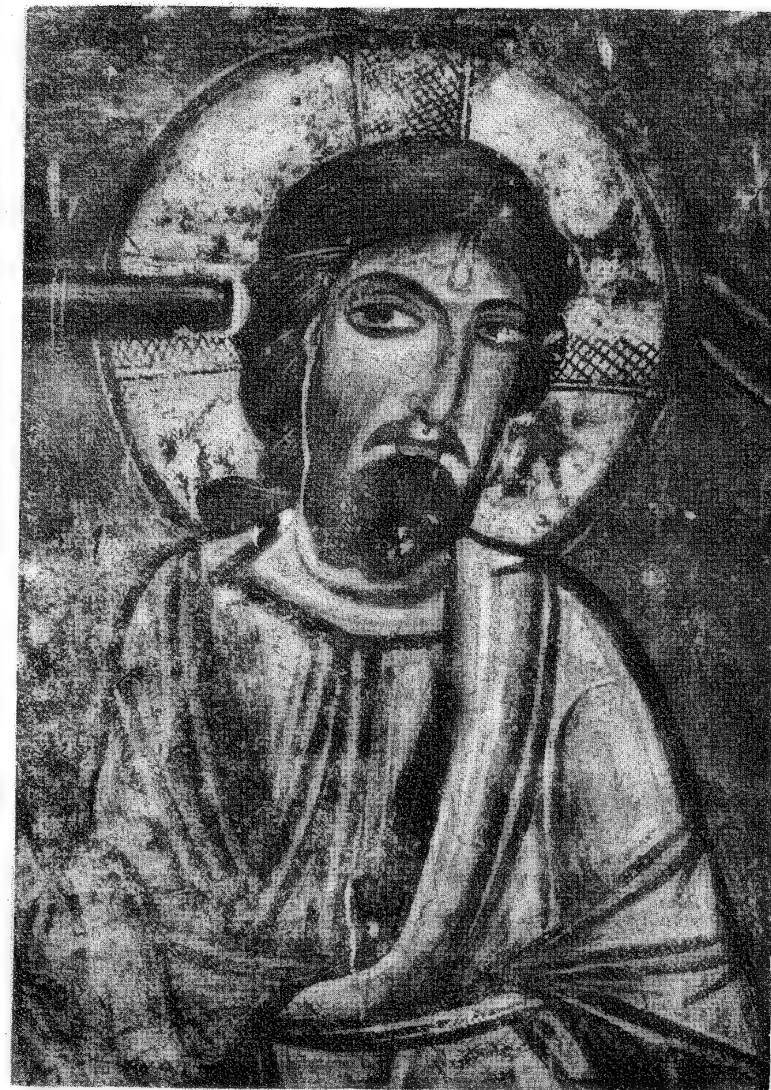
Εἰκ. 25 Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Εἰκ 29. Ἡ Ἀνάστασις.

Εικ. 28. Οἱ Ἀπόστολοι ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως.

Εικ. 30. Ὁ Χριστὸς τῆς Ἀναστάσεως.

Εἰκ. 31. Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὕα ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναστάσεως.

(εἰκ. 32). Ἡ μορφή αὕτη θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ σπεκουλάτωρ, τὸν ὁποῖον, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον (Μάρκ. 5', 28), εἶχε στείλει ὁ Ἡρώδης ἵνα ἀποκεφαλίσῃ τὸν Ἰωάννην καὶ κομίσῃ εἰς τὴν Σαλώμην τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐπὶ πίνακι. Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν τὸν παριστάνει μόλις παραδόσαντα εἰς τὴν Σαλώμην τὸν περιέχοντα τὴν κεφαλὴν δίσκον. Τέλος εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον εἰκονίζεται ἑτέρα, γενειοφόρος, ἀνδρική μορφή (εἰκ. 32) καθημένη ἐπὶ θρόνου μετὰ κιγκλίδων καὶ στρέφουσα σχεδὸν τὰ νῶτα πρὸς τὴν προηγουμένην. Ἡ τελευταία αὕτη μορφή φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνθηδες, εἰς κῶνον ἄνω ἀπολήγον στρατιωτικὸν κάλυμμα, ὅπερ, καλύπτον τὸν αὐχένα, περιβάλλει ἔμπροσθεν καὶ τὸν λαιμόν. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ χιλιάρχου τινὸς τῆς Γαλιλαίας, ἐξ ἑκείνων, τοὺς ὁποίους εἶχε προσκαλέσει εἰς τὸ ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις αὐτοῦ συμπόσιον ὁ Ἡρώδης (Μάρκ. 5', 21).

Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος τοῦ αὐτοῦ κυλίνδρου εἰκονίσθησαν δύο κατὰ σειρὰν σκηναὶ ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κύπτων ἑλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἔμπροδς—τὸ σῶμά του εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον—καὶ ἔναντι αὐτοῦ νεαρὸς στρατιώτης μὲ τὸ σύνθηδες κωνικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, περιβεβλημένος δὲ σιδηροῦν πλεκτὸν θώρακα (κλιβάριον). Ἡ στάσις του ὁμῶς δὲν δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου, διότι οὔτε ξίφος φαίνεται νὰ κρατῇ ὁ στρατιώτης, οὔτε, ὥς συνήθως εἰς τὴν σκηνὴν ταύτην, ἴσεται ὀπισθεν τοῦ Ἰωάννου. Ἴσως νὰ εἶναι ὁ δεσμοφύλαξ τοῦ Προδρόμου.

Εὐθὺς μετὰ τὸν στρατιώτην εἰκονίζεται Ἡ Κοίμησις τοῦ Ἁγ(ίου) Ἰω(άννου) τοῦ Προδρ(όμου) (εἰκ. 33). Ἐντὸς ὀρθογωνίου λιθίνης λάργανος, τὰ χεῖλη τῆς ὁποίας κοσμοῦνται δι' ἐλικοφύλλων, παρίσταται κατακεκλιμένος ὁ Ἁγ. Ἰωάννης μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Πρὸ τῶν ποδῶν του, ὄρθιος καὶ θυμιῶν αὐτὸν διὰ κρεμαστοῦ θυμιατηρίου, εἰκονίζεται ὁ Ἁγ. Ἀρσένιος, λευκόθριξ φέρων τὸ σκοτεινόχρωμον τοῦ ἀσκητοῦ ἐπιτραχήλιον. Ἡ παράστασις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Προδρόμου, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀπαντᾷ¹. Κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον (Μάρκ. 5', 29) μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμόν τοῦ Προδρόμου «οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἦλθον καὶ ἦραν τὸ πτώμα αὐτοῦ καὶ ἔθηκαν αὐτὸ ἐν μνημείῳ». Ποίαν ὁμῶς σχέσιν ἔσχεν ἀργότερον πρὸς τὸ σκῆνος τοῦ Προδρόμου, ὁ περὶ τὸ 383 ἐν Αἰγύπτῳ ἀσκητεύσας Ἁγ. Ἀρσένιος ἢ ὁ ὁμώνυμος ἐν Λάτρῃ ἀσκητὴς δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω. Πάντως τὸ Συναξαρίον των οὐδὲν σχετικὸν πρὸς τὸν Πρόδρομον ἀναφέρει².

¹ Συνήθως εἰκονίζεται ἡ Ἀποτομή τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου ἢ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ.

² Κ. Δοουκάκη, Μέγας Συναξαριστής: εἰς τὴν 8^{ην} Μαΐου καὶ τὴν 13^{ην} Δεκεμβρίου. Πβλ. καὶ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου Συναξαριστὴν τ. II σ. 136 καὶ I σ. 299, Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Εἰς τὸν Βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ Μεγάλου, Acta S.S. Juli τ. IV, Parisiis et Romae 1868, σ. 66 καὶ Hipp. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae σ. 665,22.

Εἰς τὸν κυλινδρικὸν θόλον τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος τοῦ ναοῦ, διαιρούμενον ἐπίσης διὰ ταινίας εἰς δύο ἴσα μέρη, παρεστάθησαν δύο θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ἥτοι εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμισυ ἡ ἱεὺς τοῦ Τυφλοῦ εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ θεραπεία τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου.

Τὸ θαῦμα τοῦ τυφλοῦ εἰκονίσθη εἰς δύο διαδοχικὰς φάσεις καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν (εἰκ. 34) παρεστάθη ὁ Χριστὸς μὲ βραχύτατον γένειον τείνων τὴν δεξιάν, εἰς τὴν ὁποίαν κρατεῖ πηλόν, ἵνα χρίσῃ τοὺς ἡμικλείστους ὀφθαλμοὺς τοῦ ἐναντι αὐτοῦ ἱσταμένου νεαροῦ τυφλοῦ. Οὗτος περιβεβλημένος βραχὺν χιτῶνα, τείνει ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Κύριον, ἵνα δεχθῇ τὴν εὐεργετικὴν ἐπέμβασίν του. Ἀμέσως δεξιᾷ εἰκονίσθη καὶ πάλιν ὁ νεαρὸς τυφλός, κατ' ἀντίθετον ὁμως διεύθυνσιν, κύπτων ἐπὶ τῆς τετραφύλλου κολυμβήθρας τοῦ Σιλωάμ, εἰς τὴν ὁποίαν νύψας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ἀνέβλεψε (εἰκ. 34). Ὑπεράνω τῆς πρώτης φάσεως τοῦ θαύματος ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή: *Ὁ Χριστὸς χρίων τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ. Ὑπὲρ δὲ τὴν δευτέραν Καὶ λέγον ὑπ[αγε] νῆψε [εἰς τὴν κολυμβήθραν τοῦ Σιλωάμ]* (Ἰωάν. Θ', 7).

Ἄξια ἰδιαίτερας ἐξάρσεως εἶναι τὸ καλὸν σχέδιον καὶ ἡ ὀρθὴ προοπτικὴ ἀπόδοσις τῆς κεφαλῆς τοῦ «ἀπονιψαμένου» νεανίου (εἰκ. 34).

Εἰς τὸ ἔτερον ἡμισυ τοῦ κυλίνδρου εἰκονίσθη τὸ θαῦμα τῆς θεραπείας τοῦ νεαροῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου (Ματθ. Η', 6). Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς συνθέσεως εἰκονίσθη ὁ Ἰησοῦς ἐστραμμένος κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ εὐλογῶν τοὺς πρὸ αὐτοῦ κατενώπιον ἱσταμένους Ἑκατόνταρχον καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὀπισθὲν του, κατακεκλιμένος ἐπὶ κλίνης, εἰκονίσθη ὁ νεαρὸς παραλυτικὸς παῖς τοῦ Ἑκατοντάρχου. Καὶ ἐνταῦθα παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ ρεαλιστικὴ παράστασις τῶν προσώπων, τὴν ὁποίαν συνηγήσαμεν καὶ εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου.

Λείψανα τοιχογραφίας διετηρήθησαν καὶ εἰς τὸ βόρειον πτερύγιον τοῦ ναοῦ. Ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος μόλις διακρίνεται *Παναγία ἡ Καλαμιώτισσα*¹. Ἀφ' ἑτέρου ἄλλη ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία διαφαίνεται σαφῶς ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα τοῦ μικροῦ (1.43×1.28), καμαροσκεποῦς διαμερίσματος, ὅπερ, προσκεκολλημένον εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3), ἐχρησίμευεν ὡς εἴσοδος τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου, μέσῳ τῆς σήμερον τετειχισμένης ἐσωτερικῆς θύρας του. Εἰκονίζεται λοιπὸν ἐπὶ τοῦ τοιχώματος αὐτοῦ τμήμα τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 35) μὲ τὸν Χριστὸν κατενώπιον εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως καὶ δεξιᾷ δύο ἀγγέλους προσκλίνοντας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐγγύτερος πρὸς τὸν Κύριον κρατεῖ τὸ *λέντιον*, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ τὸν σπογγίσῃ μετὰ τὸ βάπτισμα

¹ Μοναὶ Καλαμιώτισσης ἡ Καλαμίου ὑπάρχουσιν ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ εἰς τὴν Ἀνάφην (H. v. Gärtringen, Thera I σ. 355), τὴν Γορτυνίαν καὶ τὴν Λακεδαίμονα.

Ἡ ἐπιμήκης κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ λεπτὸν μύστακα καὶ ἀραιὸν γένειον, βλέπουσα λοξά, προβάλλεται ἐπὶ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κόγχης διακρίνεται μόνον ἡ χεὶρ τοῦ Βαπτιστοῦ. Τὸ γυμνὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ διασφύζεται μόνον μέχρι τῆς ὀσφύος, μὲ τὰς χεῖρας προσκεκολλημένας εἰς αὐτό. Τόσον ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, ὅσον καὶ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀγγέλων, ἔχουσιν ἓνα ἀπαλόν, ῥόδινον τόνον καὶ πολὺ ἐλαφρὸν πλάσιμον. Λόγῳ τῆς διαφόρου καὶ προωδευμένης τεχνοτροπίας τῆς ἡ Βάπτισις δὲν δύναται νὰ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς τοιχογραφίας. Ἴσως νὰ εἶναι ἔργον τῆς περιόδου, καθ' ἣν οἱ ὀρθόδοξοι ἀνέκτησαν τὴν Ἐπισκοπὴν ἀπὸ τοὺς Φράγκους, δηλαδὴ τῶν περὶ τὸ 1537 χρόνων.

Τέλος μία ἄλλη τοιχογραφία κοσμοῦσα ἀβαθὴ κόγχην ἀνοιγομένην ὑπὲρ τὴν θύραν, δι' ἧς τὸ νότιον διαμέρισμα συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, διότι, συμφώνως πρὸς τὴν ποτὲ ὑπάρχουσαν κάτωθεν αὐτῆς ἐπιγραφὴν, ἣν εἶδε καὶ ἀντέγραψεν ὁ Giustiniani¹, εἰκόνιζε τὸν κτίτορα τῆς Ἐπισκοπῆς Αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν. Πράγματι, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα 36, ἡ ἐν προτομῇ εἰκονιζομένη μορφή φέρει στέμμα, φορεῖ δ' ἐπὶ τοῦ κοκκίνου σάκκου καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς λιθοποικίλους καὶ μαργαροποικίλους λώρους, κρατεῖ δ' ἀφ' ἑτέρου διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους μικρὸν σταυρόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν, τὸ χρυσόβουλλον βεβαίως διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Ἀλέξιος εἶχε παρᾶσχει εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν τὴν βασιλικὴν χορηγίαν. Ἐν τούτοις ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν — τῆς ὁποίας τὸ

Εἰκ. 36. Ἡ προσωπογραφία τοῦ κτήτορος.

¹ Ὁρα ἀνωτέρω σ. 181.

πρόσωπον είναι δυστυχώς ἐξ ὀλοκλήρου κατεστραμμένον — δὲν δύναται νὰ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς τοιχογραφίας τοῦ 12^{ου} αἰῶνος· διότι καὶ τὸ σχέδιον τοῦ στέμματος εἶναι μεταγενέστερον καὶ δὴ καὶ φραγκικόν¹ καὶ ἡ διακόσμησις τῶν λώρων μαρτυρεῖ ὑστερωτέρους χρόνους. Θὰ εἶναι λοιπὸν ἔργον τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, γενόμενον ἴσως εἰς ἀντικατάστασιν φθαρείσης προγενεστέρας προσωπογραφίας τοῦ κτίτορος.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ἄν καὶ ὀλίγαι σχετικῶς διετηρήθησαν τοιχογραφίαι εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Ἐπισκοπῆς, ὅμως καὶ ἐξ αὐτῶν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ συναγάγῃ ὅτι ὁ ἐκτελέσας αὐτὰς τεχνίτης ἦτο περισσότερον δυνατὸς προσωπογράφος ἢ συνθέτης. Πράγματι τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν ἡ ἐκτέλεσις, μάλιστα δὲ τῶν κεφαλῶν παρουσιάζει καὶ ἄριστον σχέδιον καὶ δύναμιν ἐκφράσεως. Ἄρωμα ἀγνότητος καὶ εἰλικρινείας ἀποπνέει ὄντως ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Σαμωνᾶ (εἰκ. 15) καὶ τοῦ Ἀγ. Γουρίου (εἰκ. 17), ρεμβώδη σοβαρότητα καὶ βαθεῖαν πνευματικότητα ἡ τοῦ Ἀγ. Κυρίλλου (εἰκ. 13), δύναμιν θελήσεως καὶ αὐστηρότητα ἡ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου (εἰκ. 19), βαθύτατον θρησκευτικὸν αἶσθημα ἡ ὅλη ἀσκητικὴ μορφή τοῦ Ἀγ. Θεοδοσίου (:) (εἰκ. 21), πραότητα ἡ τοῦ Ἀδὰμ (εἰκ. 30) καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 24), εὐγένειαν καὶ πίστιν αἱ κεφαλαὶ τῶν προφητανάκτων Δαυὶδ καὶ Σολομῶντος (εἰκ. 29), περίσκεψιν τέλος ἡ αὐστηρὰ συριακὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἀναστάσεως (εἰκ. 30). Τὸ αὐτὸ ἡμπορεῖ νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὰς ἐπὶ μέρους κεφαλὰς τῶν Ἀποστόλων εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως (εἰκ. 28). Καίτοι ὅμως κάθε μία ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει καθ' ἑαυτὴν ἐνδιαφέρον, ἐν τούτοις ἡ σύνθεσις τῶν δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιτυχὴς ἐν τῷ συνόλῳ τῆς. Καὶ τῆς Ἀναστάσεως δ' ἐπίσης ἡ σύνθεσις δὲν εἶναι καλὰ ζυγισμένη ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου τῆς (εἰκ. 29)· διότι τὸ βάρος τῆς πίπτει ὅλον πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὴν αὐτὴν ἀδυναμίαν συνθέσεως παρουσιάζει καὶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου (εἰκ. 32), ὅπου αἱ μορφαὶ ἀντὶ νὰ συντίθενται, ἀπλῶς παρατίθενται. Ἀτυχὴς ὁμοίως εἶναι καὶ ἡ παράθεσις τῆς σκηνῆς

¹ Πρβ. τὸ στέμμα, ὅπερ φέρει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἰς μικρογραφίαν τοῦ 15^{ου} αἰ. τοῦ ὑπ' ἀρ. 342 λατινικοῦ κώδικος (CLVIII) τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης ἐν Σπ. Π. Λάμπρου, Λεύκωμα Βυζ. Αυτοκρατόρων πίν. 53 καὶ ἰδίᾳ τὸ τοῦ κώδ. 373 φ. 76 τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης (Λάμπρος, ἔ.δ. πίν. 76), ὡς καὶ τὸ τοῦ βασιλέως μοναχοῦ Ἰωάσαφ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς Μ. Βαλαὰμ τῶν Μετεώρων (16^{ου} αἰ.). Εἰς χ/φα τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰ. οἱ αὐτοκράτορες φέρουσι στέμματα ἀπλᾶ, ἐλαφρῶς καμπύλα καὶ ἀνευ ἐξοχῶν πρβ. Coisl. 79 φ. 1β καὶ φ. 2 (Λάμπρος, Λεύκωμα ἔ.δ. πίν. 63 καὶ 64) καὶ Cod. Vat. Gr. 666 φ. 2β (Λάμπρος, ἔ.δ. πίν. 65).

τοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ φυλακῇ πρὸς τὴν ἄλλως μὴ ἀπαντωμένην παράστασιν τῆς Κοιμήσεως τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 33).

Παρὰ τὰ μειονεκτήματα ὅμως ταῦτα τῆς συνθέσεως, τὸν ἀνατολίτην πιθανώτατα ζωγράφον μας διακρίνει μεγάλη φειδῶ καὶ σύνεσις. Αἱ στάσεις καὶ αἱ κινήσεις τῶν μορφῶν τοῦ εἶναι συγκρατημένα· καμμίαν ὑπερβολὴν ἢ παραφορὰν δὲν παρουσιάζουν. Παντοῦ μιὰ ἀσκητικὴ αὐστηρότης τὸν χαρακτηρίζει. Οἱ ἄγιοι του, γενικῶς εἰκονίζονται μελαγχροῖνοι, μὲ μεγάλους, μαύρους, ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, μὴ ἀτενίζοντας τὸν θεατὴν, μὲ καμωρῶτὰ ὀφρύδια καὶ καμπύλας ρῖνας. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν τοῦ εἶναι δουλευμένα ἀπλᾶ σχεδὸν ἐπίπεδα, κατὰ λαϊκὴν ἀνατολικὴν τεχνοτροπίαν, τὰ δὲ ἐνδύματά των μὲ λιτὰς ἀλλὰ ἐντόνους πτυχώσεις εἰς βαθύτερον τόνον, ἐξαιρούμενον διὰ τῆς παραθέσεως λευκῆς γραμμῆς καὶ μὲ χρώματα κατὰ τὸ πλεῖστον φωτεινὰ καὶ πρόσχαρα (λευκόν, saumon, ἀνοιχτοπράσινον). Τὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν εἶναι ἀπλοῦν, χωρὶς λευκὰς ψιμμυθιάς, οὔτε πρασίνας σκιάς. Τὰ ἀνοίγματα, δηλαδὴ τὸ περίγραμμα καὶ αἱ γραμμαὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τονίζονται κατ' ἀνατολικὸν τρόπον μὲ ψημμένην ὀμπρὰν ἢ μαῦρο χρῶμα. Ἡ κόμη, τὸ γένειον καὶ τὰ ὄτα¹ παρουσιάζουν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν, αἱ τρίχες σημειώνονται συνήθως κατὰ παραλλήλους γραμμάς μὲ πολὺ λεπτὸν πινέλλο, ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ σφαιρικὰ σωμάτια πρὸ τοῦ μετώπου (Ἀγ. Γουρίας εἰκ. 17, Ἀγ. Νικηφόρος εἰκ. 20, Ἀγ. Πέτρος τῆς Κοιμήσεως εἰκ. 25). Τέλος τὰ κοσμήματα τῶν φορεμάτων, φειδωλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον, παρουσιάζουν εἴτε χιαστὰ θέματα (Ἀγ. Σαμωνᾶς εἰκ. 14) εἴτε ἀναδιπλούμενα ἐλικόφυλλα (Ἀγ. Γουρίας εἰκ. 16), ἐνθυμίζοντα ἀνάλογα ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν συμβατικότητα των καὶ τὴν προχωρημένην των σχηματοποίησιν αἱ προσωπογραφίαι μας ἰδίως παρουσιάζουν ἐντονὸν ζῶην, καὶ δύναται ἄριστα νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς τὰς μικρογραφίας τῶν Προφητῶν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου² (B I, 2 πίν. 11) ἢ πρὸς τὸν Ὅσιον Πέτρον τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Μ. Σινᾶ³ (204,7) ἢ τέλος πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ἔτους 1108 τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ παρὰ τὸ Κίεβον⁴. Πάντως αἱ ζωνταναὶ μορφαὶ τῆς Σαντορήνης δὲν δύναται ν' ἀνήκουν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, διότι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων των πίπτουν μαλακά, χωρὶς τὰς πολλὰς θλάσεις ἢ τοὺς κυματι-

¹ Ὅμοια σχηματοποίησις τῶν ὠτων ἀπαντᾷ καὶ εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (11^{ον} αἰ.) καὶ εἰς τοιχογραφίαν ναοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος Νερέζ παρὰ τὰ Σκόπια (1164), P. h. Schweinfurth, Geschichte der russischen Malerei. Haag 1930, εἰκ. 20, 21, 22.

² Ἰδίᾳ πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Προφήτου Μιχαίου, τῆς ὁποίας εἰκόνα δρᾷ παρὰ B. Λαζάρεφ, Ἱστορ. τῆς Βυζ. ζωγραφικῆς (ρωσ.) τ. II, Μόσχα 1948, πίν. 77α.

³ B. Λαζάρεφ, ἔ.δ. II πίν. 79.

⁴ B. Λαζάρεφ, ἔ.δ. II πίν. 171 (Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος).

σμούς, τούς οποίους τόσο ἀγαπᾷ ὁ αἰὼν αὐτὸς ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὸν προχωρημένον 12^{ον} αἰῶνα, ὁπότε, ὡς μᾶς δείχνουν τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Σικελίας¹, αἱ μορφαὶ παρουσιάζουν ἄρκετὴν ξηρότητα καὶ ἡ γραμμὴ χάνει τὴν ἐκφραστικὴν τῆς δύναμιν. Θὰ πρέπει διὰ ταῦτα νὰ τὰς κατατάξωμεν μᾶλλον εἰς τὴν καμπὴν τοῦ 11^{ου} πρὸς τὸν 12^{ον} αἰῶνα ὁπότε αἱ μορφαὶ, χωρὶς νὰ χάνουν ἀκόμη τὴν ἔντονον ζωὴν των ἢ τὴν λεπτὴν καὶ ἐπιμελῆ διάταξιν τῆς πτυχολογίας τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶναι προφανῶς ἐπηρεασμένοι, ὅμως ἔχουν ἀποβῆ ἤδη τυπικώτεροι, γραμμικώτεροι καὶ σχηματικώτεροι ἐν μιᾷ λέξει ἱερατικώτεροι. Συμφωνεῖ δ' ἡ χρονολογία αὕτη τοῦ 1100 καὶ πρὸς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 181), τὴν μνημονεύουσαν ὡς κτήτορα τῆς Ἐπισκοπῆς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (1081-1118), περὶ τὰ μέσα τῆς βασιλείας τοῦ οὐοίου καὶ δαπάναις του θὰ ἐξετελέσθησαν αἱ ἐξετασθεῖσαι τοιχογραφίαι.

¹ Ὅρα τοὺς παρὰ O. Demus, The mosaics of Norman Sicily, London 1948, πίνακας.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

α) Εἰς τὴν σημείωσιν 7 τῆς σ. 72 τοῦ παρόντος Ζ' τόμου ἔγραψα, ὅτι ἡ ὀνομασία τοῦ Ὑπάτου ὄρους ὡς Σαγματίου «μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος» Προσθέτω ἤδη νέαν πηγὴν τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ἐν ᾗ ἀναφέρεται τὸ Σαγματίον ὄρος. Εἶναι δ' αὕτη τὸ ὑπὸ τοῦ πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου δημοσιευθὲν «Συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ' (1937)), ἐνθα ἐν σ. 15 ἀναγράφεται ὁ μακαρισμὸς «Κλήμεντος τοῦ δσιωτάτου μοναχοῦ καὶ στυλῖτου τοῦ Σαγματίου ὄρους καὶ θαυματουργοῦ, αἰωνία ἡ μνήμη». Ἐσφαλμένως ὅμως γράφει ἐκεῖ ὁ Εὐστρατιάδης (σ. 27), ὅτι ὁ Ὅσιος Κλήμης ἀπέθανε τὸ 953 μ.Χ. ἐν φ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 77 τοῦ παρόντος τόμου), θὰ πρέπει ν' ἀπέθανε μετὰ τὸ 1135.

β) Εἰς τὰς μονὰς τὰς ὀνομασθείσας ἀπὸ τῆς εἰδικότητος ἢ τοῦ ἐπαγγέλματος μοναχοῦ τινος αὐτῶν (σ. 73 σημ. 3) καταλεκτέα καὶ ἡ μονὴ Ζωγράφου ἐν Ἀγ. Ὁρει.

γ) Εἰς τοὺς μετὰ δικιονίου λιτῆς ναοὺς τῆς σ. 86 (σημ. 2) προσθετός καὶ ὁ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὀσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος προσκεκολλημένος ναὸς τῆς Παναγίας (Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris πίν. 1).

δ) Εἰς τὰ παραδείγματα μαρμαροθετημάτων δαπέδου συνδυασμένων πρὸς ψηφιδωτὰ (σ. 104) προσθετέον καὶ τὸ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 43).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Ζ' ΤΟΜΟΥ

	Σελ.
Ἡ σταυρική βασιλική τῆς Θάσου.. .. .	3 - 61
Παλαιοχριστιανικά γλυπτά τοῦ Λιμένος Θάσου	62 - 71
Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ	72 - 110
Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας	111 - 130
Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος.. .. .	131 - 145
Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην Μ. Περιστερῶν	146 - 167
Ὁ παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.. .. .	168 - 177
Ἡ Ἱπισκοπὴ τῆς Σαντορήνης	178 - 214
Προσθῆκαι εἰς τὰ περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Σαγματᾶ	215
